

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ТАВРІЙСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО**

Журнал заснований у 1918 році

**ВЧЕНІ ЗАПИСКИ
ТАВРІЙСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО**

Серія: Історичні науки

Том 31 (70) № 3 2020

Видавничий дім
«Гельветика»
2020

Головний редактор:

Попов Вячеслав Жанович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри філософії та історії Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського

Члени редакційної колегії:

Гриценко Галина Зеновівна – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії та археології слов'ян Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова;

Городня Наталія Данилівна – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Горюнова Євгенія Олександрівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії та історії Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного інституту імені В.І. Вернадського;

Каганов Юрій Олегович – доктор історичних наук, доцент, проректор з науково-педагогічної роботи Запорізького національного університету;

Космина Віталій Григорович – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри філософії та історії Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Мальчин Юрій Макарович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри філософії та історії Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Петренко Ірина Миколаївна – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри педагогіки та суспільних наук Вищого навчального закладу Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі»;

Русначенко Анатолій Миколайович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри філософії та історії Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Чеканов Всеволод Юрійович (відповідальний секретар) – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії та історії Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Чирко Богдан Володимирович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри філософії та історії Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Чумак Василь Арсенович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри філософії та історії Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Blagovest Njagulov – доцент, заступник директора Інституту історії Болгарської Академії наук (м. Софія, Болгарія);

Irena Wodzianowska – доктор історичних наук, доцент кафедри історії та історіографії Східної Європи Інституту історії Люблінського католицького університету Івана Павла II (м. Люблін, Республіка Польща).

**Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet
Вченою радою Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського
(протокол № 11 від 25 серпня 2020 року)**

Науковий журнал «Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки» зареєстровано Міністерством юстиції України (Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого ЗМІ серія КВ № 15712-4183Р від 28.09.2009 року)

Журнал включено до Переліку наукових фахових видань України (категорія «Б») з історичних наук (спеціальність 032. Історія та археологія) відповідно до Наказу Міністерства освіти і науки України від 17.03.2020 № 409 (додаток 1)

Журнал включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International (Республіка Польща)

Сторінка журналу: www.hist.vernadskeyjournals.in.ua

**ISSN 2663-5984 (print)
ISSN 2663-5992 (online)**

© Таврійський національний університет ім. В.І. Вернадського, 2020

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Авдєєва О.С. КОНФЕСІЙНІ ОСОБЛИВОСТІ РЕКРУТСЬКИХ НАБОРІВ У ПІВНІЧНОМУ ПРИАЗОВ'І В ХІХ СТОЛІТТІ.....	1
Білик Я.О. ІНТЕЛІГЕНЦІЯ У ПРОЦЕСІ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ (КІНЕЦЬ 80-Х – ПОЧАТОК 90-Х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ).....	7
Божко Н.М., Цубова О.Л. ПІДПРИЄМНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ БАРОНІВ ГРЕДЛІ НА СКОЛІВЩИНІ НАПРИКІНЦІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ.....	12
Горбань Т.Ю. ВСЕУКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК В УМОВАХ РАДЯНІЗАЦІЇ (1921–1928 РР.).....	18
Каковкіна О.М. ДНІПРОПЕТРОВСЬК ЯК БАЗА НАВЧАННЯ ІНОЗЕМНИХ СТУДЕНТІВ У 1950-Х РР.	25
Магась В.О., Корнійчук Ю.Г., Вигівська О.В. ГРОМАДСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ ПІДРОСІЙСЬКОЇ УКРАЇНИ ТА ПОЛІТИКА ЩОДО НИХ УРЯДУ П.А. СТОЛИПІНА (1906–1911 РР.).....	35
Малежик Д.І. ВПЛИВ ПОЛІТИЧНОЇ ЦЕНЗУРИ УКРАЇНСЬКОЇ РСР НА ЛІТЕРАТУРНУ ІНТЕЛІГЕНЦІЮ (ДРУГА ПОЛОВИНА 1960-Х – СЕРЕДИНА 1970-Х РР.).....	43
Мельничук О.А., Довганюк В.Ю. «ВІННИЦЬКА ТРАГЕДІЯ» В ІДЕОЛОГІЧНОМУ ПРОТИСТОЯННІ НІМЕЧЧИНИ ТА СРСР НА ЗАВЕРШАЛЬНОМУ ЕТАПІ ВІЙНИ.....	48
Motuz V.K. PREREQUISITES FOR THE ACCESSION OF REPRESENTATIVES OF THE UKRAINIAN WOMEN'S MOVEMENT TO THE CONSTRUCTION OF UKRAINIAN STATEHOOD DURING THE PERIOD OF THE UKRAINIAN NATIONAL LIBERATION MOVEMENT 1917–1921.....	59
Непота І.В. ЗНАКИ РОЗРІЗНЕННЯ ВІЙСЬКОВИХ ЗВАНЬ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ У ХРОНОТОПІ РОЗВИТКУ ВІЙСЬКОВОЇ СИМВОЛІКИ.....	66
Петренко І.М. ШЛЮБНО-СІМЕЙНІ ВІДНОСИНИ НІМЕЦЬКИХ КОЛОНІСТІВ У ПОЛТАВІ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.	71
Попов В.Ж. ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ КИЯН У 1919 РОЦІ У ЩОДЕННИКАХ СУЧАСНИКІВ.....	77
Савчук Т.Г. ЛИСТИ ПРАВОСЛАВНОГО СВЯЩЕННИКА СЕРГІЯ МІЗЕЦЬКОГО ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ МОРАЛЬНОГО СТАНУ УВ'ЯЗНЕНОГО ДУХОВЕНСТВА НА ЗЛАМІ 1920–1930-Х РР.....	84
Сергієнко С.Ю. МЕМУАРНА ЛІТЕРАТУРА ПРО ОСОБИСТІ ВІДНОСИНИ УКРАЇНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ У 20-Х РР. ХХ СТ.	91
Черемісін О.В., Дубовик Л.П. ВНЕСОК ІНОЗЕМНИХ КОЛОНІСТІВ В АРХІТЕКТУРНИЙ ТА КУЛЬТУРНИЙ ПРОСТІР МІСТ ПІВДНЯ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ ХVІІІ – НА ПОЧАТКУ ХІХ СТ.....	99
Чернікова Н.С. СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК МЕРИНОСОВОГО ВІВЧАРСТВА В ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.....	105

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Адыгезалов Камиль

ИРРИГАЦИОННЫЕ ВОПРОСЫ СЕВЕРНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА
И РОССИЙСКАЯ ОФИЦИАЛЬНАЯ ПОЛИТИКА 112

Ахмед А.С.

МЕДРЕСЕ В СИСТЕМЕ ОБРАЗОВАНИЯ СЕФЕВИДОВ 117

Бабенко Р.В., Мачай О.О.

ВІЙСЬКОВО-СПОРТИВНІ ЗМАГАННЯ
В СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІЙ СТРУКТУРІ
МОНГОЛЬСЬКОЇ ІМПЕРІЇ 122

Громакова Н.Ю.

АВСТРІЙСЬКИЙ ПРОЄКТ «ГАЛИЧИНА»:
ФОРМУВАННЯ ПРОВІНЦІЙНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ 128

Захарова О.Ю.

ВИЗИТЫ В СССР МАО ЦЗЭДУНА И ЧЖОУ ЭНЬЛЯЯ
(1949–1950, 1952, 1957): ПОЛИТИЧЕСКИЕ И ПРОТОКОЛЬНЫЕ АСПЕКТЫ 134

Керимова С.Г.

К ИСТОРИИ БИБЛИОТЕЧНО-ИНФОРМАЦИОННОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ
ДЕЛОВОЙ СРЕДЫ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ 140

Ковалюк Р.Т.

ПОЛЬСЬКЕ ПИТАННЯ В ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ
ПЕТРА I НАПРИКІНЦІ XVII СТ. 146

Лизень Є.В.

МІСІЯ С. ДЕЛЬВІГА ТА УМОВА ПРИПИНЕННЯ
ВІЙСЬКОВИХ ДІЙ ІЗ ПОЛЬЩЕЮ 153

Ліхачова О.Є.

«PHOTOGRAPHIC VIEW ALBUM OF NEWCASTLE-ON-TYNE»
ЯК СВДОЦТВО ОСОБЛИВОСТЕЙ РОЗВИТКУ МІСТА
НА ПОЧАТКУ ХХ СТ. 162

Мамедов Т.С.

О РАЗВИТИИ ТОРГОВЛИ В ИРЕВАНСКОМ ХАНСТВЕ АЗЕРБАЙДЖАНА
В XVII–XVIII ВЕКАХ 168

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРІЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

Воронова М.Ю.

СКАНДИНАВСЬКІ САГИ В ДОСЛІДЖЕННЯХ
ОМЕЛЯНА ПРИЦАКА 172

Гасымова С.А.

ИЗ ИСТОРИИ РАЗВИТИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ЛИТЕРАТУРНОЙ СРЕДЫ
В IX–XII ВЕКАХ 178

Котельницький Н.А.

«ПРОЕКТ ЗЕМСКОГО БАНКА ЗЕМЛЕДЕЛЬЧЕСКОГО КРЕДИТА»
В.С. ВАРЗАРА ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ЗЕМСЬКОГО ЛІБЕРАЛЬНОГО РУХУ
НА ПІВНОЧІ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ (60–80-ТІ РР. XIX СТ.) 183

Скакальська І.Б., Сеньківська Г.Я., Мороз О.В., Галішевський В.А.

КОМПЕТЕНТІСНО ОРІЄНТОВАНЕ НАВЧАННЯ
СУСПІЛЬНИХ ДИСЦИПЛІН 188

Чеканов В.Ю.

ГЕОГРАФІЧНИЙ ТА ХРОНОЛОГІЧНИЙ РОЗПОДІЛ
ІСТОРІЧНОГО МАТЕРІАЛУ В РОМАНТИЧНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ
XIX СТ. (НА ПРИКЛАДІ «ФРАНЦУЗЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ» Т. КАРЛАЙЛА) 196

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Лісіна С.О.

УКРАЇНСЬКІ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ З ГУМАНІТАРНИХ НАУК:

ДО ПИТАННЯ ПРО СТАН РОЗВИТКУ 203

РЕЦЕНЗІЇ

Юрій М.Ф.

ЦИВІЛІЗАЦІЙНІ ВИМІРИ ІСТОРІОГРАФІЇ УКРАЇНСЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОГО ВІДРОДЖЕННЯ (РЕЦЕНЗІЯ НА ВИДАННЯ
Н. СЕМЕРГЕЙ «УКРАЇНСЬКЕ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНЕ ВІДРОДЖЕННЯ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХХ СТОЛІТТЯ:

ДИСКУРС НОВІТНЬОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ»)..... 215

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ 219

CONTENTS

HISTORY OF UKRAINE

Avdieieva O.S.

DENOMINATIONAL FEATURES OF RECRUITMENT
IN THE NORTHERN PRIAZOVYA IN THE XIX CENTURY 1

Bilyk Ya.O.

INTELLIGENCE IN THE PROCESS OF CREATION
OF THE STATE (LATE 80'S – EARLY 90'S OF THE XX CENTURY) 7

Bozhko N.M., Tsubova O.L.

ENTREPRENEURIAL ACTIVITY OF GROEDEL BARONS ON THE SKOLE
REGION TERRITORY AT THE END OF XIX – EARLY XX CENTURY 12

Horban T.Yu.

ALL-UKRAINIAN ACADEMY OF SCIENCES UNDER CONDITIONS
OF SOVIETIZATION (FROM 1921 TO 1928) 18

Kakovkina O.M.

DNIPROPETROVSK AS A TRAINING BASE
FOR FOREIGN STUDENTS IN THE 1950S 25

Magas V.O., Korniychuk Yu.H., Vyhivska O.V.

PUBLIC ORGANIZATIONS OF RUSSIA-CONSTITUENT UKRAINE
AND THE POLICY OF THE P.A. STOLYPIN GOVERNMENT (1906–1911) 35

Malezhyk D.I.

THE IMPACT OF POLITICAL CENSORSHIP IN THE UKRAINIAN SSR
ON THE WRITERS (THE SECOND HALF OF 1960S – MID 1970S) 43

Melnychuk O.A., Dovhaniuk V.Yu.

THE “VINNITSA TRAGEDY” IN THE IDEOLOGICAL CONFRONTATION
OF GERMANY AND THE USSR AT THE FINAL STAGE OF THE WAR 48

Motuz V.K.

PREREQUISITES FOR THE ACCESSION OF REPRESENTATIVES
OF THE UKRAINIAN WOMEN'S MOVEMENT TO THE CONSTRUCTION
OF UKRAINIAN STATEHOOD DURING THE PERIOD OF THE UKRAINIAN
NATIONAL LIBERATION MOVEMENT 1917–1921 59

Nepota I.V.

SIGNS OF DISTINGUISHING THE MILITARY RANKS
OF THE ARMED FORCES OF UKRAINE IN THE CHRONOTYPE
OF THE DEVELOPMENT OF MILITARY SYMBOLS 66

Petrenko I.M.

MARRIAGE-FAMILY RELATIONS OF GERMAN COLONISTS
IN POLTAVA IN THE FIRST HALF OF THE XIX CENTURY 71

Popov V.Zh.

EVERYDAY LIFE OF KIEV IN 1919 IN THE DIARIES OF CONTEMPORARIES 77

Savchuk T.G.

LETTERS OF THE ORTHODOX PRIEST SERHII MIZETSKY
AS A SOURCE OF RESEARCH OF THE MORAL CONDITION
OF THE IMPRISONED CLERGY AT THE TURN OF THE 1920S–1930S 84

Serhiienko S.Yu.

LITERARY MEMOIRS ABOUT PERSONAL RELATIONS
OF UKRAINIAN WRITERS IN THE 1920S 91

Cheremisin O.V., Dubovik L.P.

CONTRIBUTION OF FOREIGN SETTLERS TO ARCHITECTURAL
AND CULTURAL SPACE OF TOWNS IN THE SOUTH OF UKRAINE
IN THE LATE 19TH – THE EARLY 19TH CENTURY 104

Chernikova N.S. FORMATION AND DEVELOPMENT OF MERINO SHEEP BREEDING IN THE SOUTHERN UKRAINIAN PROVINCES IN THE FIRST HALF OF THE XIX CENTURY	105
---	-----

WORLD HISTORY

Adygezalov Kamil. NORTH AZERBAIJAN'S IRRIGATION ISSUES AND RUSSIAN OFFICIAL POLICY.....	112
Ahmad A.S. MADRASAHS IN THE EDUCATION SYSTEM OF SAFAVIDS	117
Babenko R.V., Machai O.O. MILITARY AND SPORTS COMPETITIONS IN THE SOCIO-POLITICAL STRUCTURE OF THE MONGOLIAN EMPIRE	122
Gromakova N.Yu. AUSTRIAN PROJECT "HALYCHINA": THE FORMATION OF THE PROVINCIAL IDENTITY	128
Zakharova O.Yu. VISITS TO THE USSR BY MAO ZEDONG AND ZHOU ENLAI (1949–1950, 1952, 1957): POLITICAL AND PROTOCOL ASPECTS	134
Kerimova S.H. TO THE HISTORY OF THE LIBRARY-INFORMATION SUPPORT OF THE BUSINESS ENVIRONMENT OF THE AZERBAIJAN REPUBLIC	140
Kovaliuk R.T. POLISH QUESTION IN PETER THE GREAT'S FOREIGN POLICY AT THE END OF 17TH CENTURY	146
Lyzen Ye.V. S. DELVIG'S MISSION AND THE CONDITION FOR THE TERMINATION OF MILITARY ACTION WITH POLAND.....	153
Likhachova O.Ye. "PHOTOGRAPHIC VIEW ALBUM OF NEWCASTLE-ON-TYNE" AS AN EVIDENCE OF DEVELOPMENT PECULIARITIES OF THE CITY IN THE EARLY XX TH CENTURY	162
Mammadov T.S. ON THE DEVELOPMENT OF TRADE IN THE IREVAN KHANATE OF AZERBAIJAN IN THE 17–18 CENTURIES	168

HISTORIOGRAPHY, SOURCE STUDIES AND SPECIAL HISTORICAL DISCIPLINES

Voronova M.Yu. SCANDINAVIAN SAGAS IN THE OMELYAN PRITSAK'S RESEARCHES	172
Gasimova S.A. FROM THE HISTORY OF THE DEVELOPMENT OF THE AZERBAIJAN LITERARY ENVIRONMENT IN THE IX–XII CENTURIES	178
Kotelnytskyi N.A. "PROJECT OF THE ZEMSTVO BANK OF AGRICULTURAL CREDIT" BY V.E. VARZAR AS A SOURCE ON THE HISTORY OF THE ZEMSTVO LIBERAL MOVEMENT IN THE NORTH OF THE LEFT BANK OF UKRAINE (60–80 TH XIX C.).....	183
Skakalska I.B., Senkivska G.Ya., Moroz O.V., Galishevskyy V.A. COMPETENCE-ORIENTED TEACHING OF SOCIAL DISCIPLINES	188
Chekanov V.Yu. GEOGRAPHICAL AND CHRONOLOGICAL DIVISION OF HISTORICAL MATERIAL IN HISTORIOGRAPHY OF XIX CENT. ROMANTICISM (EXEMPLIFIED WITH "FRENCH REVOLUTION" BY T. CARLYSLE).....	196

HISTORY OF UKRAINIAN CULTURE

Lisina S.O.

UKRAINIAN ENCYCLOPEDIAS OF LIBERAL ARTS:
TO THE QUESTION OF THE STATE OF DEVELOPMENT..... 203

REVIEWS

Yurii M. F.

CIVILIZATION DIMENSIONS OF HISTORIOGRAPHY OF UKRAINIAN
NATIONAL-CULTURAL REASSERTION (REVIEW OF N. SEMERHEI'S PUBLICATION
"UKRAINIAN NATIONAL-CULTURAL REASSERTION OF THE LATTER HALF
OF THE XIXth – THE FIRST THIRD OF THE XXth CENTURY:
DISCOURSE OF MODERN HISTORIOGRAPHY)..... 215

INFORMATION ABOUT THE AUTHORS..... 219

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94(477.7):261.8«18»(043.5)

DOI <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2020/3.1>**Авдєєва О.С.**

Бердянський державний педагогічний університет

КОНФЕСІЙНІ ОСОБЛИВОСТІ РЕКРУТСЬКИХ НАБОРІВ У ПІВНІЧНОМУ ПРИАЗОВ'І В ХІХ СТОЛІТТІ

У статті розкрито конфесійні особливості рекрутських наборів до російської імперської армії в ХІХ столітті, які мали місце в межах Північного Приазов'я, як окремого підрегіону Південної України. У динаміці охарактеризовано нормативно-правові акти, які регулювали військову повинність протягом досліджуваного періоду. Наведено специфіку організації та проведення військових наборів відповідно до конфесійної приналежності майбутнього рекрута. Основна увага в межах розвідки зосереджена на таких віросповідних групах, як іудеї, меноніти, «духовні християне» (духобори та молокане) та скопці. Усі ці групи були представлені в межах Північного Приазов'я. В рамках колонізаційної політики Російської імперії та задля швидкого економічного піднесення новозаселених земель були створені компактні поселення представників окремих конфесій та деномінацій. З огляду на загальну державну політику щодо кожної з віросповідних груп регламентувалась і специфіка військової повинності. Так, іудеї відбували військову повинність окремо від християнської громади. Для них було встановлено інший віковий ценз, оскільки мета рекрутської служби для іудеїв була децю іншою, ніж для християн. Меноніти перебували у відокремленому стані від решти населення імперії стосовно військової повинності. Вони сповідували релігійний пацифізм і були єдиною конфесією, яка під час міграції до імперії отримала «довічне» позбавлення від служби. Однак реформи середини ХІХ століття докорінно змінили цю норму, що спричинило від'їзд менонітів за межі держави. Щоб припинити цей процес влада змушена була піти на поступки і запропонувати для менонітів альтернативний варіант служби. Представники «духовних християн», попри пацифістські ідеї у власному віровченні, пільгами не користувались. Скопці пацифістами не були, однак також зазнавали гоніння з боку влади (на відміну від духоборів та молокан під час правління усіх імператорів). Держава часто використовувала рекрутську службу як покарання для тих, хто «відпав» від православ'я. У місцях проходження служби для сектантів створювались всі умови для швидкого переходу їх у офіційний варіант православ'я.

Ключові слова: військова повинність, рекрутський набір, Північне Приазов'я, конфесія, армія.

Постановка проблеми. Україна як європейська держава акцентує увагу на толерантності в усіх сферах суспільного життя, зокрема йдеться про етнічні та конфесійні відносини. Міжконфесійна взаємодія була і залишається повсякденним явищем і проявляється у побуті, шлюбно-сімейних відносинах, під час професійної діяльності тощо. Саме тому актуальності набувають окремі студії з історії міжконфесійних відносин, які творяться на межі історії Церкви та історії повсякденності одночасно.

Загострена ситуація на Сході України призвела до глобальних змін в українському суспільстві. Збройне протистояння викрило цілий ряд факто-

рів нестабільності, які так чи інакше пов'язані з етноконфесійною строкатістю. Північне Приазов'я охоплює південні частини Запорізької та Донецької областей і межує із зоною конфлікту. Формування сучасної української армії вимагає подальшого реформування, під час якого необхідно зважати на історичний досвід. Саме тому розгляд такої проблеми, як конфесійні особливості рекрутських наборів у Північному Приазов'ї в ХІХ столітті, набуває особливої актуальності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Варто зазначити, що в українській історичній науці відчувається брак праць з історії міжконфесійних відносин загалом та з конфесійних особливостей

рекрутських наборів зокрема. Сама ж система рекрутства неодноразово ставала об'єктом наукових розвідок. Імперські дослідники зазвичай висвітлювали її як сталу систему комплектування армії та як обов'язкову податну повинність громадян [21]. Радянські історики значну увагу приділяли військовій історії Росії з огляду на перемогу у Другій світовій війні [4; 10; 11]. Для сучасної історіографії характерними рисами є висвітлення рекрутської повинності в окремих регіонах Російської імперії [22; 23]. Одночасно варто виділити ряд дослідників церковної історії, у доробку яких є роботи, дотичні до тематики цієї розвідки [12; 14; 17].

Постановка завдання. Метою цієї статті стало висвітлення конфесійних особливостей під час проведення рекрутських наборів у російську армію на матеріалах Північного Приазов'я у XIX столітті. При цьому основну увагу зосереджено на представниках таких віросповідних груп, як іудеї, меноніти, духобори, молокани та скопці (з огляду на специфіку етноконфесійної мапи підрегіону).

Виклад основного матеріалу дослідження. Територія Північного Приазов'я, яка у XIX столітті включала в себе Маріупольський повіт Катеринославської губернії та Бердянський й Мелітопольський повіти Таврійської губернії, була позначена масштабними етносоціальними та релігійними трансформаціями. Через активну колонізаторську політику імперського центру на території краю розселились носії різних віросповідань, які активно сприяли формуванню строкатої конфесійної мапи підрегіону та суттєво вплинули на подальший його розвиток у всіх сферах суспільного життя. Варто зазначити, що на кінець XIX століття у Північному Приазов'ї нараховувалось 943 013 осіб обох статей. Абсолютну більшість з них становили православні (разом з єдиновірцями) – 87,2%. Другу сходинку обіймали протестанти – 5,36%, а третю – іудеї – 3,86%. Представники старообрядництва та всі ті, хто «ухилився від православ'я», нараховували 1,31% від загальної кількості мешканців у підрегіоні [3].

Російська імперія, для якої військова повинність була однією з найважливіших у загальній схемі державних повинностей, намагалась ефективно використовувати ресурси поліконфесійного населення. За часів правління Миколи I була проведена серйозна законодавча робота з упорядкування рекрутської повинності: були врегульовані правила найму, заміни, відкупу для різних категорій населення. Окрема увага в законах зазвичай приділялась «євреям» (яких точніше йменувати «іудеями», оскільки влада виділяла їх

саме за віросповідною ознакою). Так, 26 серпня 1827 року було прийнято два закони, які змінили роль військової служби в житті іудеїв. Відповідно до першого грошовий внесок, який вони сплачували раніше, скасовувався, і відтепер рекрутська повинність мала віддаватись «натурою» [18]. Другий закон детальніше висвітлював зміни і містив такі положення: грошовий внесок від євреїв можна було приймати виключно у випадках, коли у громади не було податкових боргів; повинність виконувалась окремо від християнської громади, кожною єврейською громадою (мешканцями-іудеями одного населеного пункту); від рекрутських наборів звільнялись особисто равани, учні та особи, які закінчили школу, майстри з фабрик; призовний вік встановлювався від 12 до 25 років (з 12 до 18 років проходили підготовку до служби у відповідних закладах) тощо. Окремим пунктом гарантувались віросповідні права іудеям-військовослужбовцям [19]. Цей імператорський указ закріпив суттєві відмінності між іудеями та християнами. Зокрема, призовний вік для християн становив 17–35 років. Така різниця була пов'язана з різними цілями держави. У ситуації з християнами головною метою була охорона інтересів імперії, для чого необхідними були фізично здорові та дорослі рекрути. Щодо іудеїв, то тут держава прагнула через військову повинність зблизити їх з іншими віросповідними групами, трансформувати їх релігійні переконання та світогляд. Звісно, що легше це було зробити саме з малолітніми іудеями, відправивши їх до шкіл кантоністів [32, с. 51].

Переходи у православ'я зустрічались серед іудеїв, однак не всі відбувались через щирі переконання. Так, приблизно у 1890 році мешканець Бердянська двадцятирічний Федот Холомянський «піддався навіюванню» трьох селян з селища Верхній Токмак і перейшов з іудаїзму в православ'я. Вже за місяць він передумав, але законного зворотного шляху не було і Федот підпільно знову став Берком Пейсаховичем Холомянським. Судова тяганина тривала аж до 1897 року, справу було закрито лише після того, як Холомянський відбув у м. Севастополь виконувати військову повинність (за чергою, а не за рішенням суду) [2, с. 120–121].

Особливим конфесійним феноменом у межах Північного Приазов'я були меноніти, які за чисельністю посідали другу сходинку серед представників протестантизму у підрегіоні (2,31% від загальної кількості мешканців) [3, с. 191]. Меноніти відносились до німецькомовних колоністів,

однак етнічними німцями не були [15, с. 137]. Задля швидкої колонізації краю імперська влада заохочувала переселення менонітів шляхом надання їм цілого ряду пільг, у тому числі й звільнення від військової повинності. Імперія визнавала за менонітами право на пацифістські переконання, оскільки сама була зацікавлена в економічній ефективності останніх. Політику уряду щодо військової повинності для менонітів умовно можна поділити на два періоди – до військової реформи 1874 року та після.

Під час Кримської війни більшість менонітів вважали допустимим надати підводи та коней на потребу імперського війська, розгорнути шпиталі та працювати санітарами. Деякі лідери менонітів згодом були навіть нагороджені медалями, а на честь їх дій під час війни у колонії Гальбштадт (Молочанський округ) було встановлено пам'ятний знак [20, с. 25].

Запровадження з 1 січня 1874 року всестанової особистої військової повинності порушувало не лише попередні домовленості влади з менонітами, а й один з головних принципів віри – пацифізм. Відтепер пільги щодо звільнення від військової повинності зберігались на 20 років для тих, хто оселився в межах імперії за правилами від 19 листопада 1851 року та 18 грудня 1861 року. Для тих, хто не підпадав під дію правил відтермінування, становило 6 років. По закінченню обмежень меноніти відправлялись на службу, однак звільнялись від носіння зброї та проходили її у шпиталях або майстернях.

Керманічі менонітської спільноти намагались вирішити цю проблему і розпочали переговори з урядом. Корнеліус Янсен, який проживав у Бердянську та деякий час виконував обов'язки прусського консула, активно включився у цей процес. Він пропагував ідеї масової еміграції менонітів за межі імперії, оскільки вважав, що запропонована урядом служба санітарами є лише черговим кроком до повної військової повинності. Янсен друкував у Німеччині за власні кошти брошури та листівки, в яких роз'яснював сутність менонітського пацифізму і його порушення у нових імперських законах [27, с. 158].

Зустрічі проходили у максимально втаємничених обставинах, однак Янсена зрадили та видали поліції. Оскільки він був громадянином Пруссії, поліція не могла діяти самостійно і відправила його справу до Петербургу. У квітні 1873 року відповідним наказом Янсена було звинувачено у підбурюванні до заворушень. Він мусив протягом семи днів покинути імперію. Його фотографія

була розміщена на всіх прикордонних станціях, щоб унеможливити повернення [28, с. 29]. Янсену вдалося залучити до справи Бісмарка, щоб виграти час і встигнути продати нерухомість. У результаті термін зборів було збільшено до двох місяців і 26 травня 1873 року родина Янсенів на одеському пароплаві відбула до Америки [28, с. 30].

Все це призвело не лише до хвилювань, а й до від'їзду у 1871–1872 роках за межі імперії значної кількості менонітів. Зокрема, Бердянський повіт втратив близько 6 тисяч мешканців (третину від загальної кількості менонітів повіту) [15, с. 139]. Влада намагалась перешкодити від'їзду менонітів шляхом пропаганди в газетах, депортації агітаторів, затягування термінів видачі паспортів тощо. Оскільки всі ці дії не принесли бажаних результатів, менонітам була запропонована альтернативна служба в майстернях морського відомства, пожежних командах та командах лісного відомства [24, с. 28]. Пріоритетними вважались лісні команди, які були покликані розводити ліси на півдні імперії. Перша лісна команда у складі 123 менонітів була створена у 1881 році [27, с. 161]. Така альтернативна служба поширювалась на всіх менонітів, що оселились на російських землях до 1875 року, і зберігалась навіть за часів Першої світової війни.

Як і меноніти, частина російських релігійних сект заперечувала військову повинність. На межі XVIII–XIX століть у Північне Приазов'я активно почали переселятися сектанти з «Великоросії». Зокрема, йдеться про «духовних християн» – духоборів та молокан. Вони так само сповідували ідеї пацифізму, однак держава у справах військової повинності на поступки сектантам не йшла. Розміщуючи компактні поселення «духовних християн» у Північному Приазов'ї, імперія намагалась вирішити одразу дві проблеми – прискорити колонізацію краю та умовно ізолювати сектантів від решти громадян. Це спричинило навіть певну віротерпиму політику щодо переселених, за умови, що вони не стануть прозелітами [1, с. 50]. До того ж російське сектантство сприймалось владою як потенційний ресурс призовного контингенту. Кількість сект та чисельність їх adeptів постійно збільшувалась та через свою динамічність фактично не підлягала регулярному моніторингу. Окрім того, якісні характеристики рекрутів-сектантів часто виділяли їх серед призовників (вищій рівень грамотності через необхідність самостійно читати Євангеліє; міцніше здоров'я через відмову від алкоголю та паління; вища працездатність через ідейні настанови тощо).

У 1805 році духобори Приазов'я звернулись до Олександра I з проханням замість рекрутів виплачувати гроші (через значну кількість старих та калік). Подібна практика була узаконена для тих, хто мешкав у прикордонній 100-верстовій зоні. Олександр I у відповідь наказав брати у духоборів малих дітей на потреби флоту. У 1813 році три поселення духоборів отримали право заплатити в казну по одній тисячі рублів за кожного рекрута, якого мали надати у службу. З 1834 року духоборам дозволили зараховувати до своїх общин ногайців, які мешкали поруч, та наймати їх за гроші у рекрути. Через те, що така заміна коштувала 2 600 рублів, дозволити їй могли собі лише одиниці. В результаті таких дій більшість молодих духоборів були змушені йти на службу і навіть брати участь у Кримській війні. При цьому вони намагались виконувати настанови батьків і не стріляти в людей. Деякі ставали дезертирами та переховувались у духоборських поселеннях.

У 1832 році розглядалась справа Василя Леонова, який публічно проголосив себе духобором. Його батьки були духоборами, виселеними з Чернігівської губернії до Таврійської (місто Ногайськ). Він сам вважав себе духобором, однак після смерті батьків жебракував і усюди називався православним, щоб не мати проблем з поліцією. В 25 років він виявив бажання найнятися в рекрути за родину духобора Івана Рибіна та поїхав в Сімферополь, де і був взятий під варту. В результаті слухань було вирішено, що оскільки Леонов прозелітизмом не займався, відправити його в рекрути в Грузинську губернію [5].

У 1833 році у с. Нововасилівка постало питання про те, що дванадцять молокан виявились духоборами і вирішили переселитися до духоборських поселень Родіоновки та Тамбовки. Дозвіл влада їм надала, земельні наділи залишились у віданні общини. Переселення було заборонено лише для Василя Жмаєва, його сина Захарія та онука Фатєя через те, що вони були в першій рекрутській черзі. Решта нововиявлених духоборів була приписана до вказаних духоборських слобод [7].

З 1838 року Міністерство внутрішніх справ розіслало циркуляр про заборону молоканам наймати за себе рекрутів. Осіб, які від молокан підпадали під призов, необхідно було відправляти в окремий Кавказький Корпус для розміщення у військах, що діяли проти горців, щоб у них не було змоги проявляти свої переконання [25]. Вже за рік, 7 червня 1839 року, Указ імператора підтвердив, що молокани та духобори нікого

не можуть наймати за себе у рекрути (у тому числі й «магометан») [26].

Микола I ще на початку свого правління постановив, що ті з сектантів, хто не прийме православ'я та відмовиться служити у війську, будуть терміново відправлені у заслання у спеціально відведені для цього місця. У 1830 році духобори та молокани були зараховані до «найбільш небезпечних ересей», і вже 7 лютого 1839 року населення дев'яти поселень Мелітопольського повіту Таврійської губернії було заслано на Кавказ (загалом мігрувало 4 490 осіб) [1, с. 51]. Місце заслання було вибрано не випадково, а з метою «виховання» духоборів. Їх розмістили по сусідству з войовничими горцями, і духобори задля власного захисту змушені були брати в руки зброю та пізнати «хибність» свого віровчення [13, с. 759].

Окремою групою завжди була секта скопців. У Таврійській губернії скопці почали з'являтися близько 1820 року [6, арк. 1]. До Бердянського повіту їх переселили з Тамбовської губернії за рішенням суду. Пізніше вони прибували сюди вже за власним бажанням, і скопечтво стало доволі поширеним явищем у Північному Приазов'ї. Однак навіть за часів віротерпимого Олександра I з ними було наказано поводитись як з «ворогами людства» [14, с. 309].

Скопці не сповідували пацифізм та активно пропагували своє вчення задля збільшення своєї ваги в секторі державного управління. У 1818–1819 роках відбувалась пропаганда скопечтва у петербурзькому гарнізоні. Відповідно, вже у 30-х роках XIX століття репресивна політика проти скопців суттєво посилилась. Указ імператора від 7 липня 1835 року регламентував розміщення нових скопців у засланні у віддалених районах Сибіру серед іновірців. Наказом від 2 березня 1847 року скопців, нездатних до військової служби, слід було виселяти у Закавказький край. Там вони мали поповнювати інвалідну роту № 1942, сформовану із скопців [16, с. 58].

У 1832 році у с. Поповка Мелітопольського повіту було викрито осередок скопечтва, у якому нараховувалось тридцять п'ять членів (шість чоловіків та три жінки мали ознаки відповідного каліцтва). З метою припинення поширення скопечької ересі винуватців було засуджено. Дев'ять чоловіків, якщо будуть визнані годними до служби, мали відправити у Кавказький окремий корпус (без зарахування общині за рекрутів). У разі визнання не годними – переселити до Закавказзя. Вісім жінок було відправлено на суконні фабрики до Іркутської губернії [6]. Однак

скопечтво продовжувало активно поширюватись теренами Північного Приазов'я.

У 1845 році до іменного списку скопців по Таврійській губернії потрапив державний селянин Андрій Олійник 29 років. Відповідно до наведеного рішення суду він мешкав у с. Поповка Бердянського повіту і ще в ранньому дитинстві був оскопленим. Після виявлення цього факту Олійника осудили в Сімферополі та віддали у солдати для служби як барабанщика чи флейтиста [8].

У 1846 році у с. Великий Токмак Бердянського повіту було викрито ще один осередок із дванадцяти членів. У них лікар каліцтв не виявив, однак за рішенням суду всі ці особи були відправлені до Закавказького краю – жінки на поселення, чоловіки як рекрути (без обмеження в умовах проходження служби) [9]. З часом заходи проти скопців лише посилювались, і 10 червня 1850 року Микола I затвердив нові правила покарання (позбавлення станових прав, заслання на нові території, таврування тощо) [16, с. 59].

Висновки. Отже, рекрутські набори в російську імперську армію у строкатому в етноконфесійному сенсі Північному Приазов'ї мали ряд конфесійних особливостей. Російська імперія демонструвала певну гнучкість у використанні ресурсів багатонаціонального та поліконфесійного населення. Зокрема, йдеться про відмінне законодавче поле в контексті організації призову християн та представників інших конфесій, передусім іудеїв. Відокремлений статус мали й меноніти, як основні прихильники ідеї релігійного пацифізму. Духобори та молокани, попри пацифізм, який сповідували, такого статусу не мали. Натомість вони часто підпадали під «гоніння» і поповнювали ряди рекрутів. Лише після проголошення імператором «релігійної свободи» у 1905 році відношення влади до сектантів (окрім скопців та хлестів) стало лояльним. Загалом держава використовувала рекрутчину як сталий засіб поповнення своєї армії та як дієве покарання для правопорушників (у тому числі тих, хто «відпав» від православ'я).

Список літератури:

1. Авдєєва (Любанська) О.С. Офіційна влада по відношенню до сектантів Північного Приазов'я (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2010. Вип. XXVIII. С. 49–52.
2. Авдєєва О. С. Міжконфесійні відносини у Північному Приазов'ї (кінець XVIII – початок XX ст.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Запорізький національний університет. Запоріжжя, 2016. 301 с. С. 120–121.
3. Авдєєва О.С. Конфесійна структура населення Північного Приазов'я наприкінці XIX ст. (за матеріалами Першого всезагального перепису населення Російської імперії 1897 року). *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України*. 2011. Т. 23. С. 189–196.
4. Бескровный Л.Г. Русское военное искусство XIX века. Москва : Наука, 1974. 360 с.
5. Державний архів Автономної республіки Крим (ДААРК) Ф. 26. Оп. 4. Спр. 417. Арк. 3-7.
6. ДААРК. Ф. 26. Оп. 4. Спр. 419. Арк. 1-21.
7. ДААРК. Ф. 26. Оп. 4. Спр. 473. Арк. 1-3.
8. ДААРК. Ф. 26. Оп. 4. Спр. 1031. Арк. 21.
9. ДААРК. Ф. 26. Оп. 4. Спр. 1058. Арк. 1-25.
10. Зайончковский П.А. Военные реформы 1860–1870 гг. в России. Москва : Издательство Московского университета, 1952. 360 с.
11. Зайончковский П.А. Самодержавие и русская армия на рубеже XIX – XX столетий. Москва : Мысль, 1973. 351 с.
12. Клибанов А.И. История религиозного сектантства в России. Москва : Наука, 1965. 348 с.
13. Кузьмин-Караваев В. Уклонение от воинской повинности. *Вестник Европы*. 1906. № 10. С. 756–770.
14. Лиман І. Російська православна церква на півдні України останньої чверті XVIII – середини XIX століття. Запоріжжя : РА «Тандем-У», 2004. 488 с.
15. Любанська О. Особливості релігійної структури німецькомовної спільноти запорізького краю у XIX ст. *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України*. 2009. Вип. 18. С. 133–144.
16. Нагорний В.В. Правові засади переселенської політики Миколи I відносно православних сектантів українських губерній Російської Імперії. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Юриспруденція*. 2013. № 6-1. Том 1. С. 56–59.
17. Никольский Н.М. История русской Церкви. Минск : Беларусь, 1990. 541 с.
18. Полное собрание законов Российской империи. Собрание II. Т. II. №1329
19. Полное собрание законов Российской империи. Собрание II. Т. II. №1330
20. Реймарус А. Меннониты (краткий очерк). Москва : Безбожник, 1930. 83 с.

21. Сидоренко Г. Рекрутская повинность. Значение ее в ряду систем формирования и комплектования войск и историческое развитие ее в России. Киев, 1869. 87 с.
22. Сидорук С. Запровадження та становлення системи рекрутських наборів до російської армії у Правобережній Україні наприкінці XVIII ст. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. 2011. № 4. С. 259–268.
23. Трофімук Т. Особливості рекрутських наборів євреїв до російської армії у XIX ст. (на матеріалах Волинської губернії). *Літопис Волині*. 2012. № 10. С. 43–49.
24. Устав о воинской повинности. Санкт-Петербург. 1886. 120 с.
25. Центральний державний історичний архів у м. Київ (ЦДІАК). Ф. 442. Оп. 770. Спр. 16. Арк. 125-126.
26. ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 770. Спр. 17. Арк. 447.
27. Brock P. Freedom from Violence Sectarian Pacifism from the Middle Ages to the Great War. Toronto : University of Toronto Press. 1991. 385 p.
28. Jansen P. The Record of a Busy Life. An Autobiography. Beatrice. Nebraska. 1921. 140 p.

Avdieieva O.S. DENOMINATIONAL FEATURES OF RECRUITMENT IN THE NORTHERN PRIAZOVYA IN THE XIX CENTURY

The article reveals the confessional features of conscription to the Russian Imperial Army in the XIX century, which took place within the Northern Pripodrova, as a separate subregion of Southern Ukraine. The dynamics characterizes the regulations governing military service during the study period. The specifics of the organization and conduct of military recruitment in accordance with the confessional affiliation of the future recruit are given. The main focus of the intelligence is on such religious groups as Jews, Mennonites, "Spiritual Christians" (Doukhobors and Molokans) and Skoptsy (eunuchs). All these groups were represented within the Northern Pripodrova. Within the framework of the colonization policy of the Russian Empire and for the rapid economic rise of the newly settled lands, compact settlements of representatives of certain denominations were created. Given the general state policy for each of the religious groups, the specifics of military service were regulated. Jews served in the military separately from the Christian community. A different age requirement was set for them, as the purpose of conscription for Jews was somewhat different than for Christians. Conscription for Mennonites was not the same as for other citizens. As religious pacifists, they migrated to the empire and received the "lifelong" right to be exempt from military service. However, the reforms of the mid-nineteenth century radically changed this norm, which led to the departure of Mennonites outside the state. To stop this process, the authorities were forced to make concessions and offer the Mennonites an alternative service. Representatives of "Spiritual Christians", despite pacifist ideas in their own doctrine, did not enjoy benefits. The Skoptsy were not pacifists, but they were also persecuted by the authorities (unlike the Doukhobors and Molokans during the reigns of all emperors). The state often used conscription as a punishment for those who "fell away" from Orthodoxy. In the places of service for sectarians, all conditions were created for their rapid conversion to the official version of Orthodoxy.

Key words: conscription, recruitment, Northern Pripodrova, denomination, army.

УДК 94(477):329.052«1989-1990»
DOI <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2020/3.2>

Білик Я.О.

Одеський національний політехнічний університет

ІНТЕЛІГЕНЦІЯ У ПРОЦЕСІ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ (КІНЕЦЬ 80-Х – ПОЧАТОК 90-Х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ)

У публікації здійснюється паралель між українською і радянською інтелігенцією у період становлення незалежної держави. Наочно показується відмінність між двома соціальними типами. Зокрема, природа походження, ставлення до колег, до інших культур тощо. Продемонстровано ментальні ознаки. Автор доводить, що національна інтелігенція відіграла важливу культурну й громадсько-політичну роль, тому піддавалась переслідуванню з боку влади. Українська інтелігенція, на відміну від радянської, характеризувалась наявністю критичного мислення, серйозною аргументацією, що ґрунтувалася на знаннях вітчизняної історії, культури, філософії. Критичне мислення завжди обґрунтовано-доказове.

Під час демократизації суспільства національна інтелігенція стала рушієм політичних процесів у державі, силою, що об'єднала навколо націю, утворила Народний рух України. Підкреслено державотворчу місію інтелігенції. Показано, що до складу НРУ входили провідні науковці України – Віталій Дончик, Леонтій Сандуляк, Володимир Черняк, Мирослав Попович, Юрій Ключковський, Володимир Білецький та інші. У статті висвітлюється питання про створення Української асоціації незалежної творчої інтелігенції (УАНТеї) 7 грудня 1987 р. за ініціативи творчої інтелігенції на противагу Спілкам. Аналізується Декларація УАНТеї.

Здійснено загальну характеристику провідних українських видань кінця 80-х р. ХХ ст. Продемонстровано відстоювання інтелігенцією власних поглядів на шпальтах періодичних видань. Утвердження свободи слова відбувалося через критику редакторів консервативних і стагнаційних видань. Наведені приклади конструктивного звернення української інтелігенції до керівництва видавництва. Особливо гостро протистояння прогресивних і консервативних сил прослідковується навколо газети «Радянська Україна». Зразком інтелектуальної полеміки з владою можна вважати листи і промови В. Чорновола, Л. Лук'яненка, Б. Гориня і багатьох інших. Інтелектуальна еліта відзначалася високим ступенем згуртованості навколо ідеї, провідної думки задля досягнення мети, відстоювання національних інтересів.

Ключові слова: національна інтелігенція, радянська інтелігенція, НРУ, В. Чорновіл, науковці, письменники.

Постановка проблеми. Інтерес до проблеми інтелігенції сприяє виникненню низки філософських, історичних, соціологічних, культурологічних розвідок, спрямованих на переосмислення її функціонування не тільки у сфері культури, а передусім у процесі державотворення. «У контексті посилення в Центральній Європі проблематики громадянського суспільства інтелігенція як суспільна верства найбільш вдало акумулювала суспільно-політичні та соціальні настрої різних суспільних груп, не задоволених комуністичним режимом» [1, с. 36]. Україна не залишилася осторонь цих процесів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В Україні інтелігенція відіграла важливу культурну й громадсько-політичну роль. Так, у 40-х роках у пресі стали активно обговорювати цей феномен. Про інтелігенцію писали як про силу, що має активну громадську позицію. Г. Захарченко

наголошував, що завдяки небайдужості інтелігенція мала вплив і завоювала авторитет народу. «Попри матеріальні нестатки «йшла у народ», несла йому знання й поширювала політичний кругозір» [2]. Антиподом більшовизму, виразником духу народу називав інтелігенцію Ю. Бойко [3].

В. Михальський писав, що генерація української інтелігенції, яка сформувалася наприкінці ХІХ ст., перед війною 1914 р. та в роки революції і громадянської війни, майже зникла. «Залишилися тільки одиниці з старої когорти борців, яких ми повинні оточити глибокою увагою і пошаною, щоб перейняти від них кращі національні традиції й заповіді, довіривши їм керівну першість у сучасній розбудові нашого життя. Роки політичного і духовного гноблення убили де в кого творчий запал, самовідданість, бадьорість і енергію, почуття нових, вічно мінливих форм суспільного життя» [4]. Так, репресії проти культурної і науко-

вої еліти призвели до припинення родинної спадкоємності у колах інтелігенції. Втім інтелігенція в українському суспільстві ніколи не зникала, що пояснюється витоками, специфікою її походження в Україні. На шпальтах газети «Львівські вісті» 1942 р. слушно зазначалося, що в Україні між інтелігенцією і селом нема тієї прірви, що в інших народів, де ці дві суспільні верстви різко від себе відмежовані, творять два окремі світи. «Селянство – це ядро нашої нації, бо яких 85% усього населення. А й наша провідна верства – інтелігенція виводиться у більшості безпосередньо з села. Тому характер, психіка і спів відчуття нашої нації є наскрізь селянські. Через те наша література є селянська, наша музика оперта на народних мотивах, у нашому мистецтві ... сильний вплив народного мистецтва...» [5]. Митець Петро Андрусів наголошував, що сучасна українська інтелігенція в своїй головній масі виводить свій духовий родовід із селянського середовища [6, с. 15].

Не є винятком засновки і провідні діячі НРУ. Наприклад, Іван Драч народився в с. Теліжинці на Київщині, Володимир Черняк (у с. Мнишин) і Микола Пороський (с. Заріцьк) на Рівненщині, Михайло Горинь – у с. Кнісело на Львівщині, Володимир Яворівський – у с. Теклівка на Вінниччині, Олександр Лавринович – у с. Овруч на Житомирщині тощо. Так, В. Чорновіл вказував, що виховувався у родині сільських інтелігентів. «Батьки вчителювали на Черкащині, початково створювали довкола мене своєрідний вакуум, оберігаючи від гірких плодів дерева пізнання. Згодом розповіли про голодомор, репресії, ув'язненого родича», – згадував він [7, с. 91]. Тому, ймовірно, українська інтелігенція у більшості своїй не вдавалася до ідеалізму, який «у тій чи тій формі завжди був притаманний інтелігенції» [8, с. 179]. Окрім того, мова, як один з основних компонентів національної ідентичності, об'єднувала інтелігенцію і селян.

У Словнику соціологічних і політичних термінів зазначено: «Інтелігенція – соціальна верства людей, професійно зайнятих розумовою, переважно складною творчою працею <...> Це ... й специфічна спільність, яка вбачає смисл свого існування в тому, щоб нести плоди освіченості (культури, освіти, політичного пізнання тощо) в маси, і розцінює цю діяльність як свою головну культурно-історичну місію» [9, с. 46]. Як надіндивідуальну спільноту розуміє поняття «інтелігенції» Анатолій Лой. Він зазначає, що інтелігенція – це і є уявно об'єднана потуга освічених і морально відповідальних індивідів, що мислиться у вигляді спільноти, котра здатна чинити спротив наявній

дійсності й пропонувати проекти нового устрою, де люди будуть жити вільно і щасливо [10, с. 11]. Ярослав Пасько основними характеристиками цього соціального типу називає професійність і освітні ознаки [1, с. 36].

Постановка завдання. Метою публікації є аналіз феномену української інтелігенції кінця 80-х- початку 90-х років крізь призму історико-політичного дискурсу ХХ століття. Проведена паралель між українською і радянською інтелігенцією у період становлення незалежної держави.

Виклад основного матеріалу дослідження. Під час демократизації суспільства інтелігенція стала рушійною силою політичних процесів у державі, «саме вона утворила Рух» [11, с. 59]. Про її державотворчу місію говорив Д. Павличко: «Водночас ідея української державності поширилася в середовищі наукової, гуманітарної і технічної інтелігенції, яка наприкінці 80-х років створила багато громадських напівлегальних антирадянських організацій. Так виникла троїста плеяда українських інтелігентів, що організувала Рух, <...> повела за собою народні маси і, зрештою, створила революційну атмосферу, єдиним мирним виходом з якої могло бути тільки проголошення самостійної України» [12, с. 20]. Дійсно, науковці склали лівову частину серед лідерів Руху. Це Віталій Дончик, Леонтій Сандуляк, Володимир Черняк, Мирослав Попович, Юрій Ключковський, Володимир Білецький та інші. Василь Маркусь писав: «Академія Наук УРСР – це могутня кузня української науки великого народу <...> Дуже цікаве, я б сказав, дуже надійне і дуже оптимістичне явище – це те, що не настільки суспільствознавчі інститути – інститут історії, держави і права, вивчення зарубіжних країн, як саме технічні інститути точних, природознавчих наук мають багато надзвичайно здібних і національно свідомих людей. Осередки Руху існують практично при всіх інститутах, зокрема у згаданих галузях наук» [13, с. 161].

Інтелігенція виробляла політичний курс й ідеологію НРУ, відстоюючи національно-державні інтереси країни, спрямовані на набуття України певної ваги у світі, тобто геополітичного статусу. Її антиподом була так звана радянська інтелігенція. Масове знищення національної інтелігенції більшовицьким режимом супроводжувалося створенням альтернативного прошарку населення – радянської інтелігенції. Г. Захарченко розглядав «совєтську» інтелігенцію, як виразника «слухняного зняряддя більшовицького пригнічення народу» [2]. Володимир Наддніпрянець

поряд зі словом «совєтська» вживав «пролетарська». У такий спосіб пояснював природу цього явища. Втім він упевнений, що радянській владі, попри всі старання, так і не вдалося створити цей феномен. Оскільки одна частина після одержання освіти стала у ряди робітників через свою неспроможність, а друга, значно менша, але обдарована і здібна, переросла сподівання влади і, забувши про своє «пролетарське» походження, стала справжньою інтелігенцією. «Ця молода генерація-інтелігентів стала інтелектуальною силою саме тому, що вирвалася з обійм „класової” свідомості і марксистської трафаретності. Вони приєдналися до загальнолюдських принципів» [14]. Макс Вебер до «пролетарської» інтелігенції відносив напівучених, що, втручаючись у політику, у хід історії, одержали ґрунт, щоб узяти реванш у тих, хто домінує в інтелектуальному світі [15, с. 318–319].

«Радянська» інтелігенція під тиском влади не лише втратила національний ґрунт, а й перетворилася на механізм боротьби системи проти інтелектуальних сил, підписуючи листи-звернення здебільшого декламованого характеру на сторінках офіційних видань. Ця реакційна частина творчої інтелігенції була проти змін, тому проявляла ініціативу в підтримці номенклатури, а деякі були її частиною. Поет Роман Лубківський слушно зазначав, що культурний рівень опонентів перебудови – дуже своєрідне питання. «Зазвичай протистоять змінам люди, яких не назвеш інтелігентами. Це люди, які у своїх демагогічних пасажах переважно користуються методом цитування. Вони зазубрили певні догми і формули, але ніколи глибоко не вчитувалися в класиків марксизму-ленінізму, не досягнули премудростей філософії, історії, здебільшого дуже обмежені у своїх естетичних запитах» [16, с. 111]. Найбільш показово це на сторінках періодичних видань.

Олекса Круча давав таку характеристику виданням у 1989 році: «„Літературна Україна” сміливо передус у загальнонаціональних ініціативах» [17, с. 106]. Між іншим, це значно позначилося на передплаті газети. Кількість читачів з 15 тис. збільшилася до 71 тис. [18, с. 126]. Інша щотижнева газета – «Культура і життя», за спостереженням Олекси Круча, більш полохлива. Її редактура почуває себе більш беззахисною, ніж «Літературки». «Вісті з України», які і раніше були упривілейовані, не відстають від так званої перебудови й тепер. Решта газет вичікує, яка доля спіткає їхніх більш відважних колег. Особливо це стосується обласних газет» [17, с. 106]. Переорієнтувалися не всі й республіканські масмедіа.

Гостре зіткнення прогресивних і консервативних сил прослідковується навколо газети «Радянська Україна». Втім національна інтелігенція давала достойну відповідь. Цього ж року Левко Лук'яненко, звертаючись до редактора «Радянської України», зазначав, що очолювана ним газета залишається на попередній стадії розвитку, на стадії застою, оскільки редакція просякнута застарілим мисленням, вона й неспроможна бачити такі національні проблеми, як утворення на Дніпрі величезних калюж із синіми водоростями Чорнобильської трагедії, будівництво каналу на півдні України, руйнація національної культури, нівечення національних традицій і звичаїв, трагічний стан мови тощо [19, с. 107–108].

Отже, національній інтелігенції, на відміну від опонентів-демагогів, які користувалися лише цитуванням, характерно було критичне мислення і вагома аргументація, що базувалася на знаннях історії, культури, філософії; відстоювання власної позиції та викриття неправди. Критичне мислення завжди обґрунтовано-доказове. Зразком інтелектуальної полеміки з владою можна вважати листи і промови В. Чорновола, Л. Лук'яненка, Б. Гориня і багатьох інших.

Наприкінці 80-х років на шпальтах «Сучасності» Олекса Круча зазначав, що художньо-публицистичні журнали, очолювані переважно професійними літераторами, гостріше, ніж інші періодичні видання, прореагували на післябрежневську ситуацію, схарактеризовану тимчасовою відсутністю нових критеріїв того, що ж вважати «ідеологічним злочином» сьогодні [17, с. 106]. Активна участь письменників пояснюється передусім історично. С. Пригара ще в 1913 р. на шпальтах газети «Рада» писав: «Наша інтелігенція більш письменницька, ніж яка інша – це правда. Але ви забуваєте, що ми говорили про белетристику, для якої треба художнього таланту» [20]. Ця ознака, по суті, є ще одним феноменом української інтелігенції.

Особливо активну позицію в НРУ займали письменники. Василь Маркусь писав: «Правда, Рух почався в літературних колах, серед членів Спілки письменників та в Інституті літератури ім. Т. Шевченка АН. Цього годі заперечувати і треба віддати належне письменникам, адже саме вони були в авангарді нашого нинішнього руху за національне відродження. Це в традиції нашої і, мабуть, в традиції кожного народу, котрий на тому етапі пробуджується, що саме письменники беруть провід у свої руки» [13, с. 160].

Науковці А. Бичко й І. Бичко, досліджуючи феномен національної інтелігенції з огляду екзис-

тенціональної методології, зазначали про ментальну відмінність української інтелігенції від російської. Однією з істотних рис московської ментальності є нетолерантність до всього іноземного [21, с. 72]. Це, до речі, наочно простежується і в діяльності радянської інтелігенції. Втім українська інтелігенція завжди з повагою ставилася до іншої культури. Наприклад, у програмах НРУ надавалось важливого значення вирішенню питань національних меншин. Василь Деревінський, аналізуючи зовнішньополітичну діяльність В. Чорновола, писав: «Лідер НРУ відстоював не лише національні інтереси України, а й дбав про розвиток і захист демократії та прав людини в інших країнах. У зверненнях до керівництва Білорусі, Вірменії, Грузії закликав припинити переслідування опозиції та відмінити судові вироки її представникам» [22, с. 34].

Інтелектуальна еліта відзначалася високим ступенем згуртованості навколо ідеї, провідної думки задля досягнення мети, відстоювання національних інтересів. 7 грудня 1987 р. за ініціативи творчої інтелігенції на протигагу Спілкам було створено Українську асоціацію незалежної творчої інтелігенції (УАНТеї). До ініціативної групи увійшли Почесні члени Міжнародної письменницької організації ПЕН-клубу: Ігор Калинець, Михайло Осадчий, Микола Руденко, Степан Сапеляк, Євген Сверстюк (голова), Іван Світличний, Ірина Сенік, а також особистості, що стали фундаторами НРУ, – Вячеслав Чорновіл та Михайло

Горинь. У Декларації Української асоціації незалежної творчої інтелігенції (УАНТеї) грамотно обґрунтовано відсутність демократичного руху у спілках: «Офіційні творчі спілки України ігнорують цілий ряд поетів, прозаїків, критиків, публіцистів, художників, яких визнали читачі і глядачі багатьох країн світу...» [23, с. 62]. Вони також не репрезентують всієї повноти духовних, літературно-культурних і громадських процесів, що ширяться в Україні [23, с. 63]. Метою об'єднання було передбачено видання творів членів УАНТеї окремими книжками, підготовка і випуск періодичних видань і альманахів, літературо-мистецьких портретів, організація художніх виставок, усна і письмова пропаганда творчості УАНТеї, підтримка всіх, хто бажає своїм талантом і громадською мужністю прислужитися благу і духовному розквіту рідного українського народу [23, с. 63].

Висновки. Інтерес до феномену інтелігенції знову стає актуальним наприкінці 80-х років. У цей час геополітична картина світу зазнала серйозних змін, відбувається стрімке формування нової картини буття, розпад імперії. Велику роль у цьому процесі відіграла інтелігенція.

Спочатку царизм, а потім більшовики регулярно здійснювали репресивні заходи, спрямовані проти багатьох талановитих діячів культури і мистецтва, науковців, освітян. Інтелігенція виступала як об'єднуючий фактор всіх суспільних верств населення. Створивши НРУ, національна інтелігенція реалізувала державотворчу місію.

Список літератури:

1. Ярослав Пасько. Пострадянська інтелігенція: ціннісна маргіналізація чи інтеріоризація європейського культурно-історичного спадку? *Філософська думка*. 2014. № 2. С. 27–42.
2. Захарченко Г. Про інтелігенцію. *Світанок*. 1943. 11 серпня.
3. Бойко Ю. Більшовики та українська інтелігенція. *Нова доба*. (Берлін). 1943. 21 лютий.
4. Михальський Вол. Стара і нова інтелігенція. *Українське слово* (Київ). 1941. 14 листопада.
5. За тісний зв'язок з селом. *Львівські вісті*. 1942. 8–9 листопада.
6. Андрусів П. Мистецтво – найміцніша зброя. Статті, промови й огляди, Бібліотека українознавства, Т. 57. Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто, 1987. 437 с.
7. Присяжний М. Одиссея В'ячеслава Чорновола, або кілька зауваг до підсумків першого парламентського року. *Дзвін*. 1991. № 6. С. 91–95.
8. Конрад Д. Європа особистостей. *Всесвіт*. 1991. № 6. С. 179–183.
9. Словник соціологічних і політологічних термінів / Нар. укр. акад. ; за заг. ред. : В. Астахової ; уклад. В. Астахова. Київ, 1993. 140.
10. Анатолій Лой. Зникаюча інтелігенція у трансформаціях сьогодення *Філософська думка*. 2014. № 2. С. 7–16.
11. Бураковський О. Рада націй та міжнаціональні стосунки в Україні. *Співдоповідь на Другому з'їзді Руху. Сучасність*. 1991. № 1. С. 56–60.
12. Павличко Д. Українська національна ідея: Інавгурац. лекція почес. професора Нац. ун-ту «Києво-Могилян. акад.», 1 верес. 2002 р. Київ, 2002. 58 с.
13. Маркусь Василь. Україна в першій половині 1990 року. *Сучасність*. 1991. № 1. С. 152–173.
14. Наддніпрянець В. Інтелігенція в СРСР. *Голос*. 1944. 13 лютого.
15. Бурдьє П. Соціологія політики: Пер. с фр. / Сост., общ. ред. и предисл. Н. Шматко. Москва, 1993. 336 с.

16. Відродження гідності. *Сучасність*. 1989. № 3. С. 111–112.
17. Круча О. Нова хвиля українізації: чинники і перспективи. *Сучасність*. 1989. № 3. С. 105–110.
18. Зі сторінок преси України. *Сучасність*. 1988. № 11. С. 124–127.
19. Лук'яненко Л. Газеті «Радянська Україна». *Український вісник*. 1988. № 11–12. С. 106–109.
20. Пригара С. Белетристична кооперація. *Рада*. 1913. 26 ноября.
21. Бичко А. Бичко І. Феномен української інтелігенції. Дрогобич, 1997. 115 с.
22. Деревінський В. Зовнішньополітичні пріоритети В. Чорновола. *Історико-політичні студії*. 2016. № 1. С. 32–37.
23. Декларація української асоціації незалежної творчої інтелігенції (УАНТеІ). *Український вісник*. 1988. № 11–12. С. 62–63.

Bilyk Ya.O. INTELLIGENCE IN THE PROCESS OF CREATION OF THE STATE (LATE 80'S – EARLY 90'S OF THE XX CENTURY)

Interest in the phenomenon of the intelligentsia again became relevant in the late 80's. At this time, the geopolitical picture of the world has undergone major changes. There is a rapid formation of a new picture of life, the collapse of the empire. The intelligentsia played an important role in this process. First tsarism, and then the Bolsheviks regularly carried out repressive measures. Repression was directed against talented figures of culture and art, scientists, educators. The intelligentsia acted as a unifying factor for all sections of society. The publication draws a parallel between the Ukrainian and Soviet intelligentsia during the formation of an independent state. The difference between the two social types is clearly shown. Mental differences between them are demonstrated. In particular, the nature of origin, relations with colleagues, other cultures, etc. The author proves that the national intelligentsia played an important cultural and socio-political role, therefore, was subjected to persecution by the authorities. The intelligentsia determined the political course and ideology of the NRU.

The Ukrainian intelligentsia has always respected another culture. For example, NRU programs attached great importance to addressing national minority issues. The intellectual elite were marked by a high degree of cohesion around the idea, leading thought to achieve the goal, defending national interests. She defended national and state interests. This gave the country a geopolitical status, the authority of Ukraine in the world. The Soviet intelligentsia was the antithesis of the national intelligentsia. The Soviet intelligentsia was created to oppose the national. The national was subjected to mass destruction.

The Ukrainian intelligentsia, in contrast to the Soviet, was characterized by the presence of critical thinking, serious argumentation based on knowledge of Russian history, culture, and philosophy. During the democratization of society, the national intelligentsia became the engine of political processes in the state, a force that united the nation around, formed the People's Ruh of Ukraine. It is shown that the NRU included the leading scientists of Ukraine.

Key words: national intelligentsia, soviet intelligentsia, NRU, V. Chornovol, scientists, writers.

Божко Н.М.

Львівський національний медичний університет імені Данила Галицького

Цубова О.Л.

Національний університет «Львівська політехніка»

ПІДПРИЄМНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ БАРОНІВ ГРЕДЛІ НА СКОЛІВЩИНІ НАПРИКІНЦІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ

У статті звернено увагу на позитивні економічні та соціокультурні зміни в одному з регіонів Галичини (Сколівщина) наприкінці ХІХ – початку ХХ ст., що відбулися завдяки підприємницькій та доброчинній діяльності родини бізнесменів баронів Гредлі.

Зібрано інформацію про діяльність одного з визначних родів підприємців угорсько-єврейського походження, добре знаного в Австро-Угорській імперії, які з'явилися на теренах Галичини у кінці ХІХ ст. Їхня діяльність на західноукраїнських землях засвідчувала завершення існування феодального та народження капіталістичного суспільства. Автори статті роблять спробу аналізу причин інвестування баронів Гредлі в економіку мало розвинутого регіону Галичини.

Гредлі емігрували до Угорщини з Німеччини в середині 1870-х років. Вони не належали до знаних аристократичних родин Європи і свої статки заробили завдяки лихварсько-крамарській діяльності. Новоявлені багатії заволоділи величезними територіями у Центральній Європі, включаючи Румунію, Угорщину, Словаччину, Польщу тощо. Підприємці стали засновниками деревообробної корпорації «Трансільванська лісова індустріальна компанія», а згодом судноплавної компанії «Groedel Brothers Company Ltd», що транспортувала ліс і лісоматеріали по усьому світу. Бізнесовим центром компанії стає маленьке галицьке містечко Сколе (Львівська обл.), перед яким на межі століть відкривалися нові можливості капіталістичної епохи.

У роботі проаналізовано позитивні зміни у Сколівському регіоні Галичини за час діяльності компанії Гредлі на цих теренах. Звернено увагу на розвиток лісозаготівельної галузі, а саме будівництво тартаків (лісопильні), електростанції, лінії телефонного зв'язку, прокладання вузькоколіїних залізниць. У дослідженні проаналізовано нові виробничі відносини між підприємцями і найманими працівниками Сколівщини. Звернено увагу, як корпоративні інтереси змушують власників підприємств прислухатися до потреб працівників та вкладати кошти у розвиток соціокультурної інфраструктури регіону.

Проведене дослідження дало можливість проаналізувати, як господарська діяльність баронів Гредлі вплинула на появу та функціонування курортно-оздоровчих центрів Сколівщини.

Ключові слова: Галичина, підприємництво, інвестиції, доброчинність, курорти, оздоровчі центри.

Постановка проблеми. Сьогодні пріоритетним завданням кожного регіону України є створення привабливого інвестиційного клімату, який би забезпечував умови його успішного розвитку. Новостворені об'єднані територіальні громади докладають чимало зусиль, щоб умови інвестування в їх регіони були привабливими. Що може запропонувати сучасна Львівщина? Вигідне географічне розташування, розвинену транспортну інфраструктуру, високопрофесійні кадри, яких готують місцеві навчальні заклади, тощо. Львівщина вбачає своє майбутнє в успішному розвитку ІТ технологій, аграрному секторі і, звичайно,

оздоровчому туризмі. Історія Галичини, її культура разом з розвиненою туристичною інфраструктурою є незаперечною умовою стабільного процвітання краю.

Актуальність запропонованої теми полягає у можливості долучитися до відновлення імен забутих постатей, які своєю діяльністю прагнули змінити Галичину на межі ХІХ–ХХ століть. Популяризуючи краєзнавчу інформацію, прагнемо сприяти поверненню раніше забутих туристичних центрів регіону.

Аналіз останніх досліджень і публікацій засвідчує, що в українській історіографії тема

діяльності відомих підприємців та господарників добре висвітлена у доробку таких дослідників, як Я. Ісаєвич, І. Дзюба, О. Донік, Н. Колосова, В. Корнієнко, І. Кравченко, В. Кривошия, М. Оменіцка, С. Проценко, І. Суровцевої, М. Слабошпицький. Представлена інформація дає можливість ознайомитися з діяльністю відомих підприємців, що господарювали на українських землях та вкладали кошти у благодійництво.

На цей час відомості про благодійну діяльність аристократичних родин Галичини можна знайти у працях Я. Войтовича [1], М. Грабара [2], М. Сеньківа [3], О. Семчишин-Гузнер [4] та краєзнавчих дослідженнях Ю. Чернобая [5], Ю. Бірюльова [6], Н. Божко [7]. Все частіше з'являються наукові та науково-публіцистичні розвідки про підприємців, які не належали до відомих аристократичних родин Європи, але завдяки підприємницькому хисту зуміли не тільки стати пізнаваними посталями в історії окремих регіонів України [8; 9], а й сприяти модернізаційним процесам у Галичині, що змінило її історію на зламі століть [10; 11].

Постановка завдання. Метою розвідки є аналіз діяльності баронів Гредлі на території Галичини, що сприяла модернізації краю наприкінці XIX – початку XX століть. Ці відомі підприємці і господарники змінювали наш край на зламі століть, інвестуючи кошти в підприємництво та розбудову Галичини. Зібраний матеріал дозволить краще реконструювати модернізаційні процеси на західноукраїнських землях, глибше зрозуміти особливості соціально-культурного регіонального розвитку на зламі століть.

Виклад основного матеріалу дослідження. Наприкінці XVIII ст. у результаті першого поділу Польщі територія Східної Галичини потрапляє у склад Австрійської імперії. Впроваджуючи певні соціально-економічні реформи, австрійський уряд не поспішав з інвестиціями у ці землі. Основою економіки краю і надалі залишалося поміщицьке сільське господарство та ремісничі-мануфактури з відсталою технікою і напівфеодальними виробничими відносинами. Галичина залишалася найменш розвиненим регіоном імперії. Тільки чотири відсотки економічної потужності імперії припадало на королівство Галіції і Льодомерії. Не була винятком Сколівщина, один з найбільш відсталих регіонів Східної Галичини. Край, що розташувався у передгір'ї Карпат, вирізнявся недостатньою кількістю сільськогосподарських угідь, великим відсотком безземельних селян і відсутністю можливості отримати роботу у мало-перспективному гірському районі.

Тривалий час землями Сколівщини володіли представники відомого аристократичного роду графів Потоцьких, які отримували дохід з регіону, але не сприяли його розвитку. У середині XIX ст. після ліквідації панщини Станіслав Потоцький продає ці землі графові Євгену Кінському, який вперше починає успішно займатися деревообробним підприємництвом на промисловому рівні. Згодом, після смерті графа у 1886 році, сколівські землі переходять у власність до відомих підприємців з Угорщини Германа, Бернарда і Альберта Гредлів [10, с. 692].

Брати Гредлі були люди нового покоління. Свої статки вони отримали не у спадок, а заробили ризикованою підприємницькою діяльністю. Одні з перших для успіху власного бізнесу почали використовувати надбання тогочасної техніки, переходили від мануфактурного до машинного виробництва. Підприємці першими у Галичині почали займатися промисловою вирубкою Карпатського лісу. Тільки у Галичині їх володіння становили понад 60 тисяч гектарів (навколо Сколе – 36 тис. га (Львівська область); сіл Вигода, Велдіж – 33 тис. га. (нині Шевченкове Івано-Франківщина [8, с. 884]. Наприкінці XIX ст. підприємцями вперше на Прикарпатті була використана раціональна, економічно обґрунтована система господарювання.

Нові власники ввели нову систему лісовпорядкування. Карпатські угіддя було поділено на дев'ять лісництв: Сколе, Гребенів, Тухля, Либихора, Рожанка, Опорець, Коростів, Бутивля, Гута. До керівництва ними поставлено професійно навчених лісників. Адміністрацію сконцентровано у Демні (присілок м. Сколе). За основу раціональної господарки взято чотири засади: охорона лісу, догляд, лісовідновлення та лісоексплуатацію [9, с. 45]. Проблема полягала не тільки у професійній вирубці лісу, а його транспортуванні з гір і оновленні лісового покриву. Підприємці скористалися фаховими порадами відомого тогочасного науковця професора лісової Академії в Еберсвальді (Німеччина) А. Шваппаха. Після ретельного вивчення вченим стану сколівських лісів було прийнято рішення проводити суцільну вирубку визначених ділянок, які згодом засаджувати трирічними садженнями. Для вирішення проблеми транспортування деревини власники врахували, що прилеглі до шосейних доріг ліси були вже вирубані, а «...нові лісосіки розміщувалися у віддалених місцях, найраціональнішим транспортом для вивезення деревини з них виявилися вузькоколійні залізниці, що з кінця XIX ст. почали працю-

вати паралельно з мережею ширококолієних залізниць» [12, с. 7]. Брати Гредлі вирішують розпочати будівництво вузькоколієних залізничних ліній для вивозу деревини з гір. Для цього придбали модерні вузькоколієні локомотиви німецьких фірм «Krauß & Comp». Водночас вдосконалювали процес лісозаготівлі на притоках річки Опір, де було споруджено десять шлюзів для сплаву букового кругляку з гір у долини. До всіх шлюзів був підведений телефонний зв'язок, що сприяло ефективному керівництву лісосплавом. Потреби електропостачання забезпечувала гідроелектростанція, побудована в урочищі Святослав на річці Орява, притока річки Опір. І якщо у 1892 р. протяжність залізних колій становила 13,6 км., то вже на початок ХХ ст. – понад 70 км., що сприяло можливості перевозити до 70–80 тисяч кубів деревини в рік [13].

Підприємницька діяльність баронів дала можливість працевлаштувати місцевих робітників у регіоні, який завжди потерпав від безробіття. Будівництво залізничних колій, електростанцій, тартаків (лісопильні), доріг, функціонування дерево- і каменеобробної галузей давало прибуток не тільки власникам, але й сприяло розвитку економіки краю, соціально-культурної інфраструктури Сколівщини. Це підтверджує і дослідниця краю В. Тарас, зазначаючи: «... Грьоделі під час виробництва паралельно розбудовували і комунально-соціальну сферу. На їхній фірмі працювало понад тисячу робітників. Для них за рікою було збудовано чотирнадцять п'ятиквартирних будинків з усіма санітарно-побутовими приміщеннями та господарськими будівлями. Окремо для адміністрації були побудовані шість чотириквартирних котеджів. Будували з власної цегли, яку продукували на цегельному заводі. Був побудований водогін, що подавав чисту джерельну воду до криниць біля кожної будівлі. У зимовий період робітники отримували безкоштовно дрова для опалювання» [8, с. 886–887].

Підтримуючи корпоративні інтереси, брати Гредлі вкладали великі кошти у розбудову Сколе. А саме у будівництво і налаштування роботи лікарні і амбулаторії, лазні, початкової школи тощо. З ініціативи підприємців запровадили спільні відзначення свят робітниками, мали власний духовий оркестр і футбольну команду.

Наприкінці ХІХ ст. брати Гредлі зуміли стати власниками деревообробної корпорації «Трансільванська лісова індустріальна компанія», що об'єднувала підприємства з вивозу деревини у багатьох європейських країнах. Основними споживачами карпатських лісів на той час стають

Німеччина (20 тис. м³), Австрія (10 тис. м³), Угорщина (3 тис. м³). З лісопилен баронів Гредлів у Сколе 70% продукції вивозили до Голландії, Франції, Британії, США, Японії, Аргентини [9, с. 44].

На початку ХХ ст. родина Гредлів побудувала і зареєструвала судноплавну компанію у Великобританії для транспортування деревоматеріалу по всьому світі. Володіючи величезними маєтностями в Австрії, Угорщині, Словаччині, Польщі центром компанії барони Гредлі обирають Східну Галичину. Резиденцією, як називали її самі власники «Держави Гредлі», стає палац у Демні біля Сколе.

Палац у Демні був побудований ще колишнім власником сколівських угідь бароном Є. Кінським. Гредлі перебудували його, надавши більш вишуканих і класичних форм. Цей палац ніколи не був родинним «гніздом» підприємців, а використовувався як офіційна резиденція і місце для ділових зустрічей, яке повинно було підтвердити статус господарів. Кожна кімната палацу була обставлена розкішними меблями з власних майстерень та картинами відомих європейських художників. У палаці зберігалася колекція рідкісних мисливських трофеїв, впольованих у сколівських Бескидах. До потреб шляхетних і впливових гостей господарі пропонували не тільки комфортні умови палацових кімнат і салонів, а також велику бібліотеку, оранжерею з екзотичними рослинами, гараж з найновішими марками тогочасних автомобілів. У палаці часто організовувалися концерти і театральні вистави відомих митців з європейських столиць.

Окрасою палацу був парк, розбитий із урахуванням унікального ландшафту Прикарпаття. Парк прикрашали різні декоративні елементи: пальми в діжках, кам'яні вази з квітами, малі архітектурні форми, ковані решітки, лавки, ліхтарі. Усе це було зроблено талановитими місцевими майстрами. Особливим місцем у палацовому комплексі була оранжерея. У ній вирощували екзотичні рослини: лимони, апельсини, банани, різні сорти троянд та інших квітів, які пізніше висаджували в парку. В оранжереї містилась численна колекція кактусів, привезена з різних частин світу [8, с. 889; 13].

Багато впливових гостей приїжджало до Сколе, щоб взяти участь у полюванні. Карпатські мисливські угіддя наприкінці ХІХ відвідувало багато мисливців з усієї Європи, а трофеї, що були здобуті у Сколівських Бескидах, з гордістю виставлялися на Віденських мисливських виставках у 1890, 1910 роках. У той же час родинні лісові угіддя Гредлів були не тільки місцями для полювання, з 1900 року на Сколівщині з'являються перші охоронні лісові заказники.

Сколівщина здавна славилася також мальовничою місцевістю, помірно теплим кліматом і лікувальними джерелами. Однак до кінця XIX ст. ці курортні можливості краю не використовувалися через незадовільний стан доріг, низький рівень розвитку сфери послуг [14, с. 61]. Барони Гредлі одні з перших в регіоні почали використовувати вкладені ними кошти у розвиток інфраструктури краю з метою розвитку туристичного бізнесу. І якщо підприємці у своєму палаці приймали представників відомих аристократичних родин Європи і бізнес-компаньйонів, то у містечко Сколе і навколишні села з початку XX ст. все частіше приїжджали заможні відпочивальники для оздоровлення. Регіон став відкритим для подорожуючих по теренах Австро-Угорщини. Окрім прогулянок карпатськими полонинами, купання в річці Опір, у Сколе й околицях мандрівники могли оздоровитися мінеральними водами з п'яти лікувальних джерел.

У 30-х рр. XX ст. завдяки добре влаштованій інфраструктурі у містечку Сколе вже функціонували пансіонати, відпочинкові вілли, кінотеатр, впорядковані пляжі над річкою Опір, гірськолижний трамплін, хокейне поле, ковзанка і перша в Карпатах санна траса. Влітку цей курорт відвідувало понад 1 500 чол., в основному представники заможних верств населення. Перед Другою Світовою війною (1937 р.) курорти Сколівщини (вже у складі Польщі) було включено до переліку гірських поселень, що заслуговують охорони як рекреаційна місцевість [15.].

Ще наприкінці XIX ст. побудована на кошти Гредлів вузькоколія до сусіднього зі Сколем села Корчин зробила можливим туристичні мандрівки по околицях мальовничої місцевості, а також прогулянки до двох бальнеологічних закладів – «Австерії» та «Ковальщини». У цьому ж районі був прокладений вузькоколіїний маршрут від Демні до села Тисовець (протяжністю 18,5 км), що підвозив мандрівників до найвищої гори Сколівських Бескидів – Парашку (1270 м), і користувався великою популярністю у відпочиваючих.

На південь від Сколе розташовувалося село Гребенів, що славилася лікувальними залізюдовими і бромосоляними джерелами. Завдяки прокладеній вузькоколіїній залізниці компанією Гредлів там розвинувся курортний комплекс «Зелем'янка», що належав братам Шматерам. У 1906 р. вони відкрили санаторій «Шматерівка». У 1912 р. у ньому лікувалося близько 200 курортників Село, яке ще донедавна було занедбане і не привабливе, на початку XX ст. вигідно вирізнялося

добротними котеджами, де протягом сезону відпочивало понад 2 500 чол., впорядкованими лісовими насадженнями, зручними стежинами для теренкуру; облаштованими пляжами тощо [16]. У цьому ж селі барони Гредлі заснували риболовецьке господарство для вирощування форелі й раків, відправляючи свою продукцію у різноманітні куточки тогочасної імперії.

Таким чином, наприкінці XIX – протягом першої третини XX ст. на теренах Галичини спостерігався бурхливий розвиток курортно-оздоровчих центрів. У цей час існувало понад 20 великих і 30 малих кліматичних і бальнеологічних курортів, які входили до переліку кращих оздоровчих центрів Східної Європи, де оздоровлювалося не тільки місцеве населення, але й туристи з інших регіонів країни.

Діяльність баронів Гредлі на теренах Сколівщини переривалась двічі. Вперше у час Першої світової війни. Впродовж 1914–1918 рр. підприємства баронів були спалені, залізниці розібрані і зруйновані, великі втрати понесли лісові заказники, де були винищені цінні породи оленів, сарн тощо. Однак у 20-і роки XX ст. підприємці зуміли відбудувати і відновити свої підприємства, відреставрувати палац і налагодити бізнес вже у Польській державі. Протягом 20–30-х років XX ст. успішно відновився і місцевий туризм, примножуючи прибутки власників. Сколівські Бескиди стають одними з популярних курортних центрів тогочасної Польщі.

Друга світова війна зруйнувала «Державу Гредлів» остаточно. Восени 1939 року майно баронів Гредлі було експропрійоване і націоналізоване радянською владою. Біля двох сотень гредлівських інженерів, майстрів і кваліфікованих працівників радянська влада примусово вивезла на лісозаготівлі до Сибіру. Самі власники зуміли виїхати до Відня. Військові дії нанесли непоправну шкоду регіону. Було зруйновано промислові підприємства, знищені дороги і вузькоколіїнки, спалені житлові будівлі, лікарня тощо.

У радянський період економічний розвиток Сколівщини розвивався завдяки розробці місцевих газових родовищ, функціонуванню нерентабельних (дотаційних) колгоспів у гірському районі та вирубці лісів. Сколе перетворюється на невелике поселення, де мешкали кілька тисяч осіб і працювали невеликі промислові підприємства. За чисельністю мешканців та ступенем економічного розвитку Сколе і Сколівщина у радянські часи так і не досягли довоєнного рівня. Курортний Сколе так і не відродився.

Тільки у 1997 р. згідно з постановою Кабінету Міністрів України «Про внесення змін до переліку населених пунктів, віднесених до курортних» відновлюється курортний статус міста Сколе, смт. Гребенів, смт. Верхнє Синевидне та с. Корчин [16]. Протягом останніх десятиліть у регіоні з'явилися 89 відпочинкових закладів, близько 300 агроосель, 5 канатно-крісельних доріг, 30 бугельних витягів, 35 гірськолижних трас [17, с. 83]. Сколівщина і надалі дивує багатими природними ресурсами та історико-культурними пам'ятками. Серед них і доробок, що залишили відомі підприємці барони Гредлі. Їх досвід раціонального використання природних ресурсів, на нашу думку, дасть можливість розширити та покращити місцевий туризм у регіоні, що неминуче проявиться у покращенні добробуту та соціально-культурного рівня життя населення.

Висновки. Не заперечуючи факт колоніальної політики та економічної експлуатації природних

та людських ресурсів західноукраїнських територій, яку провадили барони Гредлі, вартує звернути увагу і на позитивну динаміку розвитку Сколівщини наприкінці XIX поч. XX ст. По-перше, у регіоні відбувалася промислова контрольована вирубка лісу, а не хаотичне нищення Карпатських лісів. Проводилося планове, науково обґрунтоване лісонасадження. По-друге, період підприємницької діяльності баронів Гредлі на Сколівщині співпадає з періодом модернізації і розвитку економіки цього регіону. Протягом кінця XIX і поч. XX століть на Сколівщині з'являються промислове виробництво, залізничне сполучення, електростанції, телефонний зв'язок тощо. По-третє, господарська діяльність братів Гредлі сприяла розвитку курортно-оздоровчих центрів у гірських районах Прикарпаття, що дало можливість розвивати економічну і соціально-культурну інфраструктуру регіону.

Список літератури:

1. Войтович Л. Розділ: столиця «Української Швейцарії» на Дністрі / Л. Войтович. *Дрогобицький краєзнавчий збірник* [Ред. кол. Л. Тимошенко (голов. ред.), В. Александрович, Л. Винар, Л. Войтович, Я. Ісаєвич та ін.]. Вип. IX. Дрогобич : Коло, 2005. С. 234–256.
2. Грабар М. Спосіб життя великих землевласників у Східній Галичині в другій половині XIX – на початку XX ст. (на прикладі родини Лянцкоронських). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія Історія*. 2014. Вип.1(1). С. 121–126.
3. Сеньків М. Фундатори і меценати львівських музеїв кінця XIX – початку XX століть. *Скарбниця української культури* : зб. наук. пр. Чернігів, 2007. Вип. 8. С. 242–256.
4. Семчишин-Гузнер О. Діяльність митрополита Андрея Шептицького як мецената в ділянці українського мистецтва. *Скарбниця української культури* : зб. наук. праць. Чернігів, 2007. Вип. 8. С. 232–237.
5. Чернобай Ю.М. Феномен В. Дідушицького у тенденціях новітньої музеології. *Наукові записки Державного природознавчого музею*. Львів, 2015, С. 3–14.
6. Історико-культурні та краєзнавчі нариси. Львівщина / упоряд. Ю. Бірюльов. Львів : «Центр Європи», 1998. 392 с
7. N. Bozhko. Historical traditions of investments in Galicia (based on the activity of the count Stanislaw Skarbek foundation). *Monografia wieloautorowa “Innovative Education as a Constituent Part of the Smart City”* / N. Bozhko, L. Tsubov, O. Tsubova. *Wydawnictwo Wyższej Szkoły Technicznej w Katowicach*. Katowice, 2017. S. 32–39.
8. Тарас В. Історико-культурний нарис Сколівської Бойківщини. *Народознавчі зошити. Часопис Інституту Народознавства НАН України*. 2017, № 4(136). С. 875–895.
9. Чудійович І. З історії держави баронів Гроєдель. *Збірник наукових матеріалів : VI Регіональної наук. практ. конф. Історико-культурні пам'ятки Прикарпаття та Карпат – важливі об'єкти в розвитку туризму*. Львів, 22 березня 2018 р. Львів : ЛІЕТ, 2018. 224 с. (42–59 с.)
10. Історія міст і сіл Української РСР. Львівська область у двадцяти шести томах. Головна редакція Української Радянської Енциклопедії. Інститут історії АНУРСР. Київ, 1968. 976 с.
11. Сколівщина. Львів : Інститут народознавства НАН України, 1996. 728 с.
12. Пустиннікова І. Карпатський трамвай: музей на колесах. *Український музей*. 2006. № 6(13). С. 79.
13. Палац Гредлів. Розкіш сколівських «олігархів». URL: <http://www.kray.org.ua/10769/mandrivky/palats-gredliv>.
14. Клапчук В. Курорти Галичини. *Схід*. 2018. № 1. С. 61–67.
15. Orłowicz M. *Pzewodnik po Galicji*. Lwów, 1914. 267 s.
16. Принада гірському туристові. URL: <https://storinka-m.kiev.ua/article.php?id=>.
17. «Про внесення змін до переліку населених пунктів, віднесених до курортних» Постанова Кабінету Міністрів України від 15.12.1997 р. № 1391 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1391-97-%D0%BF#Text>.

18. Лисик Н. Туристичні ресурси Сколівщини. Туристичними шляхами Прикарпаття : збірник наукових праць / Львівський інститут економіки і туризму. Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2012. С. 70–83.

Bozhko N.M., Tsubova O.L. ENTREPRENEURIAL ACTIVITY OF GROEDEL BARONS ON THE SKOLE REGION TERRITORY AT THE END OF XIX – EARLY XX CENTURY

The article draws attention to the positive economic and socio-cultural changes in one of the regions of Galicia (Skole region) in the late XIX – early XX centuries which took place due to the entrepreneurial and charitable activities of the businessmen family of Groedel Barons.

Information is collected on the activities of one of the most prominent families of entrepreneurs of Hungarian-Jewish origin, well known in the Austro-Hungarian Empire, who appeared in Galicia in the late XIX century. Their activity in the Western Ukrainian lands testified to the end of the existence of feudal and the birth of capitalist society. The authors of the article try to analyze the reasons for Groedel's investment in the economy of the underdeveloped region of Galicia.

The Groedel emigrated to Hungary from Germany in the mid-1870s. They did not belong to the well-known aristocratic families of Europe and earned their fortune through usury and shopkeeping. The newly rich took over vast territories in Central Europe, including Romania, Hungary, Slovakia, Poland, and others. Entrepreneurs became the founders of the Transylvanian Forest Industrial Company, a woodworking corporation, and later the shipping company Groedel Brothers Company, Ltd, which transported timber around the world. The business center of the company is the small Galician town of Skole (Lviv region), which opened up new opportunities for the capitalist era.

The paper analyzes the positive changes in the Skole region of Galicia during the activities of the company Groedel in these areas. Attention is paid to the development of the logging industry, namely the construction of sawmills, power plants, telephone lines, construction of narrow gauge railways. The study analyzes the new production relations between entrepreneurs and employees of Skole region. Namely, how corporate interests force business owners to listen to the needs of employees and invest in the development of socio-cultural infrastructure in the region.

The study made it possible to analyze how the economic activities of Barons Groedel affected the emergence and functioning of health resorts in Skoleregion.

Key words: *Galicia, entrepreneurship, investments, charity, resorts, health centers.*

Горбань Т.Ю.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ВСЕУКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК В УМОВАХ РАДЯНІЗАЦІЇ (1921–1928 РР.)

У статті в межах визначених хронологічних рамок розглядається процес радянзації української академічної науки. Розкриваються сутність, складники, форми реалізації та наслідки радянзації Всеукраїнської академії наук, які проявилися впродовж досліджуваного періоду. Аналізується співвідношення понять «радянізація» і «одержавлення» стосовно ВУАН, взаємозв'язок між державним статусом Академії та самоврядністю як основоположним принципом академічної діяльності. Значна увага приділяється розгляду статуту ВУАН 1921 р., особливостей його застосування у внутрішньоакадемічному житті, збереженню автономних засад у роботі Академії протягом окресленого періоду. Простежуються процеси протистояння між ВУАН і партійно-державними органами, активізації втручання останніх у діяльність академічних структур і посилення ідеологізації академічної науки. Розкриття теми дослідження здійснюється на основі залучення низки репрезентативних, передусім документальних, джерел. Під час виконання дослідження насамперед застосовувався такий основоположний принцип історичного пізнання, як неупередженість під час аналізу подій, процесів і явищ. Сформульовано узагальнювальні висновки: процес радянзації української академічної науки в літературі пострадянського періоду здебільшого трактується в односторонньо-селективному плані, тоді як незаангажована оцінка має бути амбівалентною; у межах визначеного хронологічного відрізка намагання влади політизувати діяльність ВУАН ще не набуло бажаного для неї результату; в організації внутрішньоакадемічного життя принцип самоврядності в багатьох питаннях залишався дієвим до 1928 р.; за певних позитивних моментів, зумовлених насамперед процесом українізації, підтримкою академічної науки з боку влади, зворотною стороною радянзації під кінець зазначеного періоду стає цілком очевидний перехід від ідеологічного тиску до політично-репресивних методів керівництва академічною наукою.

Ключові слова: Академія, одержавлення, політизація, радянізація, самоврядність, статут.

Постановка проблеми. У сучасній українській соціогуманітаристиці дослідження процесів радянзації, що відбувалися в тій чи іншій сфері суспільного буття, залишається такою ділянкою наукової роботи, яка вимагає від дослідника особливо ретельного дотримання принципу наукової незаангажованості. Водночас автори праць відповідного тематичного спрямування нерідко вдаються до односторонньо-селективного підбору фактів, що суперечить принципу об'єктивності в процесі наукового пізнання, а то й розглядають події минулого через призму емоційно забарвленого ставлення до них. Немало апріорних, поза історичними фактами, схем вибудовується і стосовно історії Всеукраїнської академії наук, тоді як потрібно усвідомлювати, що вона не підлягає однозначній оцінці, надто ж якщо йдеться про період українського національного відродження, коли до певної міри ще продовжувала діяти інерція позитивних процесів, започаткованих визволь-

ними змаганнями 1917–1921 років. Тож об'єктивне висвітлення заявленої теми можливе лише за умови залучення широкого кола різноманітних джерел, передусім документальних, та застосування принципу неупередженого історичного пізнання, який і покладений в основу дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історія Академії наук України, зокрема перше десятиліття її існування, викликає незмінний інтерес вітчизняних науковців. За роки незалежності завдяки дослідникам-популяризаторам архівної спадщини побачили світ численні збірники документів і матеріалів, енциклопедично-довідникові видання, джерела особового походження (наприклад, Історія Національної академії наук України. 1924–1928. Документи і матеріали. Київ, 1998; Історична наука у Національній академії наук України в особах : енциклопедичний довідник. Київ, 2019; Василенко М.П. Спогади. Щоденники. Листування. Київ, 2008 тощо), які висвіт-

люють історію становлення та перші роки діяльності Академії. Саме на це коло джерел спиралася авторка під час написання пропонованої статті.

Зазначимо, що різні аспекти окресленої проблеми розглядалися у працях таких науковців, як С. Кіржаєв, С. Кульчицький, В. Кучмаренко, О. Онищенко, Ю. Павленко, О. Рєєнт, О. Рубльов, П. Сохань, Ю. Храмов, Л. Яременко, О. Ясь та інші. Однак потрібно зауважити, що навіть попри існування значної кількості досліджень із названої проблематики вона не втратила актуальність, про що вже було сказано вище, і ті особливості процесу радянської ВУАН, які простежувалися у вказаний хронологічний період, можуть бути предметом поглибленого наукового інтересу.

Постановка завдання. Автор ставить перед собою завдання розкрити суть і складники радянської української академічної науки, форми її реалізації та наслідки, які проявилися впродовж досліджуваного періоду.

Виклад основного матеріалу дослідження. У популярно-публіцистичній літературі пострадянського періоду, а нерідко й у наукових дослідженнях поняття «радянська» ототожнюється передусім з одержавленням. Стосовно головної академічної установи України таке порівняння видається некоректним. Адже концепція створення і діяльності Української академії наук від самого початку передбачала її державний статус. Фундатори УАН (М. Василенко, В. Вернадський та інші) бачили її найвищою науковою державною установою в Україні, що перебуває в безпосередньому підпорядкуванні влади, і як загальнонаціональний науковий центр має об'єднувати державні наукові установи. Передусім, наголошував міністр освіти та мистецтв в уряді П. Скоропадського М. Василенко на першому засіданні Комісії для вироблення законопроекту про заснування Української академії наук 9 липня 1918 р., концептуально потрібно спиратися на те, що створення Академії – це справа державної ваги, яка не під силу громадському товариству. Участь держави в цій справі, зазначав він, зробить можливим здійснення задуму щодо створення в Києві Академії наук, швидко і найбільш повно поставить її існування на твердий ґрунт для того, щоб Академія могла зосередити навколо себе наукові сили, які передусім мають зайнятися розв'язанням важливих для держави завдань [13, с. 3]. Ухвалений у листопаді 1918 р. статут УАН своїм першим параграфом однозначно проголошував: «Українська академія наук у Києві є найвища наукова державна установа на Україні, що перебуває в безпосередньому віданні верховної влади» [15, с. 167].

Водночас як на момент її заснування, так і надалі визнання державного статусу Академії не означало, на переконання її фундаторів, відмови від основоположного принципу академічного життя – самоврядності. Принципово значимі концептуальні положення щодо заснування й діяльності УАН, забезпечення принципу її самоврядності зокрема знайшли відображення в статуті, розробленому названою Комісією. Зокрема, там зазначалося, що «внутрішній розпорядок свого життя Академія встановлює сама» і «Академія користується всіма правами юридичної особи» [15, с. 170]. Тобто засновники УАН прагнули утвердити її автономію в межах, які мали б забезпечити демократичні засади в організації її внутрішнього життя, а головне – допомогли б уникнути політизації науки. Самоврядність академічного життя, на їхнє переконання, була одним із основоположних принципів, на яких мала вибудовуватися і діяти Академія наук. «... Ні в чому не порушувати основні риси будови всіх Академій наук, які стоять на рівні сучасних вимог: їхнього суворо наукового характеру, вільного від будь-яких впливів на наукову працю. Жаднісінькі міркування національного, політичного або релігійного характеру не можуть і не мають обмежувати вільність і повноту наукового дослідження. Академія наук перш за все є наукова установа. Шукання правди, бажання без усяких перепон заглибитися в неї – ото головне її завдання», – наголошував М. Василенко [12, с. 152–153]. Тож і під час формування першого складу дійсних членів УАН він дотримувався принципу: значущими є науковий досвід та організаторські здібності претендента, незалежно від його політичної орієнтації. Та вкотре наголошував, що лише така Академія, яка відкине всілякі сторонні міркування, коли справа стосується наукової істини, зможе виконувати повною мірою і з більшою дієвою силою чи то національні, чи то державно-економічні завдання [12, с. 153]. Отже, рішуче заперечення політизації науки – ще одне непорушне кредо, проголошуване засновниками Академії.

Минуло понад 100 років із дня ухвалення першого статуту УАН, проте закладені в ньому основоположні принципи функціонування академічної науки в своїй основі й мають залишатися дієздатними. Закон України «Про наукову і науково-технічну діяльність» (листопад 2015 р.) чітко визначає (ст. 17), що Національна академія наук України є вищою науковою самоврядною організацією України, заснованою на державній власності і є **державною організацією** (виокремлення наше. – Т. Г.), створеною як неприбуткова

державна бюджетна установа. Державне управління науковою та науково-технічною діяльністю Національної академії наук України здійснюється згідно із законодавством, не порушуючи її самоврядності та свободи наукової творчості [8].

Порівняно зі статутом 1918 р., затверджений урядом УСРР в червні 1921 р. новий статут Академії містив у собі певні суперечності. Саме з таких позицій оцінив його М. Василенко, висловивши, однак, своє ставлення до нього як до статуту, за яким «можна працювати». При цьому виділив два «неприємні пункти»: присутність представників уряду в Раді Академії і затвердження академіків і Президії комісаром освіти [10, с. 308]. Ці «пункти», на його думку, були нічим іншим, як політичним контролем над Академією з боку влади. До того ж контролем не завжди компетентним, отже, й принизливим для визнаних у науковому середовищі вчених.

Названі «неприємні пункти», вочевидь, обмежували самоврядність установи, передусім в організаційних питаннях. Підпорядкування Всеукраїнської академії наук (нова назва Академії, запроваджена тоді ж урядом) Народному комісаріату освіти УСРР колектив науковців сприйняв неоднозначно, передусім як пониження її статусу. Адже за статутом 1918 р. Українська академія наук як найвища наукова державна установа України перебувала «в безпосередньому віданню верховної влади». Безумовно, на звуження академічної автономії було спрямоване й урядове рішення про фактичну підміну Спільного зібрання Академії «загальнокеруючим органом» – Радою Академії, до складу якої, крім усіх дійсних членів ВУАН, мали входити й представники Наркомосу.

Політико-ідеологічної корекції мала зазнати й структура відділів ВУАН, що чітко простежується в урядових ініціативах. Зокрема, з мотивів «політико-ідеологічної доцільності» передбачалося реорганізувати історично-філологічний і соціально-економічний відділи. Планувалося їх об'єднання в один, соціально-історичний (соціально-економічний) відділ. Концептуально корективи, які вносилися державно-партійними органами в структуру і зміст діяльності ВУАН, спрямовувалися, за офіційним твердженням, на «реальне зближення академічної установи з робітничо-селянськими масами», хоча ущемлення саме відділів соціогуманітарного спрямування навряд чи могло цьому сприяти.

Проте фактичної втрати Академією автономії, гарантованої статутом 1918 р., з ухваленням (значною мірою формальним, як покажуть подальші

події) статуту 1921 р., не відбулося. Зокрема, мало місце звуження, але не позбавлення, як уважають деякі автори, права самостійно вносити зміни до статуту. До того ж є підстави стверджувати, що низка урядових коректив до статуту ВУАН виявилася «не затребуваною» академічним колективом. Зокрема, уже через два місяці після його затвердження Спільне зібрання УАН (зазначимо, що до початку 1928 р. в протоколах та інших документах Академії зберігалася назва «Спільне зібрання» замість запровадженої в новому Статуті «Ради ВУАН» – *Т. Г.*), «...заслухавши надісланій від Голови РНК УСРР Х. Раковського новий статут УАН», ухвалило: «Через відсутність у новому статуті подробиць внутрішнього життя УАН постановлено тимчасово користуватися всіма правилами давнішого статуту (тобто статуту 1918 р., – *Т. Г.*) і постановами Спільного зібрання, якщо вони не суперечать новому статуту» [14, с. 473]. Фактично це «тимчасово» тривало до травня 1928 р., коли Колегія НКО УСРР ухвалила резолюцію, згідно з якою вводився в дію статут ВУАН від 14 червня 1921 р.

Показовим є й такий факт. Спільне зібрання ВУАН (лютий 1925 р.), обговорюючи проект запропонованого Укрголовнаукою – головним управлінням науковими установами при НКО УСРР – нового статуту Академії, зокрема, в питанні згадуваної раніше реорганізації відділів, під час голосування дійшло таких результатів: дев'ять академіків висловилися за те, щоб загальна структура Історично-філологічного та Соціально-економічного відділів залишилася незмінною (тобто за форматом статуту 1918 р. – *Т. Г.*); двоє виступили за реорганізаційні зміни; семеро утрималися від голосування [3, с. 113–114]. Як бачимо, йдеться навіть не про право внесення змін до статуту, а про фактичне заперечення Спільним зібранням урядового статуту і повернення до старого. Проте до жодних прямих «організаційних висновків» з приводу такого «самоуправства» влада не вдалася. Тож не обґрунтоване достатньою мірою твердження, що невизнання Спільним зібранням статуту 1921 р. уряд сприйняв як опір його заходам у будівництві радянської науки, а відтак «відразу ж» ухвалив постанову про скорочення штатів Академії [11, с. 10], навряд чи можна вважати правомірним. Принаймні комісія Наркомату Робітничо-селянської інспекції УСРР – головного республіканського контролювального органу – у своїх висновках констатувала, що «як продукт української революції, ВУАН <...> у межах своїх можливостей, безперечно, стає у

своїй науковій праці на шлях до активної участі в радянському будівництві України» [1, с. 121]. Не менш показовим вважаємо й такий факт. Заступник Голови Укрголовнауки М. Яворський зазначав, що «...статут цей (йдеться про статут 1921 р. – Т. Г.) в життя не ввійшов, і Академія продовжувала своє життя згідно зі старою традицією, з якої вона виросла...», проте «робота Академії, хоч її фактична форма протилежна офіційному статуту, успішно розвивалася, стихійно постала на шлях зв'язку з сучасністю» [16, с. 127]. Наведені приклади свідчать принаймні про те, що радянізація в зазначений період ще не набула жорсткого імперативу. Заявлена в статуті УАН 1918 р. самоврядність ще не була зведена до формальної декларації.

Зауважимо й таке. В офіційній історії АН УРСР, писаний пізніше, її заснування віднесене до 1919 р., тобто до часу повторного встановлення радянської влади в Україні. Тоді як згадуваний уже державний функціонер М. Яворський у доповіді на пленумі Укрголовнауки (1925 р.) в історичній довідці про Академію однозначно заявляв, що заснована вона була «... в 1918 р. при Гетьманщині, і розвиток її відбувався в характерних для української революції умовах постійної зміни політичного стану. Вже в 1921 р. радянська влада, Раднарком України поставили питання про організацію праці Академії згідно з принципами радянського будівництва» [16, с. 127]. Як зазначено вище, на реалізацію завдання – від «постановки питання» до «класичної» радянізації – знадобилися роки.

Щодо дати заснування УАН, зазначимо й таке. 14 листопада 1928 р. нарада Президії ВУАН спільно з представниками відділів Академії ухвалили постанову про створення Ювілейної комісії з нагоди 10-річчя діяльності Всеукраїнської академії наук. Це була чи не остання за радянської доби згадка на такому рівні про справжню дату заснування Академії. Офіційно визнаною вона стала вже в роки державної незалежності України.

З середини 1920-х рр. чітко простежується активізація діяльності партійно-державних органів, спрямована на ідеологізацію академічної науки, передусім – на посилення компартійної «присутності» в структурних органах Академії. Почасти це відбувалося не без підтримки самої академічної спільноти. Показовий приклад – доповідна записка позаштатного співробітника Фольклорно-етнографічної комісії ВУАН проф. П. Клепатського до Київського окружного партійного комітету (грудень 1925 р.), в якій автор наполегливо переконував у потребі встановити міцний організаційний зв'язок Академії з компар-

тією. Для зміцнення такого зв'язку він пропонував «...прищепити комуністичну бацилу й самому тулубові Академії, завівши там на кожному Відділі свої секції» і викладав власну програму «щеплення» [7, с. 159]. Цікаво, що перша реакція заступника наркома освіти УСРР Я. Ряппа, який ознайомився з пропозиціями проф. Клепатського, була досить скептичною, але вже невдовзі в таємній доповідній записці на ім'я секретаря ЦК КП(б)У В. Затонського Ряппа цілком у дусі такого «щеплення» накреслив програму дій, які мали призвести до посилення партійного впливу на Академію. Серед запропонованих заходів було обов'язкове внесення членів КП(б)У до складу співробітників усіх відділів Академії, долучення до числа академічних установ Інституту марксизму та низки науково-дослідних кафедр тощо. Особливий наголос у доповідній записці було зроблено на потребі призначення (саме призначення, а не обрання, як то передбачалося чинним статутом – Т. Г.) комуніста віцепрезидентом Академії. Причому повноваження такого віцепрезидента-комуніста, призначеного Наркоматом освіти, мали бути суттєво розширеними. Як заступник президента, він мав займатися не тільки адміністративно-організаційними, а й усіма справами Академії, а також стримувати вплив «буржуазних» академіків, насамперед Неодмінного секретаря ВУАН А. Кримського [6, с. 162, 163].

Пропозиції Я. Ряппа, звичайно, не мали директивного значення, проте з часом набули фактично програмного характеру у площині відносин між партійно-радянськими органами та ВУАН. Визначальними в цьому плані стали 1927–1928 рр. Зокрема, у травні 1927 р. при Академії було створено науково-дослідну кафедру марксизму-ленізму з правами юридичної особи. У такий спосіб реалізовувалася пропозиція – «влити» в академічний колектив комуністів, які мали нейтралізувати «негативні впливи» на академічний колектив «антирадянських елементів».

Партійні органи пильно відстежували стан справ в Академії наук, аналізуючи ідеологічні уподобання та політичну активність окремих академіків і визначаючи, зокрема, ступінь лояльності до влади в середовищі того чи іншого структурного підрозділу ВУАН. Наприклад, в огляді Інформаційно-статистичного відділу ЦК КП(б)У (січень 1926 р.) зазначалося, що в Історично-філологічному відділі, де «перше місце посідає М. Грушевський, <...> починає оформлюватися антимарксистська ідеологія в історії, подібно до того, як навколо Єфремова – у літературі». При-

родничо-математичний відділ розглядався як такий, що має інше забарвлення: «стоїть осторонь від культурницької діяльності», оскільки за своїм складом, за незначними винятками, «не український». Натомість Соціально-економічний відділ був визначений як «цілком не наш» [9, с. 204, 205]. Зрозуміло, що на основі такого роду «політичних та ідеологічних характеристик» формувалися напрями подальших дій щодо радянзації Академії.

Протистояння між ВУАН і партійно-державними органами дедалі більше загострювалося через неузгодженість щодо пропонованих урядом змін у статуті. Йдеться про принципово важливі положення, вочевидь спрямовані на обмеження самоврядних прав Академії. В урядовому проекті, надісланому до Академії на початку травня 1927 р., зокрема, пропонувалося скасувати таємне голосування під час виборів у дійсні члени та членкореспонденти ВУАН (з посиланням на «звичайну практику радянських установ»); реформувати структуру Академії, створивши два відділи замість трьох шляхом ліквідації Історично-філологічного відділу як «носія антимарксистської ідеології»; передати Раднаркомом УСРР право давати дозвіл на друкування наукових праць тощо [11, с. 14].

Спільне зібрання ВУАН не погодилося з такими пропозиціями і надіслало до Укрголовнауки документ під назвою «Проект статуту для Української академії наук в тій редакції, що її Академія наук всіма голосами (проти одного) визнала за таку, яка забезпечує нормальне наукове академічне життя», в якому пропонувалося зберегти основоположні принципи, що забезпечували самоврядність академічного життя. Услід за цим було надіслано доповідну записку вже безпосередньо до Раднаркомом УСРР, в якій аргументовано доводилося, що поділ Академії на два відділи замість трьох неприйнятний із практичного погляду. Нарешті, наприкінці червня того ж року Спільне зібрання ВУАН в категоричній формі висловило незгоду з рішенням Укрголовнауки щодо злиття соціально-економічного та історично-філологічного відділів Академії в один відділ, оскільки це «...одіб'ється якнайгірше і якнайшкідливіше на науковій праці Академії наук [4].

Це були чи не останні виступи опозиційного характеру академічної спільноти проти волюнтаристського втручання партійно-державних органів у визначені статутом самоврядні права Академії. 31 грудня 1927 р. з'явилася директива Політбюро ЦК КП(б)У Народному комісару освіти УСРР М. Скрипнику, якою схвалювалися його пропозиції щодо того, щоб НКО «повністю використовував надані йому статутом ВУАН права, які до

цього часу НКО протягом п'яти років не використовувалися». А саме: затвердження складу академіків, «з незатвердженням усіх вочевидь ворожих нам елементів»; затвердження правил та інструкцій роботи ВУАН, її Президії і всіх установ; заміна таємного голосування відкритим. Також зазначалося, що з 1 січня 1928 р. основним керівним органом ВУАН Наркомос вважатиме тільки передбачену статутом Раду ВУАН у складі затверджених НКО дійсних членів Академії і представників Наркомату освіти, тоді як Спільне зібрання академіків ВУАН надалі не може виступати у статусі законної інстанції Академії наук [5, с. 335, 336].

У лютому 1928 р. Комісія НКО УСРР, обстеживши роботу ВУАН, заявила, що «... керівна верхівка Академії ухилялася від того, щоби керуватися статутом Академії, встановленим радвладою, і працювала весь час на підставі гетьманського статуту, і тому ті порушення (у баченні Комісії вони перераховані в тексті підготовленого нею документа – Т. Г.) виходять за межі формальних, переходячи до політичних». Основне ж, на чому наголошувалося – «єдиним законночиним» є статут, затверджений РНК УСРР 14 червня 1921 р. [2, с. 412, 413]. У березні висновки Комісії затвердила Президія Укрголовнауки, формально давши старт партійно-урядовим «реформам» організації академічної науки в УСРР, тобто радянзації з партійно-ідеологічним спрямуванням і політично-репресивними імперативами.

Висновки. Узагальнюючи суть процесів, пов'язаних із діяльністю ВУАН у межах зазначеного періоду, маємо підстави стверджувати, що однозначної оцінки стосовно поняття «радянзація» в контексті історії Академії наук бути не може. Упродовж певного часу, особливо від середини 1920-х років, радянською владою було зроблено немало для підтримки академічної науки. З року в рік збільшувалося її фінансування, зміцнювалася коштом держави її матеріальна база. За десять років кількість дійсних членів Академії наук зростає з 12-ти у 1918 р. до 74-х на початку 1928 р. До того ж, як видно із тексту пропонованого дослідження, всупереч намаганням влади взяти Академію під політичний контроль, академічний колектив переважно продовжував керуватися положеннями статуту 1918 р., в якому були застережені права самоврядності. Водночас протягом усього зазначеного періоду ідеологічний тиск на Академію з боку партійно-державних структур ішов по висхідній, набуваючи все більше політично-репресивного характеру. Таким був інший бік радянзації головної наукової установи УСРР, який зрештою набув повного домінування.

Список літератури:

1. Висновки обслідування ВУАН комісією Наркомату Робітничо-Селянської інспекції УСРР. 26 березня 1925 р. *Історія Національної академії наук України. 1924–1928. Документи і матеріали*. Київ : НБУВ, 1998. С. 121–125.
2. Висновки і пропозиції комісії НКО УСРР по обслідуванню Всеукраїнської академії наук. 15 лютого 1928 р. *Історія Національної академії наук України. 1924–1928*. С. 411–430.
3. Витяг з протоколу Спільного зібрання ВУАН про внесення змін у структуру I й III відділів. 9 лютого 1925 р. *Історія Національної академії наук України. 1924–1928*. С. 113–114.
4. Витяг з протоколу Спільного зібрання Всеукраїнської академії наук про незгоду з рішенням Укрголовнауки щодо злиття соціально-економічного та історично-філологічного відділів Академії. 27 червня 1927 р. *Історія Національної академії наук України. 1924–1928*. С. 297.
5. Директива Політбюро ЦК КП(б)У Народному комісару освіти УСРР М. О. Скрипнику про заходи щодо ВУАН. 31 грудня 1927 р. *Історія Національної академії наук України. 1924–1928*. С. 335–336.
6. Доповідна записка заступника наркома освіти Я.П. Ряппа секретареві ЦК КП(б)У В.П. Затонському про реорганізацію Української академії наук. 1925 р. *Історія Національної академії наук України. 1924–1928*. С. 161–163.
7. Доповідна записка проф. П.Г. Клепатського до секретаріату Київського округового партійного комітету щодо реорганізації ВУАН. 5 грудня 1925 р. *Історія Національної академії наук України. 1924–1928*. С. 158–160.
8. Закон України «Про наукову і науково-технічну діяльність». 26 листопада 2015 р. *Голос України*. 15 січня 2016 р.
9. З огляду Інформаційно-статистичного відділу ЦК КП(б)У про проведену роботу щодо українізації за період від VIII Всеукраїнської партійної конференції до IX з'їзду КП(б)У. Січень 1926 р. *Історія Національної академії наук України. 1924–1928*. С. 204–205.
10. Із щоденників М.П. Василенка. Василенко Микола Прокопович. Вибрані твори / упор.: І.Б. Усенко (кер. колективу), Т.І. Бондарчук та ін. Київ : ТОВ «Вид-во «Юридична думка»; Вид. дім «Академперіодика», 2008. Т. 3. 720 с.
11. Кучмаренко В.А. Передмова. *Історія Національної академії наук України. 1924–1928*. С. 8–24.
12. Пояснювальна записка Міністерства народної освіти та мистецтв Раді міністрів Української держави до законопроекту про заснування Української академії наук у Києві. 12 жовтня 1918 р. *Історія Академії наук України. 1918–1923. Документи і матеріали*. Київ : Наук. думка, 1993. С. 148–161.
13. Промова п. Міністра Народної Освіти і Мистецтв Н.П. Василенка, при відкритті діяльності Комісії 9-го липня 1918 р. *Збірник праць комісії для вироблення законопроекту про заснування Української Академії наук у Києві*. Київ : Друк. Укр. наук. т-ва, 1919. IV, 88, XXXIV с.
14. Протокол № 110 Спільного зібрання УАН від 8 серпня 1921 р. *Історія Академії наук України. 1918–1923*. С. 473–474.
15. Статут Української академії наук у Києві. 26 листопада 1918 р. *Історія Академії наук України. 1918–1923*. С. 167–184.
16. Стенограма доповіді заступника голови Укрголовнауки М.І. Яворського та неодмінного секретаря ВУАН акад. А.Ю. Кримського про статут Академії на другій сесії пленуму Укрголовнауки. *Історія Національної академії наук України. 1924–1928*. С. 127–129.

Horban T.Yu. ALL-UKRAINIAN ACADEMY OF SCIENCES UNDER CONDITIONS OF SOVIETIZATION (FROM 1921 TO 1928)

The article considers the process of Sovietization of Ukrainian academic science within the defined chronological frameworks. It provides insight into the essence, components, forms of implementation and consequences of Sovietization of the All-Ukrainian Academy of Sciences that appeared during the researched period. It analyzes the relationship between the concepts of “Sovietization” and “nationalization” in relation to the All-Ukrainian Academy of Sciences, the relationship between the state status of the Academy and self-government as a fundamental principle of academic activity. Significant attention is paid to the consideration of the charter of the All-Ukrainian Academy of Sciences (1921), peculiarities of its application in intra-academic life, preservation of autonomous principles in activities of the Academy during the specified period. The processes of confrontation between the All-Ukrainian Academy of Sciences and party-state bodies, the intensification of the latter’s interference in the activities of academic structures and strengthening of ideologization of academic science are traced back. The research topic is disclosed based on the involvement of a number of representative and primarily documentary sources. In carrying out the study, first of all, such fundamental principle of historical development of knowledge as impartiality in the analysis of events, processes and phenomena is applied. The following generalized conclusions have been formulated: the process of Sovietization of Ukrainian academic science in the literature of the post-Soviet period is mostly interpreted in a one-sided and selective way, while unbiased assessment should be ambivalent; within the specified chronological period, the government’s attempt to politicize the activities of the All-Ukrainian Academy of Sciences did not yield any desired results; the principle of self-government in many matters related to the organization of intra-academic life remained effective until 1928; with certain positive moments resulting primarily from the process of Ukrainization, the support of academic science by the government, at the end of this period, the reverse side of Sovietization becomes a quite obvious transition from ideological pressure to political repressive methods of managing academic science.

Key words: *Academy, nationalization, politicization, Sovietization, self-government, regulations.*

УДК 94: 327: 378] (477.63) «195»
 DOI <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2020/3.5>

Каковкіна О.М.

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

ДНІПРОПЕТРОВСЬК ЯК БАЗА НАВЧАННЯ ІНОЗЕМНИХ СТУДЕНТІВ У 1950-Х РР.

У статті розглядається Дніпропетровськ як база навчання іноземних студентів протягом 1950-х років у контексті періоду 1945–1959 р. – від завершення Другої світової війни до надання місту статусу умовно-закритого міста. Останнє передбачало його закриття для в'їзду іноземців, за винятком спеціального дозволу. Ця обставина фактично зумовила вилучення визначеного періоду його історії з практики наукових досліджень, присвячених місцю Дніпропетровська у міжнародних відносинах, зокрема навчанню іноземних студентів. Основу дослідження становлять опубліковані джерела, передусім документи, які розкривають міжнародно-правові умови навчання та перебування студентів із країн Східного блоку та країн Азії у вищих навчальних закладах СРСР, а також неопубліковані джерела Державного архіву Дніпропетровської області, які дозволили розкрити окремі питання навчання та перебування іноземних студентів із Болгарії, Румунії, Угорщини, Польщі, Китаю, Кореї, Монголії. Визначається значення міста для підготовки закордонних фахівців, пріоритетні напрями підготовки, перелік закладів для навчання, особливості та проблеми процесу навчання. Використаний мікроісторичний підхід у дослідженні дав змогу реконструювати окремий фрагмент історії значного наукового та промислового центру України. З'ясовано, що перші студенти прибули до «вишів» міста у 1949 р. та перебували до останнього дня на момент розпорядження про закриття. Найбільшу їхню кількість приймав гірничий інститут, який мав найбільш підготовлену для цього наукову та матеріальну базу. У системі навчання в послідовності за кількістю студентів були також транспортний, інженерно-будівельний та сільськогосподарський інститути, які не готові були в повному обсязі забезпечити як навчальні запити, так і побутові. Водночас перебування та навчання іноземних студентів стимулювали пошук нових методик викладання, практики спілкування на різних рівнях – буденному та офіційному, формувало певний міжнародний імідж міста.

Ключові слова: Дніпропетровськ, УРСР, міжнародні відносини, студенти-іноземці, навчання.

Постановка проблеми. Відкриття закритого для іноземців Дніпропетровська у 1987 р. призвело до появи у місті у першу чергу студентів. Незначна їхня кількість з'явилася у державному університеті – німецькі студенти-філологи ще не з об'єднаної, Східної Німеччини, відкривали для себе «перебудовні» радянські реалії; на початку 1990-х додалися представники Китаю та африканські студенти, а сьогодні практично в усіх вишах міста навчаються іноземці. Водночас це швидше було відродження традиції навчання іноземців, а не її початок. Історія радянського Дніпропетровська другої половини ХХ століття найчастіше згадується у зв'язку з темою «закритого міста», зважаючи на час його перебування у цьому статусі – 1959–1987 рр., та значне місце у ракетобудуванні. Разом з тим, «до закриття» сторінка цієї історії у контексті міжнародних відносин України та СРСР в умовах радянської дійсності з властивими їй особливостями, маловивчена. Запропо-

нована тема дослідження зумовлена прагненням не тільки заповнити одну з лакун історії відомого центру наукового, економічного життя України, а й підняти питання про рівень міжнародної активності регіонів України, окремих міст, їх роль у формуванні республіканського іміджу в умовах тоталітарної доби, про місце України у формуванні еліт країн «народної демократії» через систему навчання, або впливу самої системи на стан освіти у країнах-«реципієнтах». У сенсі останнього варто згадати оригінальне дослідження Дж. Коннеллі [25].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Визначена тема статті як предмет дослідження знайшла втілення у радянській історіографії у численних працях, покликаних розкрити масштаби відносин країн «народної демократії» з СРСР, про що свідчить опублікована бібліографія [28]. Дніпропетровськ фігурує в переліку міст України, які стали центрами підготовки фахівців для країн

Східного блоку, а також лояльних до СРСР урядів країн Азії та Африки. З-поміж синтез, найбільш дотичних до теми, відзначимо праці О. Алексеєва [1], М. Іваницького [20], П. Сохана та В. Даниленка [11; 38], які містять значну фактичну частину, статистичні дані щодо іноземних студентів у спеціальних та вищих навчальних закладах (далі – ВНЗ) України з кінця 1940-х рр. Попри відповідне ідеологічне навантаження публікацій, вони презентують системний погляд, вписуючи у радянський метанаратив компоненти «інтернаціональних зв'язків», зокрема навчання студентів.

Із сучасних зарубіжних досліджень варті уваги праці російських вчених – Д. Андросової [2], В. Белова [4], А. Гушніної [10], які пропонують новітній погляд на міжнародну активність вищої школи СРСР, але апелюють до досвіду російських міст, де навчались іноземці, передусім Москви та мегапроекту у системі навчання іноземців – Університету Дружби народів ім. П. Лумумби. Запропонована ними періодизація історії навчання іноземців в СРСР використана вітчизняними авторами перших узагальнень з цього питання на прикладі України: В. Груцяком, який розглядає окремі сторінки навчання студентів-іноземців на підготовчих відділеннях в Україні [9], Т. Шмоніною та Ю. Бойчук, які присвятили працю підготовчій системі навчання іноземних студентів у природничому напрямку [40], Л. Рибаченко, яка намагалася узагальнити з педагогічної точки зору практику підготовки іноземних фахівців в Україні з 1946 р. [30]. Щодо стану вивчення теми, очевидним є дефіцит локальних розвідок, з яких вдалим прикладом є публікації О. Шевченко, присвяченої китайським випускникам вишів УРСР [39], та Менг Хін, яка містить нові факти українсько-китайської співпраці «доби соціалізму» [27]. Показово, що в публікації з історії міста Дніпропетровська іноземна присутність у «до закритий» час не знайшла місця [22], хоча окремі факти навчання у місті іноземних студентів протягом 1950-х рр. містять нариси історії ВНЗ Дніпра [3; 6; 8; 21]. Певну прогалину намагалася заповнити авторка цієї статті, присвятивши розвідку іноземним групам, які відвідували місто протягом 1950-х рр. [24]. На часі підготовка ґрунтовних досліджень про систему навчання іноземців в Україні через залучення як нових джерел, так і через вихід на нові сюжети, методологічні ідеї.

Постановка завдання. Мета дослідження – з'ясувати значення Дніпропетровська у процесі підготовки іноземних фахівців у 1950-х рр., на які власне припадає час навчання іноземців у місті:

у 1959 р. місто увійшло до переліку «умовно-закритих» міст, що означало заборону у ньому перебувати іноземцям без спеціального дозволу. З методологічної точки зору пропонується звернутися до проблеми реконструкції історії радянського міста, окремих її складових, через використання мікроісторичного підходу. В основі інформаційної бази – опубліковані документи, матеріали періодики, не опубліковані джерела з Державного архіву Дніпропетровської області (фонди Дніпропетровського обкому партії, Дніпропетровського раднаргоспу).

Виклад основного матеріалу. У межах співпраці СРСР з країнами «народної демократії», повенний період посідає особливе місце: формування політичних зв'язків нерозривно поєднувалось з усіма напрямками відносин, з яких економічний виступав гарантом «нерозривної дружби», сприяв відбудові зруйнованого війною господарства, зміцненню авторитету комуністів на етапі боротьби за владу у певних країнах Центральної та Південно-Східної Європи. Матеріальні впливання в країни нового блоку з боку СРСР зумовлювали необхідність підготовки кадрів, як професійно так і ідеологічно готових втілювати нові завдання. Крім того, особливість цього процесу полягала у необхідності працювати з обладнанням, яке постачав СРСР, і на базі якого відбувалось навчання працівників на його промислових об'єктах. Місце України у розвитку відносин з новими союзниками була надважливим, зважаючи на географічне розташування, історичні зв'язки та потужну економічну складову, як аграрну так і промислову.

Початковим етапом розвитку системи підготовки фахівців для інших країн можна вважати 1945 – початок 1950-х рр., коли переважав європейський вектор у цьому процесі. Так, вже у 1945 р. почалися перемовини з урядами Болгарії, Угорщини, Польщі, Румунії щодо дозволу студентам цих країн навчатися у ВНЗ Радянського Союзу. Внаслідок цього вже у 1946 р. у СРСР навчались 95 осіб з Болгарії, протягом 1946–1947 навчального року прибули ще 100 студентів та 45 фахівців з освітою для підвищення кваліфікації, у 1949–1950 рр. виші СРСР прийняли 230 болгарських студентів [38, с. 201–202]. Польські студенти почали шлях в Україну через Москву, куди у 1946 р. були прийняті перші польські кандидати [31, с. 143], а на 1950 р. в Україні перебували вже 272 студенти з цієї країни [38, с. 207]. Протягом 1945–1948 рр. виші СРСР закінчили 396 угорців, а на 1952 р. їх налічувалось уже 1416 осіб. Щодо їх кількості в Україні, на 1951 р. 102 угорські студенти навча-

лись у ВНЗ республіки, причому найбільша кількість – 68 – у Дніпропетровську [38, с. 206–207]. Після утворення Німецької Демократичної Республіки (далі – НДР) у 1949 р., перша група студентів з 95 осіб прибула до СРСР у 1951 р. [38, с. 210]. Створення Ради Економічної Взаємодопомоги у 1949 р., підписання міждержавних договорів у 1955 р., прискорили інтеграційні процеси в усіх сферах відносин СРСР з комуністичними урядами Східної Європи.

Показово, що прийняття студентів до радянських вишів відбувалось іноді до підписання угод, окремих домовленостей, що змушує вести мову про труднощі правового, організаційного змісту, які супроводжували їх облаштування, навчання, появу численних питань, вирішення яких покладалося на окремі навчальні заклади під контролем та патронатом партійних органів. У 1947 р. була підписана перша угода СРСР та Болгарії стосовно студентів, за якою остання мала компенсувати тільки 50 % витрат на утримання та навчання студентів [33, с. 237–240]. Цей приклад стосується й інших країн «народної демократії» – Польщі, Угорщини, Румунії, Чехословаччини, з якими у 1952 р. були підписані оновлені угоди з СРСР, які за змістом можна назвати типовими. Наприклад, угода СРСР та Чехословаччини передбачала узгодження кількості студентів та аспірантів між двома міністерствами не менше ніж за чотири місяці; мінімум за два місяці мали бути надані іменні списки кандидатів для навчання, які зобов'язані мати завершену середню чи вищу освіту (для аспірантів) та належний стан здоров'я; візи для в'їзду надавались у загальному порядку; для вступу кандидати мали скласти вступні іспити, визначені міністерством вищої освіти СРСР, та могли бути зараховані тільки на 1-й курс (у виняткових випадках – на старші курси); студенти, які не володіли російською мовою, мали пройти підготовчі курси з її вивчення тривалістю від півроку до року; на студентів, які приймалися до вишів, поширювались усі правила як і для радянських студентів; на час навчання студентів забезпечували житлом (гуртожитком) так само і на таких самих умовах, як і усіх студентів та аспірантів в СРСР; уряд СРСР брав на себе витрати на утримання студентів, а саме: 500 рублів стипендії для студентів та 900 рублів для аспірантів, зарплатня викладачам, побутові, транспортні витрати, але чехословацька сторона мала компенсувати 50 % цих видатків на утримання (Болгарія – 40 %) [32, с. 52–54; 37, с. 193–196]. Вступ польських студентів до вишів СРСР визначався нотами про погодження

їх прийняти на прохання Польщі [19, с. 73, 242]. У 1957 р. були підписані типові угоди практично з усіма країнами Східного блоку про взаємні обміни студентами та аспірантами [31, с. 381–385]. З початку 1950-х рр. у процес навчання іноземних студентів в СРСР включено азійський напрямок, а саме – Китай, Корею, Монголію, В'єтнам, хоча мали місце окремі випадки прийому студентів з цих країн у другій половині 1940-х рр. [39]. Щодо них діяли такі ж умови, як і для інших іноземних студентів [34, с. 316–317; 35, с. 26–29].

В Україні осередками навчання протягом другої половини 1940-х – у 1950-х рр. стають Київ, Харків, Дніпропетровськ, Львів, Одеса, головною проблемою яких з часу звільнення від нацистів була відбудова та відродження життя, яке Дніпропетровськ розпочав у жовтні 1943 р. При цьому високі показники відбудови забезпечувались традиційними для СРСР директивними засобами [22, с. 498–499]. Зважаючи на втрати за роки війни, як матеріальні так і кадрові, підготувати заклади для прийому іноземців було непростим завданням. На 1944–1945 рр. відновили свою роботу університет та 8 інститутів міста [12, арк. 37], на початок 1950-х рр. з 13 навчальних закладів області у Дніпропетровську працювали 10 ВНЗ, 2 – у Кривому Розі, та вечірній інститут у Дніпродзержинську. 7 ВНЗ мали вечірні та заочні відділення (іноземці навчались тільки на денному) [15, арк. 1].

Переваги дніпропетровських вишів та технікумів полягали у розташуванні поряд з виробництвом та їх зв'язок з ним, зважаючи на те, що у навчанні іноземців домінувала промислова складова. Підкреслюю, що серед ВНЗ міста Дніпропетровський гірничий (далі – ДГІ) та металургійний інститути (далі – ДМетІ) були закладами республіканського значення і посідали важливе місце у розвитку відповідних галузей не тільки України, а й СРСР. Саме на базі ДМетІ сформувався потужний науковий осередок, і в 1953 р. в місто з Києва було переведено Інститут чорної металургії УРСР, у 1954 р. – Міністерство чорної металургії України (далі – МЧМ), звідки координувались зв'язки із десятками країн світу, як соціалістичного, так і капіталістичного «табору» [5]. Протягом 1957–1965 рр. Дніпропетровськ був центром одного з найвагоміших у міжнародних відносинах УРСР раднаргоспів, успіхи діяльності якого відзначала преса [26, с. 3; 29, с. 2], на підприємствах міста й області перебували сотні іноземних фахівців для отримання досвіду чи навчання на виробництві [23, с. 47–48]. Паралельно із студентами, навчання вже певним чином підготовлених фахів-

ців, відбувалось на підприємствах міста: металургійних заводах ім. Петровського та ім. Леніна, трубопрокатному ім. К. Лібкнехта. Крім того, значення Дніпропетровська для промислового навчання підсилювала близькість Криворізького гірничорудного та металургійного комплексу, особливо «Криворіжстали», а також Дніпродзержинського металургійного комбінату, Новомосковського та Нікопольського трубного заводів, низки заводів машинобудівного комплексу. Тобто з погляду наукового та виробничого ресурсу ВНЗ міста забезпечували запиту для підготовки фахівців насамперед промислового, металургійного та гірничого напрямку, хоча невеликі групи приймав сільгоспінститут, іноземні студенти не навчались у державному університеті, жодна з спеціальностей якої не була затребувана, не були включені до системи підготовки іноземців медичний, фармацевтичний, інститут іноземних мов.

Перші студенти були зараховані у виші міста протягом 1949–1950-х рр., хоча наявні документи не дають можливості надати узагальнення з кількості загалом, прослідкувати динаміку по кожному року за 10-річчя навчання. З країн Східного блоку були представлені Болгарія, Чехословаччина, Польща, Угорщина, Румунія, з країн Азії – Китай, Корея, В'єтнам та Монголія. Звіти та довідки про перебування іноземців у певному закладі, які надавались до обкому КПУ, і які стали предметом аналізу, містять кілька спільних інформаційних складових: про академічну успішність, «політико-виховну роботу» з ними, побутові умови. Властива цим документам певна «парадність» зумовлює критичне ставлення до окремих положень.

Найбільш підготовленим ВНЗ для роботи з іноземцями вважався ДГІ. Тут існував найбільший зарубіжний студентський анклав у місті. Інформація на 1 липня 1954 р. свідчить про 147 студентів з шести країн: Болгарії – 63, Румунії – 45, Угорщини – 20, Польщі – 4, Чехословаччини – 14 та Китаю – 1 [13, арк. 41], протягом 1956–1957 рр. тут вже навчались 227 іноземних студентів: Китай – 115, Болгарія – 50, Чехословаччина – 21, Румунія – 17, Угорщина – 3, Корея – 1. Зарубіжні представники навчались на усіх спеціальностях ДГІ, але переважали геологорозвідвальні (80 %) [21, с. 247]. Очевидне збільшення загальної чисельності студентів з Китаю поєднувалось із розширенням наукових та виробничих зв'язків інституту міста з далекосхідною державою: фахівці з ДГІ готували методичну літературу для китайців, яку виїздили презентувати до Китаю, науковці вишу надавали консультації, тех-

нічну документацію китайським колегам, брали участь у будівництві об'єктів гірничої галузі у Китаї [21, с. 248].

Друге місце за кількістю іноземних студентів посідав на середину 1950-х рр. Дніпропетровський інститут інженерів залізничного транспорту (далі – ДІТ): на початок 1953–1954 навчального року на п'яти факультетах з 74 студентів навчались: румунів – 25, угорців – 20, болгар – 9, 8 монгольських студентів та 8 з Кореї та 4 поляки. Найбільша кількість були зараховані протягом 1949–1950 рр., а найбільш затребуваним виявився факультет «Мости й тунелі» та механічний, де були представлені усі країни [13, арк. 80]. На початок наступного навчального року, після завершення частиною студентів навчання, їх нараховувалось 58. У довідці до обкому КПУ йдеться про відмінні та добрі оцінки у всіх студентів, але при цьому відзначаються проблеми: деякі з них не були допущені до складання сесії – четверо по хворобі та троє – через незнання російської мови, один студент отримав незадовільну оцінку (рідкісний факт щодо успішності іноземців), при цьому «гарні знання на екзаменах демонстрували болгар та корейці, трохи гірші – румуни та угорці, і найменш успішні – монголи через погане знання російської мови» [13, арк. 86]. Низький рівень знань змусив залишити на другий рік навчання (на тому ж курсі) 3-х монгольських та 3-х угорських студентів. Зважаючи на те, що головною перешкодою для опанування дисциплінами було знання російської мови, в інституті саме на її вивчення відводилось три заняття на тиждень, а із монголами проводились індивідуальні заняття [13, арк. 87]. ДІТ з усіх дніпропетровських ВНЗ мав найширшу географію для проходження практики студентами на профільних виробництвах Дніпродзержинська, Харкова, Ворошиловграда, а також будівництвах Сибіру, Москви та Ленінграда.

У Дніпропетровському інженерно-будівельному інституті (далі – ДІБІ) протягом 1953–1954 навчального року навчались 27 студентів-іноземців: з Польщі – 8, Болгарії – 5, Румунії – 7, Угорщини – 7 [14, арк. 5]. У 1954–1955 рр. навчались вже 43 іноземці з чотирьох країн – Китаю – 20, Польщі – 10, Румунії – 6, Угорщини – 7, причому уся китайська група була зарахована вперше у поточному навчальному році, а більшість інших студентів навчались з 1950 рр. [15, арк. 18]. За даними, які наводить О. Шевченко, в Україні у 1950-х рр. навчались майже 1000 студентів з Китаю [39].

У ДМетІ у 1954 р. навчались студенти з Болгарії, Польщі, Угорщини, Чехословаччини, а також Східної Німеччини – це єдиний «виш», де навчались німецькі студенти. Уперше у 1954 р. були прийняті китайські студенти [13, арк. 61]. На жаль, відсутні статистичні дані щодо загальної кількості студентів-іноземців, які не вказані й в історії вишу. Довідка сільськогосподарського інституту свідчить, що у 1954 р. там навчались семеро студентів із-закордону: п'ятеро – на зоологічному та двоє – на агрономічному факультетах [14, арк. 47]. Загальна кількість студентів денних відділень ВНЗ міста на 1954 р. становила 2 640 осіб [12, арк. 1], з яких іноземці – близько 300 осіб, складала «пристойний» відсоток. На цьому етапі дослідження складно сказати, як на чисельність студентів вплинули процеси деєталізації, оскільки динаміка її зростання простежується з початку впровадження цієї практики у середині 1940-х до середині 1950-х рр., а інформація про зарахованих студентів на 1-й курс шести ВНЗ, які приймали іноземців у 1953–1954 рр., свідчить про зниження їх чисельності у цілому. Так само складно з'ясувати роль подій у Польщі, Угорщині у 1956 р. на вступ студентів до ВНЗ міста.

Спільні риси навчання та перебування студентів у ВНЗ Дніпропетровська визначались угодами, які зумовлювали певну універсальність їх становища в окремому закладі. Студенти навчались у загальних академічних групах певного курсу за спільними програмами. Розклад коригувався у тих випадках, коли години іноземної мови замінювались на вивчення російської мови. У звітах відзначається, що успішність переважно була високою, оскільки «для навчання обирались найкращі кандидати» [15, арк. 15]. Щодо відмінних показників успішності з усіх практично дисциплін, як, наприклад, у випадку ДІБІ, виникають питання: чи варто їм довіряти, зважаючи на мовні проблеми та об'єктивні перешкоди для повноцінного опанування змістом програм. Стосовно сільгоспінституту відзначається відмінна успішність студента-агронома з Болгарії, хоча інші також витримували рівень «добре» та «відмінно». Підкреслюється рівність у ставленні до студентів, відсутність «лібералізму» на екзаменах [13, арк. 47]. Важлива ремарка – студенти-іноземці отримували стипендію незалежно від результатів сесії, вона не обкладалася податком та вони не брали участі у державних позиках [15, арк. 27]. Більш критична оцінка успішності студентів міститься в інформаціях ДМетІ та ДІТу. Так, кілька студентів-транспортників за результатами зимової сесії

1954 р. мали заборгованості, а троє румун отримали незадовільні оцінки з фізики [13, арк. 86].

Водночас окремі студенти залучались до наукової діяльності, де першість тримали болгари [13, арк. 42–43], пояснення чому варто вбачати в успішному опануванні російської мови. Адже у навчальній практиці найбільшу проблему, судячи з джерел, складала, комунікаційна. Це стосувалось як «латини комуністичного табору» – російської, так і знання мов тих країн, представники яких прибували на навчання. Нагадаємо, що на початковому етапі навчання іноземців впроваджувалась практика вивчення російської мови до вступу в радянські вищі, а за угодами 1952 р. передбачалось вивчення мови на підготовчих курсах терміном від півроку до року для тих абітурієнтів, які недостатньо опанували мову вдома. Практично усі документи наголошують на особливих труднощах вивчення російської не тільки для студентів із Китаю, Кореї, а й Угорщини, зважаючи на особливості угорської мови. Так, з 1949 р. в Угорщині були запроваджені 3-річні курси для вивчення російської мови, які мали підготувати абітурієнтів до вступу в радянські заклади [38, с. 206].

Наприклад, директор ДІБІ відзначав: «Найбільш складним та методично вузьким питанням залишається у цій роботі до цього часу викладання російської мови.... крім того, наші викладачі російської мови не мають практичного досвіду і не знайомі з методикою викладання російської мови дорослим, які мають слабку підготовку. Тому ми вважаємо, що важливою умовою покращення роботи із іноземними студентами, передусім китайцями, є видання гарного підручника для китайців, які вивчають російську мову, та методичних вказівок, позаяк це б полегшило більш глибоке вивчення їх слабких сторін та організацію в національних земляцтвах» [38, с. 206]. Зазначу, що в Україні перша кафедра російської мови для іноземців була утворена у Київському державному університеті у 1951 р. [9, с. 11], а формування підготовлених викладачів для роботи з іноземцями з різних країн тривало наступні десятиріччя, що дозволило досягти значних успіхів у викладанні російської мови як іноземної [9, с. 25–34].

Поява китайських студентів стала серйозним випробуванням для радянської системи освіти – вони мали практично нульовий рівень російської мови, а відсутність методичного забезпечення та невідготовленість викладачів для роботи з студентами з Піднебесної змушували «з коліс» створювати програми навчання. Так, не було власної бази для вивчення російської мови у сільгоспінституті,

для чого студенти виїздили на заняття до металургійного інституту. У зв'язку з цим пропозиція від керівника закладу полягала у прийнятті до закладу великих груп, щоб виправдати створення умов для вивчення російської мови, що не можливо було зробити для малих груп, або приймати студентів до «вишів» з гарними гуртожитками та навчальним ресурсом, чого, мабуть, не вистачало в сільгоспінституті [14, арк.48 (зворот)]. Водночас у ДМетІ також існували проблеми. Директор інституту назвав «однією з провідних задач» саме вивчення іноземцями російської мови. Заняття проводились на 1–3 курсах, особливе навантаження покладалось на 1 курс, після прибуття до вишу відбувалась перевірка знань з математики, фізики та хімії, щоб з'ясувати, наскільки іноземні абітурієнти готові до слухання лекцій разом із іншими студентами (знову ж таки російською мовою). Та найбільш складним завданням виявилася підготовка китайських студентів, які вперше прибули до ДМетІ у 1954 р., дуже погано знали мову, що змусило організувати посилену мовну підготовку з додатковими заняттями [13, арк. 61–62]. Найбільш оптимістичні оцінки стану вивчення російської іноземцями містить інформація ДГІ, в якій також відзначаються труднощі опанування російською румунами та угорцями, та, зважаючи на докладені викладачами зусилля, «навіть угорці на другий рік навчання вільно говорять російською мовою» [13, арк. 44].

Через труднощі з опанування мови практика спільного проживання у кімнатах із радянськими студентами мала вагоме значення. Крім того, з точки зору інтеграції до студентського життя та формування дружніх, довірливих відносин, практика спільного проживання у гуртожитках разом з «місцевими» студентами та участь у всіх заходах на рівні з іншими, виявилися також ефективним засобом навчання та налагодження контактів. У ВНЗ формувались також національні земляцтва [13, арк. 44; 14, арк. 17], які виконували важливу функцію адаптації та створення у студентських групах певного психологічного клімату в умовах проживання на чужині. Студенти-іноземці були об'єктом постійної уваги з боку партійних організацій вишів, відповідальних за рівень «політико-виховної роботи» з ними, яка мала забезпечити опанування основ марксизму-ленізму та усього спектру ідеологічної діяльності.

З усіх ВНЗ за рівнем матеріального забезпечення перші позиції серед інститутів міста посідав ДПТ: він мав (і дотепер зберігає), компактну територію, яка охоплювала увесь комплекс навчальних та житлових будівель, майстерень, мав власні хлі-

бопекарню, пральню, стадіон, кінотеатр, у цілому значну рекреаційну зону [13, арк. 78]. Розміщення у його гуртожитках відбувалось «з врахуванням інтересів студентів», коли іноземці проживали разом із місцевими студентами, але мали кімнати поряд із співвітчизниками, що зумовлювалось «необхідністю спільного харчування та звичкою до своїх національних страв». Для приготування цих страв продукти купувалися на ринках міста. Ця обставина була спричинена тим, що їдальні й буфети, якими іноземці користувались на загальних підставах, не мали у меню національних страв, і у цілому «мало м'ясних продуктів, і майже немає молочних, і зовсім відсутні овочі протягом усього літа» [13, арк. 88–89]. Зауваження щодо національних страв міститься й у довідці сільгоспінституту, в якій зазначається, що студенти-іноземці, які проживали у гуртожитку інституту, харчувалися у їдальні, де, «страви національної кухні не готуються». А вже у наступному звіті відзначалось, що «за домовленістю із завідалею національні страви готуються та будуть готуватися». Можливо, ця зміна становища було відповіддю на вимоги з відділу обкому КПУ [14, арк. 48].

Щодо «харчових» проблем, то вони містяться у довідках обкому КПУ про обслуговування іноземних делегацій у місті у 1950-х рр.: ресторани, де харчували іноземних гостей, не були готові до їх запитів, лунали нарікання про відсутність овочів і фруктів навіть у сезон. Не відповідали належному рівню побутові умов прийому іноземців у готелях [24, с. 202–203]. Проблеми забезпечення якісними послугами іноземців супроводжували увесь період міжнародної активності СРСР, а в розгляді 1950-ті рр. вони були особливо складними для вирішення, зважаючи на попередні втрати внаслідок війни, відсутність досвіду обслуговування у регіонах, відсутність кадрів та коштів. Ці обставини накладали відбиток і на становище студентів-іноземців.

Варто підкреслити, що керівництво вишів намагалося забезпечити для іноземних студентів максимальний побутовий комфорт [14, арк. 28; 15, арк. 17]. У документах підкреслюється, що «іноземці були забезпечені кращими кімнатами, а їх сусідками були члени КПРС» [14, с. 47]; «розміщені у кімнатах нового гуртожитку, де була їдальня» [13, арк. 63]. Іноземні студенти мали право на медогляд, медичне обстеження та лікування, чому усі виші приділяли увагу. ДГІ мав можливість надання санаторного лікування, зокрема на літній час з метою оздоровлення: студент з Кореї на 2 місяці був влаштований у санаторій Ялти [13, арк. 46].

Особливості опікування іноземними студентами зумовлювались необхідністю посиленої постійної до них уваги. Крім того, їх самостійне пересування просторами СРСР було забороненим. Це загострювало проблему організації дозвілля, яке наповнювалось не тільки значним ідеологічним змістом, а й мало сприяти адекватному психологічному стану студентів, які відвідували батьківщину один раз на рік під час літніх канікул. Тому поставало завдання не тільки виконати програму навчання, а й залучити іноземців до громадської діяльності, урізноманітнити дозвілля із врахуванням практики колективного спілкування: студенти з усіх країн брали участь у спільних заходах інститутів чи факультетів. Так, у ДІБІ організація «політико-виховної роботи» передбачала «екскурсії на великі будівництва та підприємства», «постачання суспільно-політичною літературою та белетристикою», «систематичні культпоходи в кіно, театри, музеї міста...» [14, арк. 20]. Найбільш розлога довідка про громадське та культурне життя іноземних студентів належить ДІПІ, де їх було найбільше: вони співали у хорі, танцювали, відвідували спортивні секції та змагання, (деякі мали спортивні розряди), проводили вечори дружби у Палаці студентів [13, арк. 64]. Останній відкрився у 1951 р. після значної відбудови та оновлення у колишньому палаці катеринославського намісника Григорія Потьомкіна. Вражаюче за масштабами та красою оздоблення приміщення стало не тільки окрасою міста, центром студентського життя, а й важливим об'єктом демонстрації для іноземців. Студенти всіх закладів виїздили на екскурсії до Дніпродзержинська, Запоріжжя, рідше – у села області, де демонструвались переваги радянської економіки та способу життя [15, арк. 6; 14, арк. 27]. У практиці відвідування іноземними гостями певних міст та областей України у вказаний час впроваджується перелік показу об'єктів для іноземців, які мали забезпечити якість радянської «вітрини» [24, с. 202]. Мали місце й екскурсії студентів до Ленінграда [13, арк. 44]. Резонансною подією власне для студентського життя став міжнародний фестиваль молоді у Москві 1957 р., куди були делеговані українські та іноземні студенти з Дніпропетровська [7].

Довідка про готовність навчальних закладів міста до навчального 1955–1956 року дозволяє уявити загальні умови, у яких мали отримувати освіту й студенти з-за кордону. Основне питання, яке вирішували партійні органи та керівництво вишів, – забезпечення набору: планувалося прийняти понад 7,6 тисяч студентів на денне та

вечірнє відділення, а включно із училищами та технікумами – 11,5 тис., при цьому потенційних 10 тис. абітурієнтів прийняти було неможливо через нестачу ресурсів закладів [15, арк.4]. Проблеми, які відзначались у довідці, стосувались стану готовності практично усіх вишів. Зокрема, у сільгоспінституті відзначалась неукомплектованість кваліфікованими викладачами, гостра нестача кандидатів та докторів наук; в інститут іноземних мов – ще більша нестача підготовлених фахівців: на 5-ти кафедрах був тільки 1 кандидат наук, жоден викладач за останні роки не мав публікації; медичний інститут також мав «кадровий голод» [15, арк. 7–8]. Жоден ВНЗ не мав готових планів політико-виховної роботи, які були невід'ємною складовою підготовки студентів у радянських навчальних закладах. Фактом було застаріле навчальне та дослідне обладнання, у цілому його відсутність на кафедрах, лабораторіях та майстернях [15, арк. 9].

Складність становища полягала також у тому, що залишались незавершеними ремонтні та будівельні роботи у гуртожитках, навчальних корпусах, їдальнях, квартирах для викладачів, що стосувалось безпосередньо інститутів, які приймали іноземців, – гірничого, металургійного, інженерно-будівельного. Зазначалось, що виші не забезпечено опалювальними засобами [15, арк. 11]. Виникали труднощі й іншого, об'єктивного, характеру. Так, директор ДІБІ зауважував у довідці до обкому КПУ: «Необхідно, щоб інститут своєчасно отримував інформацію про прибуття студентів, щоб знайти викладачів російської мови, замовити підручники та забезпечити їх житлом. Важливо, щоб студенти прибували на початок семестру, оскільки для них складно включитися у роботу посеред семестру» [15, арк. 21].

В області на початок 1950-х рр. працювали 32 технікуми, з яких іноземці навчались у двох. У «Звіті про використання засобів на утримання громадян зарубіжних країн, які навчаються» за 1958 р. йдеться про 11 корейських студентів у Дніпропетровському індустріальному технікумі та одному в індустріальному технікумі у Кривому Розі, про 2-х в'єтнамців у гірничо-металургійному технікумі, навчання яких забезпечувалось коштами раднаргоспу [17, арк. 4].

Історія іноземних студентів у Дніпропетровську не обмежується розглянутими аспектами, які мали підкреслити його місце як навчального осередку для іноземців. Приклади особистих відносин за межами академічних груп знаходимо в документах Дніпропетровського раднаргоспу

за квітень 1959 р., у переддень закриття міста: у довідці відділу зовнішніх зносин раднаргоспу йдеться про надання роботи на один рік на заводі ім. Петровського студенту ДМетІ з Болгарії Янакі Димитрову до завершення навчання його дружини [16, арк. 115]. Зустрічаємо фіксацію випадку неетичної поведінки (не уточнюється, про що мова) студентки ДІБІ з Польщі, після чого її за клопотанням посольства, перевели до Харківського інженерно-будівничого інституту [14, арк. 28].

Залучені джерела не розкривають зміст відносин між студентами з різних соціальних чи національних груп, враження студентів, що, власне є темою окремого дослідження, наприклад, усно-історичного змісту. Так, О. Шевченко наводить спогади колишнього випускника ДГІ 1950-х рр. з Китаю – Чжу Сюня, який «певний час очолював Міністерство геології і корисних копалин Китаю, обіймав посаду генерального секретаря Народної політичної консультативної ради Китаю, був членом ЦК КПК 12-го, 13-го і 14-го скликань. Нині є почесним головою Спілки випускників українських вишів, активно бере участь у підтримці двосторонніх дружніх відносин між країнами...», та який відзначив, «що навчання в Україні стало для нього цінним життєвим досвідом, заклало міцну основу для його кар'єри в геологорозвідувальній сфері» [39].

Рішення про закриття міста для перебування іноземців у вересні 1959 р. передбачало переведення студентів усіх навчальних закладів до інших міст [18, арк. 22]. Дніпропетровськ на майже 30 років був позбавлений можливості «особистих» контактів з іноземцями, та практично втратив напрацьований досвід роботи з іноземними студентами. Хоча економічний ресурс регіону нарощував оберти у міжнародних економічних зв'язках.

Висновки. Дніпропетровськ став важливою складовою у системі навчання іноземних студентів протягом 1950-х рр., до закриття міста у 1959 р. Головні чинники, які забезпечили його місце у процесі підготовки фахівців для країн Східного блоку та Азії, – наявність значного навчального та наукового ресурсу, який в умовах пізньосталінської доби, у цілому вдалось відносно швидко відновити, вагоме місце у промисловому розвитку України та СРСР та формування навчально-виробничої бази, що дозволяло поєднувати теоретичне та практичне навчання, значна підтримка з боку московського керівництва як на рівні угод так і матеріального забезпечення іноземних студентів, що зменшувало навантаження на міський ресурс, але визначало пріоритетність у ставленні до зарубіжного студентства. Водночас проблеми надання відповідного якісного ресурсу супроводжували роки навчання іноземців: не вистачало кваліфікованих викладачів, методичного забезпечення дисциплін, передусім для вивчення російської мови. З іншого боку, це сприяло розвитку освітніх методик для іноземців, впровадженню результатів наукових досліджень українських фахівців у світову практику, більш глибокій інтеграції міста у міжнародні зв'язки.

Перспективи дослідження полягають у створенні комплексного бачення історії міста у контексті міжнародних відносин часів тоталітаризму, включенні до неї результатів усної історії, інформації локальних архівів (передусім ВНЗ), у цілому проведенні глибокої евристичної роботи, зокрема за кордоном, що дозволить з'ясувати бачення ситуації з іншого боку, оцінку радянської системи освіти, сприйняття «радянського» тощо. Водночас є можливість створення компаративних досліджень з урахуванням досвіду інших міст України, де навчалися студенти-іноземці.

Список літератури:

1. Алексеев А. А. Подготовка кадров специалистов для стран-членов СЭВ в высших учебных заведениях СССР (1949–1980 гг.). Автореф. дис. ... к.и.н. Москва, 1984. 22 с.
2. Андросова Д. Н. Обучение иностранных студентов в СССР в середине 1950-х–1960-х гг.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. Москва, 2012. URL : <https://www.disscat.com/content/obuchenie-inostrannykh-studentov-v-sssr-v-seredine-1950-kh-1960-kh-gg/read> (дата звернення: 8.07.2020).
3. Академії будівельних кадрів – 75 років. Нариси історії Придніпровської державної академії будівництва та архітектури / Г. Г. Кривчик ; під ред. В. І. Большакова ; ПДАБА. Дніпропетровськ: ЕНЕМ, 2005. 416 с.
4. Белов В. А. Подготовка кадров для зарубежных стран в советских вузах. Калининград: Изд-во ЮГУ, 2003. 268 с.
5. Большаков В. И., Тубольцев Л. Г. Исторические вехи работы Института черной металлургии НАН Украины. URL : <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/143903/01-Bolshakov.pdf?sequence=1> (дата звернення: 15.07.2020)
6. Британ В. Т., Ткач Л. М. Сторінки історії ДМетІ–НМетАУ : навч. посібник. Дніпро : НМетАУ, 2016. 112 с.

7. Встреча друзей. Днепровская правда. 1957. 26 октября.
8. Государственная металлургическая академия Украины: История становления вуза и развития его научно-педагогических школ (К 100-летию начала подготовки инженеров-металлургов) / Ред. Ю. Н. Таран-Жовнир. Днепропетровск : Пороги, 1999. 314 с.
9. Груцяк В. И. Развитие системы довузовского образования иностранных граждан в Украине : [монография]. Харьков : ХНУ им. В. Н. Каразина, 2011. 91 с.
10. Гущина А. И. Развитие международной деятельности НГТУ (НЭТИ) в 1953–1992 гг. Автореф. дис. ... канд. ист. наук. Новосибирск, 2006. URL : <https://www.dissercat.com/content/razvitie-mezhdunarodnoi-deyatelnosti-ngtu-neti-v-1953-1992-gg> (дата звернення: 8.07.2020).
11. Даниленко В. М., Сохань П. С. Украинская ССР в научно-техническом сотрудничестве стран социализма. 1945–1970. Киев: Наукова думка, 1988. 248 с.
12. Державний архів Дніпропетровської області. Ф. 19. Оп. 4. Спр. 221. 186 арк.
13. Державний архів Дніпропетровської області. Ф. 19. Оп. 27. Спр. 132. 115 арк.
14. Державний архів Дніпропетровської області. Ф. 19. Оп. 27. Спр. 133. 97 арк.
15. Державний архів Дніпропетровської області. Ф. 19. Оп. 29. Спр. 114. 60 арк.
16. Державний архів Дніпропетровської області. Ф. 4521. Оп. 2. Спр. 2198. 209 арк.
17. Державний архів Дніпропетровської області. Ф. 4521. Оп. 2. Спр. 2464. 36 арк.
18. Державний архів Дніпропетровської області. Ф. 4530. Оп. 2. Спр. 2427. 260 арк.
19. Документы и материалы по истории советско-польских отношений. М.: Наука, 1980. Т. 10 (январь 1950 – декабрь 1955 гг.). 552 с.
20. Іваницький М. Н. Братерські зв'язки і співробітництво Радянської України з країнами народної демократії. Київ. [Б. в.], 1957. 33 с.
21. Історія і сучасність Національного гірничого університету (1899–2009): монографія / за заг. ред. Г. К. Швидько. Дніпропетровськ : НГУ, Ліра, 2009. 504 с.
22. Історія міста Дніпропетровська / За наук. ред. А. Г. Бolečуха. Дніпропетровськ : Грані, 2006. 596 с.
23. Каковкіна О. М. Буденність українсько-болгарських економічних зв'язків 50-80-х рр. ХХ ст. (на прикладі розвитку відносин у металургійній галузі). Слов'янський вісник: Зб. наук. праць. Серія «Історичні та політичні науки». Вип. 13. Рівне, 2012. С. 46–51.
24. Каковкіна О. М. Іноземні делегації у Дніпропетровську та області у 1945–1959 рр. / *Roxolania Historica = Historical Roxolania: наук. зб. / редкол.: Ю. А. Святець (гол. ред.) та ін.* Дніпро: Ліра, 2019. С. 183–205.
25. Коннеллі Дж. Поневолений університет. Советизація вищої освіти у Східній Німеччині, Чехії та Польщі. 1945–1956 / Ред. В. В. Кравченко, Л. О. Радченко; пер. Я. В. Кравченко, Я. В. Одиноць, І. Є. Склокіна. Харків: ФО-П Рибалка Д.Л., 2011. 542 с.
26. Международные связи нашего экономического района. Днепровская правда. 1957. 29 декабря.
27. Менг Хін. Історія науково-технічного співробітництва між УРСР та КНР у 50–80-х рр. ХХ ст. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. 2003. Вип. 70. С. 161–163.
28. Обучение иностранных студентов и стажёров в СССР и за рубежом: Библиографический указатель / сост. Г. С. Филиппова. Москва: Изд-во УДН, 1979. 89 с.
29. Продукція Дніпропетровщини йде в 36 країн світу. Зоря. 1957. 18 грудня.
30. Рибаченко Л. І. Підготовка іноземних студентів у навчальних закладах України (1946–2000 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки». Луганськ, 2001. 20 с.
31. Советский Союз – Народная Польша. 1944–1974. Документы и материалы. Москва: Политиздат, 1974. 534 с.
32. Советско-болгарские отношения. 1948–1970. Документы и материалы. Москва: Политиздат, 1974. 640 с.
33. Советско-болгарские отношения и связи. Документы и материалы. Москва: Наука, 1986. Т. II (сентябрь 1944 – декабрь 1958 гг.). 768 с.
34. Советско-китайские отношения. 1917–1957 : сб. документов. Москва: Политиздат, 1959.
35. Советско-китайские отношения. 1952 – 1955. М.: КнигоГрад, 2015. 338 с.
36. Советско-венгерские отношения. 1948–1970. Документы и материалы. Москва: Политиздат, 1974. 726 с.
37. Советско-чехословацкие отношения. 1945–1960 гг. Документы и материалы. М.: Политиздат, 1972. 556 с.
38. Сохань П. С. Социалистический интернационализм в действии. Украинская ССР в советско-болгарском экономическом, научно-техническом и культурном сотрудничестве. 1945–1965 гг. Киев : Наукова думка, 1969. 244 с.

39. Шевченко О. Китайські випускники вишів УРСР та їхній внесок у розвиток КНР. Україна-Китай. 2019. №3 (17). URL : <https://sinologist.com.ua/shevchenko-o-kytajski-vypusknyky-vyshiv-ursr-ta-yihnij-vnesok-u-rozvytok-knr/> (дата звернення: 13.07.2020)

40. Шмоніна Т. А., Бойчук Ю. Д. Теоретико-методичні аспекти науково-природничої підготовки іноземних студентів на підготовчих факультетах. Харків : ХНПУ ім. Г. С. Сковороди, 2013. 168 с.

Kakovkina O.M. DNIPROPETROVSK AS A TRAINING BASE FOR FOREIGN STUDENTS IN THE 1950S

The article examines Dnipropetrovsk as a training base for foreign students during the 1950s, in the context of the period 1945–1959, from the end of World War II to the granting to the city the status of a “conditionally closed”. The latter implied its closure for the entry of foreigners, with the exception of a special permit. This circumstance actually led to the exclusion of this period of its history from the practice of scientific research, devoted to the place of Dnepropetrovsk in international relations, in particular, the foreign students’ training. The research was based on published sources, first of all, documents disclosing the international legal conditions for the teaching and staying of students from the countries of the Eastern Bloc and Asian countries in USSR higher educational institutions, as well as unpublished sources of the State Archives of the Dnipropetrovsk Region, which made it possible to reveal certain issues of teaching and staying foreign students from Bulgaria, Romania, Hungary, Poland, China, Korea, Mongolia. The importance of the city for foreign specialists’ training, priority areas of teaching, a list of institutions for training, features and problems of the training process are determined. The microhistorical approach used in the study made it possible to reconstruct a separate fragment of the history of a significant scientific and industrial center of Ukraine. It was found that the first students arrived at the city’s universities in 1949, and were there until the last day at the time of the closure order; the largest number of them was received by the Mining Institute, which had the most prepared scientific and material base for it; in the educational system, according to the number of students, there were also transport, civil engineering and agricultural institutes, which were not ready to fully provide both educational and everyday needs. At the same time, staying of foreign students stimulated the search for new teaching methods, communication practices at different levels, as daily and official, formed a certain international image of the city.

Key words: Dnipropetrovsk, UkrSSR, international relations, foreign students, training.

УДК 94(477)«1905-1911»: 061.2
DOI <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2020/3.6>

Магась В.О.

Житомирський військовий інститут імені С.П. Корольова

Корнійчук Ю.Г.

Житомирський військовий інститут імені С.П. Корольова

Вигівська О.В.

Житомирський військовий інститут імені С.П. Корольова

ГРОМАДСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ ПІДРОСІЙСЬКОЇ УКРАЇНИ ТА ПОЛІТИКА ЩОДО НИХ УРЯДУ П.А. СТОЛИПІНА (1906–1911 РР.)

У роки революції 1905–1907 рр. в Російській імперії пробуджується громадянська активність різних категорій населення. Під революційним натиском владою було видано Маніфест 17 жовтня 1905 р., Тимчасові правила про Товариства та Союзи від 4 березня 1906 р. та Основні закони Російської імперії 23 квітня 1906 р., які врегулювали діяльність громадсько-політичних організацій. Ці норми відкрили шлях для легалізації культурно-освітніх, благодійних, профспілкових і лояльно налаштованих до влади громадсько-політичних організацій. Водночас опозиційно налаштовані до влади організації не мали можливостей для реєстрації. Відомий державний діяч Російської імперії П.А. Столипін поєднував посади міністра внутрішніх справ і голови Ради міністрів впродовж 1906–1911 рр. Уряд П. Столипіна допускав створення робітничих профспілок, проте обмежував їхні повноваження в боротьбі за підвищення заробітної плати, скорочення робочого дня, поліпшення умов праці тощо. В досліджуваний період серед громадсько-політичних організацій можливість на офіційну реєстрацію мали лише праві та праволіберальні організації. Натомість ліві та ліволіберальні організації переслідувалися. Зокрема, П.А. Столипін вживав низку заходів, які перешкоджали діяльності Всеросійського селянського та залізничного союзів, ухвалювалися заборонні нормативно-правові акти та проводилися показові судові процеси. Зокрема, такий характер мала справа про революційний рух на Катерининській залізниці у грудні 1905 р. Нагляд за справою здійснював особисто П.А. Столипін. Близько ста осіб було засуджено до каторги та страти. Переслідування зазнавали також національні культурно-освітні та благодійні організації українців, поляків, євреїв, чехів тощо. Особливо вони посилилися після циркулярного листа П.А. Столипіна губернаторам 20 січня 1910 р., який було спрямовано проти «інородчеських» організацій. Загалом, Столипін проводив жорстку політику на укріплення самодержавства, що проявилось, зокрема, у переслідуванні опозиційних громадсько-політичних організацій і боротьбі з будь-якими національними організаціями.

Ключові слова: П. Столипін, державна політика, громадсько-політичні організації, національні організації, інороди, професійні спілки.

Постановка проблеми. Під тиском революційної хвилі 1905–1907 рр. в Російській імперії розширилися можливості для об'єднання і кооперування громадян в різних сферах. У 1906 р. Раду міністрів і Міністерство внутрішніх справ очолив П.А. Столипін, який скоригував державну політику щодо громадських організацій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Значний інтерес науковців викликала біографія П.А. Столипіна та його роль у реформах початку ХХ ст. Зазначеним аспектам присвячені роботи радянського історика А.Я. Авреха, який досить критично та негативно оцінював результати діяль-

ності П.А. Столипіна [3], натомість російські вчені П.А. Пожигайло та В.В. Шелохаєв дещо ідеалізували роль цієї постаті в історії імперії [32]. Якщо радянські вчені більшу увагу звертали на репресивний характер діяльності уряду Столипіна, то сучасні вчені, в тому числі і українські [30; 33], головну увагу звертають на реформи доби його правління.

Постановка завдання. Метою статті є аналіз впливу П.А. Столипіна на діяльність громадських організацій підросійської України у 1906–1911 рр. Виходячи з зазначеної мети нами були виконані такі завдання: проаналізована політика влади

щодо громадсько-політичних організацій різного ідеологічного спрямування; розглянуто ставлення влади до національних організацій; окреслено політику щодо профспілкового руху.

Виклад основного матеріалу дослідження. Основними нормативно-правовими актами, у руслі яких відбувалася діяльність громадсько-політичних організацій стали Маніфест 17 жовтня 1905 р., який проголосив свободу союзів та зборів [29].

Після видання Маніфесту розпочалася певна лібералізація в законодавстві щодо громадських організацій [45, арк. 547 зв. 548; 48, арк. 142–142 зв.].

Проголошені в Маніфесті права отримали закріплення в новому зведенні Основних законів Російської імперії, які було введено в дію 23 квітня 1906 р. Вони визнавали за підданими як свободу зібрань (ст. 36), так і свободу союзів (ст. 38). Зокрема, щодо останнього зазначалося, що російські піддані мають право утворювати товариства і союзи з метою, що не суперечить законам. Надалі передбачалося видання окремого закону [8]. Однак, зрештою, додаткової регламентації у вигляді окремого законодавчого акту так і не було прийнято. Натомість дещо раніше, а саме – 4 березня 1906 р., імператор своїм указом затвердив вироблені Радою Міністрів і обговорені попередньо Державною Радою «Тимчасові правила про товариства та союзи». Дані правила, розвиваючи положення Маніфесту 17 жовтня 1905 р., регламентували діяльність об'єднань громадян [24, с. 201]. Вони хоч і мали статус тимчасових, але фактично діяли до часу завершення існування Російської імперії у лютому 1917 р. На їх основі проходило відкриття, закриття та діяльність товариств і союзів у 1906–1917 рр.

Загалом, новий лад утворився в ході взаємодії двох протилежних тенденцій і був результатом поступок старих традицій запитам громадськості. Основною ідеєю творців Основних законів 1906 р. було бажання поєднати традиційну владу з громадськістю і дати їм можливість змінювати країну шляхом взаємних поступок [27, с. 600–601]. Варто враховувати і те, що перебіг державного життя визначається не лише конституцією, але й реальним співвідношенням сил. Якщо влада сильна, а суспільство слабе, то влада може порушувати права народного представництва, як це сталося пізніше 3 червня 1907 р., коли відбувся державний переворот [27, с. 568]. Саме з останнім пов'язана подальша трансформація державної влади проведена П.А. Столипіним, однак до крайніх заходів, що полягали в порушенні діючих

Основних законів задля зміни виборчого законодавства він вдався не одразу.

П.А. Столипіна було призначено на посаду голови Ради міністрів у липні 1906 р., одразу ж після розпуску першої Державної думи. Вибори до другої Думи проходили за старим виборчим законодавством. У новій Думі була утворена опозиційна до влади більшість і, як наслідок, співробітництво між нею та урядом стало неможливим. Влада зі свого боку розпочала роботу над розробкою нових норм про вибори [26, с. 407–413]. Крім того, новий голова Ради міністрів 6 березня 1907 р. виступив перед новообраною другою Державною думою з промовою [26, с. 415]. У ній, зокрема, зазначалося, що в основі усіх урядових законопроектів мала бути мета створення матеріальних норм в яких би втілилися нові правовідносини, закладені реформами. Далі автор наголошував: «Перетворена з волі монарха Батьківщина наша має перетворитися в державу правову... Правові норми повинні базуватися на точному ясно вираженому законі». Окреслювалося прийняття норм, які б врегульовували проголошені свободи, реформа кримінального законодавства, аграрна, податкова реформи, зменшення контролю за діяльністю земств, удосконалення робітничого законодавства тощо [36, с. 66–85]. Отже, Столипін звернувся до Думи з пропозицією широкої програми реформ.

Більшість Думи не підтримала уряд, який у боротьбі з революцією діяв всупереч Маніфесту 17 жовтня 1905 р. та новим Основним законам, порушуючи права підданих. В свою чергу, голова Ради міністрів вважав, що у загрозовій для існування країни ситуації він діяв адекватними методами, хоча йому й доводилося виходити за межі правових норм [26, с. 418–419]. 13 березня 1907 р., виступаючи перед депутатами Державної думи другого скликання голова Ради міністрів так пояснював необхідність застосування військово-польових судів: «Держава може, держава зобов'язана, коли вона знаходиться в небезпеці, приймати найбільш суворі, найбільш виключні закони, щоб забезпечити себе від розпаду» [36, с. 97].

Новий виборчий закон було підписано Миколою II 3 червня 1907 р. у день розпуску другої Державної думи. Приводом до останнього стало обвинувачення соціал-демократичної фракції в підготовці збройного перевороту [22, арк. 13]. На цій підставі Столипін вимагав, щоб з Думи було вилучено 55 депутатів представників соціал-демократичної фракції (остання налічу-

вала загалом 65 осіб) і санкції на негайний арешт 16 з них [2, с. 17]. Справжньою причиною такого кроку була неможливість налагодити співпрацю між нижньою палатою парламенту і урядом [26, с. 425]. В Маніфесті імператора зокрема, вказувалося, що зміненням буде лише виборчий закон, тоді як інші права, надані Маніфестом 17 жовтня 1905 р. залишаються незмінними [28, с. 320].

Виборчий закон від 3 червня 1907 р. перерозподіляв число виборщиків на користь землевласників та заможних жителів міст, а також зменшував представництво національних меншин [7, с. 321–335]. Наявний устрій не було скасовано. Відбулося лише звуження кола осіб, котрі мали право голосу. Попередні порівняно широкі виборчі права були відмінені. Незважаючи на це відбувся, по суті, державний переворот, оскільки за діючим на той час законодавством імператор мав право виключної законодавчої ініціативи щодо виборчого законодавства, однак новоприйнятий закон мав схвалюватися ним спільно з верхньою та нижчою палатою парламенту. Зазначене положення Основних законів було порушено.

Нове виборче законодавство дозволило забезпечити представникам праволіберального «Союзу 17 жовтня» провідну роль в Думі [26, с. 427–428]. П.А. Столипін отримав від них повну підтримку свого курсу, навіть найсуперечливіших заходів. Так, наприклад, лідер октябристів О.І. Гучков підтримав використання воєнно-польових судів для боротьби з революційним рухом, оскільки вважав його необхідним жорстким заходом. Підтримували октябристи і зміни до виборчого законодавства, оскільки державний переворот 3 червня 1907 р. сприймався ними як спроба врятувати ліберальний курс Російської імперії з боку державної влади [26, с. 429–431].

У результаті перевороту сформувалася так звана третьочервнева політична система, коли в Державній думі було утворено дві більшості з октябристським центром: право-октябристська та октябристсько-прогресистсько-кадетська. Це дозволяло уряду шляхом маневрування та домовленостей проводити через парламент закони необхідні для реалізації поміркованих реформ [1, с. 3]. Функціонування обох названих більшостей здійснювалося за принципом маятника, роль якого виконували октябристи. Вже в самому цьому механізмі були закладені елементи майбутньої кризи та краху системи, оскільки рівновага трималася лише на збігові обставин та хиткому балансі інтересів царизму та його союзників [1, с. 249].

Серед громадсько-політичних організацій можливість для легалізації та безперешкодної діяльності мали лише праві та праволіберальні сили. Чинилися також перешкоди для особистої участі окремих осіб у опозиційних партіях та громадсько-політичних організаціях. Так, 14 вересня 1906 р. Радою Міністрів було надіслано на місця циркулярне повідомлення за підписом її голови П.А. Столипіна, яке регулювало участь посадових осіб у громадсько-політичних організаціях. У ньому, зокрема, зазначалося, що Маніфести 6 серпня і 17 жовтня 1905 року відкрили населенню широкий доступ в закриту раніше для нього область політичної діяльності, але в критиці уряду та антидержавній агітації помітну участь взяли службовці державних установ, що визнавалося неприйнятним, оскільки, як зазначалося, закони, які надали населенню політичні права не скасовували основних засад діяльності службовців [9, арк. 18–18 зв.; 18, арк. 98; 40, арк. 247 зв.]. Участь останніх у політичному житті країни визнавалася можливою лише остільки, оскільки вона не суперечила посадовим обов'язкам та службовій дисципліні. Прямим обов'язком службовців в урядових установах визнавалося сумлінне виконання волі імператора та посадових обов'язків, незалежно від програми тієї чи іншої політичної партії. Тобто заняття політикою не мало перешкоджати виконанню службових обов'язків. Через це керівники управлінь та установ не могли очолювати різні партійні бюро і комітети [12, арк. 16; 19, арк. 26; 40, арк. 247 зв.].

Крім того, посадовим особам заборонялася будь-яка участь в політичних партіях, товариствах і союзах і не лише явно революційних, а й таких, які хоча і не зараховували себе відкрито до таких, проте в програмах та відозвах (наприклад, Виборзькій) та інших проявах своєї діяльності виявляли прагнення до боротьби з урядом або закликали до неї населення. Особливе застереження у циркулярі було зроблено щодо участі чиновників в політичних союзах. Вказувалося, що їм варто обмежити особливо, оскільки, як зазначалося, союзи являли собою згуртовані організації, котрі переслідували власні, часто ворожі державі, цілі. Вони, набуваючи значного впливу внаслідок участі в них посадових осіб, завдавали країні величезної шкоди, порушуючи правильний перебіг державного і суспільного життя. Союзи мали на своїх членів великий вплив, що було несумісним зі службовою субординацією. Зазначалося, що участь посадових осіб в політичних союзах могла допускалися лише в якості винятку

і стосуватися лише таких організацій, діяльність яких ні явно, ні приховано не була спрямована на руйнування державності та монархічного ладу. У циркулярі також зазначалося, що відповідно до згаданого Найвищого веління від 16 грудня 1905 р. всім особам, які перебували на військовій і військово-морській службі, взагалі заборонялася участь в будь-яких політичних союзах, організаціях, товариствах, партіях, а також присутність на політичних зборах. Вказувалося, що лише поліцейського та судового переслідування для боротьби з зазначеними явищами недостатньо, необхідний був постійний нагляд начальства за своїми підлеглими та широке застосування ними дисциплінарних стягнень, аж до звільнення. На думку авторів циркуляру успішність зазначених заходів мала забезпечуватися єдністю вимог усіх відомств, а тому спостереження за точним виконанням зазначених вказівок покладається на керівників відомств, генерал-губернаторів, губернаторів і керівників окремих місцевих установ [17, арк. 114–114 зв.; 47, арк. 87-87 а].

Слідом за зазначеним циркуляром 6 жовтня 1906 р. особливим відділом Департаменту поліції було направлено тасмний циркуляр начальникам губернських, міських і залізничних поліцейських жандармських управлінь та охоронних відділень, що встановлював додаткові заходи контролю за виконанням циркулярного розпорядження Ради Міністрів від 14 вересня 1906 р. Департамент поліції запропонував адресатам здійснювати всіляке сприяння начальникам губерній і керівникам міст в здійсненні зазначених вище завдань, негайно повідомляючи їм усі негласні отримані відомості, щодо діяльності союзів, товариств та їх відділень, а також приналежності до них посадових осіб з земських, міських і станових установ. Вони ж мали передавати відомості про це до Департаменту поліції лише в тих випадках, коли та чи інша посадова особа після передачі місцевій адміністрації компрометуючих відомостей продовжувала залишатися на службі. При цьому Департамент поліції закликав начальників жандармських управлінь та охоронних відділень ставитись досить обережно та відповідально до зібраних відомостей, оскільки вони могли мати для чиновників вкрай серйозні наслідки. Крім того, безпідставність зібраних матеріалів могла поставити урядову владу в неприйнятне становище [43, арк. 350–350 зв.].

Для інформування громадськості було видано урядове повідомлення в якому зазначалося, що влада не терпітиме більше на службі чиновників,

котрі протидіють її цілям і не підкоряються законній владі. Вказувалося, що такі особи повинні залишити свої посади і поступитися ними іншим, які «бажають присвятити свої сили служінню державі» [12, арк. 8].

Міністр внутрішніх справ П.А. Столипін проводив також боротьбу з самоорганізацією залізничників. Так, 16 травня 1906 р. в Київське губернське жандармське управління від нього надійшла телеграма в якій наголошувалося на необхідності докласти зусилля для виявлення революційних залізничних організацій. Спроби залізничників зорганізуватися Столипін називав неприпустимими та зобов'язував у випадку отримання відомостей про службовців та робітників, котрі сприяють можливому страйку негайно надсилати ці дані до Департаменту поліції [41, арк. 54].

18 листопада 1906 р. начальник управління казенних залізниць розіслав начальникам та керуючим залізниць телеграму щодо необхідності забезпечення службовцям свободи участі в легалізованих товариствах і союзах. У відповідь на зазначений об'їзник в періодичній пресі з'явилися звинувачення в бік Міністерства шляхів сполучень у сприянні Союзу російського народу з подачі Міністерства внутрішніх справ. Наприкінці листопада 1906 р. у періодичній пресі було надруковано роз'яснення Міністерства шляхів сполучень в якому зазначалося, що жодних листів про бажаність підтримки СРН від МВС воно не отримувало і відповідно до вказівок Ради міністрів участь залізничників в організаціях, котрі не мають антиурядових цілей (в т.ч. й СРН) не повинно спричиняти будь-якої протидії з боку начальства [37, с. 3].

Отже, можливості для легальної та відкритої діяльності опозиційних громадського-політичних організацій на залізницях були знищені, натомість створювалися сприятливі умови для функціонування організацій чорносотенців, для чого Міністерство шляхів сполучень зробило спеціальні роз'яснення.

Проти діячів залізничного союзу проводилися показові судові процеси. Довгий час тривала підготовка матеріалів у справі «Про захоплення революціонерами лінії Катерининської залізниці у грудні 1905 р.». Навесні 1908 р. справою зацікавився П.А. Столипін. Під час переписки між ним, директором Департаменту поліції та Катеринославським губернатором було вирішено передати цю справу в військовий суд для того, щоб влаштувати показовий процес [5, с. 15]. Складність викликав пошук необхідного приміщення для судових засідань [11, арк. 1–1 зв., 7, 11, 18].

У справі було притягнуто на початковому етапі більше 300 осіб. Обвинувальний акт було складено стосовно 184 осіб [5, с. 9]. У ролі свідків виступало 750 осіб. Ця масштабна справа викликала загальний інтерес, але проходила за зачиненими дверима з огляду на обмеженість площі приміщення, а також зважаючи на питання безпеки [39, арк. 129–130]. З 7 по 19 грудня 1908 р. в Катеринославі тимчасовий одеський військово-окружний суд розглядав означену справу [5, с. 13]. На лаві підсудних опинилася 131 особа [5, с. 9], з них 32 – суд засудив до смертної кари, а 60 осіб опинилося на каторзі на різні терміни. Засудженими виявилися переважно звичайні службовці та робітники, втягнуті в страйк загальними настроями. Більшості революціонерів вдалося уникнути покарання [5, с. 13]. Означений вирок став для суспільства потрясінням, його обговорювали в Державній Думі, а депутати-октябристи від Катеринославської губернії М.В. Родзянко та П.В. Каменський [5, с. 159–160] звернулися до Миколи II [10, арк. 78] та П.А. Столипіна з клопотаннями про пом'якшення смертного вироку та звільнення засуджених від каторги. Зрештою, було вирішено затвердити смертний вирок щодо тих 8 осіб, які не зверталися з клопотаннями про помилування. Саме їх згодом і було страчено. Це були переважно революціонери, серед них, зокрема, і керівники Горлівського повстання О.М. Зубарев-Кузнецов та Г.Ф. Ткаченко-Петренко [5, с. 159–163].

Проводив П.А. Столипін боротьбу і з організаціями Всеросійського селянського союзу, програма якого входила всупереч до його аграрних перетворень, оскільки селяни вимагали усупільнення землі. Натомість, намічена Столипінім програма соціально-економічних перетворень в державі передбачала руйнування общини і перетворення землі у приватну власність [32, с. 158–197], натомість ідеологія Всеросійського селянського союзу ґрунтувалася на відмові від приватної власності на землю і пропаганді думки, що земля «Божа», тобто нічия. Зі свого боку П.А. Столипін ще в часи свого перебування на посаді саратовського губернатора виступив категоричним противником Селянського союзу і проводив енергійну боротьбу з його осередками. Зокрема, у своєму зверненні «До сільського населення» він зазначав, що не Всеросійський селянський союз і подібні до нього організації, а лише Державна Дума «може заявити Царю про всі потреби народу та вказати на засоби їх задоволення: лише ця установа, що пов'язує царя з народом, дасть справжню відповідь на усі запити та потреби народу, а не самозвані опікуни

народу» [25, с. 128–129]. Починаючи з 1906 р. в різних частинах імперії проводилися судові процеси проти діячів Селянського союзу, один з масштабніших з яких мав місце в Катеринославі [4].

Крім того, П.А. Столипін з пересторогою ставився до національних організацій, в тому числі і українських. Зокрема, в будь-яких проявах українства влада вбачала сепаратизм. У грудні 1908 р. начальник Київського охоронного відділення надіслав Начальнику подільського губернського жандармського управління випуску зі статті «Украинское движение», вміщену у газеті «Россия» (№ 914, 916) для подальшого ознайомлення з її змістом офіцерів зазначеного управління, оскільки «стаття... має інтерес для розшукових органів, які входять до складу Південно-Західного районного відділення» [44, арк. 101]. У зазначеній статті, зокрема, зазначалося, що всі обмежувальні заходи щодо української культури були відмінені Маніфестом 17 жовтня 1905 р., а Тимчасові правила про товариства і союзи дали можливість зареєструвати ряд «українофільських» товариств, які відмовилися від політичної боротьби, натомість зосередили всі свої зусилля на культурній роботі. Кінцевою метою українства, на думку автора публікації, є політичне виокремлення українських земель зі складу Російської та Австро-Угорської імперій [42, арк. 21–22]. Український громадсько-політичний та кооперативний діяч П. Христюк, характеризуючи утиски українського культурно-просвітницького руху на початку ХХ ст., зазначав, що «україножери» в цей період вбачали сепаратизм усюди, навіть в тому, що «українець наважиться на зібранні українському говорити на своїй мові», а до питання відкриття української книгарні влада підходила так, наче то не книгарню хотіли створити, а «лабораторію для бомб» [23, арк. 1–3].

20 січня 1910 р. П.А. Столипін надіслав циркулярний лист губернаторам, який було спрямовано проти будь-яких організацій «іногородців» (до останніх він зарахував і українські товариства), утворених відповідно до «Тимчасових правил про товариства і союзи» від 4 березня 1906 р. На думку автора їх існування загрожувало громадському спокою та безпеці, що відповідно до першого пункту шостої статті першого відділення цих правил було підставою для закриття товариства. Така загроза вбачалася у «культурно-просвітницькому розвитку вузької національно-політичної самосвідомості» в межах утворених об'єднань, які «вели до збільшення національної окремішності та ворожнечі». Висловлюючи зазначені міркування, П.А. Столипін наголошував на недопусти-

мості утворення таких товариств та посилався на роз'яснення, що містилися в указах Правлячого сенату з приводу українського товариства «Прогресу» (18 червня 1908 р.), а також польського товариства «Освятя» (4 вересня 1909 р.). В циркулярі наголошувалося на необхідності особливо прискіпливого розгляду справ про утворення об'єднань «іногородців» місцевими у справах про товариства присутствіями. У випадку виникнення щонайменшої підозри рекомендувалося відмовляти у реєстрації їх статутів. Крім того, П.А. Столипін зобов'язав губернаторів ретельно ознайомитися з діяльністю вже існуючих товариств «іногородців» та за потреби порушити у встановленому порядку питання про їх закриття [35, арк. 22–22 зв.].

На початку 1910 р. департамент загальних справ МВС в своєму циркулярному повідомленні, спрямованому на місця, вимагав надати відомості щодо товариств, які мали за мету єднання слов'янських племен (як тих, що населяли імперію, так і зарубіжних) [13, арк. 160]. В повідомленні зазначалося, що ідея їх племінного єднання йде в розріз з основною ідеєю російської державної політики, а саме – асимілювання російською народністю іногородчих та іноплемянних елементів [39, арк. 1].

Адміністрація також здійснювала нагляд за діяльністю та політичною благонадійністю членів польських та єврейських товариств, зокрема Товариством допомоги єврейським вчителям і меламедам [21, арк. 4–7 зв.], Київським польським жіночим гуртком [16, арк. 1–1 зв.], Бердичівським римо-католицьким товариством [49, арк. 4–5], Проскурівським відділенням Товариства любителів єврейської мови [20, арк. 9], Бердичівським відділом Єврейського літературного товариства [49, арк. 11], Єврейським колонізаційним товариством [15, арк. 1] тощо. Окремі товариства не отримали дозволу на відкриття. Так, в реєстрації було відмовлено «Здолбунівському чеському

благодійному і просвітницькому товариству» [14, арк. 35–35 зв.]. При аргументації у відмові у реєстрації зазначеного товариства присутствіє використовувало рішення Правлячого сенату у справі «Освятя» та згаданий циркуляр Столипіна від 20 січня 1910 р.

Відзначимо також, що уряд П. Столипіна допускав створення робітничих профспілок, проте обмежував їх повноваження в боротьбі за підвищення заробітної плати, скорочення робочого дня, поліпшення умов праці тощо. Відповідно до роз'яснень Сенату (1907 р.) професійним спілкам заборонялося також здійснювати культурно-просвітницьку діяльність [50, с. 186]. Досить було запідозрити профспілкові організації в тому, що вони становлять загрозу «громадському спокою і безпеці», і МВС, за поданням губернаторів і градоначальників, застосовував репресії. Загалом, упродовж періоду століпінської реакції в імперії було закрито близько 600 профспілок, більш ніж 700 організаціям відмовили в реєстрації. Кількість членів діючих профспілок скоротилася [34, с. 111].

Висновки. Отже, у роки російської революції 1905–1907 рр. були створені законодавчі передумови для діяльності громадських організацій та професійних спілок. Прагнення до самоорганізації проявляли різні категорії населення та представники ряду національностей. П.А. Столипін проводив жорстку політику, спрямовану на протидію діяльності опозиційних та неросійських громадських організацій, яка проявилася у показових судових процесах, виданні заборонних нормативно-правових актів, жандармських переслідуваннях та перешкоджанні у відкритті таких товариств. Водночас лояльні до влади організації мали всі можливості для легалізації та функціонування. Існували також можливості для відкриття профспілок, однак уряд обмежував їхні можливості в боротьбі за покращення умов праці робітників.

Список літератури:

1. Аврех А.Я. Распад третьей ионийской системы. М.: Наука, 1985. 260 с.
2. Аврех А.Я. Царизм и третья ионийская система. М.: Наука, 1966. 181 с.
3. Аврех А.Я. П.А. Столыпин и судьбы реформ в России. М.: Политиздат, 1991. 285 с.
4. Александров О. Селянська спілка перед царським судом. Харків: Шляхи Революції, 1931. 32 с.
5. Анисимов С.С. Дело о восстании на Екатерининской железной дороге. Москва; Ленинград: «Истпрофтран» ЦКЖД, 1926. 204 с.
6. Арутюнян Л.В. Вероисповедные реформы П.А. Столыпина // Культура народов Причерноморья. 2012. № 232. С. 10–13.
7. Высочайше утвержденное Положение о выборах в Государственную Думу (3 июня 1907 г.). 29242 // Полное собрание законов Российской Империи: в 33 т. [3-е собр.]. СПб: Гос. тип., 1885–1916. – Т. XXVII: 1907: От № 28754–29943. 1910. С. 321–335.
8. Высочайше утвержденные Основные Государственные Законы (23 апреля 1906 г.). 27805 // Полное собрание законов Российской Империи: в 33 т. [3-е собр.]. СПб: Гос. тип., 1885–1916. Т. XXVI: 1906, Отделение 1: От № 27173–28753. 1909. С. 456–461.

9. Государственный архив Российской Федерации (г. Москва). Ф. 102. 1906 г./I отд. Оп.235. Д. 725, ч. 89. 26 л.
10. Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). Ф. 11. Оп. 1. Спр. 505. 441 арк.
11. ДАДО. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 703. 18 арк.
12. Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО). Ф. Ф-75. Оп.1. Спр. 327. 206 арк.
13. ДАЖО. Ф. Ф-329. Оп.1. Спр. 1. 389 арк.
14. ДАЖО. Ф. Ф-329. Оп.1. Спр. 45. 42 арк.
15. Державний архів Київської області (далі – ДАКО). Ф. Ф-10. Оп. 1. Спр. 319, 12 арк.
16. ДАКО. Ф. Ф-10. Оп.1. Спр. 327. 10 арк.
17. Державний архів м. Києва. Ф. 18. Оп.1. Спр. 642. 119 арк.
18. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХО). Ф. Ф-281. Оп.1. Спр. 7981. 150 арк.
19. ДАХО. Ф. Ф-319. Оп.1. Спр. 836. 169 арк.
20. ДАХО. Ф. Ф-629. Оп.1. Спр. 1. 33 арк.
21. ДАХО. Ф. Ф-629. Оп.1. Спр. 3. 35 арк.
22. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). Ф. 10. Спр. 7100. 15 арк.
23. ІР НБУВ. Ф. 317. Спр. 49. 5 арк.
24. Именной Высочайший указ, данный Сенату «О временных правилах об Обществах и Союзах» (4 марта 1906 г.). 27479 // Полное собрание законов Российской Империи: в 33 т. 3-е собр. СПб: Гос. тип., 1885-1916. Т. XXVI: 1906, Отделение 1: От № 27173-28753. 1909. С. 201-207.
25. Кабытов П. С. П. А. Столыпин: Последний реформатор Российской империи. М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2007. 192 с.
26. Леонтович В.В. История либерализма в России (1762-1914). М.: Русский путь, 1995. 444 с.
27. Маклаков В.А. Власть и общественность на закате старой России: (Воспоминания современника): В 3-х ч. Париж: Журн. «Ил. Россия», 1936. Ч. 3: Отд. 4: Первая революция. 1936. 403-617 с.
28. Манифест «О роспуске Государственной Думы, о времени созыва новой Думы и об изменении порядка выборов в Государственную Думу» (3 июня 1907 г.). 29240 // Полное собрание законов Российской Империи: в 33 т. [3-е собр.]. СПб: Гос. тип., 1885-1916. Т. XXVII: 1907: От № 28754-29943. – 1910. С. 320.
29. Манифест «Об усовершенствовании Государственного порядка» (17 октября 1905 г.) // Полное собрание законов Российской Империи: в 33 т. [3-е собр.]. СПб, 1881-1913. Т. XXV: 1905, Отделение 1: От № 25605-27172. 1908. С. 754-755.
30. Машкін О.М. П.А. Столипін та Україна // Український історичний журнал. 2012. № 2. С. 73-97.
31. Пожигайло П. А. Столыпинская программа преобразования России (1906-1911). М.: РОССПЭН, 2007. 240 с.
32. Пожигайло П.А., Шелохаев В.В. Петр Аркадьевич Столыпин. Интеллект и воля. М.: РОССПЭН, 2011. 237 с.
33. Присяжнюк Ю. П., Шевченко Н. В. Економіко-політичні погляди П. Столипіна та їхнє відображення у сучасній науковій думці // Вісник Східноєвропейського університету економіки і менеджменту. Сер.: Економіка і менеджмент. 2012. № 3. С. 29-40.
34. Рабочий класс России. 1907 – февраль 1917 г. / Под ред. В.Я. Лаверычева. Москва, 1982. 464 с.
35. Российский государственный исторический архив. Ф. 1284. Оп. 187. 1909 г. Д. 260. 168 л.
36. Столыпин П.А. Нам нужна великая Россия: самые знаменитые речи и письма. М.: АСТ, 2013. 413 с.
37. Телеграммы Петербургского телеграфного агентства // Вольнская жизнь. – 1906. – № 38. – 29 ноября (12 декабря). – Арк.3.
38. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). Ф. 57. Оп. 1. Спр. 79. 142 арк.
39. ЦДАГО України. Ф. 57. Оп. 1. Спр. 108. 53 арк.
40. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАК України). Ф. 274. Оп. 1. Спр. 712. 328 арк.
41. ЦДІАК України. Ф. 274. Оп.1. Спр. 1347. 213 арк.
42. ЦДІАК України. Ф. 274. Оп.1. Спр. 2033. 73 арк.
43. ЦДІАК України. Ф. 289. Оп.1. Спр. 20. 490 арк.
44. ЦДІАК України. Ф. 301. Оп.2. Спр. 28. 150 арк.
45. ЦДІАК України. Ф. 310. Оп.7. Спр. 1. 787 арк.
46. ЦДІАК України. Ф. 320. Оп.1. Спр. 424. 236 арк.
47. ЦДІАК України. Ф. 321. Оп.1. Спр. 9. 232 арк.
48. ЦДІАК України. Ф. 332. Оп.1. Спр. 20. 401 арк.

49. ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 861. Спр. 48. 16 арк.

50. Шельмагин И. И. Законодательство о фабрично-заводском труде в России 1900-1917. Москва: Госюриздат, 1952. 319 с.

Magas V.O., Korniychuk Yu.H., Vyhivska O.V. PUBLIC ORGANIZATIONS OF RUSSIA-CONSTITUENT UKRAINE AND THE POLICY OF THE P.A. STOLYPIN GOVERNMENT (1906–1911)

The citizen activism of various categories of the population was awakening in the Russian Empire during the years of the 1905–1907 Revolution. Under revolutionary pressure, the authorities issued the Manifesto of October 17, 1905; the Provisional Rules on Societies and Unions of March 4, 1906; and the Basic Laws of the Russian Empire on April 23, 1906; which regulated the activities of socio-political organizations. These norms paved the way for the legalization of cultural, educational, charitable, trade union and socio-political organizations loyal to the government. At the same time, opposition organizations were not able to register. The famous statesman of the Russian Empire P.A. Stolypin combined the positions of the Minister of the Interior and was the chairman of the Council of Ministers during 1906–1911. P. Stolypin's government allowed the creation of trade unions, but limited their powers in the struggle to increase wages, reduce working hours, improve working conditions and etc. Only the right-wing and right-liberal organizations among socio-political organizations were able to register officially. As for the left-wing and left-liberal organizations, they were persecuted. Thus, P.A. Stolypin took a number of measures that hindered the activities of the All-Russian Peasants and Railway Unions; prohibitive regulations were adopted and show trials were conducted. In particular, such was the nature of the case of the revolutionary movement at Catherine Railway in December 1905. The supervision of the case was carried out personally by P.A. Stolypin. About one hundred people were sentenced to hard labor and execution. National cultural, educational and charitable organizations of Ukrainians, Poles, Jews, Czechs, etc. were also persecuted. It intensified especially after the circular letter of P.A. Stolypin to the governors on January 20, 1910, which was directed against "non-Russian" organizations. In general, Stolypin pursued a strict policy of strengthening the autocracy, which manifested itself, in particular, in the persecution of opposition socio-political organizations and the struggle against any national organizations.

Key words: *P. Stolypin, state policy, public and political organizations, national organizations, non-Russian, trade unions.*

УДК 94(777) 32.019.5 «1960/70»
DOI <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2020/3.7>

Малежик Д.І.

Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова

ВПЛИВ ПОЛІТИЧНОЇ ЦЕНЗУРИ УКРАЇНСЬКОЇ РСР НА ЛІТЕРАТУРНУ ІНТЕЛІГЕНЦІЮ (ДРУГА ПОЛОВИНА 1960-Х – СЕРЕДИНА 1970-Х РР.)

Метою статті є аналіз політичної цензури в УРСР в другій половині 1960-х – у середині 1970-х рр. та її впливу на українську літературну інтелігенцію.

Охарактеризовано основні рішення партійно-радянської верхівки щодо посилення цензури. Висвітлено зростання ролі та розширення функцій Головліту в системі політичної цензури УРСР. Встановлено, що основною функцією цензурної політики партійно-радянського керівництва була світоглядна, яка полягала у максимальному відображенні позитивних сторін радянської дійсності.

Окрему увагу приділено загостренню інформаційного протистояння СРСР та країн Заходу, що вимагало активізації органів цензури. Доведено, що формування суспільної думки стало одним із головних завдань радянської цензури. Простежено вплив політичної цензури на діяльність української літературної інтелігенції. Доведено, що активізація цензурної діяльності негативно вплинула на морально-психологічний стан письменницького середовища УРСР, породжувала світоглядні та ціннісні розбіжності між ними, атмосферу недовіри та страху. Негативно вплинуло на літературний процес усунення Олеса Гончара з посади голови письменницької організації та виключення з її лав значної групи письменників. Наголошено, що наслідком цих дій стало вилучення з літературного життя низки художніх творів, а водночас і заборона друкуватись низці талановитих українських письменників.

Простежено позитивні тенденції в керівництві духовним життям України. Охарактеризовано кадрові зміни в ідеологічному апараті ЦК КПУ та Спілки письменників України кінця 1970-х рр. і їхній вплив на цензурну політику радянського керівництва. Встановлено, що вказані зрушення сприяли пошвавленню літературного життя України та поступовому зменшенню ідеологічного тиску на літературну інтелігенцію.

Ключові слова: цензура, українська літературна інтелігенція, Головне управління з охорони державних таємниць у пресі при Раді міністрів УРСР (Головліт), суспільна думка, застій.

Постановка проблеми. Процес реформування суспільного життя, що розпочався за М. Хрущова, сприяв зростанню громадської активності та появі нового покоління творчої інтелігенції, відомого як «шістдесятники». Проте після зміни партійного керівництва СРСР та приходу до влади Л. Брежнєва становище як у політичному, так і в духовному житті країни почало поступово змінюватись. З огляду на загострення протиріч із країнами Заходу зростає ідеологічний контроль над суспільним життям, а відтак – над літературою і мистецтвом. Партійний нагляд доповнювався відомчим, який здійснювали міністерства, творчі спілки та розгалужені партійні організації. Зазначені обставини зумовили посилення політичної цензури як важливого складника функціонування системи тоталітаризму. Її вплив найперше відчували на собі представники української творчої інтелігенції, насамперед літературної.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Проблемам політичної цензури в СРСР присвячено публікації сучасних українських дослідників В. Бабяка [1], В. Барана [2; 3], О. Заплотинської [5], О. Федотової [13], О. Якубця [18]. Дослідники накопичили значний фактологічний матеріал, залучили до наукового обігу низку неопублікованих джерел. Значний історіографічний доробок накопичено російськими науковцями, насамперед А. Блюмом [14], Т. Горяєвою [4], Д. Ложковим [8], П. Рейфманом [11]. Вказані дослідники, попри недостатню увагу до української проблематики, розробили нові методологічні підходи до вивчення цензурної політики та здійснили важливі узагальнення щодо її суті та методів. Водночас аналіз історіографії засвідчує відсутність комплексного дослідження, присвяченого впливу радянської цензури на українську літературну інтелігенцію, що посилює наукову актуальність розвідки.

Постановка завдання. Метою статті є аналіз політичної цензури в Українській РСР у другій половині 1960-х – у середині 1970-х рр. та її впливу на українську літературну інтелігенцію.

Виклад основного матеріалу дослідження. Зміна партійного керівництва СРСР фактично означала до реставрації жорсткий тоталітарний тиск на суспільство, насамперед на творчу інтелігенцію. До того ж уже в середині 1960-х рр. все активніше у справу контролю над ідеологією втручається Комітет державної безпеки СРСР (КДБ). Спочатку відповідні органи збирали матеріал і спостерігали за активними громадськими діячами та інтелектуалами, проте вже в серпні-вересні 1965 р. проходять перші арешти за звинуваченням в «антирадянській агітації та пропаганді». Їхніми жертвами стали майже тридцять осіб, зокрема творча інтелігенція: М. і Б. Горині, П. Заливаха, С. Караванський [3, с. 108].

Уже в грудні 1965 р. голова КДБ СРСР В. Семичастний під грифом «Таємно» надсилає до ЦК КПРС записку «Про антирадянську діяльність творчої інтелігенції». У ній повідомляється, що протягом 1964–1965 рр. органами безпеки було викрито низку антирадянських груп, які проводили підривну діяльність проти політики КПРС, соціалістичного ладу та пропагували ідеї реставрації капіталізму [11].

Логічним продовженням діяльності радянського керівництва стала реформа радянських і республіканських органів цензури та посилення контролю за їхньою діяльністю. Зокрема, у вересні 1966 р. Головне управління у справах літератури і видавництва (Головліт) УРСР знову повернулося під керівництво Ради міністрів і стало називатися Головним управлінням з охорони державних таємниць у пресі при Раді міністрів УРСР [13, с. 233]. Того ж року ЦК КПУ наказав міністерствам, відомствам та організаціям республіки, Комітету з преси при Раді міністрів УРСР різко скоротити випуск літератури поза видавництвами.

Цензурні органи почали одразу жорстку боротьбу з «безідейними» літераторами. У 1968 р. очільник Головліту УРСР М. Поздняков рапортував перед ЦК КПУ, що до відкритої преси почало потрапляти менше заборонених даних, а низку художніх творів після зауважень партійних органів не було видано або перероблялася видавництвами [15, арк. 70].

З-поміж критикованих видань називались збірка «Гранослов» Д. Павличка, оповідання П. Углярника «Постріл на світанку», у яких велика увага приділялась опису життя «бандерівців»,

чим порушувався класовий підхід до літератури. У журналі «Жовтень» з ідейно-політичних міркувань заборонив друкувати цілу низку художніх творів [15, арк. 70].

Найгучнішою кампанією проти літераторів стала критика впродовж 1968–1969 рр. роману О. Гончара «Собор». На початку 1968 р. твір було опубліковано в журналі «Вітчизна», а згодом – і в першому номері нової серії «Романи й повісті» [2, с. 265]. Однак уже на березневому пленумі ЦК КПУ 1968 р., присвяченому поліпшенню ідейно-політичної роботи партійних організацій України, перший секретар Дніпропетровського обкому КПУ О. Вагченко фактично ідентифікував себе з одним із героїв роману і, заручившись підтримкою Л. Брежнєва, виступив із різкою критикою «Собору», назвавши роман «допомогою буржуазній пропаганді» [17, арк. 86–87]. Більше ніхто з учасників пленуму не порушив цього питання, було тільки проведено кадрові зміни: замість А. Скаби секретарем ЦК КПУ обрано Ф. Овчаренка [2, с. 266]. Пізніше на твір було опубліковано викривальні рецензії в газетах «Зоря» і «Житомирський комсомолец» [13, с. 233].

На захист твору виступила творча молодь Дніпропетровська, яка зібрала 300 підписів на підтримку «Собору», і український письменник і літературознавець Є. Сверстюк, есе якого «Собор у рихтованні» побачило світ у самвидаві. Однак така зухвалість не змогла залишатись поза увагою радянських каральних органів: ініціаторів написання листа було засуджено до покарання в таборах суворого режиму, а Є. Сверстюка в 1971 р. засуджено на засіданні партбюро Інституту ботаніки АН УРСР [12, с. 509–511].

Такий жорсткий контроль неминуче посилював догматизм, збіднював духовне життя, призводив до своєрідного роздвоєння літератури та мистецтва, до появи неофіційного «самвидаву». Замість обміну думок, діалогу і дискусії в суспільстві утверджувалась фальшива одностайність, за якою приховувались байдужість або конформізм. Замість справжньої свободи слова існувало право на свободу слова, яким можна було скористатися тільки тоді і такою мірою, коли і наскільки дозволяли ідеологічні чиновники. Крім того, потрібно враховувати, що будь-яка заборона, яка виходила з верхів, подвійно чи потрійно посилювалася на місцях. Це означало, що будь-який натяк на незадоволення національними кадрами означало фактичне зняття їх із посади республіканською владою.

Уже на початку 1970-х рр. розпочинається новий жорсткий наступ на українську літера-

туру. В листопаді 1970 р. відбувся VI розширений пленум правління Спілки письменників України (СПУ), на якому з великою доповіддю виступив голова Київської обласної організації В. Козаченко. Доповідач зазначив ідеологічні відхилення в повісті В. Маняка «Еврика» (1967) і романі В. Дрозда «Катастрофа» (1968) [2, с. 269]. Також критики згадав роман Р. Андріяшика «Полтва» (1969), збірку повістей та оповідань І. Чендея «Березневий сніг» (1968), новелу В. Яворівського «Під крилами – весілля» [3, с. 109]. Відтоді практично всі названі твори стали об'єктами постійної критики, а їхні автори піддавались ідеологічному тиску. Водночас наприкінці 1960-х рр. від активної літературної діяльності усунуто М. Вінграновського, І. Жиленко, В. Шевчука, Ю. Щербака.

Черговим ударом по українських письменниках було усунення в 1971 р. Олеса Гончара від керівництва Спілкою письменників України. Попри те, що на першому пленумі більшість членів правління проголосувала за нього, з волі секретаря ЦК Компартії України Ф. Овчаренка СПУ очолив Ю. Смолич, який не був присутній на з'їзді [2, с. 270].

У січні 1972 р. прокотилася друга хвиля арештів української інтелігенції, насамперед літературної, яка обіймала позицію, відмінну від офіційної. Жертвами стали І. Світличний, Є. Сверстюк, В. Стус, І. Стасів-Калинець та інші [12, с. 190].

Того ж місяця ЦК КПРС ухвалив постанову «Про літературно-художню критику», після чого почалися переслідування окремих українських письменників [13, с. 240]. У ній вимагалось підвищити ідейно-теоретичний рівень літературно-художньої критики, її активність і принциповість у проведенні партійної лінії в галузі художньої творчості. Одразу до оцінки літературних творів були залучені відомі науковці: історики і філологи – В. Бородін, А. Каспрук, А. Ковтуненко, Ю. Курносів, С. Рижиков, економісти – Белінський, Веремєєва, Шмілюк та інші [12, с. 191].

Важливим фактором, що позначився на духовному житті суспільства, стало усунення від влади П. Шелеста у травні 1972 р. та призначення замість нього В. Щербицького. Новий очільник ЦК КПУ став послідовним прихильником курсу, визначеного Л. Брежневим і М. Сусловим. У жовтні того ж року секретарем ЦК Компартії України обрано В. Маланчука, відомого «розвінчувача ідей українського націоналізму», який фактично очолив наступ на українську культуру [18, с. 116].

Однією з найгучніших стала кампанія проти І. Білика і його твору «Меч Арея». Спершу негативну рецензію на твір написав тоді ще співро-

бітник Інститут історії П. Толочко. Після доопрацювання твору автором директор Інституту історії Федір Шевченко дав позитивний відгук на роман, і його було опубліковано у видавництві «Радянський письменник» [6]. У листопаді 1972 р. «Літературная газета» вмістила на своїх сторінках статтю доктора історичних наук О. Яковлева «Проти антиісторизму», в якій автор піддав критиці роман. Після конкретних зауважень, що стосувалися окремих фактів історії, О. Яковлев наголосив, що в романі звучать мотиви ідеалізації національного минулого народу і закликав письменників звертатися не стільки до минулого, скільки до сучасного [2, с. 272]. Зрештою, твір було вилучено 24 грудня 1975 р. з бібліотеки Інституту літератури ім. Т. Шевченка Академії наук і передано до спецфонду згідно з усним розпорядженням Головліту [6].

Після призначення В. Козаченка секретарем СПУ в 1973 р. на IV пленумі правління Спілки він виступив із доповіддю, в якій засудив творчість О. Бердника, І. Білика, Г. Кочура, М. Лукаша, В. Чичибабіна. Наслідком стало їхнє виключення з СПУ, а І. Білика було ще й звільнено з роботи в «Літературній Україні» [3, с. 114].

Значний негативний вплив на літературне життя справив пленум ЦК Компартії України 1973 р., присвячений питанням роботи з кадрами. З великою доповіддю на ньому виступив В. Щербицький, який засудив орієнтацію письменників на історичну проблематику, націлюючи їх на висвітлення актуальних тем сучасності. У доповіді вказувалося, що в низці творів були відступи від класових критеріїв в оцінці суспільних явищ і процесів, а їхні автори нібито «проявляли національну чванливість і обмеженість, ідеалізували патріархальщину» [2, с. 273–274].

В. Щербицький підкреслив, що в Україні немає жодної національної проблеми і що національне питання у нас розв'язане «найкращим чином». У жовтні 1973 р., виступаючи на загальних партійних зборах київської організації Спілки письменників України, В. Маланчук говорив про «серйозні промахи і помилкові тенденції» у статті М. Малиновської «Колобіг» про творчість Б. Олійника, у книзі Д. Шлапака «Література героїки й краси», в статті Є. Адельгейма «До джерел прекрасного» [3, с. 114].

Після пленуму під ідеологічний прес потрапив письменник Б. Харчук, автор роману «Волинь», розкритикований восени 1973 р. в газеті «Літературна Україна» за значні «ідейні прорахунки» та нечіткі класові позиції [2, с. 274–275].

Значний критичний потенціал містила доповідь директора Інституту літератури імені Т. Шевченка АН УРСР М. Шамоти. Науковець засудив збірку С. Тельнюка «Опівнічне»; вказував на недоліки творів Є. Гуцала, зокрема його оповідання «Арсен і Надька»; критикував М. Руденка за надмірну поетизацію села як джерела національної самосвідомості; закидав Г. Тютюннику протиставлення села місту, засудив відсутність класового підходу у праці В. Колісниченка та С. Плачинди «Неопалима купина», заперечував високі оцінки творчості В. Симоненка тощо. Розгорнулася критика проти майстрів українського перекладу М. Лукаша та Г. Кочура, які нібито «засмічували мову», вживаючи відмінні від російської мови слова, зокрема «часопис», «книгозбірня», «відсоток» та інші [2, с. 275].

Хибне трактування суспільних явищ й історичних фактів співробітниками органів цензури побачили також у низці інших творів. Наприклад, із травневого номера журналу «Вітчизна» було вилучено нарис Є. Гуцала «Зустріч з Карпатами» через «надмірне захоплення старим побутом, звичаями і традиціями» [16, арк. 11].

Сформувати конкретне уявлення про масштаби діяльності Головліту УРСР дає змога довідка від 26 грудня 1974 р., складена В. Маланчуком і П. Троньком за дорученням першого секретаря ЦК КПУ В. Щербицького. Із документа довідуюсь, що загальний обсяг попереднього контролю за рік становив понад 210 тис. обліково-видавничих аркушів друкованих видань [16, арк. 22–23].

Наступне посилення репресивних заходів радянської влади пов'язане із заснуванням Української гельсінської групи в 1976 р., яку очолив письменник М. Руденко. Попередні заходи цензури, зважаючи на зростання дисидентського руху в Радянському Союзі та реакцію міжнародної спільноти, не досягли свого ефекту і потребували посилення. З огляду на це відбувається зміна тактики партійно-радянського керівництва: замість політичних або кримінальних процесів застосовувалася каральна медицина, організовані

кампанії з дискредитації інтелігенції з наступним депортуванням окремих її представників з країни і позбавленням радянського громадянства. Однак вказана проблема потребує окремого історичного дослідження і виходить за межі цієї розвідки.

Тільки наприкінці 1970-х рр. мистецький клімат помітно пом'якшився. Спала хвиля «проробок» і викривальних кампаній. У січні 1979 р. на чолі Спілки письменників України став П. Загребельний, який змінив на цій посаді В. Козаченка. Водночас у квітні 1979 р. з'явилася постанова пленуму ЦК КПУ про усунення з посади секретаря ЦК КПУ через перехід на іншу роботу – завідувача кафедри історії КППРС у Київському політехнічному інституті. Саме тоді питання ідеологічного виховання відходить на другий план у діяльності В. Щербицького [18, с. 124]. Результатом цього стала активізація літературного життя. Наприклад, після великої перерви почали друкуватися твори багатьох авторів, раніше замовчуваних і критикованих – В. Кордуна, Ліни Костенко, Є. Сверстюка, В. Симоненка, В. Стуса та інших.

Висновки. Отже, протягом другої половини 1960-х – середини 1970-х рр. комуністична партія зосередила у своїх руках регулювальну функцію в галузі ідеології, розширивши контролювальну роль Головліту з цензурування друкованих видань. Створений механізм тотальної цензури став одним із важливих складників політико-ідеологічної системи періоду «застою».

Політична цензура негативно вплинула на розвиток українського друкованого слова, суттєво обмежився доступ до закордонних видань, зокрема зарубіжної україніки. З літературного життя фактично було вилучено імена І. Білика, Ліни Костенко, Є. Сверстюка, В. Симоненка, В. Стуса, окремі твори О. Гончара, Є. Гуцала, Г. Тютюнника, Д. Павличка та інші. Лише наприкінці 1970-х рр., після усунення з посади секретаря ЦК КПУ з ідеології В. Маланчука та із зміною керівництва Спілки письменників України українське літературне життя пожвавилось.

Список літератури:

1. Бабюх В. Спадкоємність цензури Російської імперії в організаційному становленні системи ідеологічного контролю в СРСР. *Історія України. Маловідомі імена, події, факти* : збірник статей. 2011. Вип. 37. С. 82–96.
2. Баран В. Україна: новітня історія (1945–1991 рр.). Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. 670 с.
3. Баран В. Цензура в системі тоталітаризму. *Сучасність*. 1994. № 6. С. 104–117.
4. Горяева Т. Политическая цензура в СССР. 1917–1991 гг. Москва : РОССПЭН, 2009. 407 с.
5. Заплотинська О. Нонконформістська інтелігенція в офіційному дискурсі 1960-х рр.: механізм формування громадської думки. *Інтелігенція і влада*. 2006. Вип. 6. С. 58–66.

6. Іван Білик : Євген Марчук переконував мене відмовитися від «Меча Арея»: бесіда з письменником Іваном Біликом / записав Р. Солонець. *Друг читача*. 2009. 3 липня. URL: <https://vsiknygy.net.ua/interview/1024/> (дата звернення: 15.07.2020).
7. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років. Київ : Либідь, 1995. 224 с.
8. Ложков Д. Цензура в СССР в условиях международной напряженности (1970-е гг.). *Вестник Московского университета. Серия 21. Управление (государство и общество)*. 2013. № 1. С. 146–166.
9. Очеретянко В. Політична цензура в системі контролю за особистістю та суспільством: до 80-річчя створення радянської цензури. *З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ*. 1998. № 1/2 (6/7). С. 70–79.
10. Пресса в обществе (1959–2000). Оценки журналистов и социологов. Документы / редкол.: А.И. Волков, М.Г. Пугачева, С.Ф. Ярмолюк. Москва : Изд-во Московской школы политических исследований, 2000. 616 с. URL: <http://www.eartist.narod.ru/text25/001.htm> (дата звернення: 15.07.2020).
11. Рейфман П. Из истории русской, советской и постсоветской цензуры. URL: https://www.gumer.info/bibliotek_Vuks/History/reifm/19.php (дата звернення: 15.07.2020).
12. Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років. Київ : Видавництво імені Олени Теліги, 1998. 720 с.
13. Федотова О. Політична цензура друкованих видань в УСРР–УРСР (1917–1990 рр.). Київ : Парламентське вид-во, 2009. 352 с.
14. Цензура в Советском Союзе. 1917–1991. Документы / сост. А.В. Блюм. Москва : РОССПЭН, 2004. 576 с.
15. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). Ф. 1. Оп. 25. Спр. 17. 121 арк.
16. ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1036. 87 арк.
17. ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 2058. 141 арк.
18. Якубець О. В. Щербицький та ідеологія: до питання щодо причин «маланчуківщини». *Український історичний журнал*. 2014. № 5. С. 107–125.

Malezhyk D.I. THE IMPACT OF POLITICAL CENSORSHIP IN THE UKRAINIAN SSR ON THE WRITERS (THE SECOND HALF OF 1960S – MID 1970S)

The article deals with the analysis of the Soviet censorship during the Stagnation. The purpose of this article is to review the state of censorship in the Ukrainian SSR in the second half of 1960s – mid 1970s and its influence on the writers.

The main decisions and documents of Communist party and Soviet authorities according the censorship have been analyzed. The increase of the role and empowerment of General directorate for the protection of state secrets in the press Council of Ministers of the Ukrainian SSR have been revealed. It is pointed out, that the main function of censorship policy of Soviet power was the world-view function which means to picture the positive features of Soviet life and well-being as more as it possible.

Special attention has been given to the strained relations between USSR and Western states, which required the activation of censorship bodies. It has been shown, that the formation of public opinion has been one of the main tasks of the Soviet censorship authorities. The influence of political censorship on the Ukrainian writers' activity has been described. It has been argued that increase of censorship activity undermined moral and motivation of Ukrainian SSR writers, caused world-view and value difference among them, casted the feelings of distrust and fear over them. The negative impact on literature process had the Oles Honchar dismissal from the Head of Ukrainian Writers' Union and an exclusion from literary activity of considerable part of talented authors. It has been stressed, that the consequence of these processes was the removal of many literature works from the readers as well as prohibition of printing for talented Ukrainian writers.

The main positive trends in the Ukrainian spiritual life leadership have been revealed. The personnel changes among ideological staff have been analyzed. The main impact of new leaders of Ukrainian Writers' Union on censorship policy has been shown. It has been ascertained, that these changes became a positive signal for Ukrainian literary life and facilitated the decreasing of ideological pressure on literary intelligentsia.

Key words: *censorship, General directorate for the protection of state secrets in the press Council of ministers of the Ukrainian SSR (Holovlit), public opinion, Stagnation.*

Мельничук О.А.

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

Довганюк В.Ю.

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

«ВІННИЦЬКА ТРАГЕДІЯ» В ІДЕОЛОГІЧНОМУ ПРОТИСТОЯННІ НІМЕЧЧИНИ ТА СРСР НА ЗАВЕРШАЛЬНОМУ ЕТАПІ ВІЙНИ

У статті висвітлюється ідеологічне протистояння сторін, які воюють, під час німецько-радянської війни. Предметом для аналізу слугувала проведена нацистами в 1943 р. у м. Вінниці ексгумація тіл радянських громадян, розстріляних органами НКВС під час Великого терору 1937–1938 рр. Розкопки, проведенні окупантами у Вінниці, розглядаються як найбільша пропагандистська кампанія Третього Райху в Україні. Авторами здійснено порівняльний аналіз розкопок у Вінниці та Катині як реальних злочинів радянської влади, які були вміло використані німецькими пропагандистами. Ці події є яскравим прикладом політичних маніпуляцій, спекуляцій на трагічних подіях заради політичної та геополітичної перемоги. Наукова новизна роботи полягає в тому, що авторами вперше, на основі аналізу опублікованих та неопублікованих документів, спогадів очевидців, окупаційної й радянської преси, вдалось відтворити повну картину ідеологічного та інформаційного протистояння навколо розкопок у Вінниці 1943 року. Було виявлено, що комісія лікарів судової медицини діяла та звітувала за відомою Міністерства пропаганди Райху. Зі свого боку, подія мала міжнародний резонанс і знайшла відображення у пресі, радіо, кіно та плакатній пропагандистській продукції. Усі засоби масової інформації на окупованих територіях намагались нав'язати фактор «єврейської вини» за масові розстріли НКВС невинних громадян. Простежено також безпосередню реакцію цивільного населення на проведені масові заходи, похорони та розпізнання тіл. На основі аналізу протоколів судово-медичної експертизи було встановлено, що підкомісія американського Конгресу після війни визнала діяльність лікарів німецької та міжнародної судової комісії у Вінниці легітимною. Водночас зазначено безсилля радянської контрпропаганди, яка не мала аргументів для дискредитації проведених розкопок. Через аналіз неопублікованих документів Державного архіву Вінницької області було встановлено, що з поновленням радянської влади у Вінниці почалась нова хвиля репресій проти всіх свідків та учасників ексгумації «ворогів народу». Усі вони були звинувачені радянською владою в антирадянській пропаганді та агітації.

Ключові слова: *Вінницька трагедія, ідеологічне протистояння, ексгумація, пропаганда, НКВС, репресії.*

Постановка проблеми. Нацистсько-радянський тоталітаризм у ХХ ст. кардинально змінив свідомість людей та їхні уявлення про війну. Тотальна війна велась за захоплення не лише території, а й за свідомість людей, котрі будуть боротись за ту чи іншу ідею. Потужним засобом поширення й нав'язування сформованих на ідеологічному рівні поглядів та ідей із метою впливу на свідомість людей і зміни їхньої поведінки є пропаганда. Саме тому тема пропаганди в сучасному суспільстві є надзвичайно актуальною.

Перемога СРСР у війні не змінила радянську історичну науку й тому уроки історії не були засвоєні. Історію написали переможці, й вони як переможці стали суддями тим, хто програвав. В істо-

ричній науці всі висновки були зроблені цензурованими радянськими істориками, які були переконані, що оскільки комунізм перемаг нацизм, то радянський суспільний лад є найкращою формою організації суспільства.

Історія радянського режиму – це історія злочинів, котрі принесли стільки страждань нашому народові, що про них не можна мовчати. Сьогодні обов'язком кожного історика є повернути історичну правду та не дозволити її спотворити. Якщо злочини нацистів були доведені й покарані на Нюрнберзькому процесі, то злочини більшовиків – безжально забуто. Будь-які згадки про події, що дискредитують СРСР у період Другої світової війни, були табу й розцінювались

як шкідливі, через це вони зникли з історичної пам'яті на півстоліття. Саме тому багато людей і досі вважають, що СРСР як переможець у війні автоматично звільняється від будь-якої відповідальності, а суперечити цьому може нібито, лише неосвічена, аморальна й непристойна людина.

Саме тому сьогодні деякі епохальні події Другої світової війни спотворені й забуті в українському суспільстві, якому притаманний феноменальний досвід «безпам'ятства». У зв'язку з поширенням традиції забуття історичної пам'яті Вінницька трагедія тут є не виключенням, а, ймовірно, закономірністю.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ця проблема є не просто забутою, а й не розкритою в історіографії. В сучасній українській і зарубіжній історіографії «Вінницька трагедія» доволі рідко розглядається як пропагандистський хід, на кшталт Катинської трагедії, як це, наприклад, зробила російська історикня Ю. Буянова у своїй дисертації «Катинська справа: інформаційна боротьба СРСР і нацистської Німеччини (1943–1945 рр.)» [3]. В «Енциклопедії історії України» «Вінницька трагедія» трактується як один зі злочинів комуністичного режиму, а ексгумація тіл розстріляних, проведена в 1943 р. окупаційною владою, коротко пояснюється пропагандистською метою [50]. Окрему увагу на пропагандистський характер розкопок жертв НКВС у Вінницькому парку звертали С. Гальчак і С. Стельникович у своїх монографіях, присвячених періоду окупації Поділля [21] та Житомирсько-Вінницького регіону періоду нацистської окупації 1941–1944 рр. [46]. Іншу сторону цих подій у Вінниці, а саме репресій радянської влади проти свідків розкопок 1943 р. у Вінницькому парку, які були звинувачені в антирадянській пропаганді та агітації, висвітлено у статті П. Кравченка [35].

Постановка завдання. У своїй статті автори поставили за мету на основі аналізу опублікованих та неопублікованих документів, спогадів очевидців, окупаційної й радянської преси відтворити повну картину ідеологічного та інформаційного німецько-радянського протистояння навколо розкопок у Вінниці 1943 р.

Виклад основного матеріалу дослідження. Після поразки вермахту під Сталінградом та капітуляції 6-ї армії фельдмаршала Паулюса авторитет окупаційної влади в тилу падав, а союзники все більше зближувались із СРСР. Крах «бліцкригу», зріст партизанського та націоналістичного руху опору й загальне вороже ставлення до окупантів у тилу підштовхнули імперське міністерство про-

паганди Й. Геббельса апробувати новий тип політичної провокації і пропаганди, заснований на реальних радянських злочинах, але прикрашений, перебільшений і виставлений напоказ. Під час поступового відходу військ вермахту з території СРСР було здійснено кілька масштабних контрпропагандистських заходів.

Першим таким заходом стала розгорнута нацистами пропагандистська кампанія щодо виявлення під Смоленськом поховання з останками близько 10-ти тисяч убитих польських офіцерів, які в 1939 р. були взяті в радянський полон. 13 квітня 1943 р. у світі набула розголосу справа Катинського лісу, де й було знайдено поховання. Метою оприлюднення таких подій було здійснення розколу між союзниками антигітлерівської коаліції, передусім між СРСР і Великою Британією. Варто сказати, що німці досягли певних успіхів: лондонський польський уряд у вигнанні розірвав відносини з радянською стороною.

Тема Катині продовжувала розкручуватись і далі. Вона отримала нове дихання після того, як у Вінниці відкрились масові захоронення розстріляних НКВС радянських громадян. Якщо справу Катинського лісу німці використали з метою підриву міжнародного авторитету, а то й розірвати політичну й військову співпрацю західних держав з Москвою, то справу Вінницького парку було використано для дискредитації довіри цивільного населення до радянської влади. Також було поставлене завдання про надання Вінницькій трагедії міжнародного резонансу. Таким чином, німці змогли підкреслити безпрецедентність цих трагічних подій, відвернути увагу міжнародної спільноти та місцевого населення від своїх злочинів [34, с. 183].

Уперше виявлення братських могил у Вінниці з тілами політичних в'язнів, знищених НКВС, відбулось напочатку окупації наприкінці липня 1941 р. Невдовзі до міста прибула група поліції безпеки, яка змусила євреїв розкопати десятки тіл на задньому дворі головного будинку комісаріату внутрішніх справ. Було проведено вибірковий розтин та розпізнання осіб. Згодом були організовані великі похорони, що привернули увагу жителів міста. Після виступу одного з есесівців, почали збиратись родичі колишніх арештантів, щоб дізнатись про долі інших засуджених «ворогів народу». У серпні знайшли ще кілька могил і перепоховали тіла 83-х чоловіків і 30-ти жінок. Повідомлення про нові могили почали з'являтися частіше. Масові заходи, пов'язані з перепохованнями жертв радянської влади, занепокоїли польову комендатуру. Згодом усі заходи, пов'язані

з пошуком нових могил та ексгумації тіл, були заборонені через «безвідповідальну поведінку міліції та населення» [2, с. 192]

Інформацію про те, що заходи з викриття злочинів радянського режиму відбувались ще на початковому етапі німецько-радянської війни, можна віднайти в офіційних документах СС. Так, у радіограмі Головного управління імперської безпеки від 4 вересня 1941 р. було передано наказ командуванню оперативних груп щодо використання одягу розстріляних НКВС громадян для антибільшовицької пропаганди. Документ позначений як «Тасмна справа державного значення». В ньому йшлося про таке: «Із пропагандистською метою потрібно швидко надіслати сюди окремих одяг убитих осіб, заплямований кров'ю, зі стислим описом обставин справи. У разі, якщо такого немає, необхідно як замітник вибирати пошкоджені предмети одягу розстріляних» [40, с. 162].

Зважаючи на вищенаписане, керівництво Міністерства пропаганди Третього Райху вже напочатку війни розуміло значимість дискредитації радянської влади в очах цивільних громадян. До того ж якщо ексгумація й похорони трупів, розстріляних у парку ім. Горького м. Вінниці були й у вересні 1941 р., не виключено, що документ стосується саме цих подій у Вінниці. Відомості про ці події є також у протоколі допиту від 26 квітня 1946 р. звинуваченої Криловської Зінаїди Іванівни [28, с. 128]. Оскільки повідомлень про висвітлення цих подій в окупаційній пресі 1941 р. авторами не виявлено, очевидно, німецька влада до певного часу намагалась не оприлюднювати факти масових поховань жертв НКВС. Тому акція не набула масового оприлюднення.

У 1943 році з ускладненням справ німецької армії на східному фронті ситуація докорінно змінилась. Поступово події у Вінниці стали найбільшою антирадянською пропагандистською кампанією німців на території України. У «Директивах для трактування українського питання у пресі та пропаганді» були прописані принципи ведення пропагандистської роботи в Україні. Хоча документ був виданий у квітні 1944 р., значення ексгумації тіл, розстріляних НКВС, було чітко прописано у другому «принципі» під назвою «Українці належать до Європи»: «Більшовизм є смертю для українського народу. <...> Братські могили у Вінниці є страшним символом долі, яку б могли очікувати українці від більшовизму. З огляду на це захист Європи зі зброєю пліч-о-пліч із німецькими солдатами та робітниками є кровною справою українців» [48, с. 482]. Зазначене в документі

положення дає чітко зрозуміти, чому розкопки у Вінниці довгий час залишались ексклюзивом і новиною №1 в окупаційній пресі.

Достовірної інформації про те, хто першим виявив могили розстріляних у Вінниці, немає. У спогадах перекладача комісії дослідів злочинів НКВС М. Селешка вказано, що 23 травня 1943 р. місцеві жителі випадково відкопали землю в саду і знайшли масу тіл убитих. Про це було одразу повідомлено офіційний Берлін. Серйозність у підходах, до початку роботи над розкопками могил, проявлялась у спробах довести, що діяльність німців є законною й легітимною. У справі були зацікавлені такі установи, як: Міністерство східних окупованих територій, Міністерство закордонних справ, Міністерство пропаганди, Гестапо, Німецький державний комісаріат тощо [44, с. 33–34]. В. Косик зазначав, що ці поховання було знайдено не німцями, а українською муніципальною службою [34, с. 189].

4, 5 та 7 червня 1943 р. працювала перша медична комісія з ініціативи гебітскомісара Фріца Маргенфельда. В її складі був завідувач кафедри судової медицини Вінницького медінституту С. Дорошенко, завідувач кафедри патологічної анатомії Кубанського медичного інституту професор І. Малінін та міський судмедексперт О. Клунко. Результат їхньої роботи був опублікований у «Вінницьких вістях» за 17 червня [9, с. 3]. Згодом із виявленням великої кількості тіл та з необхідності надання ексгумації розголосу для цього було вирішено зробити акцент на трьох основних напрямках роботи:

- 1) судово-медичному, на чолі із професором судової медицини доктором Гергардом Шрадером;
- 2) кримінально-поліційному, на чолі з радником Класом;
- 3) юридичному, очолюваному сенатс-президентом Ціглером [44, с. 34].

Якщо в Катині німці намагались залучити Міжнародний Червоний Хрест, то у Вінниці з 13–15 липня 1943 р. працювала комісія лікарів судової медицини з 11 країн Європи, а саме: Бельгії, Болгарії, Італії, Франції, Хорватії, Голландії, Румунії, Швеції, Словаччини, Угорщини. Підсумки своєї роботи, а саме протокол судово-медичної експертизи, були урочисто вручені докторові Вегнеру – керівнику відділу охорони здоров'я Остміністерства [15, с. 3]. У підсумках цього протоколу було зроблено висновок, що, враховуючи всі свідчення членів родин і свідків, знайдених документів і посмертних змін, комісія дійшла висновку, що вбивства відбувались при-

близно в 1938 р. пострілами в потилицю в типовій манері НКВС [4, с. 102]. Також до міста прибула комісія із 13 професорів судової медицини з різних німецьких університетів [4, с. 102]. Одним з експертів, які прибули на місце розслідування, був доктор Герхардт Паннінг із міста Бонн, який у серпні 1942 р. проводив жахливі експерименти над військовополоненими євреями [38, с. 228].

Так само, як і після розкопок у Катині, в 1944 р. в Берліні була опублікована книга «Amtliches Material zum Massenmord von Winniza» [51]. Після війни висновки комісії, котрі працювали у Вінниці, підтвердила підкомісія американського Конгресу під головуванням члена Палати представників Чарльза Керстена, який представив свої результати Конгресу 31 грудня 1954 р. [52, р. 26].

Пропагандистська мета ексгумації тіл «ворогів народу» відразу простежується в першому офіційному судово-медичному протоколі від 16 червня 1943 р. під авторством професора доктора Шрадера. В ньому зазначено, що комісія звітує й діє виключно за дорученням Міністерства пропаганди Райху. Також було зроблено висновок, що вбивства відбувались перед катинськими [49, с. 242–245]. Як згадував М. Селешко, самі учасники комісії розуміли, що їхня діяльність спрямована на паралізацію радянської пропаганди, яка стверджувала, що німці масово винищують людей на окупованій території. Одразу після закінчення роботи у Вінниці комісія повинна була поїхати вести розкопки тіл репресованих у Києві та Одесі [44, с. 67]. Водночас німці вважали, що розкопувати інші могили, наприклад, вояків армії УНР, є «політично недоцільним», щоб не робити натяків на можливу незалежність України для боротьби з Москвою [44, с. 32].

Уперше в офіційній окупаційній пресі інформація про могили жертв НКВС у Вінниці почала з'являтися у місцевій газеті «Вінницькі вісті» – органу Вінницької міської управи, що видавалась у 1941–1943 роках під час німецької окупації міста. Перша публікація на цю тему вийшла друком 3 червня 1943 р. («Жертви більшовицького терору у м. Вінниці»), її автором був Аполлон Трембовецький. Бувши заступником редактора газети, він став спеціальним кореспондентом, дослідником, опублікувавши цілу серію статей на цю тему. В означеній статті подано опис процесу ексгумації тіл розстріляних у саду на вул. Підлісній № 1, висвітлено історію реальних людей, які знайшли тіла своїх рідних. Наведено деталі знайдених особистих речей, одягу, за ініціалами котрих можна було розпізнати, кому вони нале-

жали. Також автором згадано й період репресій 1938 р. й наведено методи роботи НКВС зі винищення населення. Загалом стаття витримана в антисемітському дусі для підняття духу для боротьби з «жидо-комунізмом» [7, с. 3]. Результатом численних статей Аполлона Трембовецького в газеті «Вінницькі вісті» була книга «Злочин у Вінниці». Книга користувалась популярністю й містила матеріали про звірства більшовиків у Вінниці. У ній, крім численних документів, був ще і список 588 розпізнаних осіб [19, с. 4].

3 червня було також надруковано безкоштовний спеціальний випуск «Вінницьких вістей» із цією ж статтею А. Трембовецького на весь номер. Визначним атрибутом статті, як і в минулому номері, була карикатура на Сталіна з написом: «Сталін – найбільший убивця всіх віків і всіх народів. Погляньте на нього! Це він закатував Ваших рідних і близьких» [8, с. 3]. Водночас нагадування про могили у Вінниці відбулось ще задовго до публікації статті. Так, у черговій статті газети «Вінницькі вісті» про Катинь було вказано на сенсаційність знахідки для українців, оскільки для них ця тема болюча тим, що нагадує масові могили, в котрих поховано «тисячі тисяч українців» [6, с. 3].

Більшість статей в окупаційній пресі про «Вінницьку трагедію» мали антисемітський складник. Нідерландський історик К. Беркгоф зауважив, що «український» підтекст з'явився в публікаціях, присвячених жертвам масових репресій НКВС у Вінниці. Незважаючи на те, що серед убитих були й українці, й поляки, і євреї, й росіяни, й цивільні, й військові, й комуністи, й безпартійні, й навіть деякі службовці НКВС, контрольована німцями преса й радіо оголосити про те, що «10 тисяч українців» було вбито Сталіним і євреями» [1, с. 97].

Наслідком постійної спекуляції місцевої преси на «українському» факторі з інформацією, що під час ексгумації виявлено лише тіла українських селян у вишиванках, викликала невдоволення в місцевих поляків. Після публікації списків розпізнаних тіл поляки одразу ж звернулись до гебітс-комісаріату із протестом, мовляв, за прізвищами, які закінчувались на «кий» або «ський», можна здогадатись, що це – поляки. Таким способом вони хотіли довести, що НКВС Вінниці винищувало не українців, а поляків [44, с. 127–128].

Факт «єврейської вини» активно пропагувався у пресі. Починаючи з 6 липня 1943 року, публікації про злочин сталінської системи, трагедію українського народу були в кожному номері «Вінницьких вістей», передруковувались районними

часописами. До них додавались і статті місцевих авторів, як-от: «Участь жидів у Вінницькому злочині» [42, с. 3].

Саме тому із 682 ідентифікованих особи в німецькій Білій книзі “Massenmord von Winniza” подано прізвища 679 осіб [51, s. 248]. Німці до загального опублікованого списку не долучили двох імен вінницьких лікарів-євреїв, разом із якими було знайдено документи, й одного українця з Вінниці на прохання дружини загиблого, адже її син був забраний до Червоної армії і йому загрожувала небезпека [4, с. 40]. Комісія для більшої переконливості навіть збирала дані про особовий склад НКВС, щоб довести факт «єврейської вини». Однак виявилось, що в НКВС працювало більше росіян, аніж євреїв [44, с. 92]. Проте навіть такі факти, засвідчені комісією, не вразили місцеву пресу. «Вінницькі вісті» 1 серпня 1943 р. опублікували статтю, в якій йшлося, що комісія нібито ще на початку слідства виявила, що майже весь персонал НКВС у Вінниці складався з євреїв [16, с. 3].

В антисемітській агітації проявило себе й духовенство, яке справляло панахиду на похоронах, що висвітлювала повною мірою преса. В панахиді на другому похороні тіл ексгумованих узяли участь священники з різних районів Вінницької області. Єпископ Житомирського та Вінницького відділів Української православної церкви Григорій виступив із промовою: «Ми сьогодні є свідками того жахливого терору, який учинили юди-більшовики над кращими синами нашого народу. <...> Коли я дивлюсь на скатовані останки, які лежать у цих могилах, то перед моїми очима проходить постать страждальника Христа, котрий загинув за проповідь цієї ж самої правди від руки цих же самих юдеїв» [10, с. 3].

Пропагандистський апарат у пресі був задіяний повністю. Вінницю й Катинь постійно порівнювали, що надавало справі більшого розголосу. Підсилювало інтерес до Вінниці й те, що в Катині розстріляні військові, а у Вінниці – цивільні. Для більшого пропагандистського ефекту до Вінниці було запрошено журналістів із різних регіонів райкомісаріату Україна [14, с. 6], а також з Італії, Румунії, Словаччини, Швеції, Болгарії, Франції, Сербії й Данії [14, с. 2].

Антирадянська пропаганда, котра базувалась на інформації про розкопки у Вінниці, поширювалась усією окупованою територією. Так, наприклад, у російськомовній колабораціоністській газеті «За родину» було проведено прями паралелі з Катинню й Вінницею, звинувачуючи більшовиків і євреїв [32, с. 1]. Статті на цю тему

також друкувала й колабораціоністська німецькомовна газета для фольксдойчів “Deutsche Ukraine-Zeitung”. Газета «Вінницькі вісті» іноді з неї публікувала фрагменти статей. Ось уривок однієї з них: «Масові вбивства у Вінниці для зрозуміння варварської системи більшовицького панування мають ще більше значення, ніж убивства в Катині, оскільки там учинено злочин воєнного порядку, який відрізняється від подібних злочинів наших противників тільки звирячістю своїх методів. А у вінницькій «ліквідації ворогів» бачимо те, що протягом останніх 20 років сповняло огидою весь цивілізований світ, а саме – факт мордування й нищення власного народу» [13, с. 1].

У газетах також друкувались історії громадян, які знайшли під час ексгумації своїх родичів. Наприклад, була популярною історія Франца Адрієвського із с. Салика Уланівського району Хмельницької округи. Його в жовтні 1938 р. було заарештовано НКВС, а під час розкопок його речі знайшла дружина. «Почувши про розкопи у Вінниці, прийшла я сюди й ось знайшла піджак свого чоловіка. Я не помилилась, адже в кишені знайшла ще хусточку для носа з його йменням» [41, с. 3]. Також публікувалися списки розпізнаних, в яких були розписані всі подробиці: звідки була жертва, її професія, хто й за якими ознаками її розпізнав. Так, наприклад, у списку був помічений Ф. Андрієвський під номером 251, і що його дружина розпізнала за піджаком [17, с. 2].

Органами слідства Ф. М. Андрієвський звинувачувався в тому, що втік із місця висилки, де знаходився у зв'язку з обвинуваченням у контрреволюційній діяльності. Повернувшись у рідне село й нелегально там проживаючи, він нібито групував навколо себе куркульсько-антирадянський елемент. У 1936 р. він уступив до колгоспу й нібито продовжував контрреволюційну діяльність, поширюючи різні чутки й вихваляючи життя за царської влади. За подібну діяльність рішенням Трійки УНКВС Вінницької області від 27 жовтня 1937 р. був засуджений до розстрілу. 18 грудня 1937 р. Андрієвського Ф. М. було розстріляно [27, с.15].

Схожою є історія Усова Миколи Антоновича із с. Стрижавка, якого розпізнала дружина Усова Агафія за піджаком та іншими речами (номер 185 у списку розпізнаних) [17, с. 1]. Усов М. А. прибув у СРСР у 1920 р. з польськими легіонами, а, буди захопленим у полон, залишився жити в СРСР. За матеріалами справи «був вороже настроєний до політики радянського уряду. Вів наклеп на умови життя і праці в СРСР, хвалив

Польщу й життя там. Агітував проти підписки на позику «оборони країни», доводячи, що таким чином держава грабує народ» [26, с. 26]. За рішенням Трійки УНКВС Вінницької області 7 березня 1938 р. Усова М.А. було розстріляно [26, с. 28]

Окупаційною владою навіть планувалось спорудження у Вінниці монументального пам'ятника жертвам НКВС. Хоча більшою мірою це була ініціатива населення, а не окупантів. Із початку розкопок преса закликала населення здавати пожертви й, очевидно, воно відгукувались на заклик. У місті інтенсивно збирали кошти, до чого долучилась й інспекція вузькоколіїної залізниці [24, с. 148]. Останнє повідомлення про пожертви датоване станом на 10 жовтня 1943 р. Враховуючи всі внески, на пам'ятник було зібрано 584.135 крб. 63 коп. [20, с. 2]. Однак подальша доля цих коштів залишається невідомою.

Реакція радянської влади на події у Вінниці не змусила на себе довго чекати. Одразу після публікації першого судово-медичного протоколу радянське керівництво активізувалось. Щоб похитнути довіру до медичних авторитетів із Німеччини та країн-сателітів, був задіяний пропагандистський апарат.

12 серпня 1943 р. в газетах «Правда», «Известия» і «Красная звезда» радянська сторона, а, зокрема, Радінформбюро вперше офіційно відреагували на розкопки у Вінниці. На перших шпальтах цих газет було видрукувано ідентичну статтю під назвою «Чергова провокація фашистських людоджерів». Стаття, на перший погляд, є відгуком на німецький протокол медичного розслідування «зграї агентів гестапо й найманих провокаторів». У ній йшлося про таке: «Гітлерівські агенти, спираючись на свою велику практику кривавих злочинів, зробили спробу звалити провину із хворої голови на здорову – приписати радянським людям свої власні німецькі злочини. Нахабство цих шкуродерів зайшло так далеко, що вони приписують радянським громадянам свої улюблені методи розправи з мирним населенням – постріли в потилицю своїм беззахисним жертвам, закопування в могили живими мирних радянських людей тощо». Підводячи під сумнів достовірність, що злочин у Вінниці зроблений не НКВС, а німцями, автор статті стверджує, що ці знахідки не є випадковими після дворічної окупації Вінниці. Аргументуючи це тим, що «досвідчені німецькі шахраї» можуть знайти в будь-якому іншому місті могили жертв НКВС [43, с. 1; 33, с. 1; 36, с. 1].

Тим часом розпочались активні контрпропагандистські заходи радянських партизан. В околицях

села Стрижавки партизани залякували людей не ходити на розкопки, оскільки коли повернуться більшовики, «всіх неслухняних вистріляють та позакопують у викопаних могилах» [44, с. 51–52]. Також партизани поширювали чутки, що німці на місці розкопок поховали тіла євреїв, радянських військовополонених та українських націоналістів [44, с. 59–60].

19 серпня 1943 р. для пояснень міжнародній спільноті радянським керівництвом було розповсюджено заяву у прес-службі радянського посольства в Лондоні під назвою «Катинь № 2», підкреслюючи це тим, що розкопки у Вінниці так само сфальсифіковані, як і в Катині. За змістом цей відгук нічим не відрізнявся від відгуку радянської преси, хіба що більшим вмістом словесних образ у бік німців. Більше спогадів про Вінницьку трагедію в радянській пресі автором не виявлено, що свідчить про вразливість радянського пропагандистського апарату. Й. Гофман зазначав, що за словесними образами і всім пропагандистським галасом була очевидна розгубленість радянського керівництва, знову викритого в масовому вбивстві перед міжнародною спільнотою [23, с. 100].

Відповідь на такі закиди радянської преси була надрукована 29 серпня 1943 р. в газеті «Вінницькі вісті»: «Бачачи обурення всього культурного світу й маючи дипломатичні неприємності (спершу Катин, потім Вінниця), більшовики з батюшкою Сталіним утратили спокій і почали нервуватись. Це часто буває з великими злочинцями, коли прокурор викладе перед ними всі докази злочинів. Вони впадають тоді в шал та істерію і єдиною відповіддю на обвинувачення мають грубу лайку. Цим і треба пояснити ці зневажливі епітети та образи на адресу представників усіх європейських націй, зокрема й нейтральних держав. Безперечно, ця жалюгідна і смішна спроба радянського інформаційного агентства відвести від товариша Сталіна неприємні факти та обвинувачення є плюванням самому собі в обличчя. Лайкою ніхто нічого ще не спростовував і не спростує». Автор відгуку підкреслює несерйозність радянських аргументів, зауваживши радянське місячне мовчання, оскільки на той момент було розпізнано близько 600 розстріляних, які були заарештовані НКВС ще до війни [18, с. 3].

У вихорі подій тема Вінниці з'явилась в українській газеті «Голос», котра видавалась у Берліні. Стаття «Кати про Катинь» від 20 лютого 1944 р. – це критичний відгук на повторні розкопки в Катині, проведені комісією радянських спеціалістів. У відповіді на радянську провокацію

автор робить висновок, що радянська сторона хоче перекласти на німців власний злочин у Катині. Водночас автор ставить питання, яким чином більшовики зможуть спростувати вінницькі вбивства, відправивши туди «надзвичайну комісію». Адже там родичі розпізнали своїх близьких, заарештованих НКВС. Підтверджуючи абсурдність цієї ідеї, автор запитує: «Може, більшовики стануть твердити, що Вінницьке НКВД керувалось <...> німцями?» [22, с. 4].

Однак друковані форми пропаганди не обмежувались лише пресою. Німецькими пропагандистами було створено цілий цикл плакатів, присвячений викриттю злочинів більшовиків у Вінниці. На плакатному аркуші «Вінниця. Не забувай того, що було!» в чорний фон серпа й молота автор умістив 18 фотографій із місця трагедії. Червону фарбу використано для зображення кривавого радянського режиму (кров стікає з державного герба). Схожим за змістом із «вінницької серії» був плакат «Вінниця. Всегда помни об этом!», в якому поєднувалось зображення двох згорьованих жінок, котрі обіймають одна одну, а візуальний ряд формують 6 фото з місця подій. Такими плакатами пропагандисти намагались апелювати до історичної пам'яті про масові репресії 1937–1938 рр. та дискредитувати державну символіку СРСР [39, с. 222].

Надійними пропагандистськими інструментами для оприлюднення розкопок стали радіо та кіно. Одні з перших повідомлень про ексгумацію тіл розстріляних з'явилися на вінницькому радіо 10 червня 1943 р. з інформацією про перші результати проведеної роботи. Було передано, що знайдено не одну тисячу тіл, серед яких є й одне жіноче, а 80% становили селяни. Також судмедекспертами було викладено, яким чином розстрілювали жертв [37, с. 224–225].

За наказом Міністерства пропаганди Райху було знято також кілька пропагандистських фільмів. Деякі навіть демонструвались у Вінниці [28, с. 169]. Ось уміст одного з них: «Після виявлення злодіянь більшовиків у Катині новий кривавий акт єврейського ГПУ виявлений у Вінниці в Україні. Тисячі українських селян і фермерів стали жертвами кривавого терору більшовиків. Місцеве населення повідомило необхідну інформацію, після чого стало можливим відшукати сліди злодіянь. Тисячі тіл уже ідентифіковані за листами, документами та особистими речами. Жертви масових убивств в Україні врочисто поховані у братських могилах. Вінниця й Катинь тепер навечно позначені руками кровожерливих єврейсько-більшовицьких вбивць». Під насторожую-

чий жалобний музикальний супровід у фільмі показано відчайдушний плач жінок та дітей на похоронах тіл ексгумованих [5].

18 червня 1943 р. в телеграмі міністерства закордонних справ із Рівного в Берлін було описано першу реакцію населення на розкопки. Зазначалось, що співчуття з боку населення є справжніми, а поховання відвідують особи, які на основі особливих прикмет покійних або предметів одягу роблять спроби розпізнаць [49, с. 251].

Вінницький лікар В. Куліков у своїх спогадах описує атмосферу, яка панувала на похоронах розстріляних: «Ішли жваві розмови. Чути було прокльони на адресу катів. Видно було сльози, чулись важкі ридання, голосіння». Також він згадує «колабораціоніста», який підігрував, нагнітав обстановку, напіраючи на звірства й жорстокість більшовиків і варварське ставлення Сталіна до народу. На питання «колабораціоніста»: «Де, коли, бачено що-небудь подібне?», йому відповідали в тоні: «Сходи до лісу під Зарванці: там лежать 25 тисяч євреїв – дітей, жінок і стариків», «на Підлісній викопують, а під Лукою закопують» [37, с. 227–228].

У розмові начальника комісії комісара Редера з М. Селешком останній зазначав, що вінницькі розкопки не дали того пропагандистського ефекту, на який сподівались німці. Факт того, що німці у своїй жорстокості не уступали більшовикам, паралізував у світі антирадянські настрої й перетворив їх на настрої антинімецькі [44, с. 110]. Стає зрозумілим, чому частина місцевих жителів була переконана, що комісія досліджує власні злочини (вбивство євреїв), які нібито здійснені у Вінницькому парку [45].

Загалом, ексгумація й розкопки тіл «ворогів народу» справили неоднозначне враження на населення. З одного боку, цивільні громадяни були переконані у брехні НКВС, що всі, хто були засланий «на 10 років без права листування», розстріляні у Вінниці. З іншого – поведінка окупантів розчарувала сподівання українців на краще життя, а розкопки не зблизили вінничан із Гітлером та німцями. Навпаки, цивільне населення все більше порівнювало колишній режим із теперішнім, Сталіна і Гітлера, НКВС і гестапо. До того ж страх перед НКВС із поверненням більшовиків зростав кожного дня, особливо серед тих, хто розпізнав своїх рідних під час ексгумації й чий імена та особисті дані були оприлюднені в офіційній пресі, кіно та радіо [37, с. 229–230].

Незважаючи на довге мовчання, радянська контрпропаганда проти «Вінницької трагедії» почалась після визволення Вінниці паралельно

з новою хвилею репресій. На відміну від репресій НКВС 1930-х рр., у Вінниці почали переслідувати всіх, хто був присутній на ексгумації і брав у ній участь, розпізнав своїх родичів або ж писав про це у пресі. Унаслідок проведених оперативних заходів було заарештовано кілька десятків осіб із Вінниці та області, переважна більшість яких була звинувачена в антирадянській пропаганді та агітації під час участі «провокаційних розкопок так званих жертв НКВС». Підтвердженням цього є справи, що зберігаються в Державному архіві Вінницької області.

Яскравим прикладом є справа Ольги Сергіївни Білецької, 1895 р. народження, жительки села Бабчинці Ямпільського району Вінницької області, доньки священника, позапартійної, громадянки СРСР, українки. Під час розкопок у Вінниці вона розпізнала кожух свого чоловіка, репресованого 2 грудня 1937 р. [35, с. 196–197; 12, с. 2]. Білецькій також інкримінували наклеп на радянську владу й участь у міжнародній німецькій комісії для підтвердження злочинів НКВС як свідка [29, с. 71]. Після зізнання у своїй антирадянській діяльності 27 жовтня 1944 р. вона була засуджена, згідно з Указом Верховної Ради СРСР від 19 квітня 1943 р., ч. 2, до 20 років каторжних робіт. 28 вересня 1954 р. вирок було перекваліфіковано на ст. 54–10, ч. 2, КК УРСР зі зниженням терміну покарання до 10 років. 15 лютого 1955 р. Білецька О.С. була звільнена. Подальша її доля невідома. Реабілітація відбулась 20 січня 1992 р. [35, с. 198].

Показовою в цьому плані є також архівно-слідча справа на Криловську Зінаїду Іванівну за ст. 54.1 «а» і 54–10 ч. п УК УРСР, Вансецьку Тамару Борисівну та Соломон Євдокію Кирилівну за ст. 54–10 ч. п УК УРСР. Підозрювані обвинувачувались в участі в антирадянській пропаганді та в розкопках у Вінниці. У першому опублікованому списку громадян Вінниччини, які були розстріляні Вінницьким НКВС, подавались імена чоловіків Соломон Є.К. і Вансецької Т. Під номером 4 – Соломон Станіслав Йосипович – майстер взуттєвої фабрики «Ястреб», заарештований 19 листопада 1937 р. [11, с. 2]. Під номером 9 – Дзевановський Борис Константинович – головний бухгалтер обласного банку, заарештований 9 травня 1938 р., його розпізнала Вансецька Т. Б. [11, с. 2]. Криловська З.І., хоч і свідчила, що розпізнала речі чоловіка, проте не визнала цього. Натомість комісія її записала, а її саму зняли у фільмі про розкопки, який демонстрували у Вінниці [28, с. 169] Соломон Є.К., Вансецька Т.Б. визнали, що виступали в радіокомітеті після роз-

пізнання своїх чоловіків [28, с. 168–169]. Усі підсудні визнали себе винними. Криловська З.І. лише заперечувала видання нею громадянки Клейнбург гестапо, що й не було доведено. Громадянки Вансецька Т.Б. і Криловська З.І. були засуджені строком на 10 років позбавлення волі з конфіскацією майна й позбавлення прав на 5 років. Соломон Є.К. була засуджена строком на 5 років позбавлення волі з конфіскацією майна й позбавлення у правах на 5 років. У 1992 р. справи було переглянуто, але вирокі були залишені [28, с. 207–209].

Із поверненням радянської влади у Вінницю, а саме на 3-й день після вступу Червоної армії до Вінниці, за анонімною інформацією американсько-української газети «Свобода» від 23 березня 1944 р., стверджувалось, що близько 100 осіб, переважно жінок, які розпізнали своїх родичів серед ексгумованих у 1943 р., були розстріляні радянськими військовими органами. Водночас розстріл відбувся в міському парку на місці розкопаних німцями могил. Цієї версії дотримується й С. Стельникович [46, с. 418]. Однак дослідник П. Кравченко виявив лише одну справу, де підсудний був засуджений до розстрілу. Це справа Олександра Яковича Колодченка, 1910 р. народження, українця, безпартійного, освіта вища. До окупації він працював учителем. У період окупації – редактором газети «Щотижневик Барської округи». Він був засуджений за антирадянську пропаганду, пов'язану з розкопками у Вінниці й за те, що написав антирадянську статтю «Справжнє обличчя радянського гуманізму» [47, с. 2]. 5 вересня 1944 р. військовим трибуналом військ НКВС у Вінницькій області Колодченко О.Я. був засуджений до розстрілу. Однак 22 листопада Президія Верховної ради СРСР замінила розстріл 20-ма роками каторжних робіт. Подальша його доля невідома. Реабілітований був 28 січня 1992р. [35, с. 198; 30, с. 64].

Однак репресії проти учасників і свідків розкопок у Вінниці проводились не лише на території СРСР. На сторінках газети «Вінницька правда» було опубліковано інформацію про процес «Катинь – Вінниця» в Болгарії. У статті від 28 лютого 1945 р. архіандрит Йосиф заявив, що його виступ перед мікрофоном гітлерівської радіостанції «Донау» є для нього нещастям, яке тяжитиме все життя на його сумлінні. Побувавши на місці розкопок, архіандрит Йосиф нібито переконався у свіжості тіл і в тому, що це – справа рук німців. Арештований Ніколо Кожухаров підтвердив його слова й те, що хоча німецька фальсифікація для них була зрозуміла, вони все

ж підтвердили німецькому радіо й заявили, що вбивство – справа росіян [31, с. 632].

5 березня у «Вінницькій правді» знову згадували про справу «Катинь – Вінниця», за якою був допитаний колишній директор пропаганди Борис Коцев. Підсудний заявив, що хоча й був переконаний у німецькій провокації, але не знайшов у собі сили викрити її. Підсудний заявив, що населення не було зацікавлене в розслідуванні, оскільки німці заборонили їм бути присутніми під час викопування могил [31, с. 633]. Такі твердження є неправдивими, зважаючи на спогади В. Кулікова, в яких той зазначав, що в перших похоронах брало участь близько 5-ти тисяч вінничан і селян [37, с. 225].

Висновки. Отже, потрібно чесно визнати, що не покарані, не визнані, не розібрані й забуті злочини минулого приречені на повторення сьогодні. Вінницька трагедія являє собою яскравий приклад політичних маніпуляцій, навколо трагічних подій. Незважаючи на очевидну трагічність та злочинність подій у Вінниці в 1937–1938 рр. і достовірність ексгумації тіл у парку комісією німецьких експертів із судової медицини і криміналістики, які діяли за наказом і під покровительством міністерства пропаганди Райху, події розкопок 1943 р.

«ворогів народу» не обійшлись без маніпуляцій, підтасовки фактів та спекуляцій цією злочинною і трагічною подією для викриття справжнього «обличчя більшовизму». Саме ці фактори показують, що розкопки у Вінниці є пропагандою, а не простим інформуванням цивільного населення. Історія показала, що переможця в цьому ідеологічному протистоянні не було. З одного боку, німцям удалось показати негативний образ більшовиків, але не вдалось уплинути на місцеве населення й переконати його боротись проти більшовиків. Як наслідок – місцеве населення впало у ще більший відчай і страх. Союзники дізнались про Вінницю лише після війни, але визнали діяльність комісії правдивою. Радянська сторона довгий час відмовчувалась і не робила офіційних заяв на цю тему, обмежившись емоційними викидами й лайкою у пресі. Але перехопити ініціативу й випередити противника їй не вдалося. Захопивши заново Вінницю, радянська влада розпочала нову хвилю репресій проти свідків розкопок. Боячись виказати себе і спалювати свою репутацію перед міжнародною спільнотою, СРСР приховав відомості про Вінницю й не висунув керівникам Райху підозру в цьому злочині на Нюрнберзькому процесі, як це було з Катинню.

Список літератури:

1. Беркгоф К. Антисемітизм в україномовних виданнях у Райхскомісаріаті Україна. *Наукові записки [Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України]*. 2006. Вип. 31. С. 94–101.
2. Беркгоф К. Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою / автор. перекл. з англ. Т. Цимбал. Кмів : Критика, 2011. 455 с.
3. Буянова, Юлія Львовна. Катинское дело: информационная борьба СССР и нацистской Германии: 1943–1945 гг. : дис ... канд. ист. наук : 07.00.02 / Санкт-Петербургский гос. ун-т. Санкт-Петербург, 2011. 171 с.
4. Вінниця: злочин без кари: документи, свідчення / сост. Г. Сверстюк, О. Скоп. Київ : Воскресіння, 1994. 333 с.
5. Вінницька трагедія. Фільм. Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=W1h0rR-ewoQ>.
6. Вінницькі вісті. 1943. 25 квітня.
7. Вінницькі вісті. 1943. 3 червня.
8. Вінницькі вісті. (спеціальний випуск). 1943. 3 червня.
9. Вінницькі вісті. 1943. 17 червня.
10. Вінницькі вісті. 1943. 1 липня.
11. Вінницькі вісті. 1943. 6 липня.
12. Вінницькі вісті. 1943. 13 липня.
13. Вінницькі вісті. 1943. 18 липня.
14. Вінницькі вісті. 1943. 22 липня.
15. Вінницькі вісті. 1943. 25 липня.
16. Вінницькі вісті. 1943. 1 серпня.
17. Вінницькі вісті. 1943. 10 серпня.
18. Вінницькі вісті. 1943. 29 серпня.
19. Вінницькі вісті. 1943. 16 вересня.
20. Вінницькі вісті. 1943. 10 жовтня.
21. Гальчак С. Поділля в роки Другої світової війни (1939–1945): Монографія. Вінниця : ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2018. 656 с.

22. Голос. 1944. 20 лютого.
23. Гофман И. Сталинская война на уничтожение (1941–1945 годы). Планирование, осуществление, документы. Москва : АСТ, Астрель, 2006. 360 с.
24. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВіО) Ф.Р-6023, оп.4, спр.26382, 375 с.
25. ДАВіО, Ф.Р-6023, Оп.4, Спр.10213, 228 с.
26. ДАВіО, Ф.Р-6023, Оп.4, Спр.15841, 29 с.
27. ДАВіО, Ф.Р-6023, Оп.4, Спр.20182, 20 с.
28. ДАВіО, Ф.Р-6023, Оп.4, Спр.26384, 209 с.
29. ДАВіО, Ф.Р-6023, Оп.4, Спр.26447, 98 с.
30. ДАВіО, ф.Р-6023, Оп.4, Спр.26457, 64 с.
31. Жизнь в оккупации. Винницкая область. 1941–1944 гг. / сост. В.Ю. Васильев, Р.Ю. Подкур, С.Д. Гальчак, Д. Байрау, А. Вайнер. Москва : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2010. 856 с.
32. За Родину. 1943. 9 июля.
33. Известия. 1943. 12 августа.
34. Косик В.М. Перші відомості на Заході про масові розстріли у Вінниці в 1937–1938 рр. *Політичні репресії на Поділлі у ХХ столітті. Мат. міжнар. наук.-практ. конф. (Вінниця, 23–24 листопада 2001 р.)*. Вінниця, 2002. С. 187–191.
35. Кравченко П.М. Документи про арешти свідків розкопок 1943 року у вінницькому парку. *Політичні репресії на Поділлі у ХХ столітті. Мат. міжнар. наук.-практ. конф. (Вінниця, 23–24 листопада 2001 р.)*. Вінниця, 2002. С. 195–199.
36. Красная Звезда. 1943. 12 августа.
37. Куликов В.Я. Оккупация Винницы (18.07.1941-20.03.1944). Свидетельство очевидца. К., ПАРПАН, 2012 384 с.
38. Лауер В. Творення нацистської імперії та Голокост в Україні / В. Лауер; пер. з англ. С. Коломійця, Є. Ровного. Київ : Зовнішторгвидав України; Український центр вивчення історії Голокосту, 2010. 368 с.
39. Масевський О. Політичні плакат і карикатура як засоби ідеологічної боротьби в Україні 1939–1945 рр. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2018. 268 с.
40. Насильство над цивільним населенням України. Документи спецслужб. 1941–1944 / авт.-укл.: В. Васильєв, Н. Кашеварова, О. Лисенко, М. Панова, Р. Подкур. Київ : Видавець В. Захаренко, 2018. 752 с.
41. Нове українське слово. 1943. 8 серпня.
42. Подолянин. 1943. 22 серпня.
43. Правда. 1943. 12 августа.
44. Селешко М. Вінниця. Спомини перекладача комісії дослідів злочинів НКВД в 1937–1938. Нью-Йорк – Торонто – Лондон – Сідней, 1991. 211 с.
45. Спогади Каркуші Євгенії Федотівни 1938 р. н. (записані автором у м. Вінниця 23 березня 2019 р.).
46. Стельникович С.В. Житомирсько-Вінницький регіон в умовах нацистської окупації (1941–1944 рр.). Житомир : Вид. О.О. Євгенюк, 2015. 592 с.
47. Тижневик Барської округи. 1943. 8 серпня.
48. Титаренко Д.М. «Німецька пропаганда в Україні мусить здійснюватись...»: цілі нацистської пропаганди в Україні у світлі німецьких документів. *Гілея*. Вип. 36. Київ, 2010. С. 478–484.
49. Україна у Другій світовій війні у документах : зб. нім. арх. матеріалів (1942–1943). Т. 3 / збір. і впоряд. В. Косик. Львів, 1999. С. 242–245.
50. Шаповал Ю.І. Вінницька трагедія 1937-1938 рр. *Енциклопедія історії України*: Т. 1: А-В / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ : В-во «Наукова думка», 2003. 688 с. Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Vinnyska_trahediia_1938.
51. Amtliches Material zum Massenmord von Winniza. Berlin : Zentralverlag der NSDAP. Franz Eher Nachf. GmbH, 1944. 282 s.
52. Special Report of the Select Committee on Communist Aggression, House of Representatives, Eighty-third Congress, Second Session, Under Authority of H. Res. 346 and H. Res. 438. 36 p.

Melnychuk O.A., Dovhaniuk V.Yu. THE “VINNYTSA TRAGEDY” IN THE IDEOLOGICAL CONFRONTATION OF GERMANY AND THE USSR AT THE FINAL STAGE OF THE WAR

The article highlights ideological confrontation between the warring parties during the German-Soviet war. The subject of the analysis was exhumation of the bodies of Soviet citizens. They had been shot by NKVD during the Great terror of 1937–1938. Exhumation was performed by the Soviet authorities. Carried out by the occupiers in Vinnytsia, the excavations are considered the largest propaganda campaign of the Third Reich in Ukraine. The authors conducted as real crimes of the Soviet government a comparative analysis of the excavations in Vinnytsia and Katyn. It was skillfully used by German propagandists. These events are a clear example of political manipulation and speculation on tragic events for the sake of political and geopolitical victory. The scientific novelty of the work is that the authors for the first time managed to recreate a complete picture of the ideological and informational confrontation around the excavations in Vinnytsia in 1943. It had been based on the analysis of published and unpublished documents, memoirs of eyewitnesses, the occupation and Soviet press. It was revealed that the Commission of forensic doctors acted and reported with the knowledge of the Reich propaganda Ministry. The event, in turn, had an international resonance. It was reflected in the press, radio, film and poster propaganda products. All the mass media in the occupied territories tried to impose the “Jewish guilt” factor for the mass shootings of innocent citizens by NKVD. The direct reaction of the civilian population to mass events, funerals and identification of bodies was also observed. It was found that after the war a sub-Commission of the American Congress recognized as legitimate the activities of doctors of the German and international Commission of the judicial Commission in Vinnytsia. Information had been based on the analysis of the protocols of the forensic medical examination. At the same time, the powerlessness of the Soviet counter-propaganda was noted. It had no arguments to discredit the excavations. According to the analysis of unpublished documents of the state archive of the Vinnytsia region, it was found that a new wave of repression began as the Soviet power in Vinnytsia had been restored. That wave began against of all witnesses and participants in exhumation of “enemies of the people”. All of them were accused of anti-Soviet propaganda and agitation by the Soviet authorities.

Key words: *Vinnytsia tragedy, ideological confrontation, exhumation, propaganda, NKVD, repression.*

Motuz V.K.

Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy

PREREQUISITES FOR THE ACCESSION OF REPRESENTATIVES OF THE UKRAINIAN WOMEN'S MOVEMENT TO THE CONSTRUCTION OF UKRAINIAN STATEHOOD DURING THE PERIOD OF THE UKRAINIAN NATIONAL LIBERATION MOVEMENT 1917–1921

Based on the analysis of scientific research devoted to the social history of Ukraine at the beginning of the twentieth century and its direct component – the “women’s issue”, the prerequisites for women’s joining the national democratic transformations of the period of the Ukrainian national liberation struggle of 1917–1921 are revealed. In particular, the author of the article focuses on the objective and subjective conditions and circumstances that contributed to the involvement of the representatives of the liberal-democratic and national-patriotic currents of the Ukrainian women’s movement of the early 20th century in the construction of Ukrainian statehood in this period. Namely: the absence of Ukrainian statehood and the entry of the Ukrainian lands of the historical and geographical region of Nadniprovyansk Ukraine as a provinces into the Russian Empire, the entry of the liberal-democratic and national-patriotic currents of the Ukrainian women’s movement Naddniprovyanskaya Ukraine into the Ukrainian national movement; the presence of a Ukrainian civil society and many years of experience in the participation of socially active women in the social and political life of Naddniprovyansk Ukraine; The First World War, which turned out to be an accelerator of processes related to social and democratic transformations in countries and the growth of both the social status of women in the Russian Empire and the Ukrainian national consciousness; glasnost period in the Russian Empire and practical experience of representatives of the liberal-democratic and national-patriotic movements of the Ukrainian women’s movement in Naddniprovyansk Ukraine in information and publicistic projects; the ripening of a revolutionary crisis in the Russian Empire, in particular in the Naddniprovyansk Ukraine, which caused a global crisis in the general imperial society; the overthrow of the Russian autocracy and the establishment of a transitional state system on the territory of the former Russian Empire, which led to the rise of the Ukrainian national movement in Naddniprovyansk Ukraine and gave the Ukrainians hope to build their own state.

Key words: gender equality, woman, Ukrainian women’s movement in Naddniprovyansk Ukraine at the beginning of the 20th century, Ukrainian national movement at the beginning of the 20th century, Ukrainian national liberation movement of 1917–1921 .

The problem statement. Undoubtedly, the Ukrainian national liberation movement of 1917–1921 has a leading place in the history of the Ukrainian national movement. The question about the Ukrainian national movement of 1917–1921 entered the scientific discourse immediately after the end of the Ukrainian national liberation struggle of the same historical period. This was caused by a critical rethinking by contemporaries and active figures of the problem of the formation of Ukrainian statehood in the course of this historical process. The question has not lost its relevance to this day, continuing to arouse considerable interest among scientists.

For almost a century, many memoirs and scientific works have been published on the state-building processes of the period of the Ukrainian national liberation struggle in 1917–1921. Among them are

historical sources of personal origin written by participants of the Ukrainian women's movement of the outlined period and scientific publications devoted to the problem of women’s participation in the national revival of the period of the Ukrainian national liberation struggle of 1917–1921 .

The problem of women’s participation in the Ukrainian national movement at the beginning of the twentieth century attracted and continues to attract the attention of researchers. However, in the scientific literature on women’s history and the history of the Ukrainian national movement during the Ukrainian national liberation struggle of 1917–1921, there are no scientific papers on the accession of representatives of the Ukrainian women’s movement to the construction of the Ukrainian state of this period. Although the above problems are reflected in historical science.

Studies of this phenomenon, along with the study of the specifics of the historical period and the direct course of events that became the prologue of women's participation in the national movement during the Ukrainian national liberation struggle of 1917–1921, will complement the general historical picture of the struggle of the Ukrainian people for their statehood in the period indicated by us.

The analysis of recent research and publications. On the basis of a comprehensive understanding of scientific works, which makes it possible to find out the degree of development of the problem of joining representatives of the Ukrainian women's movement to the development of Ukrainian statehood during the period of the Ukrainian national liberation struggle in 1917–1921 and the nature of its coverage of its key aspects, we came to the conclusion that in the scientific literature on women's history and the history of the Ukrainian national liberation struggle in 1917–1921 there are no comprehensive scientific studies on the problem we have identified.

The works published in recent years and to a certain extent related to the problem we are investigating contain new methodological approaches and important conceptual conclusions that determine general issues on the problem of joining representatives of the Ukrainian women's movement in the construction of Ukrainian statehood during the period of the Ukrainian national liberation struggle 1917–1921. So, a significant component of modern historiography of women's studies concerning the problem of joining representatives of the Ukrainian women's movement in the construction of Ukrainian statehood during the period of the Ukrainian national liberation struggle of 1917–1921 is represented by studies N. Baranovskaya [1], S. Bilosorochka [2], M. Bogachevskaya-Khomyak [3], L. Filipenko [21], A. Gerasimenko [5], N. Kuzina [8], A. Labur [9], N. Lobko [10], O. Morshchakova [11], A. Nestertsova-Sobakar [12], N. Oleinik [14; 15], A. Onishchenko [16], T. Orlova [17], A. Orceva [18], L. Petrishina [19], I. Stashin [20], L. Smolyar [6], L. Yatsenko [22] others.

In general, the analysis of scientific research on Ukrainian historiography of women's history and the Ukrainian national liberation struggle of 1917–1921 shows that there were enough preconditions of an objective and subjective nature that prompted representatives of the liberal-democratic and national-patriotic currents of the Ukrainian women's movement to join the building of the Ukrainian state the specified period.

Consideration of the problem of joining the Ukrainian women's movement to the national-democratic

transformations of the period of the Ukrainian national liberation struggle of 1917–1921 shows that this topic is sufficiently provided by scientific literature of different types and levels. In particular, various aspects of the problem we are studying are quite widely represented in the scientific literature.

The purpose of the article is to reveal the prerequisites for the joining of representatives the Ukrainian women's movement of Naddnipryan Ukraine to the construction of Ukrainian statehood during the Ukrainian national liberation struggle of 1917–1921 .

Presenting the main material. The February Revolution of 1917 brought new socio-political realities into the life of Naddnipryan Ukraine, than contributed to the rise of the national consciousness of its population. Among those who paved the way from the oppressive patriarchal Russian autocracy to the cherished Ukrainian democratic statehood were women. Namely, women-representatives of socio-political organizations.

There were enough preconditions for the involvement of socially active womens in the national democratic transformations of the period of the the Ukrainian national liberation struggle of 1917–1921. Among the main ones:

– *the lack of a state of the Ukrainian people.*

The stay of the Ukrainian lands of the historical and geographical region of Naddnipryansk Ukraine as provinces within the Russian Empire [17, p. 111].

Historically, in the liberal-democratic and national-patriotic directions of the Ukrainian women's movement [6, p. 87], it was believed that their social progress directly depended on the solution of the "Ukrainian question". Since they were components of the Ukrainian national liberation movement. In particular, such outstanding public women and participants of the Ukrainian women's movement as Natalia Kobrinskaya, Olena Pchilka and Zinaida Mirna, substantiating the inseparability of the problem of women's emancipation from other social tasks, pointed to its positive solution by the Ukrainian national liberation movement [19, p. 16].

Like male representatives of the Ukrainian national movement, women, being part of it, sought to realize the political and national-state ideals of Ukrainians by building a social and legal state [6, p. 91]. Women-participants of the Ukrainian national movement believed that only by joint efforts it was possible to win the freedom of the Ukrainian people, therefore they strongly supported men in everything related to the Ukrainian national cause [19, pp. 16–17];

– *the presence of a Ukrainian civil society.* By

March 1917, the self-organizing social system of the

Naddnipryan Ukraine had already formed horizontal social ties between members of Ukrainian society. Such self-organization of communities included the activities of public organizations, elected bodies of local self-government (city councils and zemstvos) and political parties [18, p. 52]. An important role in this process was played by an increase in the level of civic consciousness [11, p. 22].

Awareness of Ukrainian women, especially educated and democratically inclined, of their political powerlessness contributed to their active participation in the self-organizing social system of Naddnipryan Ukraine. This happened in order to achieve liberation from the patriarchal relations imposed on the Ukrainian society by the Russian political regime [6, p. 91].

Women, as an organic part of the self-organizing communities of Naddnipryansk Ukraine, having a secondary position in the state under the legislation of the Russian Empire, were equal to men in the public opinion of the democratic circles of the region back in the 19th century [6, p. 95].

If we talk about the activities of civil society institutions at the local level in Naddnipryan Ukraine, then for example it is worth taking the period of the First bourgeois-democratic revolution in Russia in 1905 – 1907. When the district zemstvo assemblies began to receive applications from women's organizations to attract women to participate in zemstvo self-government. The arguments made by representatives of women's organizations in Naddnipryansk Ukraine about the need to amend the legal provisions regarding the rights and powers of elected officials were not meaningless. Since women at that time had the right to receive independent earnings, they paid taxes and duties on an equal basis with men, and therefore had the right to count on the same political rights with them [10, 46]. Some zemstvo leaders supported this initiative, pointing out the benefits that women could bring in contributing to public improvement. However, the proposals of both representatives of women's organizations and members of the zemstvo assembly, set out in statements and resolutions, did not receive practical implementation until April 1917 [12, p. 89];

– *the First World War*. Her is rightfully called an accelerator of the processes associated with social and democratic transformations in countries, and in our case, female emancipation [1, p. 80].

Paradoxical as it may sound, but it was the First World War that enhanced the influence of women in society, primarily contributing to the next growth of them role in social production. This, in turn, opened the way for women in Naddnipryansk Ukraine to professional self-realization through the development of

new professions that were inaccessible in peacetime and significantly reduced the level of competition in the domestic labor market in their favor [2, p. 33].

However, the incentives of the First World War were not limited to this. It led to the growth of national consciousness and understanding in Ukrainian society of the need to change the state and legal status of the Naddnipryan Ukraine in the direction of building a Ukrainian state [1, p. 81];

– *the period of glasnost in the Russian Empire*. We are talking about 1905 – 1917 [21, p. 308]. Even in spite of some of its limitations during the period of government reaction [8, p. 62], democratic-minded women of Naddnipryan Ukraine continued to convey the ideas of emancipation through the mass media of that time, primarily publicistic works [2, p. 35]. The fact that even before the start of the Ukrainian revolution of 1917–1921, representatives of the Ukrainian women's movement gained practical experience by participating in information and publicistic projects, is evidenced by the large number of women's magazines and newspapers distributed among the population of the Ukrainian provinces of the Russian Empire in the period indicated by us [11, p. 15]. According to researchers of this issue, about sixty printed periodicals contained material dedicated specifically to women's topics, primarily women's labor, education and legal status [21, p. 310];

– *the ripening of a revolutionary crisis in the Russian Empire, including in the Naddnipryan Ukraine*. The first factor that caused its growth was the presence of the Naddnipryan Ukraine as a part of a state dominated by patriarchal foundations [17, p. 113]. The latter circumstance negatively affected the social and legal status of women in the Russian Empire. Since it provided, obviously, unequal starting opportunities for men and women in realizing their needs. This ensured the gender asymmetry of society [11, p. 16].

Even with a civil society in the Russian Empire, the imperial society continued to be dominated by patriarchal consciousness and a clear indifference to the women's issue [6, p. 83]. Especially to the issue of granting a woman's suffrage [12, p. 156]. In the mind of the then average man, a subject of the Russian monarchy, the equalization of a woman in rights with a man concerned only her right to education, participation in the spiritual sphere of social life, material and non-material production [6, p. 95; 17, p. 112].

It is worth noting that despite the dominance of conservative-patriarchal values in the all-Russian imperial society, women were admitted to public life long before the revolutionary transformations of 1917. For example, to social activities. This was actively used

by participants of the liberal-democratic and national-patriotic directions of the Ukrainian women's movement in Naddnipryan Ukraine [16, p. 158; 9, p. 47].

Despite the above circumstances, gender relations in the general imperial structure of society as of March 1917 nevertheless testify to the clear advantage of women in the private sphere of society. Basically, they limited her activities to the household [7, p. 273].

All this, in turn, ran counter to the traditional social position of the Ukrainian woman. Since the basis of gender relations, Ukrainian society at one time laid democratic principles. Hence, it follows that this is the natural desire of Ukrainian women to be close to men both in family life and in public affairs. A Ukrainian woman mentally has a sense of her own dignity, she is used to having more freedom and rights than a Russian woman. Refusing to obey the patriarchal foundations of the Russian Empire with its political and legal traditions, which carried obvious discriminatory practices against women, a Ukrainian woman becomes an active participant in the national movement. This also contributed to her involvement in March 1917 in the construction of the Ukrainian state [6, p. 104].

The second factor was the legal and regulatory framework of the Russian Empire with a clear anti-feminist attitude. In the public and private plane of the legal system of the Russian Empire, men dominated [12, p. 81]. It should be noted that neither the revolutionary upheavals of 1905 – 1907, nor the example, in this regard, of the leading countries of the world, nor the First World War, neither the desire of Ukrainian women to obtain active and passive suffrage became the reasons for their provision [15, p. 78].

Even such a circumstance as the legal framework for a woman to obtain a passport (since February 1914). Which, in turn, limited the power of a father, brother, or husband over her. Thus, giving the opportunity for women-representatives of all social groups of the general imperial society, without asking their permission, to freely move around the country, change their place of residence, study and have an independent income. The presence of a passport was not considered by the imperial authorities as a transitional stage in the matter of a radical change in the public-legal status of women: from lack of rights to full participation in the political life of the state [12, p. 91].

The Russian absolutist political system with obvious political and legal norms discriminating against women existed until the democratic reforms of 1917. She did not give women the opportunity to become full participants in electoral processes [6, p. 104].

The third factor was the socio-economic development of the Russian Empire and directly in the Naddnipryan Ukraine of the inter-revolutionary period. Regarding him, the state developed under the conditions of the capitalist mode of production [7, p. 271].

Regarding the Naddnipryan Ukraine, even before the start of the First World War, the result of the bourgeois development of Ukrainian society was a certain destruction of its traditional estate stratification and the launch of emancipation processes. This social phenomenon has become possible largely due to the fact that women have become more educated and active participants in social and labor relations [12, p. 79].

As for the branches of the economy. First of all, agriculture, industry, finance and transport. They were not able to withstand the overload of wartime, therefore they were in a state of crisis. In particular, they had an inherent low level of development and unsatisfactory organization in the system of meeting the needs of the army and the civilian population [1, p. 87].

In the Russian Empire of this period, there was a total deficit of everything. Starting with ammunition and ending with consumer goods, primarily goods of daily demand [1, p. 88]. In turn, this deepened the social crisis and contributed to the emergence of a political crisis. All this influenced the revolutionary situation in the country.

The fourth factor that led to the growth of the revolutionary crisis in the Russian Empire, in particular in the Naddnipryan Ukraine, was the ineffective gender policy of Russian tsarism, primarily in the sphere of state law.

Women in the Russian Empire were full participants in the professional and labor sphere of public life. For example, according to the general imperial Russian legislation, they had the right to engage in trade, handicrafts and industrial activities on an equal footing with men [12, pp. 111–112]. Like men, women paid taxes and duties, as discussed above.

In addition, according to the peculiarities of the class principles of the general imperial society, women from its privileged strata had, albeit limited, but still access to public law relations. True, they were obliged, in accordance with the general imperial Russian legislation, to delegate their powers to male relatives [12, p. 115]. But, nevertheless, despite the fact that this was an insignificant percentage of women citizens of the Russian Empire. And the main role in this was played by their belonging to privileged families and their high property qualification. This practice also prompted to socially active women from other sectors of society, taking into account the general changes in the social status of women in

the general imperial society [12, p. 116], as well as gender policy in the countries of the Old and New Worlds, the same Finland (women receive electoral rights in 1908) [20, p. 170], actively seek the transition of society from patriarchal gender norms to democratic ones.

In other words, women of Naddnipryan Ukraine entered the new revolutionary reality of 1917 equal to men in the right to receive education, including higher education [13, p. 213], to perform qualified work, to engage in intellectual labor [7, p. 272] and participation in social and political life [3, p. 125]. But most of them did not have political rights, first of all, the right to elect and be elected to local self-government bodies and to the highest legislative body [12, p. 178]. Since political activity, as historically developed in the Russian Empire, was considered the prerogative of men [20, p. 171].

Therefore, the gender practices of the Russian autocracy in the context of the then social realities became one of the destabilizing factors of influence on the political system of the Russian Empire. In general, they contributed to the exacerbation of the crisis in the country and the collapse of the monarchical system [12, p. 93], and in specific to the involvement of the Ukrainian women's movement to participate in the perestroika processes in Naddnipyrianskaya Ukraine. This happened because the overwhelming majority of women, former subjects of the Russian monarchy, and in our case, women of Nadnipyriansk Ukraine, before the Ukrainian national liberation struggle of 1917–1921 did not even have the limited political rights that men possessed [22, p. 389].

A natural consequence of the crisis phenomena not only in economics and politics, but also in social life was the ripening of a revolutionary crisis. In the winter of 1917, the population of the Russian Empire could not boast of social and psychological well-being, since for two years the country, like rust from the middle, was corroded by social contradictions and anti-government sentiments. Which only got worse with each passing day [1, p. 91].

The inability of the ruling regime to bring the state out of a protracted and deep crisis state had a negative impact on its authority. This was evidenced by: oppositional moods among the State Duma deputies, as a result of the government's failure to carry out democratic reforms [12, p. 112]; mass strike movement, for example, peasant women's revolt [5, p. 255]; the spread of anti-government sentiments from the rear to the front led to the refusal to fight entire regiments in the active army and the mass desertion of soldiers [2, p. 34].

The above proves that the authorities in the Russian Empire on the eve of the February Revolution of 1917 did not control the situation in the country. For example, she could not stop the anti-government movement, which also included the women of Naddnipryan Ukraine. Therefore, the ripening of a revolutionary crisis in the Russian Empire should also be considered a powerful incentive for representatives of the Ukrainian women's movement. First of all, for his liberal-democratic and national-patriotic directions regarding their participation in the national-democratic processes during the Ukrainian national liberation struggle of 1917–1921. Its presence proved the need to restructure the socio-political system of the Russian Empire;

– *change of the political regime.* National transformations in the Russian Empire, which arose as a result of the revolutionary crisis and were consolidated by the February Revolution of 1917, led to the overthrow of the autocracy and the establishment in Russia of a republican form of government [1, p. 87].

Such socio-political metamorphoses in the now former Russian Empire caused the rise of the national liberation movement in Naddnipryan Ukraine. Thus, laying the foundation for the Ukrainian national liberation struggle of 1917–1921 [4, p. 149];

– *gender policy of the Provisional Government.* The transition period in Russia to democracy opened up a “window” of new opportunities for women, leading to a change in their political and legal status [9, p. 47] and the growth of their social and political activity [14, p. 136]. Having received the right to vote, women-citizens of the Russian State have turned from an object of political control into a subject of the political process.

Conclusions. Summing up the above, we consider it appropriate to emphasize that the women of Naddnipryan Ukraine, even before the start of the Ukrainian national liberation struggle of 1917–1921, were noted for their social activity. Their representatives, as members of Ukrainian socio-political organizations, including female, being part of the Ukrainian national movement, showed their readiness to join the development of Ukrainian statehood laid by the Ukrainian Central Rada.

In our opinion, the conditions and circumstances that prompted the women of Naddnipyriansk Ukraine to join the national democratic reforms during the Ukrainian national liberation struggle of 1917–1921 were: the absence of Ukrainian statehood and the entry of the liberal-democratic and national-patriotic currents of the Ukrainian women's movement in

Naddniproansk Ukraine into the Ukrainian national movement; the presence of a Ukrainian civil society and the participation of women in the social and political life of Naddniproan Ukraine; The First World War and the growth of both the social status of women and the Ukrainian national consciousness; the ripening of a revolutionary crisis in the Russian Empire, in par-

ticular in the Naddniproan Ukraine, which caused a global crisis in the general imperial society; the overthrow of the Russian autocracy and the establishment of a transitional state system on the territory of the former Russian Empire, which led to the rise of the national movement in Naddniproan Ukraine and gave the Ukrainians hope to build their own state.

References:

1. Барановська Н.М. Вплив Першої світової війни на зростання української національної свідомості та революційні процеси в Україні (1917–1918 рр.). *Військово-науковий вісник*. 2014. Вип. 22. С. 79–93.
2. Білосорочка С.І. Передумови виникнення суспільно-політичних рухів за гендерну рівність у середовищі українців в умовах самодержавства. *Розвиток системи державного управління в Україні*. 2014. № 12. С. 30–36.
3. Богачевська-Хомяк М. Білим по білому: Жінки в громадському житті України, 1884–1939. Київ : Либідь, 1995. 424 с.
4. Винар Л. Наталія Полонська-Василенко. *Український історик*. 1969. № 1/3. С. 149–150.
5. Герасименко О.В. Участь жінок в селянському русі на Лівобережній Україні (1900–1917 рр.). *Гуржіївські історичні читання. Збір. наук. праць*. Черкаси, 2007. С. 252–257.
6. Жіночі студії в Україні: Жінка в історії та сьогоденні / За заг. ред. Л.О. Смоляр. Одеса : Астропринт, 1999, 440 с.
7. Кобченко К. Гендерні зміни в українському суспільстві в сер. XIX – на поч. XX ст. як складова європейських цивілізаційних процесів. *Українознавчий альманах*. 2012. № 8. С. 271–274.
8. Кузіна Н. Формування національної свідомості українців під впливом україномовної періодики у 1907–1914 рр. *Етнічна історія народів Європи*. 2019. Вип. 58. С. 61–67.
9. Лабур О.В. «Вікно можливостей?»: гендерна ситуація на хвилі революційної політики з лютого 1917 р. в Україні. *Сторінки історії: Збір. наук. праць*. 2019. № 49. С. 42–58.
10. Лобко Н.В. До питання про виборчі права жінок в Російській імперії на початку XX ст. *Сумська старовина*. 2016. № XLIX. С. 43–49.
11. Морщакова О.С. Історико-соціальні та правові аспекти гендерної рівності. URL : https://divovo.in.ua/pars_docs/refs/3/2056/2056.pdf.
12. Нестерцова-Собакарь О.В. Правове становище жінки на українських землях у складі Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. : монографія. Дніпро : ДДУВС, 2016. 233 с.
13. Овсяннікова А. Жіноча освіта в Наддніпрянщині в другій половині XIX ст. *Всеукраїнська наукова конференція «Історичні регіони України: минуле та сучасність», 28-29 листопада 2013 р.* Харків, 2013. С. 212–214.
14. Олійник Н.Ю. Громадсько-політична активність українських жінок (1917–1939 рр.). Київ, 2013. 234 с.
15. Олійник Н.Ю. Особливості залученості жінок у громадсько-політичні процеси (середина XIX ст. – початок XX ст.). *Гілея: науковий вісник*. 2013. № 72. С. 75–80.
16. Оніщенко О. Трансформація гендерних стереотипів у контексті революційних подій 1917 року. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Гендерні дослідження*. 2015. Вип. 1. С. 157–169.
17. Орлова Т.В. Жінки в революціях: українська історіографія XX – початку XXI ст. *Сторінки історії*. 2016. Вип. 2. С. 111–120.
18. Орцева О.С. Еволюція ідеї громадянського суспільства від витоків до сучасності. *Наукові праці. Державне управління*. 2017. Вип. 214. Том 226. С. 50–54.
19. Петришина Л.В. Гендерні особливості українського національного руху XIX – початку XX ст. *Науковий вісник міжнародного гуманітарного університету*. 2016. № 2–2211. С. 14–19.
20. Сташин І.О. Феміністичний рух країн Заходу та жіночий рух в Україні: екскурс в минуле. *Мова і культура. (Науковий журнал)*. Київ : Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2008. Вип. 10. Т. VI(106). С. 166–173.
21. Філіпенко Л. Російські жіночі журнали початку XX століття: розмаїття типів та напрямів. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: збірник наукових праць*. 2011. Вип. 14. С. 307–316.
22. Яценко Л. Жіночий рух України: етапи становлення. *Наукові записки з української історії: Збір. наук. праць*. Переяслав-Хмельницький. 2008. Вип. 21. С. 386–390.

Мотуз В.К. ПЕРЕДУМОВИ ДОЛУЧЕННЯ ПРЕДСТАВНИЦЬ УКРАЇНСЬКОГО ЖІНОЧОГО РУХУ ДО РОЗБУДОВИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ ПЕРІОДУ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ 1917–1921 РР.

У статті на основі аналізу наукових досліджень, присвячених соціальній історії України початку ХХ століття та безпосередньо її складовій частині – «жіночому питанню», розкриваються передумови долучення жінок до національно-демократичних перетворень періоду українських національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. Зокрема, автор наукової розвідки зосереджується на об'єктивних і суб'єктивних умовах та обставинах, які сприяли долученню представниць ліберально-демократичної та націонал-патріотичної течій українського жіночого руху початку ХХ століття до розбудови української державності в окреслений період. А саме це: відсутність української державності та перебування українських земель історично-географічного краю Наддніпрянська Україна на правах губерній у складі Російської імперії, входження ліберально-демократичної та націонал-патріотичної течій українського жіночого руху Наддніпрянини до складу українського національного руху; наявність українського громадянського суспільства та багаторічний досвід участі соціально активного жіноцтва у громадсько-політичному житті Наддніпрянської України; Перша світова війна (1914–1918 рр.), яка виявилась прискорювачем процесів, пов'язаних із соціально-демократичними трансформаціями у країнах; зростання як суспільного статусу жінки в Російській імперії, так і української національної свідомості; доба гласності в Російській імперії та практичний досвід представниць ліберально-демократичної та націонал-патріотичної течій українського жіночого руху Наддніпрянської України в інформаційно-публіцистичних проектах; назрівання революційної кризи в Російській імперії, зокрема в Наддніпрянській Україні, яку спричинила глобальна криза загальноімперського суспільства; повалення російського самодержавства та встановлення на теренах колишньої Російської імперії державної системи перехідного типу, що спричинило піднесення українського національного руху в Наддніпрянській Україні та дало сподівання українцям на побудову власної держави.

Ключові слова: *гендерна рівність, жінка, український жіночий рух в Наддніпрянській Україні на початку ХХ століття, український національний рух на початку ХХ століття, українські національно-визвольні змагання 1917–1921 рр.*

Ненота І.В.

Головне управління розвитку та супроводження матеріального забезпечення Збройних Сил України

ЗНАКИ РОЗРІЗНЕННЯ ВІЙСЬКОВИХ ЗВАНЬ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ У ХРОНОТОПІ РОЗВИТКУ ВІЙСЬКОВОЇ СИМВОЛІКИ

Мета дослідження полягає у висвітленні сутності процесу розроблення та впровадження символічного означення уніформи – знаків розрізнення військових звань. У початковий період, який хронологічно можна віднести до історичних рамок із 1991 року до 2014 року, розвиток знаків розрізнення військових звань відбувався під впливом радянських традицій із використанням елементів української історичної мілітарної традиції. З початком збройної агресії з боку Російської Федерації у 2014 році набуло актуальності питання введення нового однострою і знаків розрізнення з урахуванням власне українських мілітарних традицій, зокрема, і з метою покращення національно-патріотичного виховання військовослужбовців і сприяння протидії гібридній інформаційній війні. Методи дослідження. Вибір дослідницьких стратегій у розкритті мети дослідження визначив застосування системного та комплексного підходів, а також історико-хронологічного, семантичного та порівняльного методів. Системний і комплексний підхід характерні в контексті розкриття динаміки становлення та розвитку військової символіки України. Історико-хронологічний метод дослідження розроблення знаків розрізнення військових звань дав змогу визначити періодизацію процесу. Порівняльний метод сприяв уточненню семантики знаків розрізнення в історичному вимірі та новітньому значенні. Наукова новизна одержаних результатів полягає у постановці та розробленні актуальної теми, яка в науковому вимірі досліджується вперше. Нові знаки розрізнення військовослужбовців Збройних Сил України було затверджено Наказом Міністерства оборони України від 18 липня 2017 року № 370 «Про затвердження Зразків військової форми одягу та загальних вимог до знаків розрізнення військовослужбовців і ліцеїстів військових ліцеїв» та Наказом Міністерства оборони України від 20 листопада 2017 року № 606 «Про затвердження Правил носіння військової форми одягу та знаків розрізнення військовослужбовцями Збройних Сил України та ліцеїстами військових ліцеїв». Висновки. Процес опрацювання знаків розрізнення військових звань є складником процесу розвитку сучасної української уніформістики та військової символіки. Становлення системи знаків розрізнення військових звань залежало від об'єктивних умов історичного розвитку української державності. Система знаків розрізнення військових звань характеризується логічною послідовністю та взаємопов'язаністю її елементів, позначається впливом європейських та американських військових традицій, проте несе низку рис, притаманних українській мілітарній символіці.

Ключові слова: знаки розрізнення, військова символіка, уніформа, Україна, міністерство оборони, символічне означення уніформи.

З проголошенням незалежності України і створенням її Збройних Сил військово мало отримати новий однострій і відповідно нові знаки розрізнення військових звань. У цьому напрямі велася активна робота, і, хоча на той момент бракувало інформації про історію та знаки розрізнення українських збройних формувань, було розроблено кілька проєктів, які і на сучасному етапі розвитку Збройних Сил були б на рівні провідних країн світу. На основі колекції Національного військово-історичного музею України детально цю проблематику дослідив В. Карпов [1]. Свою працю цій темі присвятив також М. Чмир [2]. Втім, світо-

глядна інерція не дала змоги реалізувати запропоновані проєкти, і армія отримала дещо видозмінені знаки розрізнення радянської армії [3]. Тож можемо констатувати, що в зазначений початковий період розвиток знаків розрізнення військових звань увійшов до пострадянського етапу, який хронологічно можна віднести до історичних рамок із 1991 року до 2014 року.

Відділом військової символіки та геральдики Генерального штабу Збройних Сил України у 2009 році було розроблено проєкт нових знаків розрізнення військовослужбовців, які мали розміщуватись на муфтах до погонів-хлястиків.

Проект передбачав використання зірки одного розміру для всіх категорій офіцерського складу з додаванням окремого елемента для старшого та вищого офіцерського складу і шеврони з планками та дужками для рядового та сержантського складу [4]. Зазначені знаки розрізнення передбачались для професійних сержантів і старшин [5]. Реалізація проекту мала безсистемний характер – у багатьох військових частинах її не було застосовано взагалі. Реалізовано проект було лише в частині рядового та сержантського складу.

З початком збройної агресії з боку Російської Федерації у 2014 році знову набуло актуальності питання введення нового однострою і знаків розрізнення з урахуванням власне українських мілітарних традицій, зокрема, і з метою покращення національно-патріотичного виховання військовослужбовців та сприяння протидії гібридній інформаційній війні.

Обговорення зазначеного питання було започатковане В. Гайдукевичем у 2015 році в соціальній мережі «Фейсбук». Ним було створено групу, де всі охочі мали можливість подати своє бачення змін у парадному та повсякденному однострої та знаків розрізнення. Оскільки відповідно до частини 5 статті 7 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» розроблення та затвердження форми одягу та загальних вимог до знаків розрізнення військовослужбовців здійснюється виключно Міністерством оборони України, перші напрацювання групи було продемонстровано міністру оборони С. Полтораку. За його окремим дорученням (№ 9571/3 від 26 травня 2016 року) було створено робочу групу з метою розроблення проекту нової форми одягу та знаків розрізнення для Збройних Сил України. До цієї робочої групи ввійшли, окрім військовослужбовців за посадою, ще В. Гайдукевич, О. Лежнев, О. Руденко, О. Сопін, Т. Сопіна та М. Чмир [6]. Окрім робочої групи, міністром у 2015 році було утворено Центр розвитку та супроводження матеріального забезпечення Збройних Сил України (з 2017 року – Головне управління розвитку та супроводження матеріального забезпечення Збройних Сил України), у складі якого діє відділ військової символіки та геральдики [7].

Розподіляючи напрями роботи в робочій групі, питання розроблення знаків розрізнення армійських військових звань було доручено О. Лежневу. Питанням знаків розрізнення корабельних військових звань займався представник Військово-Морських Сил Збройних Сил України капітан 1-го рангу І. Мулярчук. За основу роботи було взято

принципи історизму та системності. Вивчався історичний досвід функціонування знаків розрізнення збройних формувань періоду визвольних змагань 1917–1922 років [8]. За цей короткий термін існування в спадок лишилась велика кількість різних систем знаків розрізнення. Враховуючи кардинальну відмінність однієї системи від іншої, жодну з них не було взято за основу. Втім, значною мірою було використано напрацювання з цього питання вже в часи незалежності України. Це і проект О. Руденка 1992 року [9], і напрацювання відділу військової символіки та геральдики Генерального штабу Збройних Сил України 2009 року.

Усі члени робочої групи зійшлися в погляді, що знаки розрізнення мають розміщуватися на муфтах до погонів-хлястиків. Знаки розрізнення для рядового та сержантського складу мали позначатися комбінацією вузьких і широких шевронів, планок і дужок. Використання шевронів для позначення підстаршинських посад було характерно для Української народної армії 1917–1918 років та 1920 року. Малюнок же галуна було використано за зразком стьожок стрільців і підстаршин УГА [10 с. 533]. Аналогічний підхід ми можемо спостерігати і в нашивок Української галицької армії. Подібне рішення можна також спостерігати і в проекті знаків розрізнення Української повстанської армії 1943–1944 років [11, с. 35].

Дужка і планка виступають надбанням сучасної історії та були запровадженні в нашому війську 2009 року як результат впливу американської та європейської мілітарної культури. Використання шевронів і дужок давало гнучкість знакам розрізнення в умовах майбутнього збільшення кількості військових звань рядового та сержантського складу.

Офіцерські звання мали позначатися «зорями» – чотирипроменевими зірками одного розміру, розташованими в один ряд уздовж погона. Наприклад, молодші лейтенанти, майори та бригадні генерали мали отримати одну зірку; лейтенанти, підполковники та генерал-майори – дві; старші лейтенанти, полковники та генерал-лейтенанти – три; капітани та генерал-полковники – чотири. Ескіз зазначеної зірки було розроблено О. Руденком у 1992 році [12]. Введення саме такої зірки мотивувалось використанням чотирипроменевої зірки у війську Української держави 1918 року. Приклад використання подібної зірки все-таки мав місце в нашій мілітарній традиції, а саме – у знаках розрізнення Української національної армії 1945 року [3, с. 44].

Для позначення старшого офіцерського складу в нижній частині погона мала міститися «плетінка» – стилізоване зображення плетіння з

двох здвоєних сутажних шнурів, яке використовувалось на повсякденних погонах старших офіцерів Української держави та нарукавних нашивках Української галицької армії [14, с. 41–42]. Схоже рішення можна також спостерігати і в проекті знаків розрізнення Української повстанської армії 1943–1944 років, де для позначення булавної старшини в нижній частині погона розміщувались дві переплетені між собою галунні нашивки [11, с. 15].

Для позначення вищого офіцерського складу вирішено було використати «зубчатку» – елемент характерного пеличного знака генеральної старшини Української галицької армії, розроблений Л. Лепким, який запозичив геометричний орнамент із народної вишивки. В УГА «зубчатка» використовувалась на комірці однострою і вказувала як на належність до роду військ, так і на належність до певної категорії військовослужбовців. Зокрема, стрільці і підстаршини носили зубчатки кольору роду військ; молодші старшини отримали обшивку золотим шнуром із зовнішніх країв; булавні старшини нашивали кольорову зубчатку на золоту прямокутну підложку; генеральні старшини на таку ж золоту підложку нашивали срібну орнаментовану зубчатку [14, с. 41–42].

Для військового звання генерал армії України пропонувалось розміщення над «зубчаткою» схрещених між собою булав, як це передбачалося на погонах для генерального бунчужного Української держави та на нарукавних нашивках генеральної старшини УГА [15, с. 59, с. 146]. Втім, згодом цей варіант був доопрацьований і трансформувався у «зорю з булавами». На дві схрещені між собою булави було накладено «зорю» більшого, порівняно з іншими, розміру. Над цим знаком додатково розміщувався знак у вигляді центрального елемента малого Державного Герба України – Тризуба [13, с. 10].

Знаки розрізнення корабельного складу ВМС також мали зазнати кардинальних змін. Як і у разі з армійськими знаками розрізнення, відзнаки рядового та старшинського складу мали позначатися шевронами та дужками, втім, на повсякденній і парадній формах одягу вони мали нашиватись на рукав. Військовослужбовці в званні від матроса до корабельного старшини включно мали розміщувати нашивку з шевронами у верхній частині лівого рукава, а в званні від головного корабельного старшини і вище – у нижній частині обох рукавів. Також нашивка мала нести зображення емблеми ВМС – Тризуба, накладеного на якір. При цьому у рядового і молодшого старшин-

ського складу емблема розміщувалася під шевронами, а у старшого – над ними.

Офіцерські звання на двобортній тужурці мали позначатися виключно нарукавними нашивками, розриваючи радянську традицію дублювання звань на рукавах і погонах. Військові звання мали позначатися комбінацією галунних нашивок різної товщини, над якими розміщується вже згадана вище емблема ВМС. Також було приведено у відповідність до світової практики позначення військового звання капітан 1-го рангу чотирма галунами середнього розміру.

За деяких форм одягу передбачалося використання муфт на погонах-хлястиках, при цьому знаки розрізнення не повторювали армійські зразки, а за світовою традицією несли такі ж знаки розрізнення, як і на рукавах тужурок. Виняток становили лише адмірала, для яких передбачались такі ж знаки розрізнення, як і для їхніх армійських колег, але на гаптованій золотом муфті [16].

Схожа система знаків розрізнення використовувалась українськими моряками періоду перших визвольних змагань, тож є для нашого флоту традиційною [17, с. 83–88].

Президентом України – Верховним Головнокомандувачем Збройних Сил України 5 липня 2016 року було затверджено проект «Предмети однострою та знаки розрізнення Збройних Сил України», попередньо погоджений міністром оборони України, начальником Генерального штабу – Головнокомандувачем Збройних Сил України та керівниками зацікавлених структурних підрозділів Міністерства оборони України. Затверджені в проекті знаки розрізнення вперше було продемонстровано під час параду, присвяченого Дню Незалежності України, 24 серпня 2016 року.

9 серпня 2016 року міністром оборони України було затверджено «Тимчасовий порядок розміщення беретного знака, емблем родів військ, носіння орденів, медалей та інших відзнак на військовій формі одягу військовослужбовців Збройних Сил України», яким, поміж іншого, затверджувались і знаки розрізнення військових звань [17].

На основі затвердженого проекту нові знаки розрізнення військовослужбовців Збройних Сил України було затверджено Наказом Міністерства оборони України від 18 липня 2017 року № 370 «Про затвердження Зразків військової форми одягу та загальних вимог до знаків розрізнення військовослужбовців і ліцеїстів військових ліцеїв» і Наказом Міністерства оборони України від 20 листопада 2017 року № 606 «Про затвердження Правил носіння військової форми одягу та

знаків розрізнення військовослужбовцями Збройних Сил України та ліцеїстами військових ліцеїв».

Відповідно до наказу військовослужбовці Сухопутних Військ, Повітряних Сил, частин берегового компоненту ВМС, Високомобільних десантних військ і Сил спеціальних операцій отримали знаки розрізнення жовтого (чорного для ССО) металу на муфтах до погон кольору однострою. Звання солдат (матрос) жодних позначень на муфту не отримало; старший солдат (старший матрос) позначався одним шевроном, молодший сержант, сержант і старший сержант – двома-чотирма шевронами відповідно, старшина під чотирма шевронами мав додатково дужку, прапорщик – один широкий шеврон і дужку під ним, старший прапорщик – над широким шевроном із дужкою додатково отримував ще один шеврон. Молодший лейтенант, лейтенант, старший лейтенант і капітан позначалися на погоні від однієї до чотирьох зірок. Майор, підполковник і полковник мали одну-три зірки над плетінкою. Генерал-майор, генерал-лейтенант і генерал-полковник – відповідно, одну дві та три зірки над зубчаткою. Генерал армії України над зубчаткою мав зорю з булавами та Тризуб.

Корабельні військові звання ВМС позначалися нарукавними знаками розрізнення на двобортній тужурці та форменці (фланелівці) та муфтами на погони за інших форм одягу. Матрос на нашивці ніс зображення емблеми ВМС, старший матрос, старшина 2-ї статті, старшина 1-ї статті та корабельний старшина над емблемою мали від одного до чотирьох шевронів, головний корабельний старшина – один широкий шеврон із дужкою під ним, мічман і старший мічман – під широким шевроном дві і три дужки відповідно. Молодший лейтенант для позначення звання отримав один галун середньої товщини, лейтенант – один середній і один вузький, старший лейтенант – два середніх, капітан-лейтенант – два середніх і один вузький, капітан 3-го рангу –

три середніх, капітан 2-го рангу – три середніх і один тонкий, капітан 1-го рангу – чотири середніх. Адміральські звання на двобортній тужурці позначалися нарукавними нашивками у вигляді одного широкого і від одного до трьох середніх галунів для котрадірала, віцеадмірала та адмірала відповідно. За інших форм одягу знаки розрізнення позначалися на чорних муфтах зубчаткою та одною-трьома зірками відповідно.

Власні знаки розрізнення отримали курсанти і ліцеїсти. У нижній частині муфти до погона розміщується емблема курсанта чи ліцеїста, над якими містяться відзнаки військового звання. Наприклад, курсанти у військовому званні від старшого солдата до сержанта мають знаки розрізнення аналогічні до загальновійськових, але для старшого сержанта передбачено розміщення дужки під трьома шевронами. Ліцеїсти як знаки розрізнення отримали планки, що розміщуються вище емблеми ліцеїста. Молодший віцесержант, віцесержант і старший віцесержант мають від однієї до трьох планок відповідно.

Курсанти та ліцеїсти, що мають корабельні військові звання, використовують відповідні знаки розрізнення ВМС із заміною емблеми ВМС на знак курсанта чи ліцеїста.

Для польової форми одягу передбачався прямокутний клапан кольору польового однострою з текстильною застібкою велсо, на якому вигаптовано темно-зеленими нитками знаки розрізнення аналогічні до повсякденних. Для морської службової форми передбачено аналогічний клапан чорного кольору з вигаптованими блакитними нитками знаками розрізнення.

Підсумовуючи, можемо констатувати, що система знаків розрізнення військових звань характеризується логічною послідовністю та взаємопов'язаністю її елементів, позначається впливом європейських та американських військових традицій, проте несе низку рис, притаманних українській мілітарній символіці.

Список літератури:

1. Карпов В. Розроблення арматурі до одностроїв військовиків Збройних Сил України. *Військово-історичний альманах*. 2005. Ч. 1 (10). С. 124; Карпов В. Військова символіка України. Нарукавні знаки (1992–1999 рр.). / Каталог нарукавних знаків з фондів Центрального музею Збройних Сил України. Київ : ЦМЗСУ, 1999. 86 с.; іл.
2. Чмир М. Розробка знаків розрізнення військових звань військовиків Збройних Сил України у 1992–1994 рр. *Коллекцион*. 2014. № 4. С. 2–9.
3. Наказ міністра оборони України № 150 від 12 червня 1995 р. «Про введення в дію Правил носіння військової форми одягу військовослужбовцями Збройних Сил України».
4. Сич В. Однострій має стати дійсно українським. *Народна армія*. 2009. 26 серпня.
5. Муравйов О., Чмир М. Як упізнати професійного сержанта? *Народна армія*. 2009. 14 березня.
6. Поточний архів Головного управління розвитку та супроводження матеріального забезпечення Збройних Сил України. Спр. 43/1. С. 132.

7. Поточний архів Головного управління розвитку та супроводження матеріального забезпечення Збройних Сил України. Спр. 5. Т. 1. С. 1.
8. Карпов В. Однострої Української армії (1917–1920). *Військово-історичний альманах*. 2001. Ч. 1. С. 110.
9. Карпов В. Генеза загальновійськового нарукавного знаку Збройних Сил України та вимога часу. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтва* : наук. журнал. Київ : Міленіум, 2015. № 2. С. 171–174.
10. Історія українського війська / В. Гриневич та ін. ; упорядкув. Я. Дашкевич ; ред. М. Парцей. Москва – Львів : Світ, 1992. 712 с.
11. Веденеев Д. Форма УПА: неизвестный проект. Однострій. 2010. № 4. С. 14–16; Карпов В. Символіка Української повстанської армії як ознака національної ідентичності. *Вісник Національного університету оборони України*. Київ : Національний університет оборони України, 2014. № 3. С. 139–144; Музичук С., Марчук І. Українська повстанська армія. Рівне, 2006. 56 с.
12. Національний військово-історичний музей України. ОФ. Інв. № 678.
13. Лежнев О. Історичний аспект у розробці дизайну нових знаків розрізнення військовослужбовців ЗСУ. *Дизайн: історія, теорія, практика*. Харків, 2018. С. 7–14.
14. Тинченко Я. Галицька армія. Ноябрь 1918 – апрель 1920. Цейхгауз, 2010. № 4. С. 32–49.
15. Пінак Є., Чмир М. Військо української революції 1917–1922 років. Харків, 2017. 432 с.
16. Тимчасовий порядок розміщення беретного знака, емблем родів військ, носіння орденів, медалей та інших відзнак на військовій формі одягу військовослужбовців Збройних Сил України.
17. Тинченко Я. Військово-морські сили України. 1917–1921. Київ : Темпора, 2012. 116 с.

Nepota I.V. SIGNS OF DISTINGUISHING THE MILITARY RANKS OF THE ARMED FORCES OF UKRAINE IN THE CHRONOTYPE OF THE DEVELOPMENT OF MILITARY SYMBOLS

The purpose of the study is to highlight the essence of the process of development and implementation of the symbolic definition of the uniform – insignia of military ranks. In the initial period, which can be chronologically attributed to the historical framework from 1991 to 2014, the development of insignia of military ranks took place under the influence of Soviet traditions using elements of the Ukrainian historical military tradition. With the beginning of the armed aggression by the Russian Federation in 2014, the issue of introducing a new uniform and insignia became relevant, taking into account the actual Ukrainian military traditions, including to improve national and patriotic education of servicemen and promote countering hybrids to information warfare. Research methods. The choice of research strategies in revealing the purpose of the study determined the application of systematic and integrated approaches, as well as historical-chronological, semantic and comparative methods. A systematic and comprehensive approach is typical in the context of revealing the dynamics of formation and development of military symbols of Ukraine. Historical and chronological method of studying the development of insignia of military ranks allowed determining of the periodization of the process. The comparative method helped to clarify the semantics of the insignia in the historical dimension and the latest meaning. The scientific novelty of the obtained results lies in the formulation and development of a topical topic, which is studied for the first time in the scientific dimension. The new insignia of servicemen of the Armed Forces of Ukraine was approved by the order of the Ministry of Defense of Ukraine dated July 18, 2017 № 370 “On approval of military uniforms and general requirements for insignia of servicemen and lyceum students of military lyceums” and the order of the Ministry of Defense of Ukraine of November 20, 2017 № “On approval of the Rules for wearing military uniforms and insignia by servicemen of the Armed Forces of Ukraine and lyceum students of military lyceums”. Conclusions. The process of elaboration of insignia of military ranks is a component of the process of development of modern Ukrainian uniforms and military symbols. The formation of the system of insignia of military ranks depended on the objective conditions of the historical development of Ukrainian statehood. The system of insignia of military ranks is characterized by the logical sequence and interconnectedness of its elements, is influenced by European and American military traditions, however, has a number of features inherent in Ukrainian military symbols.

Key words: *insignia, military symbolism, uniform, Ukraine, Ministry of Defense, symbolic designation of uniform.*

Петренко І.М.

ВНЗ Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі»

**ШЛЮБНО-СІМЕЙНІ ВІДНОСИНИ НІМЕЦЬКИХ КОЛОНІСТІВ
У ПОЛТАВІ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.**

У статті йдеться про шлюбно-сімейні відносини німецьких колоністів у Полтаві в першій половині ХІХ ст. Розглянуто причини та наслідки шлюбно-сімейних конфліктів, їх розв'язання та застосування превентивних заходів щодо неприпустимості їх у майбутньому.

Німецькі колоністи, переселяючись у Російську імперію, мали власний культурний менталітет. На українських землях вони потрапляли у мультинаціональне культурне середовище. Німецькі поселенці в Полтаві становили собою окрему корпорацію, наділену правами. Шлюбно-сімейні відносини колоністів перебували під контролем адміністрації Німецької колонії: інспекції, приказу, комітету. Втручання соціуму в приватне життя було характерним для патріархального суспільства в умовах існування традиційних відносин, адже в середовищі німецьких ткачів-сукноробів промисловий переворот проникав повільно. Для забезпечення миру, спокою та стабільних відносин у Німецькій колонії 1815 року було розроблено спеціальні правила, які регламентували життя колоністів. Шлюби відбувалися переважно між колоністами і рідко з представниками місцевого населення. Ізольованість німецьких колоністів від місцевого населення зумовлювалася кількома причинами: намаганням уникнути асиміляції; збереженням релігійності (переважно лютеранства); політикою держави, спрямованою на підтримку ізольованості поселень, бажання не допустити поширення протестантизму в державі.

Для шлюбно-сімейних відносин німецьких поселенців були характерними замкнутість, суворота регламентація, дотримання порядку, дотримання букви закону. Такі особливості призводили до бажаних результатів, адже серед німецьких поселенців майже не було конфліктів, порушень шлюбно-сімейних приписів, сварок і непорозумінь. Проаналізовані нами шлюбно-сімейні конфлікти були нечастими і радше винятком, ніж правилом.

Релігійність німецьких колоністів, повага до старших, моральність і порядність стали нормою шлюбно-сімейних відносин. Їхня повага до шлюбно-сімейних норм і правил була прикладом для місцевого, українського населення.

Ключові слова: німецькі колоністи, місто Полтава, шлюбно-сімейні відносини, розлучення, перелюб, закон.

Постановка проблеми. Проголошення незалежності України привело до її розвитку як демократичної, суверенної, правової та соціальної держави. Значну увагу було приділено забезпеченню прав і свобод усіх громадян держави, незалежно від національності, релігії, культури, мови тощо. Однією з головних проблем українського державотворення є забезпечення належного розвитку національним меншинам, яких в Україні проживає понад 100. Історично склалося так, що в нашій державі проживало і проживає багато людей різних національностей, які, не будучи етнічно українцями, відчувають себе українцями і пишаються цим, хоча й зберігають власну мову, культуру, традиції, релігію, менталітет тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історія німецьких колоністів на Полтавщині вже була предметом наукового інтересу дослідників.

Грунтовні наукові розвідки цьому питанню присвятили І. Павловський, В. Жук, А. Лушакова, О. Коваленко, О. Іваненко, І. Швайка, О. Згурський, С. Майзус, І. Петренко та О. Лоцихін [10–12; 2–5; 7; 17; 18; 8; 15] та інші. Вчені проаналізували причини та обставини появи людей німецької національності на Полтавщині та інших регіонах України, умови їхнього проживання та роботи, зробили висновок про цінний внесок поселенців у розвиток економіки, освіти, культури.

Постановка завдання. Повсякденні шлюбно-сімейні відносини колоністів, на жаль, виявилися малодослідженими дослідниками. Однак це цікава сфера для наукового аналізу, яка дає можливість виявити характер, менталітет, родинні цінності німецьких поселенців у Полтаві в першій половині ХІХ ст. Завданнями статті є проаналізувати шлюбно-сімейні відносини німецьких колоніс-

тів у Полтаві, виявити їхні особливості, показати причини шлюбно-сімейних конфліктів і дослідити превентивні заходи адміністрації Німецької колонії з метою не допустити їхнього повторення в майбутньому.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Першим генерал-губернатором на дві губернії – Полтавську і Чернігівську – був Олександр Куракін (1759–1828) – людина високоосвічена, культурна, відомий громадський діяч. Прибувши до Полтави, він розпочав розбудовувати місто. Запросив із Петербурга архітектора Михайла Амвросимова (1760–1825), який розробив проект забудови міста, за яким місто поділялося на квартали і розширив його межі.

О. Куракін відразу поставив питання про те, що всі будівлі має бути зведено з якісної цегли. Він почав дбати про влаштування міських цегельних заводів. Два з таких заводів було влаштовано за Задихальним яром (місце в Полтаві, де були скотобійні), біля річечки Полтавки (Тарапунька) під Хрестовоздвиженським монастирем. Для виготовлення цегли запросили з Поволжя, із Саратова вісьмох німців-колоністів. На думку О. Куракіна, прибулі німці мали передати досвід полтавцям у цій справі. Поміщикам було оголошено пропозицію надсилати своїх кріпаків для оволодіння майстерністю виготовлення цегли під керівництвом німців-колоністів.

На початку XIX ст. Росія відчувала військову загрозу Наполеонівської Франції. Не вистачало сукна та інших тканин для обмундирування армії. Сукно раніше закупляли в Англії, але на початку XIX ст. торговельні зв'язки було порушено через континентальну блокаду, влаштовану Францією. Це й спонукало розвивати власну текстильну промисловість.

На Полтавщині було добре розвинене вівчарство, населення заготовляло багато якісної вовни, з якої можна було робити сукно. З метою організації цього на державному рівні князь О. Куракін уважав за необхідне запросити з-за кордону кваліфікованих сукноробів. 20 червня 1808 року імператор Олександр II затвердив указ про запрошення до Російської імперії майстрів із Моравії, Богемії, Саксонії, Баварії, Ельзасу для виготовлення армійського сукна.

О. Куракін запропонував поселити їх у Полтаві, Кременчуці, Костянтинограді (нині місто Красноград Харківська область) – у тодішній Полтавській губернії. Він розробив умови та обов'язки колоністів.

У листопаді 1808 року до Полтави прибуло шість сімей перших колоністів, суконних і шер-

стяних справ майстрів. Для колоністів було виділено землю біля цегельних заводів у Задихальному яру, де збудували будинки [2, с. 19].

Наступники князя О. Куракіна, генерал-губернатори Яків Лобанов-Ростовський (1760–1831), а потім Микола Рєпнін (1778–1845), опікувалися колонією.

У Полтаві оселилося 54 сім'ї колоністів (249 осіб), Костянтинограді – 41 сім'я (218 осіб), Кременчуці – дві сім'ї (10 осіб). Всі колоністи були бідними людьми, вихідцями із селян і ткачами за професією [2, с. 24].

Першими поселенцями в Полтаві були: Бейстер, Беккер, Бер, Брунзель, Вернер, Вольф, Геніх, Голле, Гофман, Еккерт, Зориш, Капш, Клар, Краузе, Крігер, Ланге, Лешке, Матезіус, Мельцер, Міллер, Міхаеліс, Носке, Паде, Петтель, Ріхтер, Роде, Ромер, Йоган Трепке, Тренські, Тун, Фаренкруг, Цейшнер, Цірбург, Шейнерт, Шіллінг, Шіслер, Штарк та інші [10, с. 25–26].

Німецькі сукнороби вирізнялися працьовитістю, дисципліною, добропорядністю в сімейних відносинах. Відоме ім'я лікаря Івана Саара, який добросовісно виконував свої обов'язки. У Німецькій колонії діяли початкові школи, де діти вивчали Закон Божий, читання та письмо.

У 1808 році у Німецькій колонії було створено інспекцію у складі інспектора і трьох його помічників для управління. Колоністи розробили правила у 1815 році, за якими жили. Ініціював це помічник інспектора Кондура. Правила було складено німцями Роде, Кларом, Мельцером, Міхаелісом, Йоганом Трепке, Тренським і вдовою Єлизаветою Гофман.

Для управління Німецькою колонією у 1820 році замість інспекції було створено прикази (очільники – Юліан Лешке, Богдан Мельцер), до якого входили: шульц (староста), писар, два засідателі (байзітцери).

Колоністи повністю залежали від адміністрації, за винятком кримінальних справ, коли вони підлягали розгляду в суді. Без згоди приказу не можна було залишати колонію, одружуватися. За непослух приказові був штраф – 2 руб. Приказ видавав паспорт на період відпустки (з місяці). Лайка і образи між колоністами заборонялися, інакше стягувався штраф від 10 до 20 коп. Штрафували тих, кого було помічено в п'яному або непристойному вигляді. Винуватець та учасник бійки сплачував штраф 50 коп.

Німецькі поселенці були глибоко релігійними людьми, переважно сповідували лютеранство. Підлягали штрафу ті особи, які протягом року не брали участі в богослужінні. Ті німці, які протя-

гом трьох років не долучалися до святих таїнств, виключалися з общини доти, доки знову не почнуть виконувати обряди. Ці інструкції було складено колоністами, і їхньою метою було навести лад у громаді та забезпечити належний порядок [19].

До обов'язків старости (шульца) належали: привчати колоністів дотримуватися морально-етичних норм, виховувати у молоді повагу до старших, батькам показувати дітям приклади працелюбства, чесності та порядності, судити, але в справах, які не перевищують цінність 25 руб., доповідати Малоросійському військовому губернатору про кількість народжених, померлих і одружених. Стежити за тим, щоб колоністи щонеділі та у святкові дні відвідували церкву; не сварилися між собою і не зводили наклепи (інакше мали сплачувати штраф у сумі 2 руб., а тих, хто не міг його сплатити, саджали на хліб і воду на тиждень під арешт); з метою запобігання пожежам не ходили вночі зі свічками й запаленими люльками; не ходили після 22:00 в непристойному вигляді; не допускалися в колонію жінки легкої поведінки, однак «если же кто из колонистов даст им в своем доме приют, то на первый раз такой колонист отдаётся на общественные работы на три месяца, а во второй раз у него отбирают дом и он высылается из колонии, о чем, впрочем, приказ представляет на усмотрение генерал-губернатора» [10, с. 53].

Фактично старости виконували поліційні обов'язки. Старости мали стежити, щоб колоністи вели тверезе і спокійне життя, «они должны были вразумлять о благочинии церковном, о долге каждого посещать в воскресные, праздничные и торжественные дни службу Божию, толковать, вразумлять и научать, что до добронравия и пользы к общежитию относится, так чтобы молодые к родителям и старикам были почтительны и послушны, а сии примерами своими учили бы их трудолюбию, честности, воздержанию и мирному в колониях и семействах сожитию» [10, с. 51]. Ім'я недбайливих колоністів старости зобов'язані були заносити в списки для генерал-губернатора, щоб можна було виявити добропорядних і непорядних та щоб трудолюбиві могли мати переваги та довіру.

Колоністи, як правило, вели тверезий спосіб життя. В 1809 році вони звернулися з проханням в інспекцію закрити шинок у колонії, позаяк він був притулком непорядних людей.

Адміністрація Німецької колонії мала право втручатися в сімейні справи та призначала покарання за порушення шлюбних норм, коли колоністи зверталися до неї.

У 1816 році косянтиноградський колоніст Бейрлейн скаржився віцегубернатору Бояринову на свого зятя, колоніста Трешау. Тесть звинувачував зятя в лінощах і поганому поводженні з дружиною, що призвело до того, що вона залишила чоловіка й переїхала жити до батька. Бейрлейн просив дозволу залишити дружину в себе доти, доки її чоловік «возчувствуется и в жестоком с нею несправедливом поступке придет в раскаяние» [10, с. 30]. Однак розслідування обставин справи призвело до неочікуваних висновків, адже з'ясувалося, що дружина нехтувала чоловіком, навіть «возымела знакомство с другими холостыми учениками и даже два раза оставляла мужа» [10, с. 30]. Вона біла свого чоловіка, який ніколи її не ганьбив, а навпаки – був поблажливим.

Подружжя вислало до Полтави для виправлення та посадили в гамівний будинок («смирительный дом»), як практикувалося тоді.

Інший колоніст Прогацький скаржився на свою дружину, яку звинувачував у перелюбі. Вона втекла від нього до іншого колоніста. Розслідування потребувало подвійне порушення шлюбно-сімейних норм: перелюб дружини і блуд німецького колоніста, який прийняв до себе заміжно жінку. Розслідування довело провину жінки, і її посадили на тиждень у в'язницю. Потім помічник інспектора колонії повернув її до чоловіка та наказав усім колоністам «дабы наперед лишить ее всех способов к новым ее затеям и беспокойству начальству, сделать подтверждение, чтобы ни один из них принять Прогацкую не смел» [10, с. 30].

У 1841 році в Полтаві було створено комітет для покращення управління Німецькою колонією. До нього в 1846 році надійшла скарга від косянтиноградського колоніста Готфріда Зенклейтера на свою дружину Юлію, яку він звинувачував у перелюбі. Сам позивач був лінивим, самовільно залишав колонію. Приказ у Косянтинограді доручив пастору опікуватися ним, умовити його повернутися до порядного життя. Однак такі заходи не принесли результатів. Юлія втекла від нього в Полтаву, де оселилася в німецькій колонії у своєї сестри, яка була заміжня за колоністом Шейнертом, і продовжувала вести непорядне життя. Приказ прийняв рішення: «Юлию Зенклейтер отправит в Полтаву в смирительный дом на один месяц, а ее супруга «за допущение жены своей к разврату» и за неодобрительное поведение «употребить на общественную работу на 6 недель» [10, с. 79]. Подружжя бажало вступити в полтавську чи косянтиноградську колонію, однак їм відмовили. Тоді приказ ухвалив

рішення – призначити їм на 3 місяці виконання громадських робіт, однак відстрочили виконання свого рішення на пів року, бо подружжя дало слово виправитися. Юлія Зенклейтер залишилася в полтавській колонії і займалася годувальництвом («кормчеством»).

У 1856 році подружжя покинуло Німецьку колонію, свій будинок передали багатому колоністу Карлу Трешау, однак цю оборудку оскаржила родичка Луїза Зенклейтер, проте через вимогу комітет зробити капітальний ремонт будинку вона відмовилася від нього. Відремонтувала його Юлія Зенклейтер, яка заробила гроші годувальництвом.

Колоністи відмовлялися приймати у своє товариство людей ненадійних і сумнівних. У 1843 році приказ відмовився прийняти Самуїла Міхаеліса із сином як людину з поганою поведінкою. В 1856 році приказ відмовився прийняти в товариство колоністів послушника. Від німкені Меланії Іванової, дочки Зенклейтера, народився в 1827 році незаконний син Іван Зенклейтер. В 1854 році він вступив до Полтавського Густинського монастиря, де, пробувши два роки, через хворобу покинув монастир. Вважаючи себе німцем, він просив приказ вступити до товариства колоністів, але йому відмовили. Вдову ж Моок приказ звільнив із товариства для переїзду до монастиря [10, с. 81–82].

У 1849 році мешканка колонії Варвара ф. Денц подала скаргу губернатору на свого чоловіка, де скаржилася на його безпутне життя, жорстоке поводження з нею і незабезпечення родини. Староста Кункель і бейзітцери Вільгельм Міллер і Вільгельм Трепке провели розслідування. Приказ ухвалив рішення: ф. Денц є сином покійного поручика голландської служби, а тому вжили всіх заходів для вигнання його з фабрики [10, с. 82].

Таких справ про втручання адміністрації у приватне життя колоністів було багато.

Ніхто з колоністів у жодному разі не мав права здавати або продавати своє майно іншим колоністам. Допускалося це лише у разі, коли в колоніста не було дітей і спадкоємців, а хвороби й старість не давали змоги вести господарство. Операції купівлі-продажу відбувалися лише з дозволу генерал-губернатора.

Часто передання будинків іншим колоністам було умовою утримання їх до смерті. Найчастіше таке передання відбувалося бездітними колоністами, які не мали спадкоємців і не могли вже працювати через старість і немічність. У 1850 році колоніст Каменський передав свою садибу Августу Трепке з умовою доглядіти його

до смерті. В Костянтинограді вдова колоніста Христина Ширман передала свій будинок і спадкові володіння Фрідріху Шоффа з умовою сплати його боргу 30 руб. 39 коп. Готфрід Міхаеліс передав свій будинок Вільгельму Трепке, колоніст Нейзнер – Едуарду Гофману [10, с. 83].

Траплялися і протести з боку родичів щодо передання цих будинків. У полтавській колонії проживала вдова Йоганна Тун, яка після смерті чоловіка передала будинок Августу Кункелю, що був старостою приказу. Кункель володів цим будинком тривалий час. Раптом з'явилася претендентка на будинок Флорентіна Брунк, сестра покійного чоловіка Йоганна Туна. Приказ ухвалив рішення: відібрати будинок у Кункеля і віддати його Брунк і дітям другої сестри Туна Єлизавети Доротеї Ланге. Губернатор став на сторону Кункеля, апелюючи до того, що жоден із родичів не догледів вдову Туна. Будинок залишили Кункелю [10, с. 83].

Були випадки передання будинку родичам. Зокрема, вдова колоніста Мартина Капша передала будинок у костянтиноградській колонії з 5 десятинами землі відразу 7 родичам [10, с. 85].

У Німецькій колонії було благодійне товариство, яке піклувалося про вдів і сиріт. Вдову намагалися швидше видати заміж за іншого колоніста, щоб матеріально забезпечити її і сиріт і щоб не простоював ткацький верстат. Круглих сиріт віддавали на виховання колоністам [19].

У 1861 році письменник Олександр Кониський писав: «В настоящее время всех колонистов в Полтаве считается 254, а в Константинограде 268 душ; но между ними найдется не более пяти-шести сколько-нибудь достаточных семейств; все же прочее в самом худшем положении, хотя долг приказу общественного призрения уже выплачен – Где же, в самом деле, зло бедности? Между колонистами положительно нет ни пьяниц, ни воров, ни расточителей; все они люди трудолюбивые, аккуратные; но отчего они бедны? Отчего правительственные пособия не улучшили их состояния? Наши немцы объясняют это явление следующим образом: 42 арш. сукна выделяется семейством из 4 душ в 14 дней. При этом фабрикант, кроме труда, расходует на масло, клей, освещение, отопление, на починку инструментов, на валку, стрижку и отделку сукна, да на свой счет укупорит и отвезет сукно в Кременчуг, где из комиссии ему дадут за каждый аршин 75 коп.; а с этого не разживешься. По этому расчету выработаетесь в сутки от 7 до 10 коп. Разве можно из этого содержать семейство? Слава Богу, теперь долг казне уплатили, авось поправимся!» [6, с. 70–71].

30 травня (11 червня) 1867 було опубліковано закон про ліквідацію Німецької колонії в Полтаві. Із генозою буржуазних відносин у Російській імперії, будівництвом великих фабрик зі значними капіталами та машинами для виготовлення сукон домашнє, ручнє виробництво німецьких ткачів-поселенців уже було не на часі. Вони тяжко працювали, але ця робота вже не приносила бажаних прибутків і не давала можливості добре жити.

Висновки. Німецькі поселенці в Полтаві становили собою окрему корпорацію, наділену правами. Шлюбно-сімейні відносини колоністів перебували під контролем адміністрації Німецької колонії: інспекції, приказу, комітету. Втручання соціуму в приватне життя було характерним для

патріархального суспільства в умовах існування традиційних відносин, адже в середовище німецьких ткачів-сукноробів промисловий переворот проникав повільно. Шлюби відбувалися переважно між колоністами і рідко з представниками місцевого населення.

Для шлюбно-сімейних відносин німецьких поселенців були характерними замкнутість, суворе регламентація, дотримання порядку, дотримання букви закону. Такі особливості приводили до бажаних результатів, адже серед німецьких поселенців майже не було конфліктів, порушень шлюбно-сімейних приписів, сварок і непорозумінь. Проаналізовані нами шлюбно-сімейні конфлікти були нечастими і радше винятком, ніж правилом.

Список літератури:

1. Бодянский П. Памятная книжка Полтавской губернии за 1865 год. Полтава : Изд. Полт. Губ. Стат. Ком., 1865. 453 с.
2. Жук В. Долею пов'язані з Україною. Нариси з історії німецьких колоністів на Полтавщині, про долю їх нащадків і відродження німецьких товариств у краї. Полтава : Дивосвіт, 2006. 330 с.
3. Іваненко О. Німці в культурно-освітньому просторі Наддніпрянської України (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). *Український історичний журнал*. Київ, 2014. № 4. С. 109–127.
4. Згурський О. Німецький острівець у Полтаві. URL: <https://poltava.to/news/7646>.
5. Коваленко О. Про створення німецької колонії у Полтаві. *Німецькі поселенці на українських землях: історичні та актуальні проблеми і перспективи* : тези міжнародної конференції. Полтава, 2013. С. 211–214.
6. Конисский А. Из Полтавы. *Основа*. 1861. Май. С. 68–71.
7. Лушакова А., Евселевский Л. Улицами старого Кременчуга. Кременчуг : Кременчук, 2001. 222 с.
8. Майзус С. «Німецька колонія»: екскурсія туди, де грав Щепкін. URL: <https://poltava365.com/1608-nimeczka-koloniya-ekskurs.html>.
9. Николайчик Ф. Город Кременчук. Исторический очерк. Санкт-Петербург : Тип. М. Стасюлевича, 1891. 217 с.
10. Павловский И. Немецкие колонии в Полтавской губернии ХІХ ст. (1808–1867) (по архивным данным). *Труды Полтавской ученой архивной комиссии*. Полтава, 1913. 121 с.
11. Павловский И. Очерк деятельности малороссийского генерал-губернатора князя А.Б. Куракина (1802–1808 гг.): по архивным данным, с рисунками. Полтава : Т-во Печатного Дела, 1914. 31 с.
12. Павловский И. Статистические сведения о Полтавской губернии сто лет назад. *Труды Полтавской ученой архивной комиссии*. Полтава, 1906. 234 с.
13. Памятная книжка Киевского учебного округа. Полтавская губерния. Киев, 1890. 245 с.
14. Писаревский Г. К истории иностранной колонизации в России. Москва : Печатня А.И. Снегиревой, 1909. 346 с.
15. Petrenko I., Loshchykhin O. German colonies in Poltava region // Східноєвропейський історичний вісник / головний редактор В. Ільницький. Дрогобич : Видавничий дім «Гельветика» 2019. Вип. 11. С. 78–88.
16. Шандра В. Малоросійське генерал-губернаторство 1802–1856 : функції, структура, архів. Київ : Вид-ня Держ. комітету архівів України, 2001. 356 с.
17. Швайка І. Взаємовідносини німецьких колоністів та українського населення (кінець ХVІІІ – 20-ті роки ХХ століття): (дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 – Історія України. Харків, 2018. 256 с.
18. Швайка І. Економічні взаємовідносини німецьких колоністів з українським населенням у ХІХ столітті. *Збірник наукових праць «Історія та географія»*. Харків, 2016. № 53. С. 16–21.
19. German Colonies in the Poltava Province. URL: <https://www.germansfromrussiasettlementlocations.org/2019/02/german-colonies-in-poltava-province.html>.

Petrenko I.M. MARRIAGE-FAMILY RELATIONS OF GERMAN COLONISTS IN POLTAVA IN THE FIRST HALF OF THE XIX CENTURY

The article deals with the marriage and family relations of the German colonists in Poltava in the first half of the nineteenth century. The causes and consequences of marital and family conflicts, their resolution and the application of preventive measures for their inadmissibility in the future are considered.

German colonists, moving to the Russian Empire, had their own cultural mentality. In the Ukrainian lands, they fell into a multinational cultural environment. The German settlers in Poltava were a separate corporation with rights. The marriage and family relations of the colonists were under the control of the administration of the German colony: inspections, orders, committee. The interference of society in private life was characteristic of patriarchal society in the context of the existence of traditional relations, because in the midst of German weavers, the industrial revolution has penetrated slowly. In order to ensure peace, tranquility and stable relations, special rules were laid down in the German colony of 1815, which governed the lives of the colonists. Marriages took place mainly between the colonists and rarely with representatives of the local population. The isolation of the German colonists from the local population was due to several reasons: the attempt to avoid assimilation; preserving religiosity (mainly Lutheranism); a policy of the state aimed at supporting the isolation of settlements, the desire to prevent the spread of Protestantism in the state.

The marriage and family relations of German settlers were characterized by seclusion, strict regulation, observance of the order, following the letter of the law. Such features led to the desired results, as there were almost no conflicts among the German settlers, violations of marital and family regulations, quarrels and misunderstandings. The marital-family conflicts we analyzed were infrequent and rather an exception than the rule.

The religiosity of the German colonists, respect for the elders, morality and honesty became the norm of marriage and family relations. Their respect for marriage and family rules was an example for the local, Ukrainian population.

Key words: *German colonists, Poltava city, marriage and family relations, divorce, adultery, law.*

Попов В.Ж.

Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ КИЯН У 1919 РОЦІ У ЩОДЕННИКАХ СУЧАСНИКІВ

Для історії повсякденності особливе значення мають документи особистого походження, зокрема щоденники, в яких зафіксовані свідчення безпосередніх учасників подій, що цікавлять дослідника. У статті на основі аналізу щоденникових записів сучасників революції 1917–1920 рр. вивчається повсякденне життя киян у 1919 році. Суб'єктивний характер щоденника як письмового документа дозволяє охарактеризувати суспільні настрої в певний історичний період, оскільки автори висловлюють погляд своєї соціальної групи. Регулярність щоденникових записів створює можливість оцінити щоденну реакцію окремих представників суспільства на трансформацію повсякденних практик. З іншого боку, ведення щоденника протягом тривалого часу дозволяло автору порівняти можливості для виживання пересічних обивателів в умовах неодноразової зміни влади.

Крім того, побутові подробиці, зафіксовані на сторінках щоденників, слугують безцінним свідомством для реконструкції повсякденного життя в конкретних умовах. Йдеться про зусилля, які потрібно було докладати городянам для задоволення елементарних людських потреб. За всіх спільних ознак щоденникових записів, між досліджуваними документами є певні відмінності, зумовлені віковими та соціальними особливостями авторів. У щоденнику академіка В.І. Вернадського велика увага надавалась спробам отримати та оцінити інформацію про події, котрі відбувались; київська студентка намагалась охарактеризувати психологічні процеси у своєму найближчому оточенні і власну реакцію на навколишню дійсність; киянка «Л. Л-а» найбільше була стурбована забезпеченням фізичного виживання своїх близьких. Загалом, документи особистого характеру періоду революції демонструють поступове наростання негативних явищ у психологічних настроях городян, зниження рівня соціальних очікувань, розширення меж пристосованості в умовах наростання хаосу та загального дефіциту.

Ключові слова: революція 1917–1920 рр., Київ 1919 р., самоорганізація суспільства, суспільна психологія, первинні потреби.

Постановка проблеми. Історія повсякденності – один із сучасних напрямів історичної науки. Для цього напряму властиво особливе ставлення до джерел. Це не тільки власне історичні документи, офіційні та неофіційні письмові та усні свідчення, зображально-візуальні документи, а й неісторичні – літературні, лінгвістичні, культурологічні. Особливо важливою для історії повсякденності є роль джерел особистого походження.

Одним із найважливіших періодів в історії повсякденності України ХХ ст. є 1917–1920 рр., коли звичайні громадяни зіткнулись із масою проблем у реалізації своїх побутових потреб. Проблеми були викликані багаторічною війною, численними політичними трансформаціями, наростаючою економічною кризою. Особливості епохи зумовили недостатню повноту історичних матеріалів, їх фрагментарність, політичну ангажованість. Науковий інтерес до теми, яка пропонується, полягає в пошуку та відборі інформації, що міститься в безпосередніх свідомствах сучасників подій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Серед провідних дослідників історії повсякденності є певні розбіжності в розумінні предмету дослідження, які впливають на вибір головних джерел, серед яких у кожного історика є найулюбленіші. Так, один із засновників французької школи історії повсякденності Ф. Бродель [1] основну увагу надавав, зокрема, змінам у людському одязі та харчуванні, тому аналізував розвиток моди в часі та просторі та гастрономічні пристрасті певної доби. Ще один відомий французький учений М. де Серто [2] високо оцінював інформаційні можливості біографічних фактів, нотаріальних і парафіяльних записів, бухгалтерських рахунків, земельних кадастрів. Авторитетний німецький фахівець з історії повсякденності А. Людтке [3] залучив до наукового обігу інтерв'ю німецьких солдат періоду Другої світової війни та листи, які солдати посилали своїм роботодавцям. Крім цього, він вивчав малюнки, щоденники, фотографії, фільми. Російські історики Н.Б. Лебіна [4],

І.В. Нарський [5], А.О. Семенов [6], крім традиційних газетних публікацій, статистичних даних, спогадів та щоденників, вивчали такі документальні свідоцтва, як частушки та анекдоти. Такий самий перелік джерел запропонувала читачам відома дослідниця Ш. Фіцпатрик [7].

Широке залучення та плідне використання цих та багатьох інших джерел, на думку згаданих авторів, дозволить пам'ятати справжніх свідків історії і спробувати розширити щоденне життя не лише до «кількох відомих людей» у ньому.

Постановка завдання. Метою статті є вивчення джерел особистого походження, які можуть залучатись під час вивчення повсякденного життя мешканців українських міст у 1917–1920 рр. Для її досягнення передбачається реалізація таких завдань, як визначення характеру інформації, котру містять ці джерела; розгляд різних категорій щоденникової літератури та ступінь їх значення у вивченні теми; характеристика щоденної реакції окремих представників суспільства на трансформацію повсякденних практик.

Викладення основного матеріалу дослідження. До джерел, які залучені у статті, належать передусім щоденники, записи в котрих робились протягом 1919 р. Їх вели академік В.І. Вернадський [8] та дві киянки, які не вказали своїх прізвищ. Одна з них назвала себе «київською студенткою» [9], друга зашифрувалася як «Л. Л-а» [10]. Автори щоденників цілком природно левову частку записів присвячували власним враженням від подій, що відбувались навколо, та настроям, які виникали в них та в їх оточенні. У щоденнику академіка В.І. Вернадського 1 березня 1919 р. з'явилась красномовна фраза про настрій його друзів після приходу більшовиків – вони були «вибиті з колії». У гості до нього зашли С.М. Майборода, який шукав роботу, потім Гудим-Львович, що пропонував зняти три кімнати в його квартирі зі страху перед новою ревізицією. «У них покірна розгубленість, але глибоко проникло відчуття ненависті та презирства» [8, с. 133]. У квітні Вернадський записав декілька слів про свою дочку, яка «настільки цінує «дрібниці життя», як ми не цінували, старий звичай їй дорогий, котрий нам був байдужий». У суспільстві дедалі більше нагромаджувалось ненависті, байдужості до життя, тупого відчаю. Підіймались «дикі інстинкти самозбереження» [8, с. 136].

Київська студентка ділилась зі своїм щоденником потаємними думками: «Скрізь комісари, які все псуєть і в усе утручаються. У нас дедалі сумніше й сумніше, життя дорожчає, утиски збільшуються, всі ходять якісь налякані» [9, с. 211]. Втім,

студентці ще вистачало здорового глузду, щоб поглянути на себе і свої емоції з боку: «Я зрозуміла, що справа зовсім не в речах, а в тому, що хтось сміє забирати моє, мою власність, те, що належить мені. Яке це приниження! Звичайно, смішно скаржитись на таку дрібницю, коли гине ціла країна. Що людина за тварина, коли вона про все судить тільки щодо самої себе!» [9, с. 212]. Спостерігаючи більшовицькі свята, спілкуючись із перехожими, студентка зробила приголомшливий для себе висновок. Вона звернула увагу, що частина її друзів, які належали до інтелігенції, не знаходила в діях більшовиків ніякого безумства і злочинності. «Чи не носили росіяни завжди в собі зародків більшовизму?» [9, с. 214].

Поступово в суспільній психології дедалі яскравіше, чимраз вагоміше проступає справжня соціальна ненависть, навіть соціальний расизм. Наприклад, у записах студентки з'явилися такі рядки: «Сьогодні знову солдати рились у ліжках. Ох! Ці морди, ці «комуністичні» пасма із жирного волосся, що вилазить із-під засалених, зсунутих на потилицю кашкетів; цей стукіт гвинтівок об підлогу, різкі дзвінки, лайка й перелякані, змучені обличчя буржуїв» [9, с. 226].

Негативні емоції, які охопили городян, утрата впевненості в майбутньому, повторюваність радикальних змін сформували в людей певний психічний стан. Кияни стали агресивними, нетерпимими, безкомпромісними. Вони, на думку студентки, стали «абсолютно байдужими до чужого життя». Кожен хотів всього лише «врятувати себе за будь-яку ціну». Правих і винних більше не було. Тобто йшлося про те, що винні всі, окрім себе самого. «Не можна увійти до крамниці, сісти у вагон трамвая, щоб не нарватись на грубощі, настільки всі здичавіли. Всякий бачить в іншому ворога» [9, с. 231].

У щоденнику Вернадського записана розповідь про поїздку з Києва до Полтави. Темою для розмови було обговорення необхідності «вести спогади про минуле, як про побут, котрий зникає». Розмови точились також «про їжу, про минулу їжу й у зв'язку із цим про майбутнє» [8, с. 137]. На початку листопада серед киян знову запанували апатія та розчарування. «Добровольча армія втратила всяку довіру. Серед деяких верств починається поворот до більшовизму!» – обурювався Вернадський [8, с. 178].

Через декілька днів після повернення більшовиків до Києва студентка ділилась новими враженнями: «Перші роки революції Росія здавалась мені величезним тілом, яке струшують судоми, тепер мені здається, що це темна, страшно-спокійна могила». Виїхали майже всі її знайомі, залишилися

або ті, хто мав маленьких дітей і старих батьків, або ті, хто примирився з більшовизмом, як примиряються зі смертю, «від неї ж не втечеш» [9, с. 237].

Коли у студентки арештували батька, вона зверталась до друзів і «сильних світу цього». Загалом, усі ставились до прохачів порівняно доброзичливо, але ніхто не хотів «дуже старатись». Ніхто не хотів «компрометувати себе захистом арештованого буржуя», і всяк прагнув зберегти можливість майбутньої протекції для себе [9, с. 215].

Коли до міста вступили частини армії УНР і перші роз'їзди добровольців, натовп почав «із якимсь зв'язним завиванням та реготом» зривати більшовицькі плакати, розбивати бюсти, ламати дерев'яні споруди. Після другої години дня почали виникати маніфестації. Хрещатиком проходила українська маніфестація. В саду одного з будинків на Садовій вулиці перед відходом більшовики розстріляли й тут же закопали «останні жертви» їхнього режиму. До садиби попрямував церковний хід із корогами та іконами. «На лицях прочан було видно більше злості та ненависті, ніж радощів і вдячності» [9, с. 228].

У грудні 1919 р., із приходом більшовиків, кияни так само боялись виходити в темряві на вулицю, але, щоб не залишатись наодинці, знову ходили спілкуватись усередині одного будинку. Студентка порівнювала: «Так само ходили один до одного у 1918 р., коли Муравйов обстрілював і взяв Київ, але тоді не було ще цього відчуття приреченості та безсилої злості» [9, с. 238]. Дівчина вела щоденник весь час перебування більшовиків, та вирізнялась активною, навіть агресивною антикомуністичною позицією. У запису від 1 березня 1919 р. вона спочатку віднесла до «однієї з найбільш диких сторін більшовизму» відсутність вільної преси. Але відразу висловила більш радикально: «Преса взагалі зникла. Є тільки офіційні органи комуністичної партії, в яких працюють якісь садисти та напівграмотні екстерни» [9, с. 210]. Також вона вказала на наявність на Хрещатику, біля кінематографа «Експрес», «Бюро української преси», яке щодня вивішувало основні телеграми, відомості, вісті. «Ї відомості ці свідчать, що червона армія «відступає на завчасно приготовані позиції» [9, с. 216].

Відсутність вільної преси стимулювала розповсюдження чуток. У лютому 1919 р. у щоденнику Вернадського з'явилися нові записи – в Києві дедалі більше розповсюджувались чутки «про слабкість більшовиків» і про тягар їхнього режиму. З'явилися також чутки про контрибуцію [8, с. 129]. Через декілька сторінок: «Положення зовсім

неясне. В місті всілякі чутки: Київ обложений французами та петлюрівцями, а більшовицькі газети переповнені вістями про перемоги більшовиків. Обиватель не вірить. Його дратують постійні і реквізиції. Йдуть чутки про тиждень бідноти, який нібито почався» [8, с. 130]. В останній день лютого: «На диво важке та незрозуміле становище. Ніхто нічого не знає. Абсолютно відрізаний від світу. Газети переповнені брехнею й обертаються навколо дрібних і вузьких суперечок. Київ сповнений чуток. Достовірніші вісті після перевірки виявляються неправдивими. В ці дні знову чутки про невпевненість більшовиків, бої біля Фастова, взяття Петрограда, прихід союзників» [8, с. 132].

У жовтні 1919 р. в Києві всю ніч було чути артилерійську канонаду. Вона була пов'язана з наближенням більшовиків. Уже о сьомій годині ранку у продажу з'явився «Киянин», але там гордяни не знайшли відповіді на причину канонади. На стовпах було розклеєно оголошення, що небезпеки місту немає, Добровольча армія перейшла в наступ і «жене ворога». Мешканців закликали до повного спокою. Але дуже довго «всі влади дурили», й населення не вірило в міцність добровольчої влади [8, с. 171].

Автору щоденника під ініціалами «Л. Л-а» почало здаватись, що якщо більшовики прийдуть, то цього разу, «окрім як на турків, яких приведе Петлюра», дійсно, розраховувати немає на кого. І «найжахливіше» те, що, ймовірно, «ми всі швидко в цих турків увіруємо. Адже жити в безнадійності не можна». В «тупому відчаї» люди бродили містом, «запасуючись продуктами й утішаючи себе одночасно найбезглуздішими чутками». Серед них були сподівання на підтримку Пілсудського, на союз із німцями, що програли війну, на допомогу зі сторони давно неіснуючих добровольців [10, с. 225].

Друге місце за обсягом записів у щоденниках посідала інформація про умови побуту. Із лютого 1919 р., з другою появою більшовиків, київські обивателі дедалі більше втрачали замкнутість свого звичного маленького світу. Тепер повноцінний відпочинок став неможливий не тільки у громадських місцях, але й у власних будинках. Військові частини червоних, котрі ввійшли до міста, селились у квартирах. Сім'я київської студентки була вимушена потіснитись і прийняти двох червоноармійців. Вони зажадали чаю. «Довелось устати і гріти їм воду, оскільки прислуга, яка явно стоїть на їхньому боці, все-таки відмовилась працювати в такий неурочний час». Зникало звичне вмеблювання квартир, знищувались приватні бібліотеки [9, с. 209, 210].

Проблемою були звичайні покупки. Магази́ни або зовсім зникли, або змінили профіль. У чайному магазині відкрилась радянська квітова торгівля. В першій ювелірній артілі продавались овочі [9, с. 221]. Вулиці, які змінили свої назви, ставали «дедалі сумнішими і спорожнілими». Площі та сквери були «спотворені бюстами радянських діячів» [9, с. 223]. Збільшилась кількість «потворних футуристичних плакатів». Майже зникли ослони в садах, у парках зрубали старі дерева. «Маріїнський сад перетворився на кладовище» [9, с. 224]. Напередодні приходу добровольців «страшний вигляд» мав Київ. Усе виглядало мертвим, забитим, тільки солдати бігали вулицями і стріляли в повітря [9, с. 227].

Під час чергової зміни влади в Києві сім'я Л. Л.-ої зібралась у квартирі в її брата. Почались звичайні розмірковування, яка кімната найбезпечніша. «Роздумують над тим, із якої із чотирьох сторін світу йде наступ, потім мало не з компасом у руці ця сторона розшукується. Тепер ми вже знаємо, куди ядро влучити логічно не повинно, що в жодному разі не заважає йому іноді саме там і розірватись». Мешканці намагались визначити, хто саме веде наступ, обчислювали кількість води, яка була, і на скільки часу її може вистачити. Один із сусідів запропонував винайдений ним спосіб угамування спраги – «смоктати моркву». Господарі відмовились, заявивши, що підуть за водою на Дніпро. «Нікуди ви не підете, а самі прийдете до мене за морквою», – філософськи відповів сусід [10, с. 219].

Київська студентка в червні 1919 р. записала у щоденнику, що одне з головних занять мешканців – зберігання продуктів. «Днями прийшов голова будкому і сказав, що є декрет про максимальні запаси муки, цукру тощо. Всі злякались, почали ховати, пересипати, переносити» [9, с. 218].

У день евакуації червоних із Києва студентка вирішила перевірити свою вагу в Миколаївському парку. Вона хотіла дізнатись, «як позначився більшовизм» на її самопочутті. Свою вагу у 2 пуди 38 фунтів (приблизно 50 кг) вона вважала непристойно малою. Втім, за харчування, що постійно погіршувалось, такий факт не викликав здивування. На дев'ять дорослих осіб у сім'ї йшло на день «тільки два фунти м'яса» [9, с. 227].

Із новим приходом червоних ціни підскочили, відчуття голоду ставало дедалі сильнішим. Студентка наприкінці грудня записала у щоденнику, що не можна такий стан назвати безумовно голодом, тому що багато хто ще мав достатньо їжі, але вже відчував нестачу жирів [9, с. 238].

Другий прихід більшовиків відродив масові реквізиції. У лютому 1919 р. в нещодавно зайнятому Києві всюди зустрічались підводи, навантажені реквізованими меблями. До установ звозили «стильні меблі, килими, дзеркала» [9, с. 210]. У квітні вийшов декрет про кількість меблів, які могли належати сім'ї. У ньому було сказано, що в кожній сім'ї мають залишитись одна шафа, один стіл, по одному ліжку та стільцю на кожного члена сім'ї й додатково два стільці для гостей [9, с. 214].

Катастрофічним для городян став опалювальний сезон 1919–1920 рр. У цей час у Києві професор В.І. Вернадський жив в одній із квартир будинку, господарем якого був професор Демченко. Було холодно, але ще не опалювали, вікна були вибиті після артилерійської канонади. Із сусідами велось обговорення питання, як улаштуватись, щоб пережити зиму. Господар планував перевести опалювальну систему будинку на нафту. Сусіди Вернадського Добровольські вигадали для збереження тепла закрити вікна стеклами, вийнятими із книжкових шаф і картин. За сніданком сім'я Вернадського вирішила продати фрак Володимира Івановича, за якого нібито обіцяли цілу тисячу карбованців, а то й більше, й на виручені гроші купити дрова [8, с. 171]. Цікаво, що в такий час ще були охочі придбати фрак.

На початку листопада 1919 р. до Києва прийшли ранні морози. У квартирах стало так холодно, що всі їхні мешканці ходили цілий день у шубах. Майже ніде не опалювали, в кімнатах було 5–6 градусів тепла. Вернадський здебільшого проводив дні в Академії наук, де теж було «не дуже тепло, але терпимо», й можна було працювати [8, с. 176]. Ще через декілька днів температура в оселях становила 4–5 градусів. Кияни переживали апатію та розчарування: «І холод, і розруха, і дорожнеча, і неможливість виїхати» [8, с. 178].

Київська студентка скаржилась, що в листопаді 1919 р. неможливо було знайти пічника або сажотруса, щоб справитися з піччю, яка чадила. Студентка була свідком, як перехожі зупиняли «дуже брудних людей», запитували, чи не сажотруси вони, і «з сумом вислуховували негативні відповіді». «Невже всі сажотруси стали комісарами?» Сама студентка продавала старі речі [9, с. 236].

Узимку 1919–1920 рр. багато городян через відсутність мінімальних зручностей опустились у побуті за максимально низьку межу. Замість окремих умивальників вони перейшли до користування одним водопровідним краном на всіх, замість зберігання одягу в шафах почали тримати його на цвяхах, завісивши їх простирадлами,

замість столових скатертин використовували звичайну клейонку [9, с. 220]. Одна з київських сімей, главою якої був відомий у Києві до революції лікар, узагалі перестала прибирати квартиру. Білизна, яка рідко пралась, сушилась прямо у вітальні, на протягнутих через всю кімнату мотузках, або, як кращий варіант, вивішувалась на фасадному балконі. Господиня, у разі, якщо вдавалось дістати продукти, катала тісто та рубала котлети прямо на дубовому буфеті. Вона цілими днями ходила оселею у брудному капоті й ніколи не виносила відра з помиями, у кращому разі, випліскувала їх уміст із балкона [9, с. 220]. В іншому будинку у брудній і занедбаній квартирі господиня зустрічала гостей у різних сукнях, одягнених одне на одне. На рівній скатертині, якою був накритий стіл, лежала гора битого посуду [9, с. 239].

Після повернення додому з добровольцями мешканці деяких квартир намагались усе впорядкувати, але більшість людей байдуже жили серед уламків старого побуту. «За сім місяців усе безповоротно зникло. Ірозкіш, ізатишок, інавіть гігієна» [9, с. 231].

Третьою важливою темою було обговорення питання безпеки, яке набуло значної актуальності в умовах суцільної невизначеності. Перш за все, автори звернули увагу на те, що в 1919 р. дуже змінилися київські вулиці. За більшовиків постійно зменшувалась кількість елегантних і навіть просто охайно одягнених перехожих, особливо чоловіків. Більшість ходила в солдатських шинелях або шкіряних куртках і чорних картузах. Дами перестали носити капелюхи. Всі прагнули надати собі «демократичного вигляду» [9, с. 211]. Киянин Р. «замовив собі у кравця косоворотку». Хоча в нього вдома було десять костюмів, але він був вимушений замовити собі цю сатинову сорочку. На службі йому зробили зауваження за те, що він «надто елегантний». Після цього випадку студентка зрозуміла, чому всі її товариші по службі набули такого неохайного вигляду [9, с. 227].

Власна домівка втратила не тільки комфорт, але й безпеку. Кожний дзвінок у двері викликав відчуття жаху, люди почали боятись вийти навіть на годину з будинку, щоб під час їх відсутності не відбулось чого-небудь небажаного [9, с. 211]. Деякі люди місяцями не виходили з дому [9, с. 226]. Солдати, вриваючись у квартири, рилися скрізь, зокрема і в ліжках. Відчуття від «справжнього, ретельного обшуку» було таким, «ніби роздягають публічно», особливо коли проглядали листи і книги [9, с. 223]. Упродовж усього перебування більшовиків кияни ховали у знайомих своє майно, «як злодій – крадене» [9, с. 217].

Киянка Л. Л-а згадувала, як із наближенням до міста Добровольчої армії деякі кияни мали звичай закладати вікна матрацами [10, с. 219]. Київська студентка із приходом більшовиків у лютому 1919 р. раділа, що «обійшлося без торішніх боїв» і сподівалась, що припиниться «вічна стрільба ночами». Нескінченні зміни влади «можуть із розуму звести». Велика частина її знайомих утекла, сама ж студентка була проти втечі: «Що можуть зробити тихим, смирним людям, які нікого не чіпають і політикою не займаються?» [9, с. 209]. Через декілька днів «майже всіх купців і домовласників посадили у в'язницю», але рідних студентки та її саму поки не чіпали [9, с. 209].

Не чекаючи своєї черги на арешт, багато киян не ночували вдома, інші взагалі не приходили додому. Один зі знайомих студентки, повертаючись додому, злізав із візника за рогом, потім, озираючись, підходив до власних дверей. Він боявся засідки [9, с. 225]. Інша знайома, якась Х., родичка гетьмана, ховалась у різних місцях упродовж чотирьох місяців. Коли вона простудилась і незабаром померла, її навіть ховали під чужим ім'ям. Але все ж таки декілька знайомих були на її похоронах [9, с. 217].

В.І.Вернадський указував, що за більшовиків відбувалось роззброєння самоохорони, що нервувало мешканців. Він відчував, як його захоплює «огидне відчуття повного безсилля й повної невпевненості в завтрашньому дні, не за себе, а за близьких – можливості для них найжахливіших випробувань за недопущення організації самозахисту» [8, с. 54].

Висновки. Головна особливість щоденника як письмового документа полягає в переважанні особистих переживань автора щодо тих чи інших подій у його житті. Здавалося б, суб'єктивізм щоденника ускладнює його використання як історичного джерела. З іншого боку, залучення декількох таких документів дозволяє встановити загальні риси суспільних настроїв у певний історичний період. Крім того, побутові подробиці, зафіксовані на сторінках щоденників, слугують безцінним свідомством для реконструкції повсякденного життя в конкретних умовах. За всіх загальних ознак щоденникових записів, між досліджуваними документами є певні відмінності, зумовлені віковими особливостями авторів і їх соціальним статусом. У щоденнику Вернадського частіше згадувались спроби отримати та оцінити інформацію про події, які відбувались, студентка намагалась охарактеризувати психологічні трансформації у своєму найближчому оточенні, киянка Л. Л-а більше уваги надавала виживанню своїх близьких.

Загалом, вивчення особистих документів періоду революції дозволило зробити висновок, що міське населення всіляко намагалось зберегти традиційні форми існування, але із часом наростали такі відчуття, як правовий нігілізм і соціальний екстремізм. Подальше погіршення умов життя призводило до посилення відчуттів смутку та безнадії. Накопичувалась психологічна втома, суспільство виявило схильність до різних видів масового психозу. За будь-якої влади для пересічних громадян були характерними неадекватні психологічні реакції навіть із дрібного приводу. Відсутність достовірної інформації змушувала довіряти будь-кому, деколи найбезглуздішим чуткам. Первинною реакцією на екстремальні умови побуту було постійне очікування небезпеки, потім формою психологічного захисту стала байдужість як відповідь на безперервну загрозу.

Поступово городяни звикли до бойових дій, пристосовуючись до життя в умовах усіляких побутових обмежень, а також до періодичного безвладдя, коли вдень у містах панували тиша та

спокій, а вночі місто опинялось під контролем антигромадських елементів. Необхідно визнати, що всяка зміна влади не те що не зустрічала активного опору, але сприймалась із надією й очікуванням змін на краще. Інша справа, що кредит довіри вичерпувався деколи стрімко. Помітно знизився рівень вимог суспільства до влади, вимога стабілізувати ситуацію стала замалим не єдиною.

Що ж до споживчих товарів, то сучасники історичних потрясінь, із числа так званих обивателів, були вимушені докладати набагато більше зусиль, ніж ті люди, чие життя випало на стабільні часи, для того, щоб одягатись, стежити за своїм зовнішнім виглядом, зігрівати своє житло, підтримувати його у відносному порядку, користуватись іншими благами цивілізації. Цей складник повсякденності дозволяє визначити межі виживання соціуму, з'ясувати, від чого люди готові відмовитись у надзвичайних умовах, і від чого вони не відмовляться ніколи. Свій відбиток на всі соціальні процеси в цій сфері, залежно від характеру потреб, накладала специфіка великого міста, або полегшуючи, або ускладнюючи їх задоволення.

Список літератури:

1. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII вв. Т. 1. Структури повсякденності: можливе і неможливе. Режим доступу // [http://demoscope.ru/ weekly/knigi/brodel/brodel.pdf](http://demoscope.ru/weekly/knigi/brodel/brodel.pdf).
2. Серто, Мишель де. Изобретение повседневности ; пер. с фр. Д. Калугина, Н. Мовниной ; Европейский ун-т в Санкт-Петербурге. Санкт-Петербург : 2013. 328 с.
3. Людтке Альф. История повседневности в Германии: новые подходы к изучению труда, войны и власти ; пер. с англ. и нем. К.А. Левинсона и др. Москва : РОССПЭН, 2010. 268 с.
4. Лебина Н.Б. Повседневная жизнь советского города 1920–1930 гг. Режим доступу: <http://razym.ru/naukaobraz/istoriya/124571-n-b-lebina-povsednevnaia-zhizn-sovetskogo-goroda-1920-1930-gg.html>.
5. Нарский И.В. Жизнь в катастрофе: Будни населения Урала в 1917–1922 гг. Москва : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2001. 632 с.
6. Семенов А.А. Повседневная жизнь населения России в годы Гражданской войны (1917–1920 гг.). Армавир : Армавирское полиграфпредприятие, 2005. 170 с.
7. Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: город ; пер. с англ. Москва : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2001. 336 с.
8. Вернадський В.І. Щоденники (1917–1921). *Вибрані наук. праці акад. В.І. Вернадського*. Київ : НАНУ, 2011. Том 9. 326 с.
9. Дневник и воспоминания киевской студентки (1919–1920 гг.). *Архив русской революции* / изд. Г.В. Гессеном. Берлин : Изд-во «Слово», 1924. Т. 15. 345 с.
10. Очерки жизни в Киеве в 1919–1920 гг. *Архив русской революции* / изданный Г.В. Гессеном. Москва : Терра-Политиздат, 1991. Т. 3. 274 с.

Popov V.Zh. EVERYDAY LIFE OF KIEV IN 1919 IN THE DIARIES OF CONTEMPORARIES

For everyday history, documents of personal origin have great importance, in particular diaries with evidences of direct participants of events interesting to the researcher. The article studies the everyday life of Kiev in 1919 on the basis of the analysis of diary entries of contemporaries of Revolution of 1917–1920. The subjective nature of the diary as a written document allows us to characterize the public mood in a certain historical period, as the authors express the point of view of their social group. The regularity of diary entries makes it possible to evaluate the daily response of individual members of society to the transformation of everyday practices. On the other hand, keeping a diary for a long time allowed the author to compare the possibilities for the survival of ordinary inhabitants in the conditions of a repeated change of power.

In addition, household details recorded on the pages of diaries serve as invaluable evidence for the reconstruction of everyday life in specific conditions. We are talking about the efforts that were required to make the townspeople to meet their basic human needs. With all the common signs of diary entries, there are certain differences between the documents being studied, due to the age and social characteristics of the authors. The diary of academician V.I. Vernadsky paid great attention to attempts to obtain and evaluate information about events; a Kiev student tried to characterize the psychological processes in her immediate environment and her own reaction to the surrounding reality; Kiev woman «L. L-a» was most concerned about ensuring the physical survival of their loved ones. In general, personal documents of the period of the Revolution demonstrate a gradual increase in negative phenomena in the psychological mood of citizens, a decrease in the level of social expectations, an expansion of the limits of adaptability in conditions of growing chaos and general shortage.

Key words: Revolution of 1917–1920, Kiev in 1919, self-organization of society, social psychology, primary needs.

Савчук Т.Г.

Запорізький національний університет

ЛИСТИ ПРАВОСЛАВНОГО СВЯЩЕННИКА СЕРГІЯ МІЗЕЦЬКОГО ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ МОРАЛЬНОГО СТАНУ УВ'ЯЗНЕНОГО ДУХОВЕНСТВА НА ЗЛАМІ 1920–1930-Х РР.

Листування пересічних православних священників залишається недостатньо представленим та проаналізованим в історіографії. Введення до наукового обігу епістолярію Сергія Андрійовича Мізецького, парафіяльного священника Катеринославської єпархії Українського Екзархату Російської православної церкви, є важливим для висвітлення ціннісних орієнтирів та переконань репресованих священнослужителів, відтворення атмосфери терору та тотального контролю за думками людей на зламі 1920–1930-х рр.

С.А. Мізецький був одним із сотень сільських священників, які потрапили у фокус репресивно-карального апарату на зламі 1920–1930-х рр. Слідча справа С.А. Мізецького фактично є анатомією технологій фабрикування кримінального провадження. Аналіз листів священника дозволяє не тільки реконструювати його рефлексії щодо ставлення влади до духовенства, морально-психологічний стан в умовах кримінального переслідування, а й окреслити дозвіл-ліві практики священнослужителя в 1920-х рр., родинні зв'язки.

З'ясовано, що священник шукав розради у вірі в Бога, надихав себе історіями видатних служителів православної церкви, їх оптимістичним та сповненим надією на Бога ставленням до смерті. Моральною допомогою С.А. Мізецькому слугувала підтримка з боку парафіян, які не залишили свого панотця у тяжку хвилину. Розрадою для нього стало листування з рідними братами та другом-священником. Байдужим можемо назвати ставлення дітей та дружини до священника-в'язня, які фактично його не підтримували.

Установлено, що навіть у тюрмі священник не міг змиритись із людською жорстокістю та несправедливістю, чітко усвідомлював, що причиною його арешту став курс влади на фізичне знищення інакомислячих. Треба зазначити, що надалі тюремні застінки не змінили релігійних поглядів священника. Повернувшись із заслання на рідну Дніпропетровщину, в 1930-х рр. він продовжив виконувати пастирські обов'язки.

Ключові слова: православний священник, листи, репресії, моральний стан, радянська влада.

Постановка проблеми. Структури радянського повсякденного життя доволі широкі і охоплюють цілий комплекс щоденних практик у матеріальному світі, процеси психологізації побуту, сприйняття людьми часу та простору. Найбільш складними для об'єктивної реконструкції виступають питання морально-психологічного стану людей, що змушує дослідників розширювати арсенал методологічних інструментів, зокрема, застосовувати дослідницькі можливості такого напрямку, як мікроісторія. Мікроісторичний аналіз дозволяє розглянути проблему в чітко локалізованому просторі та часі, однак його потенційні можливості є невичерпними, адже розгляд унікального дає можливість створити цілісну картину об'єкта вивчення – повсякденного життя православного духовенства, яке разом з іншими групами населення зазнало в 1920–1930-х рр. впливу масштабних суспільно-політичних трансформацій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасна українська історіографія напрацювала величезний науковий доробок із вивчення історії православних церков та духовенства в 1920–1930-х рр. Окрім того, духовенство розглядалось і як об'єкт переслідувань репресивно-каральної системи у спеціальних працях О. Бажана [1, с. 7–18], А. Киридон [8, с. 229–247], В. Нікольського [10, с. 3–90], В. Оліцького [11, с. 10–230], Н. Рубльової [12, с. 205–219], О. Тригуба [14, с. 39–60]. Дослідники визначили етапи та масштаби репресивних акцій, простежили особливості репресій щодо представників духовенства різних православних церков. Однак поза увагою наукових візій, за сухою статистикою, залишились страждання, болі, сподівання чи страхи священнослужителів під час кримінального переслідування. Звичайно, реконструйовані протоколи допитів, які проходили із застосуванням насильницьких мето-

дів до арештованих, дозволяють уявити глибину страждань засуджених. Але священнослужителі були особливими в'язнями. Постає багато питань. Чи залишились вони вірними своїм релігійним переконанням? Про що вони мріяли? Чи було особливим ставлення співкамерників до священників? Чи підтримувала родина заарештованого панотця? Чи мав священник матеріальну та духовну підтримку з боку своїх парафіян? Ці запитання залишаються відкритими.

Простір ціннісних орієнтирів та переконань репресованих священнослужителів повинен стати предметом студій з історії радянського повсякдення. Варто виділити наукові публікації Т. Євсєєвої [6, с. 610–666], Т. Савчук [13], які безпосередньо присвячені характеристиці різних складників повсякденного життя православного духовенства. Зокрема, Т. Євсєєва ввела до наукового обігу епістолярій єпископа Української автокефальної православної церкви Максима Задвірняка: таборний щоденник, листи до дружини, дітей і родичів. Це дозволило дослідниці розглянути особливості повсякдення ув'язненого єпископа в одному з таборів ГУЛАГу [7, с. 31–60].

Отже, аналіз історіографії засвідчив, що лише в окремих публікаціях зверталась увага на питання морального стану передусім представників вищого духовенства, ув'язненого в таборах. У запропонованій статті звернемось до розгляду листів священника із провінції як історичного джерела реконструкції рефлексій духовенства у в'язниці. Листування пересічних священників як історичне джерело залишається недостатньо представленим та проаналізованим у наукових розвідках. Уведення до наукового обігу епістолярію Сергія Андрійовича Мізецького, парафіяльного священника Катеринославської єпархії Українського Екзархату Російської православної церкви, є важливою історіографічною подією.

Постановка завдання. Мета статті – охарактеризувати інформаційні можливості листів парафіяльного священника Сергія Мізецького для висвітлення морального стану духовенства, родинних зв'язків, повсякдення в умовах кримінального переслідування.

Виклад основного матеріалу дослідження. Реконструювати основні віхи життя майбутнього священника стало можливим після отримання дозволу для роботи з архівно-слідчою справою, котра зберігається в Управлінні СБУ у Дніпропетровській області. Майбутній священник Сергій Андрійович Мізецький народився 25 вересня 1973 р. в сім'ї священнослужителя Андрія

Мізецького. Дитинство та юність пройшли в селі Снігурівка Васильківського повіту Київської губернії. Після закінчення Києво-Софіївського духовного училища майбутній священник уступив у 1889 р. до Київської духовної семінарії. Далі життя С.А. Мізецького пов'язано з Катеринославською губернією. Джерела не дозволяють установити причини переїзду до Катеринославщини. У 1892 р. його прийнято у третій клас Катеринославської духовної семінарії, яку він закінчив у 1895 р. [15, с. 240]. Отже, можемо припустити, що після завершення семінарії відбулась хіротонія. Сергій Андрійович належав до священнослужителів Українського Екзархату Російської православної церкви. Під час революції 1917–1920 рр. служив священником у Катеринославі. Зауважимо, що церковне керівництво його поважало, він був навіть делегований представляти Катеринославську єпархію на Всеукраїнський православний церковний собор у 1918 р. [4, с. 7]. У другому десятилітті ХХ ст. С.А. Мізецький служив священником у церкві Пресвятої Богородиці в селі, на місці якого колись була Запорозька Січ, Покровське Нікопольського району Катеринославського округу. Вірогідно, що в 1929 р. він уже мешкав у селі Мар'ївка Хортицького району Запорізького округу, де і служив священником [4, с. 3].

У першій половині 1920-х рр., незважаючи на проведення радянською владою антирелігійної політики, релігійні громади могли діяти, а віряни під пильним оком держави – задовольняти свої духовні потреби. З 1926–1927 рр. із поступовим формуванням тоталітарного режиму влада взяла курс на ліквідацію церкви як громадської інституції та фізичне знищення духовенства. У 1927 р. зміна владного курсу позначилась і на житті сільського священника С.А. Мізецького, якого було вперше заарештовано та звинувачено у проведенні контрреволюційної діяльності. На всі запитання священника про причини арешту слідчий відповідав: «Секрет» [4, с. 12/2]. Уважасмо, що метою ув'язнення було залякування, адже протримавши священника у Криворізькому допрі три з половиною місяці, його відпустили [4, с. 3]. Арешт не дав очікуваного владою ефекту – священник не зняв сану та продовжував виконувати свої пастирські обов'язки.

Наступна хвиля кримінального переслідування духовенства відбулася на зламі 1920–1930-х рр. Форсована індустріалізація вимагала величезних людських та матеріальних ресурсів. Для її успішного проведення село перетворили на сталінську колонію, джерело визиску життєво необхідних

ресурсів [3, с. 29]. Як улучно зазначив Л. Віола, професор Торонтського університету, «колективізація була громадянською війною між сталінською державою і селянством, між двома різними культурами, двома різними способами мислення й буття в його фатальному варіанті такого співіснування. Це була громадянська війна в економічній і культурній сфері, в повсякденному житті» [3, с. 29].

Священнослужителі не могли залишитись сторонніми споглядачами руйнування традиційного селянського життя. Про ці проблеми вони говорили у своїх проповідях. Наприклад, 14 січня 1930 р. в селі Варві Прилуцького округу священник Олексій Гаєвський під час проповіді заявив парафіянам про зняття сану. Виголошуючи проповідь, священник плакав, а за ним – і вся громада. Один вірянин пояснив, чому селяни плакали: «Того, що він намалював наше безвихідне становище. Податками тиснуть, у колективи гонять, товару немає, й чим далі – тим гірше» [5, с. 64].

Дослідниця Т.Г. Бобко, намагаючись «змалювати» соціальний портрет сільських панотців, з'ясувала, що на зламі 1920–1930-х рр. посилилася роль священника як духовного наставника. Селяни в очікуванні страшного суду та кінця світу вночі пробирались у церкву, вмовляли священників відслужити службу та причаститись [2, с. 83]. Окрім того, віряни приходили до священника за отриманням порад, як діяти в умовах колективізації, їх хвилювали питання, наскільки реальними можуть бути конфіскація майна та переселення. Священники раніше закінчували богослужіння, щоб відпустити селян боронити майно односельчан, яких влада намагалась пограбувати [2, с. 83–84].

Джерела нам повідомляють, що всі регіони України в січні–березні 1930 р. були охоплені селянською війною. Висловлені під час масових виступів вимоги до влади свідчили, що селяни виборювали й інтереси духовенства. Зокрема, серед головних заяв, висунутих селянами в Тульчинському окрузі, звучали вимоги про надання священникам виборчого права, повернення їм будинків, земельних наділів, звільнення заарештованого духовенства [2, с. 84].

Влада не могла пробачити священникам цього духовного керівництва та впливу на односельчан. Намагаючись радикально трансформувати соціально-економічне життя, більшовики прагнули позбутись своїх ідеологічних опонентів. Саме починаючи з 1929 р., набувають масовості в усіх регіонах УСРР насильницькі адміністративні заходи влади, вжиті з метою припинення спілкування вірян зі своїми панотцями. Запроваджено широкий

спектр таких заходів: пряма заборона селянам відвідувати домівки священників, обкладання непомирними податками тих селян, які пускатимуть до себе в дім священника або здадуть йому в оренду житло; повна конфіскація майна духовенства. Залякуваннями та погрозами змушували священнослужителів залишити своє село [2, с. 82–83].

С.А. Мізецький був одним із сотень сільських священників, які потрапили у фокус репресивно-карального апарату. 28 вересня 1929 р. його офіційно було заарештовано. Але з листів дізнаємось, що день свого народження (25 вересня) він провів уже у в'язниці [4, с. 12/3]. 30 вересня 1929 р. відбувся перший допит. Слідча справа С.А. Мізецького фактично є анатомією технологій фабрикування кримінальних проваджень. У висновку уповноваженого Запорізького відділу ГПУ Глебова зазначалось, що священник С.А. Мізецький «не припиняв своєї контрреволюційної роботи та вів листування із цілою низкою осіб, через яких поширював різні провокаційні чутки та контрреволюційну агітацію» [4, с. 16]. Цей висновок чітко дає зрозуміти, що листи священника проходили перлюстрацію. Як відомо, каральні органи ДПУ взяли на себе функції цензури для стеження та контролю за думками людей. Саме зміст листів священника С.А. Мізецького став приводом для арешту та звинувачень його в антирадянській діяльності. У висновку вповноваженого наводяться уривки з листів С.А. Мізецького. Зокрема, повідомлялось, що в листі Бондаревському до Таганрога він скаржився на непосильні податки-грабежі. В іншому листі Волошину священник писав: «Чекісти виловили й посадили багатьох попів, а Кирила ізолювали до Великого Устюга» [4, с. 16]. Найбільш «приголомшливим» для цензорів виявився лист до брата Миколи в Бійськ, який перебував там у засланні. В цьому листі священник розмірковував про швидкий прихід антихриста, вказував на пасивність людей, які не прагнуть чинити опір та надав зовсім невтішну характеристику органам влади: «<...> «А тепер дожджу висновку, що, мабуть, у недалекому майбутньому ніякої сили не матимемо. Здається, до того справа направляється антихристом, і народ нічого не робить, щоб становище виправити. Звичайно, ти читаєш останні газети й постанови тих меблів, яким присвоєно звання «Всеросійської ради». І далі: «у нас підла байдужість, іншого визначення поведінки наших мас, званих православними християнами, я не знаходжу. Ніякого захисту, відсічі ангелам антихриста не чинилось і не виявляється, а надається великодушно вмирати в тюремних катівнях, пропадати в засланнях»» [4, с. 16].

Слідчі витягували з листа священника цитати, які без контексту набували зовсім іншого значення. Зокрема, крамола була знайдена в такому реченні: «Їжу радянську я даю нужденним, а я в ній не зацікавлений» [4, с. 10]. Нібито священник відкидав радянське. Насправді аналіз самого листа показує, що С.А. Мізецький писав про те, що йому віряни приносять багато їжі, й тією «їжею радянською», яку дають у в'язниці, він ділився зі своїми співкамерниками [4, с. 12/3].

Ці уривки з листів визначили вирок священнику: справу С.А. Мізецького було передано до Особливої наради при колегії ДПУ УСРР із клопотанням про ув'язнення його до концтабору строком на п'ять років [4, с. 16]. Однак у справі є постанова того ж уповноваженого Запорізького відділу ГПУ Глебова, в якій він зафіксував, що у процесі слідства «достатньо даних для передачі до суду Мізецького не здобуто» [4, с. 14]. Уповноважений постановив направити справу священника Запорізькому окружному прокурору для припинення [4, с. 14]. Однак зовсім інше завершення справи бачив окружний прокурор Мальцев, який 31 січня 1930 р. зробив такий висновок: «Клопотання Запорізького Окргвідділу ДПУ задовольнити та підтримати клопотання перед Особливою нарадою ДПУ УСРР про заслання громадянина Мизецького» (збережена орфографія – *авт.*). Пастою червоного кольору, якою було зроблено підпис, слово «заслання» виправлено на «ув'язнення» й дописано: «до концтабору на максимальний реченець» [4, с. 17].

У в'язниці стан здоров'я священника значно погіршився. В листі до брата Євгена Мізецького від 9 жовтня 1929 р. він писав про те, що дуже схуднув: «зуби також посилено втрачаються» [4, с. 12/3]. Однак влада не реагувала на погіршення стану здоров'я ув'язненого. 1 лютого 1930 р. Запорізький окружний судово-медичний інспектор Й.Я. Кундін після обстеження священника ухвалив, що стан здоров'я С.А. Мізецького адмінзасланню не перешкоджає [4, с. 13].

Згідно з випискою із протоколу № 43/373 від 2 березня 1930 р. Особливої наради при колегії ДПУ С.А. Мізецького ухвалено вислати терміном на три роки до Північного краю, рахуючи строк від 28 вересня 1929 р. [4, с. 19].

Отже, «заарештовані листи» священника стали підставою для його звинувачення за ст. 54-10 УК УСРР. У кримінально-слідчій справі, яка зберігається в Державному архіві Запорізької області, містяться три листи С.А. Мізецького, написані ним під час перебування в Запорізькому допрі, і

котрі так і не побачили своїх адресатів. Усі листи написані простим олівцем та мають пошкодження. Перший лист написано 9 жовтня 1929 р. й адресований брату Євгенові Мізецькому, який працював лікарем у місті Фастові. Зміст листа свідчить, що священник мав із братом досить близькі стосунки. Протягом десятиліття вони не бачились. І зустріч із братом стала нездійсненою мрією для Сергія Андрійовича. З листа стає зрозумілим, що брат приїхав до священника, але той уже був ув'язнений.

Мрії, які описував священник у листі, характеризують його вподобання та дозвіллієві практики: «Так я мріяв побачитись із тобою, побродити «понад Дніпром», поїсти кавунів просто на баштані, половити риби та інше»; «Звичайно, сумую за добрими знайомими, за чистим повітрям і сонцем; хотілось би прийти до Дніпра й посидіти над його водою, й подивитись удалину на водний простір. Але замість цього решітки, нари, клопи, <...> «параші» включно» [4, с. 12/3].

Священник переконував брата, що не втрачає надії, сподівається на Бога, хоч фізично він був виснажений. Лист дає зрозуміти, що Сергія Андрійовича не забули його парафіяни, які його підтримували й матеріально. Також він повідомляв, що його відвідують і ті, кого він в обличчя не бачив. Такі відвідувачі, як правило, були агентами ДПУ та підсилювались для влаштування провокацій. Зауважимо, що співкамерники, «серед яких немалий відсоток уловників зі стажем», ставились до священника з повагою [4, с. 12/3].

Адресатом другого листа від 11/24 жовтня 1929 р. був брат Микола, який мешкав у Сибіру. Ми маємо зовсім обмаль відомостей про другого брата. Із протоколу допиту дізнаємось, що М.А. Мізецький до 1927 р. працював у Курську економістом [4, с. 3 зв.]. Звичайно, народившись в сім'ї священника, Микола Андрійович активно дотримувався релігійних традицій, був головою церковної ради парафії в Курську, підтримував відносини з митрополитом Курським Назарієм (Кириллов). Діяльність цього митрополита завжди перебувала у фокусі уваги влади. За однією версією митрополита було ув'язнено й відправлено на Соловки, за іншою – він помер природною смертю [9]. Але відносини з таким небезпечним, із погляду влади, митрополитом інкримінували Миколі Андрійовичу. В 1927 р. його було заслано до Сибіру, в місто Бійськ [4, с. 3 зв.].

Треба зазначити, що з Миколою Сергій Андрійович теж мав досить дружні взаємини. Як і в листі до брата Євгена, вітаючись, він звернувся: «Здрас-

туй, дорогий брате Миколо!» [4, с. 12/2]. Священник переповідав, що віряни його не забувають, «полегшують своїми подаяннями й моральною підтримкою тяготу <...> оточення» [4, с. 12/2].

Зі своєю дружиною С.А. Мізецький мав досить своєрідні стосунки, які не відзначались близькістю. У листі він повідомляв, що дружина випадково його провідала, йдучи «дорогою в Мар'ївку і з Мар'ївки» [4, с. 12/2]. Про відвідування її попросив брат Євген, який приїхав до Мар'ївки, але вже не застав Сергія Андрійовича.

Повідомлялось у листі і про те, що умови перебування в Запорізькому допрі краще, ніж у Криворізькому. Показово, що священник, порівнюючи життя в камері та на волі написав, що «Моє особисте життя взагалі мало чим відрізняється від тутешнього» [4, с. 12/2]. Це слова людини, яка в оточенні рідних відчувала себе самотньою та пригнобленою через гоніння з боку влади.

Великою розрадою та полегшенням стали листи священника Іполита Федорова до Сергія Андрійовича. Усього І. Федорів написав п'ять листів, однак в архівно-слідчій справі їх немає.

Треба зауважити стиль, яким написано лист-відповідь від 8/21 жовтня 1929 р. до священника І. Федоріва. Мовний дискурс листа промовисто свідчить, що його автор – високоосвічена людина із саркастичним характером. Загалом листи яскраво розкривають особистість адресанта, який удається до іронічних висловлювань під час рефлексій щодо свого становища в тюрмі, в державі, щодо ставлення влади до духовенства.

У листі до друга Сергій Андрійович розмірковує над причинами свого арешту: «Маю сказати, що Ваша обізнаність про написи на стінах ДОПРу застаріла. Тепер у повітрі витають принципи діалектичного матеріалізму. А тому гасло «ДОПР не калічить, а лікує» відійшло у вічність. Тепер я щодня милуюсь іншим написом у тюремному коридорі. Цей напис відтворює сьогоднішню атмосферу. Ікаже він: «Релігія є гальмо на шляху до соціалізму». Цей напис значно просвітив мене і полегшив розуміння причин, котрі привели мене в це надійне сховище продуктів, що швидко псуються» [4, с. 12/1].

Імовірно, віра священника допомагала йому морально триматись та вдаватися до таких іронічних порівнянь. Свій стан він зіставляв зі словами давньогрецького комедіографа Менандра: «І в ланцюгах можна бути вільним» [4, с. 12/1]. Священник згадував відомих служителів православної церкви, їх оптимістичне та сповнене надією на Бога ставлення до смерті, й тим самим заспокоював себе.

Зміст листів дає зрозуміти, що Сергій Андрійович чітко усвідомлював, що триває війна радянської влади з неугодами їй людьми. Священник цікавився причинами арешту співкамерників та дізнався, що за крамольні розмови в себе у квартирі людині загрожує 5 років допру, за вибиті три ребра в голови колгоспу під час хлібозаготівель – 2 роки заслання. Повідомляв у листі про те, що серед його співкамерників є люди (ймовірно, він і себе до них відносив), на яких ведеться організаційний наступ погроз із боку слідчого, суду, «всього апарату» [4, с. 12/1].

Емоційно та із притаманною йому іронією він описав випадок, що стався в камері: «Помітили щура, який підбирав під нарами крихти. Моментально майже всі (чоловік 40) почали його переслідувати й бити чим попало. Звичайно, все закінчилось торжеством переможців і справедливості» [4, с. 12/1]. Священник був здивований людською жорстокістю. На його погляд, заарештовані, проти яких ведеться масштабний наступ влади, самі знаходяться в ролі цього щура, а втім, безжалісно полюють за твариною: «І подивились би ви, з яким захопленням і жорстокістю вони женуться за жалюгідним щуром. А вина його, мабуть, тільки й полягала в тому, що він був голодним. Сумно і прикро було дивитись на цю картину» [4, с. 12/1].

Висновки. Отже, листи заарештованого священника С.А. Мізецького дають унікальну можливість дослідникові висвітлити проблему ціннісних орієнтирів та переконань духовенства під час кримінального переслідування. Бачимо, що листування було найпоширенішим засобом комунікації та важливою частиною дозвілля духовенства. Аналіз листів свідчить, що священник залишився вірним своїм релігійним переконанням. Він шукав розради у вірі в Бога. Моральною допомогою йому слугувала підтримка з боку парафіян, які не залишили свого панотця в тяжку хвилину. Навіть у тюрмі священник не міг змиритись із людською жорстокістю та несправедливістю, чітко усвідомлював, що причиною його арешту став курс влади на фізичне знищення інакомислячих. Треба зазначити, що тюремні застінки не зломали волю священника. Повернувшись із заслання на рідну Дніпропетровщину, в 1930-х рр. він продовжив виконувати пастирські обов'язки.

Несподівано байдужим можемо назвати ставлення дітей та дружини до священника-в'язня, які фактично його не підтримували. Питання стосунків між священником та членами його родини, стратегії виживання дітей духовенства заслуговують на спеціальне дослідження.

Список літератури:

1. Бажан О. Репресії серед духовенства та віруючих в УРСР в часи «великого терору»: статистичний аспект. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2007. № 2 (29). С. 7–18.
2. Бобко Т. Сільські парафіяльні священники на переломі 20–30-х рр. ХХ ст.: спроба створення соціального портрету. *Південний архів: Збірник наукових праць. Історичні науки*. Херсон: Вид-во ХДУ, 2005. Вип. 19. С. 81–85.
3. Васильєв В., Віола Л. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 – березень 1930 рр.). Вінниця: ЛОГОС, 1997. 536 с.
4. Державний архів Запорізької області. Ф.Р. 5747. Оп. 3. Спр. 10 916. 24 с.
5. Державний архів Чернігівської області. Ф.П. 342. Оп. 1. Спр. 887. 801 с.
6. Євсєєва Т. Між конформізмом та мучеництвом за віру: повсякденне життя православного духовенства в 1930-і роки. *Українське радянське суспільство 30-х рр. ХХ ст.: нариси повсякденного життя / відп. ред. С. Кульчицький*. НАН України. Інститут історії України. Київ: Інститут історії України, 2012. С. 610–666.
7. Євсєєва Т. Архів родини єпископа УАПЦ Максима (Задвірняка) як джерело дослідження історії повсякдення православного духовенства в УРСР у 1930-х роках. *Православний вісник Київського Патріархату*. 2017. № 2. С. 31–60.
8. Киридон А. «...Церковну політику розвалу повинна вести ВНК...»: релігійний напрям діяльності органів державної безпеки в Україні (1920–1930-ті рр.). *Радянські органи державної безпеки в Україні (1918–1991 рр.): історія, структура, функції: матеріали круглого столу*, 19 грудня 2013 р., м. Київ / упоряд.: О. Бажан, Р. Подкур. Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. С. 229–247.
9. Назарий (Кириллов, Николай). История Полтавы. URL: <http://histpol.pl.ua/ru/lichnosti/yuristy?id=2567> (дата звернення: 26.04.2020).
10. Никольский В. Православное духовенство Донеччины, репрессированное в 1920–1950-х гг. (в документах и материалах). Монография. Донецк: Изд-во ДонНУ, 2013. 194 с.
11. Оліцький В. Блаженні гнані за правду (репресії проти Православної церкви на Сумщині у 1920–1930-ті роки): монографія. Суми: Триторія, 2018. 242 с.
12. Рубльова Н. Репресії проти «церковників» і «сектантів» в УРСР, 1917–1939 рр. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2007. № 1(28). С. 205–219.
13. Савчук Т. Дозвілля православного духовенства в 1920-х рр. *Історичний архів. Наукові студії: Збірник наукових праць*. Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. П. Могили, 2010. Вип. 5. С. 56–59; Савчук Т. Зовнішній вигляд православного духовенства в період комуністичної модернізації. *Історія релігій в Україні: науковий щорічник*. Львів: Львівський музей історії релігії; вид-во «Логос», 2010. Кн.1. С. 722–727; Савчук Т. Г. Рефлексії митрополита В. Липківського на виклики перед віруючими у радянській Україні. *Емінак: науковий щоквартальник*. 2019. № 3 (27). URL: [https://doi.org/10.33782/eminak2019.3\(27\).316](https://doi.org/10.33782/eminak2019.3(27).316); Савчук Т. Г. Читацькі інтереси православного духовенства в Радянській Україні (1920–1930-ті рр.). *Гілея: науковий вісник*. 2019. Вип. 147 (№ 8). Ч. 1. Історичні науки. С. 112–118.
14. Тригуб О. Переслідування антисергієвської опозиції в РПЦ: з історії «істинно-православної церкви» (1932–1941 рр.). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2007. № 2(29). С. 39–60.
15. Управління СБУ у Дніпропетровській області. № 11321-Ф.П. 241 с.

Savchuk T.G. LETTERS OF THE ORTHODOX PRIEST SERHII MIZETSKY AS A SOURCE OF RESEARCH OF THE MORAL CONDITION OF THE IMPRISONED CLERGY AT THE TURN OF THE 1920S–1930S

Letters of ordinary Orthodox priests remain insufficiently presented and analyzed in historiography. The introduction of the epistolary of Serhii Mizetsky, the parish priest of the Katerynoslav eparchy of the Ukrainian Exarchate of the Russian Orthodox Church, is important for highlighting the values and beliefs of the repressed clergy, recreating the atmosphere of terror and total control over the people's thoughts at the turn of the 1920s–1930s.

S. A. Mizetsky was one of the hundreds of the rural priests who caught the focus of the repressive and punitive apparatus at the turn of the 1920s–1930s. The investigative case of S. A. Mizetsky is actually an anatomy of the technologies for fabricating the criminal proceedings. An analysis of the priest's letters allows not only to reconstruct his reflections on the attitude of the authorities towards the clergy, the moral and psychological condition under criminal prosecution, but also to outline the clergy's leisure activities in the 1920s, and sibling relationship.

It has been found that the priest sought consolation in faith in God, inspired himself with the stories of prominent ministers of the Orthodox Church, their optimistic and complete trust in God regarding death. The moral

assistance to S. A. Mizetsky was the support from the parishioners who did not leave their Pater in difficult times. The consolation for him was the exchange of letters with his siblings and a friend-priest. The attitude to the prisoner priest of his children and wife, who actually did not support him, can be called indifferent.

It has been established that even in prison the priest could not accept human cruelty and injustice, clearly realized that the reason for his arrest was the course of power for the physical destruction of dissidents. It should be noted that in the future, prison dungeons did not change the religious views of the priest. In the 1930s, after returning from exilement to his native Dnipropetrovsk region, he continued to fulfill the pastoral duties.

Key words: *Orthodox priest, letters, repressions, morale condition, Soviet power.*

Сергієнко С.Ю.

Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля

**МЕМУАРНА ЛІТЕРАТУРА ПРО ОСОБИСТІ ВІДНОСИНИ
УКРАЇНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ У 20-Х РР. ХХ СТ.**

На основі літературних спогадів висвітлені особисті відносини письменників, які працювали на теренах України в 1920-х роках. Зазначено, що особисті взаємини в цей період формувались під великим впливом минулої війни й революційних подій. Наголошено, що зміни в особистих відносинах проявились і введенням в обіг нової форми звертання в середовищі письменників. Визначено, що в особистих стосунках письменників у ці роки помітну роль відігравали дружні застілля. Невимушеність і природність особистих стосунків загалом зберегались, але, коли з 1929 року різко посилювався тиск влади на письменників, це призвело до зміни ціннісних орієнтацій частини митців і до погіршення особистих взаємин навіть між близькими друзями. Автор вважає, що саме тоді почала втрачатись щирість в особистих відносинах письменників.

Зважаючи на спогади українських письменників, автор статті дійшов висновку, що 1920-і роки залишилися у їхній пам'яті як період, коли можна було творити вільно, але певні межі були вже окреслені. Всім, хто виходив за ці межі, влада виказувала своє невдоволення, але ще в першій половині 1920-х років на це можна було не звертати особливої уваги. Ситуація почала поступово змінюватись у другій половині двадцятих років. На непокірних стали відверто тиснути. Саме тоді почали розходитись шляхи колишніх друзів – одні йшли вірно служити режиму, інші намагались діяти по совісті. Особисті відносини представників цих таборів ставали прохолодними. Почала зникати щирість у відносинах українських письменників. Фактично у вітчизняних письменників під тиском однакових соціальних реалій сформувались різні життєві цінності. Тому й особисте спілкування трансформувалось. Митці з різними життєвими цінностями просто не розуміли один одного. Однак в особистому спілкуванні митців, котрі мали близькі погляди щодо розвитку культурного процесу, панувала довіра і щирість. Автором була визначена проблема для подальшого дослідження.

Ключові слова: письменники, особисті відносини, 1920-і роки, влада, відвертість.

Постановка проблеми. Становлення більшовицького ладу на теренах України супроводжувалось руйнуванням звичних уявлень про людські відносини. Нова влада із самого початку проводила лінію на першість класових інтересів і другорядність усіх інших. Особисті стосунки піддавались значному тиску нових соціальних реалій і зазнавали суттєвих змін. Вивчення цієї проблеми допоможе більш детально зрозуміти ті складні процеси, які відбувались на теренах нашої країни в 1920-і роки. Наслідки цих процесів подекуди відчужаються ще й сьогодні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На сьогодні є немало історичних досліджень, у котрих висвітлюються різні проблеми періоду 1920-х років [1]. Відносини в середовищі українських письменників висвітлювалися в мемуарах. Але узагальнюючих досліджень трансформації особистих відносин українських письменників у вказаний період на сьогодні не вистачає.

Постановка завдання. Автор ставить за мету розглянути, як розвивались стосунки письменників у добу, коли помітно змінювались умови особистого спілкування на теренах української державності у 20-х роках ХХ ст.

Виклад основного матеріалу дослідження. На початку ХХ століття письменники вважались знавцями людських душ, людських відносин і користувались великим авторитетом у суспільстві. Однак після революційних подій 1917–1921 років українські письменники, які мали ім'я з дореволюційних часів, не поспішали підтримувати нову владу, котра добре розуміла, що без такої підтримки їй буде важко впливати на суспільство. Необхідно було створити «своїх» письменників. Почався процес заохочення до літературної творчості молоді, яка з ентузіазмом сприйняла більшовиків. На початку 1920-х років у Київ приїхали столичні (харківські) письменники. Вони організували зустріч із місцевою молоддю. В залі,

як свідчить очевидець, «голіці нема де власти. Висіли на колонах, гірляндами звисали з усіх балконів<...>». Було заявлено, що столичні письменники привезли «жовтневу» літературу, котра остаточно розриває з дожовтневим красним письменством. На вечорі лунав наполегливий заклик до молоді, яка має творчі таланти, записуватись в організації письменників. Надавались адреси, куди потрібно було прийти [2, с. 181]. Спочатку влада терпіла навіть «нейтралів», котрих згодом розраховувала перетягнути на свій бік. Як згадувала Д. Гуменна, в редакцію київської газети «Пролетарська правда» пудами надходили літературні твори молоді. Це створило привід для жарту, що як колись рвалась українська молодь на Січ козакувати, так тепер вона рветься на «літературну Січ» [2, с. 208]. За таких обставин почали з'являться літературні твори, що героїзували осіб, які класові інтереси (тобто інтереси більшовицької партії) ставили над усе й віддано служили пануючій владі. Автори подібних творів усіяко заохочувались як матеріально, так і морально. Фактично молодих письменників свідомо розбещували. Люди із загостреним почуттям власної гідності намагались не піддаватись на спокуси влади. Але, як кажуть, не ламався той, кого не ламали. Кого ламали «через коліно», а хто й без брутального примусу став слухняним виконавцем. Серед них було чимало людей талановитих. Сталось це з різних причин: хто усвідомлював, що змушений писати так, як вигідно владі, хто щиро вірив у добродішність намірів більшовиків і тому намагався їх підтримати, дехто просто продався. Характеризуючи цей процес, дружина відомого поета О. Мандельштама Н. Мандельштам говорила: «Одні, продаючись, пускали сльозу, як Олеша, інші – облизувались, як Катаєв» [3]. І. Олеша і В. Катаєв свою творчу діяльність розпочинали в Україні. За таких умов особисті стосунки українських письменників не мали стійкої основи для відвертості, щирості й доброзичливості. До того ж необхідно врахувати, що письменники нової доби були вихідцями з різних прошарків суспільства, їх не об'єднувала спільність соціального походження, виховання, традицій. Але більшість їх гуртувало прагнення творчості, зближувала молодість, схожі ідеали майбутнього.

Варто підкреслити, що письменників, які творили в 1920-і роки, в наступне десятиліття буквально винищили. На кінець 1930-х років із 516 заарештованих письменників України залишилось живими тільки 3 [4, с. 274]. Ті ж, хто зберіг життя і продовжував творчу діяльність, назавжди

отримали «внутрішнього цензора», який забороняв повну відвертість. Це не могло не відбитись і на їхніх мемуарах. Виключенням є мемуари тих, хто волею долі опинився за кордоном і не боявся помсти влади [5].

На відносини у творчій сфері в ці роки великий вплив мали революційні події. Як зауважив видатний діяч часів Української національно-демократичної революції М. Шаповал, характеризуючи післяреволюційний період: «<...>наша післявоєнна доба є добою потрясіння навіть основних моральних норм: українська «інтелігенція» помітно озвіріла у своїх внутрішніх відносинах» [6, с. 220]. Якщо до революційної доби інтелігенція українських міст була представлена особами, сповненими «відчуття ваги своєї персони в суспільстві» [7, с. 549] й відповідної поведінки, то в 1920-і роки українська інтелігенція поповнилась людьми, які часом мали викривлену уяву про «вагу своєї персони в суспільстві». В особистих відносинах стали проявляться дії, котрі шокували б «інтелігентне середовище» дореволюційної доби. І це стосувалось не тільки України. Знаний радянський письменник К. Федін розповів, як на початку 1920-х років відомі митці С. Єсенін та М. Нікітін у нетверезому стані на очах чисельних колег та іншої публіки почали бійку. «У бійці обидва впали на підлогу, качались на ній, мов навіжені, і Єсенін укусив Миколку (Нікітіна) за руку, в біцепс, та так, що не тільки руку поранив, а піджак прогриз. М. Нікітін, який був присутнім під час розповіді, посміхаючись, підтвердив цей випадок» [3]. Українці також не відставали. В. Сосюра згадує, як він у 1920-х роках у присутності інших українських письменників бився навкулачки з письменником Антоном Шмагельським: «Я <...> підійшов до нього та як чесону його в обличчя із правого боку... А він мене як свисне, та так, що я полетів на стіл, стіл – на стілець, а стілець – на Тичину, який присів у кутку, закрив лице руками, але лукаво і спостережливо дивиться крізь розтулені пальці... Я подумав: «Прямая линия самая короткая», – і почав бити Шмагельського прямим ударом у вилицю коло правого ока <...> від моїх прямих ударів, і все в одну точку, правою рукою Антона відкидало на шафу, а шафа його кидала на мене, і я став відчувати, що б'ю не в обличчя, а в мокру і слизьку подушку, що росла й пухла на моїх очах». Після цієї бійки на очах в інших письменників П. Панч сказав Володимирі Сосюрі: «А ти, Володю, пішов не за своєю спеціальністю. Тобі б треба було бути боксером» [8, с. 236]. Потрібно звернути увагу,

що П. Панч – український інтелігент нової генерації, не виговорює В. Сосюрі за брутальний учинок, а лише робить, схоже, іронічний висновок. Узагалі, судячи зі спогадів людей мистецтва, особисті стосунки в цьому середовищі дещо відрізняються від загальнолюдських. Як підкреслив Р. Гуль: серед людей мистецтва «просто людські відносини дуже рідкісні» [3]. Тобто можна говорити, що особисті відносини в лавах інтелігенції набували нових форм, які були привнесені добою війн і революцій. К. Паустовський, згадуючи початок 20-х років в Одесі, писав, що багато одеських поетів (а їх там на той час, за висловом одного із сучасників, «вистачить на цілу державу середнього європейського розміру») є юнаками показно розв'язними, «які пишаються тим, що вони не інфіковані ніякими «штучками», особливо такими смертними гріхами, як надмірна інтелігентність і терпимість» [9, с. 150, 153]. Подібний стан не міг не впливати на міжособистісні стосунки поетів. Серед одеських поетів того часу був і В. Катаєв, висловлювання якого: «За 100 тисяч убу'ю кого завгодно. Я хочу гарно їсти, хочу мати гарного капелюха, чудові черевики<...>» зафіксував І. Бунін у 1919 році [10]. Здається, це скоріше було бравування молодого одесита, який пройшов війну й хотів здаватись навколишньому оточенню таким собі суперменом. Люди творчих професій мають, як правило, акторські здібності, але ж сама тема хизування – вбивство людини заради здійснення власних матеріальних потреб – говорить про падіння моральних устоїв, про низьку вартість людського життя, а звідси – і про особисті людські відносини.

Однією з перших відчутних змін у відносинах у середовищі українських письменників стало введення в обіг нової форми звертання «товариш». Вона повинна була підкреслювати соціальну рівність членів спільноти. Нова форма досить швидко розповсюдилась ще й тому, що чітко визначала своїх і чужих. До чужих не можна було звертатися «товариш», тільки до своїх. Коли в 1921 році з Галичини приїхав до Харкова поет В. Поліщук (варто нагадати, що в Галичині традиційною формою звертання було «пан»), то у своїх нових віршах він уже застосовував форму звертання «товариш», підкреслюючи цим соціальну близькість співбесідників: «Котра година, товаришу? – Друга. І далі пішла сіра смуга дороги під ноги...» [8, с. 215]. В. Сосюра, згадуючи початок 20-х років у Харкові, часто ставить перед прізвищем письменника слово «товариш» [8, с. 218, 220, 224]. Наприкінці 20-х роках він подарував

І. Майстренку 3-й томик своєї поезії з написом: «Дорогому товаришеві Майстренку, лицарю української культури на Чорномор'ї» [11, с. 236]. Тобто можна зробити припущення, що нова форма звертання в колі молодих письменників була популярною. Водночас, можливо, це свідчило не тільки про щирість, але і про певний конформізм, намагання довести свою лояльність новій владі. Як відомо, В. Сосюра перед тим, як перейти на бік більшовиків, воював на боці УНР, був так званим «колишнім петлюрівцем», що тяжіло над ним усе життя. Подібні «колишні петлюрівці» серед українських письменників були представлені такими відомими митцями, як О. Вишня, Ю. Смолич, П. Тичина, та інші. Влада уважно стежила за їхньою творчістю, часом дорікала, але досить щедро оплачувала їхню творчу працю, якщо вважала, що вона їй на користь. Наприклад, О. Вишні за газетний фейлетон у 15–20 рядків платили в роки непу 15 карбованців золотом. Середня зарплата в СРСР тоді була 25 карбованців на місяць [11, с. 200–201]. І. Майстренко, який обертався в колі українських письменників у 20–30-і роки, згадує, як до Харкова потрапив молодий комсомолец із провінції. «У Харкові він розгледів, що найкраще й найлегше життя – це життя радянського письменника, особливо вірного партійній лінії<...> І все ж, хоч він і писав жалюгідні «виробничі» романи з фабричного життя, які мало хто читав, вони давали йому великі гонорари, адже партійному апаратові була потрібна саме така «творчість»» [11, с. 199]. Тобто на перший план в оцінці творчості митця виходив не його талант, а його відданість владі. Звичайно, що за таких умов не можна говорити про щирість у письменницьких відносинах. Критичні висловлювання в бік влади могли позбавити письменника життєвих благ. Тому в особистих стосунках потрібна була обережність, а це вже виключає відвертість і щирість. До того ж у країні звичайною річчю в суспільному житті ставала брехня. Колишній генерал-хорунжий УНР, а у 20-ті роки – пересічний мешканець УСРР, П. Ліпка в листі до М. Горького в 1928 році писав: «Брехня – це найбільше досягнення Радянської влади. Брехня від початку й, напевне, буде до кінця<...>» [12].

Однак, 20-і ще несли в собі атмосферу надії на людяність. Як писав Р. Гуль: «У роки непу письменники були ще в напівсвободі» [3]. Молоді хлопці-студенти, які захоплювались літературою, влаштували в Києві у 20-ті роки веселі парубоцькі вечірки, на яких вони з пильних, громадсько-відповідальних й ініціативних у роботі хлопців перетворювались на дотепних, безжурних

гульвіс. Вони розповідали «дразливі» анекдоти. декламували сальні вірші класиків і своїх ровесників, співали не менш сальні частівки. Не забували й народні пісні та сентиментальні романси [13, с. 204]. Ще навіть у 1930 році подібні парубоцькі вечірки молодих українських письменників були можливі. Як писав пізніше один із їх учасників: «Тоді ми ще не боялись один одного й у своїх думках і витівках були дружньо-відкриті. Після одної-другої чарки душі наші розкошували у свободі товариського самовислову. Кожний розповідав чи читав щось своє, інтимне, захальне, інтригуюче, не призначене або заборонене до загального вжитку. Була така атмосфера, коли кожному хотілось викласти свої спресовані чи заховані думки» [13, с. 291]. В ці роки ще можлива була відвертість в особистому спілкуванні навіть малознайомих письменників. Особливо у дружньому застіллі. Ось сценка з такого застілля молодих письменників в одному з ресторанів у центрі Харкова в 1929 році, змальована Г. Костюком: «Обід був із вином і навіть із чаркою. Дружній, бурхливий. Веселі, іскристі, інколи бравадно-нецензурні дотепи Вухналя, Вишні, Куліша, Сенченка та інших виповнювали залю. Настрій ставав підвищений, бадьорий гамірливий. Дехто встав і тинявся від стола до стола. Вишня сидів навпроти мене. Я механічно взяв і почав пробувати щось із десерту. Вишня глянув і не без іронії кинув:

– Ви що, солоденьке уплітаєте?<...> Та я коли був у ваших літах... <...>

– Та, Павле Миколаєвичу (його тут так всі величали чомусь), солоденьке – то між іншим. А от коли ми з вами спробуємо ось цього кахетинського, то не пошкодуємо.

Справді, переді мною стояла не розпочата чомусь пляшка доброго тоді вина кахетинського. Вишня глянув із примірливою посмішкою сказав:

– А справді, рішимо її, молодий чоловіче.

Діловито наповнили наші склянки» [13, с. 383–384]. Далі пішла відверта розмова без усяких замовчувань. Вишня не утаїв від малознайомого співрозмовника, що був у 1920-у році заарештований ЧК як «особливо важливий контрреволюціонер» і тільки втручання В. Блакитного врятувало його від страти.

У 1920-і роки тоталітарні хмари були тільки на горизонті і ще можна було не звертати на них уваги. Чи мало що з'являється на горизонті, а потім щезає безслідно. Тому спілкування літературної молоді у 20-ті роки було, як правило, невимушеним, відвертим, ще без жорстких шор ідеологічного диктату. Ось як зустрічали новий

1927 рік у Києві студенти мовно-літературного факультету Інституту народної освіти імені Драгоманова (нині Київський національний університет імені Тараса Шевченка), що вже ступили на шлях творчості, – О. Корнійчук, Г. Костюк, В. Рубайло та інші. Вони бавились, грали у фанти, танцювали під патефон, у міру випивали, наперебій говорили жартівливі новорічні промови, пританцювували й підспівували. Виконували пісні у стилі, котрий зараз носить назву «шансон», зокрема й відому одеську «Ужасно шумно в доме Шнейерзона». Потім виспівували «махнівські пісеньки», а пізніше подільські «солоні» коломийки. Розійшлись після полуночі під загальний спів «Час додому, час, час і пора!». Молодим митцям здавалось, що на їхньому «життєвому горизонті немає й не може бути жодної чорної хмари». Потім О. Корнійчук і Г. Костюк ще довго ходили вулицями нічного Києва і дружньо розмовляли. Але розмова не обмежувалась загальними темами, притаманними їх статі й віку (Г. Костюку було 24, О. Корнійчуку – 21 рік), теми були й вузько професійні. Саме тоді О. Корнійчук сказав, що закінчує велику повість «Через кордон» і натякнув, що бажав би рецензії на неї від свого друга Г. Костюка. Розмова була відвертою. На особисте спілкування молодих митців ще на всю потужність не тиснули ідеологічні заборони. Коли влітку 1927 року вийшла друком перша повість О. Корнійчука, то він отримав на неї жадану рецензію Г. Костюка. Після отримання гонорару за повість, її автор запросив друга в ресторан на Хрещатику. Піднімаючи чарку за успіх друга, Г. Костюк сказав, що п'є за перший його успіх, але вірить, що це лише початок, Справжній успіх – у майбутньому. О. Корнійчук погодився, що це початок і відкрився другові, що бачить себе у драматургії. Г. Костюк писав: «Душі наші розкрились навстіж. Ми були все ж таки мрійники й фантасти. Ми вірили у свої сили. Не тільки Корнійчук, але і я навіть не уявляв собі, що хтось чи щось може нам стати на перешкоді» [13, с. 161, 162, 164]. Однак наближався «переломний» 1929 рік. Саме в цьому році почав стрімко посилюватись тиск влади на творчу інтелігенцію. Почались «чистки». Їх організували так, щоб була видимість участі громадськості. Та ось постало питання про відчислення із творчого семінару за бездіяльність однокурсниці й доброї приятельки Г. Костюка і О. Корнійчука Віри Рубайло. Питання про відчислення поставив у науковій раді представник партійної організації. Професори сказали, що не бачать бездіяльності В. Рубайло, але водночас не захотіли займати виразну позицію. Боялись.

Тоді слово взяв представник студентської громади у вченій раді Г. Костюк. Він сказав, що знає В. Рубайло як працювиту студентку й голосувати за виключення не буде. Це переломило ситуацію й питання зняли з обговорення. Інститутом пішла чутка, що Г. Костюк провалив пропозицію партійної організації. «Що це значило, то це можуть зрозуміти тільки ті, хто в ті часи вчився і знає, що значить «пропозиція партійної організації» [13, с. 167]. По суті вирішувалось питання, хто ж хазяїн в інституті. Навіть якщо б партійна організація інституту і пропустила б цей факт, то вищі партійні інстанції й ГПУ миттєво б зреагували. Однак парторганізація не пропустила. Наступного дня на екстрених зборах студентського курсу представник парторганізації запропонував обрати до вченої ради замість Г. Костюка іншого студента. Цим іншим виявився О. Корнійчук. Після зборів близький друг Г. Костюка О. Корнійчук запропонував йому поговорити. Під час розмови, котра з боку Г. Костюка розпочалась як дружня, виявилось, що друзі почали дивитись на дійсність по-різному. Г. Костюк на зауваження О. Корнійчука, як він міг виступити проти, коли знав, що суть справи виходить із парторганізації, відповів: «Я не хлопчик стовпчик. І взагалі, я не розумію, чого причепились до Рубайло? Та це ж, ти сам добре знаєш, аполітичне дівча, яке, крім книжок і гарних пісень, нічого не тямить». На що Корнійчук майже поважно відповів: «Це знаєш, справа не нашої компетенції. «Там» знають краще за нас». Г. Костюк згадує: «Я на мить занімів. У цих словах розкрились мені ще деякі невідомі риси характеру мого друга: сервілізм, рабська безоглядність партійного догматика, запобігання перед сильними й безсердечність... Це був кінець нашої кількарічної дружби. Ми більше не зустрічались і не розмовляли так щиро, як колись» [13, с. 167–168]. Варто нагадати, що в 1928 році «примусу обстоювати офіційну лінію КП(б)У» ще не було [11, с. 192], як не було ще і страху [13, с. 215], але проникливий О. Корнійчук ситуацію передбачив і вирішив діяти не чесно, а особисто вигідно.

Якби Костюк виступив проти лінії парткому все-редині 30-х, то він, з огляду на інші подібні факти, відразу ж потрапив під арешт, але в 1929 році за незалежність позиції (звичайно, в межах правдивості державній ідеології) ще не арештовували. Але в цьому разі такого не сталось. Письменник Ю. Смолич свідчить, що саме вкінці 1929 року письменників поставили перед вибором – або ти входиш в організацію, яка вірно служить владі, або ж кидай літературу. «Своїми» влада визна-

вала лише членів Всеукраїнської спілки пролетарських письменників (ВУСПП) і «Молодняка». Якщо невдалий твір члена ВУСПП і критикували, то доброзичливо: вказували на помилки та промахи й радили, як їх виправити. Твори ж не членів ВУСПП знищувались не завжди об'єктивною критикою, котра не прощала й найменшої помилки. Таким чином, доля літературного твору нерідко визначалась належністю письменника до тієї чи іншої організації [14, с. 151]. Потрібно врахувати, що наведені слова Ю. Смолича були опубліковані в роки жорсткої радянської цензури, тому, мабуть, слово «нерідко» можна викинути з попереднього речення. Без сумніву, поки письменники могли об'єднуватись за власним бажанням із тими, хто був їм близьким за світоглядом та літературними уподобаннями, й за власним бажанням виходити з об'єднання, вони і спілкувались невимушено, щиро. Наприклад, Ю. Смолич так описує розмову 4-х письменників, яких не влаштувала ВАПЛІТЕ й водночас не подобались інші спілки: «Ми сиділи в нашому улюбленому кафе «Пок», пили каву<...> й сумували: Майк, Олекса Слісаренко, Левко Ковалів і я. У глибині кімнати, за своїм постійним столиком, сидів Семенко, кутив люльку і щось писав: штаб семенківської організації й редакція журналу «Нова генерація» тут і поміщались – у кофейні «Пок» за столиком у глибині кімнати... Семенко залишив свій столик і підійшов до нашого: – Я серйозно кажу, хлопці: йдіть до мене. Ми тоді відразу покладемо на обидві лопатки і Хвильового, і Микитенка <...> – А ми нікого не збираємось класти на лопатки – сказав Слісаренко, – і в цирку не маємо наміру виступати... – Дурні ви, як я на вас подивлюсь, – незлобиво сказав Семенко, а я думав, ви також футуристи. Адьо!»). Закінчилась ця розмова через деякий час створенням нової письменницької групи, платформа й декларація якої була наступного дня опублікована у пресі [14, с. 152–156]. Тобто організації письменників у цей час могли мати й неформальний характер і бути подібними клубам за уподобаннями. Але в такому разі за ними державі важко було стежити. Тоді влада почала всіх зганяти в одну суворо централізовану організацію, й під одним дахом опинились люди часом дуже різні, і щирими їх особисті відносини бути не могли. Керівники суворо централізованої організації швидко використали свої можливості. І. Майстренко розповів у своїх мемуарах, що в одеському «Театрі революції» намагались ставити твори тільки генерального секретаря ЦК всеукраїнської спілки пролетарських письмен-

ників (ВУСПП) І. Микитенка, всіх інших авторів відтісняли. Коли І. Майстренко відверто сказав про недопустимість такого стану, то І. Микитенко обурився і припинив розмову [11, с. 246]. Схоже, він уважав такий стан відносин нормальним. Звичайно, це викликало загострення особистих стосунків письменників. Але свою владу керівник ВУСПП використовував не тільки для забезпечення собі переваг у літературній справі. Він використовував її і для переваг в особистому житті, що також позитивно не впливало на особисті стосунки письменників. Якимось укінці 1920-х років делегація українських письменників виїхала до Ленінграду. Делегацію очолював І. Микитенко. Письменники були молоді й охочі до пригод. І сталося так, що І. Микитенку сподобалась жінка, яка в кінцевому підсумку віддала перевагу В. Сосюрі. Микитенко, будучи начальством, страшно обурився й в той же день пообіцяв Сосюрі: «Ми, коли приїдемо на Україну, тебе в дугу зігнемо!» І дійсно, як свідчить В. Сосюра, «почалося биття <...> очолювали це биття Микитенко й Кулик». Закінчилось це биття для В. Сосюри дуже погано [8, с. 261-262]. Якимось І. Микитенко, М. Рильський та поет О. Сорока виїхали у відрядження в одне з міст України. Після творчого вечора прийшли до готелю, де проживали всі в одній кімнаті. Розгніваний «вождь» українських письменників о 12-ій годині ночі викинув із кімнати «підлеглих» колег, хоч добре знав, що їм більше ночувати ніде. Причина гніву – М. Рильський піддав критиці виступ І. Микитенка, а О. Сорока підтримав Рильського. Такими були особисті відносини в централізованій організації [2, с. 402-403].

Укінці 1920-х років влада намагалась примусити письменників відображати життя з позицій так званого соціалістичного реалізму, що означало показувати реалії не такими, якими вони були в дійсності, а такими, які вони повинні були бути на думку влади. Коли письменник-початківець В. Авдєєв приніс свою першу повість в один із харківських журналів то після того, як із нею повістю ознайомився редактор, відбувся такий діалог досвідченого й молодого літературів. Редактор (повертаючи рукопис): «Візьміть. Не підійде. Наше завдання висвітлювати боротьбу радянської громадськості з явищами дитячої безпритульності. А ваш герой не піддається ніякому перевихованню<...> Куди це годиться? – Початківець: – Але так було в житті. Цей факт я особисто спостерігав. Редактор: – Чи мало чого буває в житті <...> письменник повинен давати найбільш типові, те, що час вимагає». Лише коли

молодий автор хотів щось заперечити, редактор заявив, що повість до того ж сира, написана слабко. На першому ж місці для редактора було писати те, що вимагає час [15, с. 206].

Необхідно визнати, що помітну роль у спілкуванні письменників грали дружні застілля з алкогольними напоями. Випивали, як правило, в міру. Ось невеличка сценка дружнього застілля молодих митців у 1929 році в харківському ресторані. Обідали гамірливо, перекидалися жартами, афоризмами, лунали українські народні приказки. Один із письменників іронічно імітував промову наркома освіти, це мало успіх. Навіть викликало гомеричний сміх. Ще не боялись. Була виконана також арія Тореадора з опери Кармен українською мовою. Після обіду пішли на квартиру до Хвильового їсти кавуни, там «не було ніякої церемоніальності чи субординації. Всі були дружні й рівні. Хвильовий навіть не виглядав господарем. Він був, як і всі, ніби в гостях. Їв кавуна й жартував <...> Про що ж говорили ці вибрані митці слова? Про все – тільки не про літературу. Про якісь веселі чи комічні епізоди з життя й побуту когось із письменників чи партійних і державних діячів», про рибальство й полювання. Подібні вечірки із чаркою були дружні і щирі. Після однієї-другої чарок кожен міг прочитати щось своє, інтимне, не призначене для широкого вжитку. Як написав пізніше один з учасників таких вечірок: «Тоді ми ще не боялись один одного у своїх думках і витівках були дружньо-відкриті» [13, с. 255, 291]. Загалом же, можна говорити, що в середовищі українських письменників полюбили спілкуватись за допомогою «звичайних перекусок із чаркою» після нелегкої творчої праці [13, с. 307], або ж у колективних відрядженнях у тоді курортну Одесу, куди після створення видавництва газети «Чорноморська комуна» часто навідувались столичні харківські письменники. Як згадує редактор «Чорноморської комуни»: «Якимось на вулиці недалеко від редакції зустрів я підпитого Сосюру в оточенні інших молодих харківських письменників. Як видно, в людей не було вже грошей продовжувати пиятику, й Сосюра, який був моїм старим знайомим <...> натякнув мені про це». Редактор допоміг вирішити проблему [11, с. 235]. Якимось на екскурсії в горах Кавказу українські митці М. Куліш, Л. Курбас та Ю. Смолич надвечір змерзли. Тоді М. Куліш, хитро прижмурившись, дістав із кишені пляшечку коньяку. І хоч Л. Курбас не вживав спиртного, а лише сухе біле вино, він трошки пригубив [14, с. 367]. Можна здогадуватись, що інші присутні «пригубили» більше. Інша сценка із

середини 20-х років. У потязі «Харків-Київ» у безплаткартному, тобто загальному, вагоні зустрілись письменники О. Вишня, М. Зеров, М. Рильський і Ю. Смолич. На добру дорогу і для закріплення знайомства розпили пляшку. Пили з однієї похідної чарки. Іншого посуду просто не було. Після першої ж чарки М. Зеров почав читати вірші. Потім читав свої вірші М. Рильський. Молоді митці проговорили всю ніч [14, с. 459-460]. Тобто загалом українські письменники не цурались випивки, але міру знали.

Висновки. Отже, з огляду на спогади українських письменників, можна констатувати, що 1920-і роки залишились у їхній пам'яті як період, коли можна було творити вільно, але певні межі були вже намічені. Всім, хто виходив за ці межі, влада виказувала своє невдоволення, але ще в першій половині 20-х можна було «крізь пальці» дивитись на це невдоволення. Ситуація почала поступово змінюватись у другій половині

20-х років. На непокірних стали відверто тиснути. Саме тоді почали робити стрімку кар'єру найбільш спритні пристосованці. Саме тоді почали розходитись шляхи колишніх друзів – одні йшли у вірні слуги режиму, інші намагались діяти по совісті. Особисті відносини представників цих таборів ставали прохолодними. Почала підточуватись щирість у відносинах українських письменників. Фактично у вітчизняних письменників під тиском однакових соціальних реалій сформувались різні життєві цінності. Тому й особисте спілкування трансформувалось. Митці з різними життєвими цінностями просто не розуміли один одного. Однак в особистому спілкуванні митців, які мали близькі погляди щодо розвитку культурного процесу, панувала довіра і щирість. Далі українських письменників чекали тяжкі 1930-і роки, котрі принесли чимало негативу в особисте спілкування митців. Цю проблему варто висвітлити надалі.

Список літератури:

1. Мовчан О.М. Повсякденне життя робітників УСРР. 1920-ті рр. / НАН України. Інститут історії України. Київ : Інститут історії України, 2011. 312 с.; Кульчицький С.В. Початок поглинення суспільства державою-комуною (1917–1928). *Відносини держави, суспільства і особи під час створення радянського ладу в Україні (1917–1938)*: колективна монографія. Том 1 / відповідальний редактор В. Смолій. Київ : Інститут історії України НАН України, 2013. С. 10–98; Свистович С.М. Політико-правове регулювання життя радянської громадськості Української СРР у 1920-ті рр. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського*. 2018. Том 29 (68) № 2. URL: http://www.hist.vernadskyjournals.in.ua/journals/2018/2_2018/6.pdf (дата звернення: 11.02.2020) та ін.
2. Гуменна Д. Дар Евдотеї. Іспит пам'яті. Київ : Дніпро, 2004. 520 с.
3. Гуль Р. Я унес Россию. Т. 1. URL: <http://mirknig.su/knigi/history/230000-ya-unes-rossiyu-apologiya-emigracii-tom-i-rossiya-v-germanii.html> (дата звернення: 27.09.2018).
4. Цвілюк С.А. Українська інтелектуальна еліта як об'єкт сталінського політичного терору в 1920–1930-х рр. *Інтелегенція і влада. Зб. наук. праць*. Ч. 2. Одеса : «Астропринт», 2002. 344 с.
5. Гуменна Д. Дар Евдотеї. Іспит пам'яті. Київ: Дніпро, 2004. 520 с.; Майстренко І. Історія мого покоління. Едмонтон, 1985. 416 с.; Костюк Г. Зустрічі і прощання. Книга перша. Едмонтон, 1987. 743 с.; Самчук У. На коні вороному. Вінніпег, 1990. 360 с. та ін.
6. Шаповал М. Загальна соціологія. Прага, 1934. 238 с.
7. Смолич Ю. Я вибираю літературу. Твори. Т.6. Київ, 1973. 766 с.
8. Сосюра В. Третя Рота. Київ, 2010. 352 с.
9. Паустовский К. Время больших ожиданий. Собр. соч. в 8 тт. Т.5. Москва, 1968. 574 с.
10. Бунин И. Окаянные дни. URL: https://librebook.me/okaiannye_dni/vol1/1 (дата звернення: 21.11.2019).
11. Майстренко І. Історія мого покоління. Едмонтон, 1985. 416 с.
12. Скрипник О. За незалежність України до останнього подиху-2. День. № 46 47. 16 березня 2018. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/istoriya-i-ya/za-nezalezhnu-ukrayinu-do-ostannogo-podyhu-2> (дата звернення: 25.11.2019).
13. Костюк Г. Зустрічі і прощання. *Книга перша. Едмонтон*, 1987. 743 с.
14. Смолич Ю. Рассказ о непокое. Москва, 1971. 559 с.
15. Авдеев В. Моя одиссея. «Зайцем» на Парнас. Москва, 1975. 414 с.

Serhiienko S.Yu. LITERARY MEMOIRS ABOUT PERSONAL RELATIONS OF UKRAINIAN WRITERS IN THE 1920S

Based on literary memoirs, personal relations of writers working in Ukraine in 1920s are presented. It is noted that personal relations during that period were formed under the great influence of the past war and revolutionary events. It is emphasized that changes in personal relations were manifested by the introduction of a new form of address among writers. It is determined that friendly feasts played a significant role in personal relations of writers during those years. The ease and naturalness of personal relations was generally preserved, but when authority's pressure on writers sharply increased in 1929, it led to a change in value orientations of some writers and deterioration of personal relations even between close friends. The author believes that it was then when sincerity in personal relations between writers began to disappear.

Based on the memoirs of Ukrainian writers, the author of the article concluded that 1920s remained in their memory as a period when it was possible to write freely, but certain boundaries had already been delineated. Authority expressed their dissatisfaction with all those who crossed those boundaries, but in the first half of 1920s, it was possible not to pay much attention to this. The situation began to change gradually in the second half of 1920s. The disobedient were openly pressured. It was then when former friends went separate ways – some served the regime faithfully, others tried to act according to their conscience. Personal relations between the representatives of those groups became frosty. Sincerity in relations between Ukrainian writers began to disappear. In fact, Ukrainian writers developed different life values under the pressure of the same social realities. Therefore, personal communication was transformed. Writers with different life values simply did not understand each other. However, trust and sincerity prevailed in personal communication of writers having similar views on the cultural process development. The author has identified a problem for further research.

Key words: *writers, personal relations, 1920s, authority, frankness.*

УДК 352.07 (477.7)
DOI <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2020/3.15>

Черемісін О.В.

Херсонський державний аграрно-економічний університет

Дубовик Л.П.

Херсонський державний аграрно-економічний університет

ВНЕСОК ІНОЗЕМНИХ КОЛОНІСТІВ В АРХІТЕКТУРНИЙ ТА КУЛЬТУРНИЙ ПРОСТІР МІСТ ПІВДНЯ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ XVIII – НА ПОЧАТКУ XIX СТ.

Стаття присвячена ролі іноземних колоністів в організації архітектурного та культурного міського простору на Півдні України наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. Як відомо, після інкорпорації регіону до складу Російської імперії в кінці XVIII ст. попередні запорозькі та кримськотатарські військово-фортифікаційні поселення стали базою для більшості міст Півдня України. Вони достатньо швидкими темпами були перетворені на перлини російської держави, а центральна влада постійно наголошувала на тому, що це тільки її заслуга. Тому перейшла від військового командування до цивільного управління, що завершило формування міст та отримання ними самоврядної громадськості. Загалом, міста Півдня України постали як суміш військової доктрини фортифікаційного мистецтва, античних найменувань, ідей епохи Просвітництва та західноєвропейських теорій містобудування (архітектори були запрошені із країн Західної Європи), що виявилось у відсутності в архітектурній забудові нових міст не тільки українських, але, власне, й російських традицій. Із метою утримання території в кожному місті розміщувались війська, зосереджені у фортецях, де формувались військові та торговельні флоти. В основу містобудування цього часу лягли регулярне планування, сполучення міської забудови із природними елементами, ансамблевість центральних площ, на яких розміщувались офіційні установи. Для архітектурного обличчя міських центрів характерна симетрична композиція ансамблів з однаковою ритмом фасадів адміністративних приміщень. Використання типових проєктних і «зразкових» фасадів жилих будинків забезпечило формування єдиного стилю забудови прямолінійних або круглих площ. Деякі з них характеризувались великим простором із невисокою забудовою. У південноукраїнських містах поширився тип багатопверхового галерейного будинку, котрий відповідав місцевим кліматичним умовам. У висновках зазначається, що вищезазначені здобутки не були надбанням лише російської влади, запрошені інженери та архітектори із Західної Європи зробили набагато більше в організації архітектурного та культурного простору міст Півдня України.

Ключові слова: Південь України, міське самоврядування, архітектура, культура, іноземні колоністи, містобудування.

Постановка проблеми. Актуальність теми дослідження визначається тим, що на сьогодні Україна переживає глибокі зміни у процесі реформування органів місцевої влади та гібридної війни на Донбасі зростає роль в досягненні історичного минулого південноукраїнських міст кінця XVIII–початку XX ст. з метою спростити імперську штучну «Новоросійську теорію» та довести переважну роль українського та європейського фактору в розвитку українських земель. Міста Півдня України були центрами влади в регіоні, мали неповторний колорит, надавали можливість ближче познайомитись із західноєвропейською культурою й першими ввійшли у процес модернізації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Одними з перших історіографічних доробок на вищезазначену тематику стали праці XIX ст. У роботах А. Скальковського [21], Г. Ге [1], О. Чижевича [23], Ю. Сандомирського [19] та інших висвітлювався саме європейський фактор у розбудові міст Півдня України. У радянський період часу містознавча тематика не користувалась особливою популярністю, тому публікувалась невелика кількість робіт, хоча певною мірою цю прогалину компенсує праця В. Селінова [20] про культурно-історичні пам'ятки. В період незалежності України з 1991 р. значно зростає кількість праць, присвячених архітектурному обличчю пів-

денноукраїнських міст. Так, наприклад, вийшла серія статей про архітектуру та архітекторів міст Півдня України М. Кавуна [5–9], Л. Кузикової [10], В. Пиворовича [15], С. Дяченка [15] та інших.

Постановка завдання. Метою статті є систематизація раніше розроблених досліджень та спроба доведення високої значущості західноєвропейських архітекторів у будівництві міст південноукраїнського регіону.

Виклад основного матеріалу дослідження. Після інкорпорації Півдня України до складу Російської імперії наприкінці XVIII ст. швидкими темпами були збудовані нові міста. Одночасно з їх будівництвом поширювались західноєвропейські архітектурні стилі класицизму, ренесансу, неоготики, ампіру та інші. За цими стилями розроблялись адміністративні, торговельні, культурні, релігійні споруди Херсона, Миколаєва, Одеси, Керчі, Севастополя, Катеринослава та інших міст, які ставали найкращими спорудами новостворених міст. Новими явищами в містобудуванні стали регулярне планування, ансамблевість вулиць і площ, поєднання із садово-парковою забудовою, що стало видатним спадком української культури. Так, італійським архітектором Ф. Боффо була збудована Лютеранська церква в 1824–1828 рр. Ним спроектований і побудований Воронцовський палац (виконаний у західноєвропейському стилі ампір, у якому стіни були прикрашені італійськими картинами) [20, с. 65–74]. В Одесі разом з інженерами І. Уптоном і Б. Фандерфлісом спроектовані відомі Потьомкінські сходи. Він же створив палац графині О. Потоцької (нині це одеський художній музей), а також найстаріший висотний будинок в Одесі І. Ягніцького. Взагалі одним тільки італійським архітектором Ф. Боффо були побудовані більше 30 будинків. Іншим італійським архітектором Ф. Моранді, який був в Одесі й відомим громадським діячем, побудована найстаріша єврейська синагога. Ним же збудований будинок Карузо на Ланжеронівській вулиці [19, с. 43–46].

Мода поширювалась, передусім європейська, оскільки саме вихідці з європейських країн були законодавцями модних течій в одязі, розвагах, культурних проявах. Наприклад, найпопулярнішим рестораном в Одесі став «Французький», (щоправда, деяких російських адміністративних керівників обслуговував безкоштовно), найліпша кондитерська – «Фанконі» (належав швейцарцям), найкращим розважальним клубом був «Одеський» (належав англійцям). Останній був тільки для привілейованих клієнтів і доступ до нього був украй обмеженим. Вирізнявся пиш-

ністю та гротескністю розважальних заходів. На бали дами одягали найкращі туалети за останньою європейською модою. Великою популярністю користувався німецький клуб, заснований у 1859 р., – «Гармонія». В ньому все було облаштовано на європейський манер [19, с. 73].

Найбільш популярні газети та журнали виходили французькою, німецькою, англійською мовами. Навіть періодичне видання «Вестник Южной России» (1820 р.) спочатку виходило французькою мовою. Коли спеціально для купецтва «Вестник» почав виходити російською мовою, то популярність його швидко згасла. Коли керівництво газети звернулось із проханням допомогти в розповсюдженні поліцейстерів, навіть із їх допомогою вдалось знайти лише 5 охочих його купувати російською мовою. У відповідь місцеве купецтво сказало, що кращі та швидші новини вони дізнаються від євреїв. І це тоді, коли кількість російського купецтва була втричі більшою, ніж єврейського [21, с. 92–93].

Одеситів часто порівнювали з американцями через їх підприємливість, спритність і наполегливість у вирішенні комерційних справ. Вархітектурному плані Одеса не поступалась європейським аналогам. Так, міський театр був побудований за зразком Віденського Ring-Theatre. Фасад виконаний у стилі італійського відродження, а стеля прикрашена головними сценами із творів В. Шекспіра [2, с. 37–41]. Царювала італійська опера й тільки зрідка з'являлись «провінційні російські трупи», наприклад, Рикановського, Мочалова (який прогорів і покінчив життя самогубством). Хоча російська опера «Жизнь за царя» мала грандіозний успіх, але французькі опери були більш популярними, ніж російські. Над польськими операми громадськість плакала, а італійські відвідувала раз на тиждень. Модними були приватні розважальні заходи у французько-італійському стилі, на яких читались вірші європейських класиків. А колишній консул Франції в Одесі Рено відкрив перше казино на італійський манер (будинок згорів у 1835 р.) [21, с. 204–210]. Були й незаконні казино, в яких з англійським джентльменством обігрували в карти, а тим, хто програвся, розкіш будинків була малою втіхою [18, с. 153].

Завдяки своїм творчим думкам та ідеям герцог Рішельє перетворив Одесу на європейське місто. Культурне життя до нього називалось часом «піратів», а з його правління почалась ера європейської цивілізації, культури, моди. За часів дюка Рішельє місто зажило за європейською модою. Модно стало відвідувати місто європейською

аристократією. Завдяки цьому Одеса перетворилась на «столицю Півдня» [19, с. 7–8]. Його наполегливості завдячує й заснування Рішельєвського ліцею, а для поширення європейської освіти він запросив викладати іноземних учителів: італійця Патре Ансельмо, Г. Кнорре, грека Христохооса (він любляв давати приватні уроки по 2 руб., а потім на екзамені ставив добрі оцінки), англійця Гревса, німця Г. Бруна та інших. Хоча методика навчання залишалась старою і шмагання учнів було цілком звичним явищем, а деяких після такого навчання відносили до лікарні, учні вирізнялись у побуті шаленим розгулом, і на студентів від місцевих жителів після свят надходило багато скарг. Найбільшим буйством вирізнялись студенти-серби. Коли вони випивали, то ставали жахливими гуляками. Хоча були і прояви високої моралі. Наприклад, образити жінку вважалося злочином, а допомогти товаришу останньою копійкою було героїчним досягненням. Повага до дорослих і батьків була обов'язковою, але стараних не любили [23, с. 5–20].

Одеса також славилась європейськими модерними течіями в моді. Місцеві кутюр'є Лангле, Тамбюте, Мішель, Верель (Лантьє) не поступались найкращим паризьким. Відома модистка Томазі створювала такий шикарний одяг, що замовлення отримувала із Санкт-Петербурга. Деякі дами, щоб отримати кращі моделі, цілували їй руки, а отримували такі новомодні туалети, що позитивно відрізнялись від російських модниць. Одночасно з нею славилась модистка М. Страц, котра отримувала замовлення з усіх міст Півдня України. Її бізнес проіснував до 1917 р [23, с. 19–21]. Взагалі суспільство відзначалося розкішною модою, особливо аристократичне, якого в Одесі було дуже багато. Модно було носити костюми мінімум за 1 тис. руб., а зазвичай одягались на суму від 3 до 5 тис. руб. (без урахування дорожніх коштів). Модним було французьке вино, яке, до речі, коштувало дешевше аккерманського.

Із самого початку будівництва Миколаєва Г. Потьомкін піклувався про те, щоб будинки були красиво облаштовані. Було заплановано побудувати одне з найкращих міст Європи. Тому Г. Потьомкін запросив на будівництво європейських архітекторів і художників. Так, архітектурною забудовою міста займався італійський архітектор Верест. Найстарішу міську церкву (Адміралтейський собор) побудував відомий італійський архітектор Растреллі. За основу був узятий проєкт Софійського Адріанопольського храму. Причому внутрішнє облаштування церкви

було замовлено в Італії. Одним із перших лікарів був німець Дримельман, який залишив згадку, що в 1789 р. в Миколаєві вже проживали 2,5 тис. чоловік [1, с. 7]. Одними з перших керівників міста були іноземці: Фон-Дезін, Маркіз де Траверсе, С. Грейг та інші. Причому саме вони піклувались про розведення в місті садів, парків, про благоустрій. Маркіз де Траверсе першим почав вести статистичні відомості, а також активно допомагав міському самоврядуванню складати кошторис. Адмірал С. Грейг у 1821 р. замовив будівництво Обсерваторії, яка вважалася одним із найкрасивіших будинків міста. Будівництвом її займався гідротехнік Фон дер-Фліс [16, с. 2–4, 36, 49]. У Миколаєві найкращими розважальними заходами славились: дача Барбе з найкомфортнішими умовами відпочинку та зимовий театр Шеффера, який був єдиним розважальним центром у зимовий період [17, с. 5–42].

Значний внесок у розвиток Єлисаветграду також зробили іноземці. Одними з перших поселенців були серби, греки, росіяни, українці та люди інших національностей. Першими керівниками були іноземці, наприклад, серб І. Хорват. Одними з перших були навчальні експедиції, серед яких були іноземці ще в 1768 р. – професори Елілін і Фальк, доктори Лейпхін і Гріденгірд. Емануїл Осипович дюк де Рішельє командував у місті під час епідемії чуми в 1813 р., а дезінфекція проводилась за європейською системою Гітом-де-Морво [14, с. 5–39].

У Херсоні разом з українцями та росіянами селились французи, серби, італійці, греки, поляки, євреї та інші, загалом становлячи 45 тис. чол. у 1787 р. Іноземці зробили значний внесок у розвиток міста. Херсонська фортеця будувалась за найкращими західноєвропейськими стандартами. В розробці плану фортеці брали участь іноземні архітектори та інженери І. Герман і К. Гакс. Вона стала зразком земляного фортифікаційного мистецтва. В центрі фортеці розташовувалась Палацова площа, над створенням якої працювали К. Буржуа, А. Вектер, К. Гагендорф та інші [15, с. 39–108]. Визначною пам'яткою архітектури Херсону став Адміралтейський арсенал у стилі класицизму – це одна з найстаріших будівель міста. З європейських архітекторів у Херсоні та Миколаєві працював Ф. Вунш (німець за походженням). Створив усі основні будівлі адміністративного, культового й цивільного призначення. Протягом 1802–1830 рр. він створив Миколаївський кадетський корпус, Морський острог із лазаретом, штаб і оберофіцерські будинки, міську управу.

Він став першим, хто займався благоустроєм Миколаєва [12, с. 112–174]. Джон Говард (англієць) ціною власного життя врятував Херсон від епідемії чуми. Херсон став колицкою Чорноморського флоту та промисловості на Півдні. Тут виник перший ливарний завод, згодом переведений до Луганська. Європейські підприємці вкладали шалені кошти в розвиток торгівлі та промисловості. В 1782 р. виникає перша компанія польських магнатів. У 1784 р. французом Антуаном створена торговельна компанія, яка привела до формування нової галузі промисловості – розведення лісових плантацій і садів. Г. Потьомкін з англійцем Моффетом підписав контракт на розведення лісів. Більше 200 австрійських суден були задіяні в торгівлі з Херсоном. Генуя, Ліворно та Трієст відправляли власні флотилії для торгівлі зерном. Іноземці створювали перші промислові об'єкти, наприклад, перша вовномийня була відкрита купцем Дімінітру. Перша лісопилка облаштована купцем французом Готропом. А ще працювали тютюнова фабрика Лермана, кораблебудівні верфі Вадона та Спозіто [22].

У Катеринославі найкращими готелями вважались «Європейська», «Дрезден» [24, с. 7–18]. Популярністю серед періодичних видань користувались часописи як російською, так і іноземними мовами майже однаково. Наприклад, у 1881 р. російськомовних видань нараховувалось 2 360 екземплярів, а іноземними мовами – 2 246 [24, с. 42].

Він також розвивався від самого початку будівництва під впливом західноєвропейських архітектурних стилів. Так, перші будинки були спроектовані та побудовані за стилем класицизму, наприклад, Потьомкінський палац. Будівництво Преображенського собору було замислено за проектом французького архітектора К. Геруа, але далі фундаменту справа не пішла. Згодом, у 1830-х рр., він був побудований, але меншим за розмірами та за планом російського архітектора А. Захарова [10, с. 5–8]. До того саме французький архітектор намалював перший генеральний план Катеринослава. Як згадував Г. Потьомкін, зробив він це з давньоримською щедрістю. На його плані відзначались головні адміністративні, фінансові та культові споруди. Планування К. Геруа виконано у стилі класицизму, розроблені основні напрями архітектурного розвитку міста. Після початку російсько-турецької війни плани Г. Потьомкіна змінились, замість К. Геруа архітектором міста призначений І. Старов, який зберіг головні тенденції в архітектурі [3]. Продовжувачем роботи над генеральним планом міста став шотландський

архітектор У. Гесте, й саме його розробки заклали підвалини архітектурного обличчя міста з початку XIX ст. Він став батьком головних міських площ і законодавцем архітектурного стилю [4]. Л. Шарлемань і П. Вісконті (швейцарець) розробили та побудували Троїцький та Успенський собори в Катеринославі в русько-візантійському стилі [5]. Будинки Ф. Гагена (прибалтійський німець) стали окрасою міста під час «індустріального буму». В його творчому доробку – будинки освіти, культові споруди тощо. До його головних витворів належать перше реальне училище, друкарське відділення «Печатня С.П. Яковлева», будинки пожежної та поліцейської команд та інші [6]. Французький архітектор А. Гоген спроектував та побудував будинок Англійського клубу та став улюбленим архітектором аристократії [7]. Італійці, брати зі Швейцарії Бернардацці побудували в місті гірничий інститут та апартаменти для академіків [8; 9].

Кримська архітектура також славиться творами західноєвропейських майстрів, котрі становили архітектурне обличчя півострову. Взагалі, нова кримська архітектурна мода відзначалась певними особливостями. Тут був наявний синтез європейського та татарського стилів. Найбільш розповсюдженими були такі стилі, як неоготика, англійська готика, античні стилізації (неогрек, римський і неопомпейський), еклектика, шинкельський і арабо-мавританський, які створювали цілком «нові» ідеали краси, гармонії, радощі, а також нові художні та естетичні вподобання. Все це повинно було створити «нову картину», в якій завойовники вважали себе спадкоємцями найкращих надбань. Так, Воронцовський палац проектували англійські архітектори Е. Блор і В. Гунт. Проекти оборони Севастополя зробили О. Енберг та В. Фельдман. Архітектурний шедевр «Ластівчине гніздо» створив німецький майстер А. Шервуд [13]. Значний внесок у розвиток кримської архітектури зробив німецький архітектор К. Шинкель. Стиль «хінді», який майже не зустрічався в імперії, пов'язаний із творчістю британського архітектора Е. Блора, котрий поєднує архітектуру Криму із західноєвропейськими тенденціями розвитку. Ландшафтні пейзажі створювали англійці У. Ходжес та Т. і У. Денніл. Будівлю Керченського музею розробив Г. Торічеллі, проєкт музею Крима та палац в Ореанді – К. Шинкель, чайний павільйон в Алушці – Ф. Ельсон. Графська пристань у Севастополі – Д. Уптон, Байдарські ворота – К. Ешліман, та багато іншого розробили, спроектували європейські архітектори. Із другої половини XIX ст. зводять будинки у псевдо-

татарському та арабо-мавританському стилях, виникають композиції ренесансних стилізацій і починають з'являтися будинки у стилі модерн, що збігається із загальноєвропейською архітектурою досліджуваного періоду. Шедеври архітектури Півдня України приходять із Європи майже без запізнення та будуються одночасно з аналогами на Заході. Вони збігаються з бажанням замовників модернізуватись і жити відповідно до «нової» моди [11, с. 190–203].

Висновки. Отже, Південь України з початком «нового життя» отримав значний європейський розвиток. Модними європейськими елементами життя були: архітектура, мода, вино, періодична преса, музика, театр. Першими архітекторами, лікарями та бізнесменами були іноземці. Більшість наявних у регіоні національних груп розвивалась під впливом модерних європейських прикладів. Ключовим елементом громадського життя було накопичення матеріальних благ, розвиток торгівлі та промисловості. Тому південноукраїнські землі не отримали у спадок такі відомі російські цінності, як любов до імперії, відданість монархам, а на противагу – їм розвинулись прив'язаність до регіональних інтересів, любов до власного міста. Всі громадські інтереси концентрувались навколо торгівлі, а згодом – і промисловості. Саме іноземний капітал розгорнув торгівлю, курорти, розважальні заклади та промисловість, перетво-

ривши життя на «південний рай» («парадиз»), а російське населення (оцінивши всі переваги та розкіш Півдня, отримавши свободу від поміщицьких податків, більшу кількість заробітної плати та відсутність суворої дисципліни) вже не хотіло повертатись назад на російську північ, у якій навіть чиновники та керівництво губерній були, порівняно з південними, бідними жебраками. Через це Південь України став країною «парадиз» не тільки для аристократії, але і для робітників, селян, перевізників, чиновників і канцеляристів, які відкривали «нове життя». Хоч провладна ідеологія й хотіла представити Південь України суто російською територією, насправді цей регіон став неросійським по суті, міста якого були забудовані на західноєвропейський манер. Мешканці Півдня все-таки не були росіянами, а українцями, татарами, євреями, іноземцями з давніми традиціями та цікавим історичним минулим, а самі міські жителі – це європейці соціокультурної традиції й ментальності. В архітектурному та культурному аспектах Південь України надто контрастував з іншими російськими територіями, й у свідомості іноземців – це Європа, найбільш цивілізований регіон. Нові зв'язки (особливо архітектурні, культурні та ментальні) із країнами Західної Європи дали поштовх для розуміння того, що будівельниками міст південноукраїнського регіону стали саме західноєвропейські архітектори.

Список літератури:

1. Ге Г. Н. Исторический очерк г. Николаева при устье Ингула (1790–1890). Николаев : Русская тип., 1890. 122 с.
2. Иллюстрированный путеводитель «Вся Одесса». Одесса : Издание Д. Вайнера, 1900. 97 с.
3. Кавун М. Походження та рання історія міста Катеринослава : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «історія України». Дніпропетровськ, 2003. 21 с.
4. Кавун М. Загадка Клода Геруа. *Електронний ресурс*. Режим доступу до журналу : www.reálnest.com.ua.
5. Кавун М. Уильям Гесте – автор генерального плану Катеринослава. *Електронний ресурс*. Режим доступу до журналу : www.reálnest.com.ua.
6. Кавун М. Архитекторы Петербургских дворцов и храмов Катеринослава. *Електронний ресурс*. Режим доступу до журналу : www.reálnest.com.ua.
7. Кавун М. Его здания были украшением города. *Електронний ресурс*. Режим доступу до журналу : www.reálnest.com.ua.
8. Кавун М. Любимый архитектор высшего общества. *Електронний ресурс*. Режим доступу до журналу : www.reálnest.com.ua.
9. Кавун М. Катеринославский след итальянской династии. *Електронний ресурс*. Режим доступу до журналу : www.reálnest.com.ua.
10. Кузикова Л. Катеринослав-Днепрпетровск. Архитектура и архитекторы : учебное пособие. Запорожье : ПРИВОЗ ПРИНТ, 2009. С. 5–8.
11. Линникова О. Стилевые особенности усадебной архитектуры Крыма периода эклектики в контексте общеевропейских тенденций : дис. ... канд. наук искусствоведения. Москва [Рукопись]. 233 с.
12. Николаевцы. Энциклопедический словарь. Николаев : Возможности Киммерии, 1999. 374 с.
13. Памятники архитектуры и музеи Крыма. *Електронний ресурс*. Режим доступу до журналу : www.orlovka-online.com.
14. Пашутин А. Исторический очерк г. Елисаветграда. Елисаветград : Лито-Тип. Бр. Шполинских, 1897. С. 5–39.

15. Пиворович В., Дяченко С. Улицами старого Херсона. Херсон : Штрих, 2003. 196 с.
16. Путеводитель и адрес-календарь города Николаева на 1869 г. Николаев : Типография управления николаевского порта Е.С. Павловского, 1869. С. 2–4, 36, 49.
17. Путеводитель и адрес-календарь города Николаева на 1883 г. Николаев : Тип. Управления николаевского порта, 1882. С. 42.
18. Рассказы одесского старожила. *Из прошлого Одессы : сборник статей*. Одесса : Тип Л. Кирхиер, 1894. С. 153.
19. Сандомирский Ю. Путеводитель по Одессе. Одесса : Торговый дом И. Сегаль, 1901. 161 с.
20. Селинов В. Воронцовский дворец как культурно-исторический памятник Одессы. *Вісник Одеської комісії краєзнавства при Українській академії наук. Секція соціально-історична*. Одеса, 1929. Ч. 4–5. С. 65–74.
21. Скальковский А. Шестидесятилетие общественной жизни Одессы. *Из прошлого Одессы. Сборник статей*. Одесса : Тип. Л. Кирхиер, 1894. 213 с.
22. Херсону 200 лет. 1778–1978 : сборник документов и материалов. Киев : Наук. думка, 1978. 327 с.
23. Чижевич О. Город Одесса и одесское общество в 1837–1877 годах. *Из прошлого Одессы : сборник статей*. Одесса: Тип Л. Кирхиер, 1894. С. 5–20, 19–21.
24. Южная Россия. *Путеводитель по городам*. Николаев : Русская типо-литография, 1896. С. 7-93.

Cheremisin O.V., Dubovik L.P. CONTRIBUTION OF FOREIGN SETTLERS TO ARCHITECTURAL AND CULTURAL SPACE OF TOWNS IN THE SOUTH OF UKRAINE IN THE LATE 19TH – THE EARLY 19TH CENTURY

The study examines the role of foreign settlers in organizing architectural and cultural urban space in South of Ukraine in the late 18th–the early 19th century. As it is known, after the incorporation of the region into the structure of the Russian Empire at the end of the 18th century the previous zaporizki and Crimean-tatar military-fortification settlements became a foundation for most towns in South of Ukraine. They were transformed into the gems of the Russian Empire very fast, and the central government constantly emphasized that it was only their contribution. Therefore there was a transition from a military command to civil government that resulted in the formation of towns and their self-government status. Generally the towns in South of Ukraine arose as a mixture of a military doctrine of fortification art, antique names, ideas of the Enlightenment Epoch and the Western European theories of town construction (architects were invited from the countries of Western Europe) that manifested itself in the lack of both Ukrainian and Russian traditions in architectural construction of new towns. In order to keep the territory, each town had an army located in fortresses where military and trade fleets were formed. The basis of town construction of that time was regular planning, connection of urban buildings with natural elements, ansamble combination of central squares where official institutions were located. Symmetrical compositions of ansambles with a similar rhythm of facades of administrative buildings were characteristic of architecture of the town centres. The use of typical projected and “model” facades of dwelling houses made it possible to form a single style of building rectilinear or round squares. Some of them were characterized by large space with low buildings. The type of a multi-storey gallery building was widespread that corresponded to the local climate conditions of the towns in South of Ukraine. The conclusions highlight that the above-mentioned achievements were not contributions of the Russian government only, since engineers and architects invited from Western Europe did much more in organizing architectural and cultural space of the towns in South of Ukraine.

Key words: South of Ukraine, local self-goverment, architecture, culture, foreign settlers, town construction.

Чернікова Н.С.

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК МЕРИНОСОВОГО ВІВЧАРСТВА В ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

У статті розглядаються особливості розвитку вівчарства як підприємницької галузі господарювання в південноукраїнських губерніях дореформеної доби. З'ясовано, що сприятливі природно-кліматичні чинники, наявність значних пасовищних угідь та власне історичний досвід виступили передумовами цього процесу.

Увагу акцентовано на протекціоністських заходах держави на початковому етапі розвитку. Уряд заохочував підприємців шляхом надання земельного ресурсу та грошової позики на вигідних умовах для започаткування великих мериносових заводів, установлював вигідні митні тарифи, сприяв налагодженню внутрішньої торгівлі шляхом облаштування спеціалізованих ярмарок, заохочував розвиток вівчарства в агропромисловості.

Визначено, що першими заводчиками мериносових ферм у регіоні були переселенці-громадяни інших держав. Перебуваючи за кордоном, вони переймали досвід розведення мериносових овець у провідних європейських вівчарнях та завозили племінну худобу для розведення в південноукраїнському регіоні. Установлено, що основою для тонкорунного вівчарства слугували віви порід електораль, негретті, інфантадо з вівчарень Іспанії, Сілезії, Саксонії, Франції.

Висвітлено проблеми місцевих заводчиків початкового періоду: низькі адаптивні здібності худоби, відсутність кваліфікованих працівників для догляду та бонітування тощо. Окреслено спрямованість розвитку вівчарства початкового періоду, а саме кількісне збільшення овець та покращення витривалості в місцевих умовах шляхом схрещування з місцевими породами.

Увагу акцентовано на виключно товарному характері мериносового вівчарства, а отже – його залежності від ринкової кон'юнктури. Простежено динаміку кількісного зростання поголів'я овець у регіоні, експорту вовни тощо.

Зроблено висновок, що протягом I-ї половини ХІХ ст. південноукраїнські губернії перетворились на провідні осередки розвитку мериносового вівчарства в Російській імперії. Поступово відбувалась його інституціоналізація як одного із провідних галузей товарного господарювання із залученням місцевих заводчиків до ринкових відносин.

Ключові слова: вівчарство, мериносова вовна, південноукраїнські губернії, поміщицьке господарство, підприємництво.

Постановка проблеми. Розведення овець відіграло вагомий роль у господарствах населення південноукраїнського регіону, позаяк отримувана продукція у вигляді вовни, овчини, м'яса, сала тощо дозволяла задовольнити побутові потреби. Проте зростання попиту на вовну на внутрішньому та світовому ринках на початку ХІХ ст. зумовили підвищення зацікавлення з боку підприємливих поміщиків до нової перспективної галузі тваринництва, а саме тонкорунного вівчарства. Спираючись на європейський досвід та місцеві традиції, вони започатковували великі мериносові вівчарні господарства, котрі априорі мали підприємницьке спрямування. Понад століття вівчарство, попри всі проблеми та кризові явища, займало провідні позиції в сільськогосподарському секторі українських земель та

Російської імперії загалом. Тож дослідження специфіки його розвитку сприятиме з'ясуванню особливостей становлення вітчизняного підприємництва в аграрному секторі економіки в умовах формування капіталістичних відносин.

Аналіз досліджень і публікацій. У статистичних звітах, описах південноукраїнських губерній ХІХ ст. укладачі відзначали вівчарство як одну важливих галузей тваринництва в регіоні. Зокрема, у працях А.О. Скальковського, О. Шмідта [20; 22], статистичних збірниках [2; 17] міститься інформація про стан розвитку вівчарства в регіоні, наведено кількісні показники тощо. У статті використано законодавчі джерела, де зафіксовано умови надання земель для започаткування вівчарства в регіоні [16]. Важливі дані щодо власників вівчарень та історії їх виникнення, осо-

бливостей утримання овець, їхньої продуктивності та товарної спрямованості тощо зібрано в семитомному виданні, присвяченому вивченню проблем вівчарства в 1880-х рр. [7; 8]. Криза, яка спіткала галузь у пореформений період, спричинила пожвавлення наукового інтересу. Тож відомі фахівці в галузі тваринництва – П.М. Кулешов [9; 10], І.М. Чернопяттов [21] – удаються у своїх творах до історичної ретроспективи розвитку вівчарства в пошуках шляхів його подолання. У радянській історіографії, зокрема в монографіях О.І. Дружиніної [5], І.О. Гуржія [4], історія розвитку вівчарства висвітлювалась, як правило, в контексті аналізу соціально-економічного розвитку України відповідного періоду. У сучасній українській та російській історіографії спостерігається зростання цікавості до вивчення історії розвитку окремих галузей сільського господарства, зокрема тваринництва. Відповідно, в монографіях М.І. Селіонової [18], О.В. Островського [14] автори не залишили поза увагою основоположні факти щодо започаткування вівчарства в південноукраїнських губерніях. Розвідки А.В. Паштецької [15], П.С. Остапчука та інших [12; 13] присвячені вивченню провідних вівчарних господарств у Таврійській губернії та Криму зокрема. У статті використано інформацію з біографічних розвідок, присвячених персоналіям відомих заводчиків – Р. Вассалю та Й. Корнісу [19; 23]. З огляду на це аналіз історіографічного доробку засвідчує, з одного боку, наукове зацікавлення проблемою, з іншого – відсутність комплексного дослідження з історії вівчарства в південноукраїнському регіоні.

Постановка завдання. Тож мета поданої статті полягає в розкритті етапів, особливостей та динаміки розвитку вівчарства як підприємницької галузі господарювання в Таврійській, Катеринославській та Херсонській губерніях із моменту її становлення на початку XIX ст. до 1850-х рр.

Виклад основного матеріалу. Відомо, що державна зацікавленість у Росії в розвитку вівчарства знаходила прояв ще за часів Петра I, що пояснювалось зростаючими потребами у вовняних виробках, насамперед сукна, для обмундирування армії [18, с. 8–12]. Поступово на українських землях з'являлись вівчарні з худобою місцевих порід, які, ймовірно, не мали чіткого товарного призначення. Проте вже на початку XIX ст., знайомлячись з особливостями утримання та якісними характеристиками тонкорунних овець в іспанських та саксонських вівчарнях, найбільш прогресивні поміщики-землевласники дійшли висновку, що природно-кліматичні умови південноукра-

їнського регіону цілком відповідали потребам мериносового вівчарства, яке набувало значної популярності через зростання попиту на вовну в Європі та давало, відповідно, значні прибутки. Тож симбіоз підприємницького зацікавлення та державного заохочення сприяв становленню тонкорунного вівчарства як окремої галузі. Відповідно до Указу Павла I від 1797 р., Таврійська губернія з її нескінченними степовими просторами мала стати осередком розведення іспанських овець із метою покращення якості вовни місцевих порід шляхом схрещування. Для цього планувалось випасати з Іспанії 600 баранів і 400 маток, спеціальних собак-пастухів для випасу отар, а також винайняти іспанських вівчарів, які протягом 2–3 років мали ознайомити місцеве населення з особливостями догляду за закордонними вівцями. Передбачалось, що місцеві землевласники надалі могли схрещувати маток із власних отар з іспанськими баранами, а вовна заводських баранів – постачатись для переробки на Катеринославську суконну фабрику [17, IV, с. 18]. Через оголошення війни з Іспанією в 1799 р. ці плани не були втілені в життя. Проте граф В.П. Кочубей, очоливши Міністерство внутрішніх справ у 1802 р., розробив основні засади державної протекціоністської політики щодо розвитку промислового тонкорунного вівчарства [20, с. 353]. За його поданням, 12 січня 1804 р. імператор Олександр I затвердив правила надання державних земель у південноукраїнських губерніях поміщикам, які бажали займатись розведенням мериносових овець [16, с. 15–16].

Землі надавались у користування терміном на 10 років, протягом якого поміщики мали збільшити кількість отари із розрахунку 1 вівця на 1 десятину пасовищної площі. За умови виконання домовленостей вони могли користуватись землею довічно. Якщо ж після закінчення десятирічного терміну власник продовжував займатись вівчарством і продавав чистопородних баранів, то земля переходила йому у спадкове володіння. Якщо підприємцям не вдалось виконати зобов'язання, земля поверталась до казни зі стягненням за весь час користування від 20 до 40 коп. на рік за десятину [17, IV, с. 18; 18, с. 14; 21, с. 16].

Із-поміж приватних осіб, які знаходились у витоків таврійського тонкорунного вівчарства та означили вектори його розвитку, необхідно відзначити найперше французів-емігрантів – Вільгельма Рувьє і Рене Осиповича Вассалю, його родича та поплічника. Детально ознайомившись в Іспанії з умовами господарювання, вони зверну-

лись до уряду із пропозицією розведення в Таврійській губернії овець іспанської породи і прохаючи про надання допомоги з боку держави. Як наслідок, за протекції таврійського губернатора Д.Б. Мертваго (1803–1807) і градоначальника Одеси герцога Дюка де Рішельє пропозиція була схвалена 31 січня 1805 р. на нечуваних для того часу умовах: новатори отримали грошову позику в розмірі 100 тис. руб.¹, понад 30 тис. дес. землі (зокрема 5 тис. дес. землі в гірській частині Криму і 25 тис. дес. у степових повітах берегової зони), а також корабель як трансфер для купівлі овець за кордоном [20, с. 354–355]. Зі свого боку, вони зобов'язувались освоїти в господарському сенсі отримані угіддя, щорічно звітувати про стан справ, сприяти кількісному зростанню отар (до 100 тис. голів) та розповсюдженню мериносів овець серед місцевих заводчиків шляхом продажу за помірними цінами, а також навчати вівчарству до 100 учнів [16, с. 11–16; 21, с. 18].

Таким чином, Вільгельм Рувьє, володіючи маєтком Ласлі на південному узбережжі Криму, отримав ще і значні земельні площі у Дніпровському повіті (сучасні Голопристанський і Скадовський райони Херсонської області). Тут він облаштував 12 маєтків (Софіївка, Ново-Софіївка, Ніколаєвка, Буркути, Малі Копани, Залізний Порт, Федорівка тощо) та користувався землями у Феодосійській долині, маєтком у Судаку, які в 1815 р. перейшли у власність його родини. А Рене Вассаль став власником маєтків у Дніпровському повіті поблизу Перекопу, а також у сусідній Херсонській губернії (Херсонському повіті) [19].

Долаючи низку перешкод, гідних гостросюжетного пригодницького роману, Рувьє й Вассалю все ж удалося у 1803 р. привезти з Іспанії 100 голів кращих мериносів овець, а пізніше із Саксонських вівчарень 487 баранів та 948 маток електоральної породи [20, с. 355–357; 21, с. 17–18]. Незважаючи на скептичні, за спогадами самого Вассалья, «міркування й чутки про неможливість їх розведення в Росії», до 1808 р. Рувьє вже мав 4 тис. голів овець 2 і 3 покоління та 4 тис. голів метисів першого покоління з місцевими цигайськими вівцями [20, с. 355–357; 21, с. 17–18].

Перші роки господарювання виявили те «підводне каміння», з яким доводилось мати справу всім без винятку заводчикам, принаймні на

початковому етапі. Стан справ у більшості вівчарень Рувьє виявився незадовільним; власник був неспроможний самостійно контролювати ситуацію на значних масивах, а компетентних робітників у край бракувало. Давався взнаки й місцевий клімат, що виявився несприятливим для адаптації вибагливих електоральних овець до нових умов. Відповідно до губернських звітів, результати обстеження в 1808 р. кількох вівчарень Рувьє петербурзьким чиновником А.А. Жеребцовим були вкрай незадовільними. Він указував на низьку продуктивність овець, поганий догляд – «як у селянських господарствах», відсутність будівель господарського призначення. «Справжніх же мериносів не віднайшов я жодного», – писав він, що, вочевидь, було наслідком сумісного безконтрольного утримання в отарі простих та іспанських овець та загрозувало цілковитому нівелюванню мериносів ознак у худоби [5, с. 243]. Протягом наступної п'ятирічки йому вдалося покращити стан справ: на 1812 р. чисельність отари майже досягла означеної в угоді норми – 25 тис. овець. Проте в наступні роки ситуація знову ускладнилась: поголів'я скоротилось, а худоба утримувалась «у хворобах, без належного нагляду та потрібного в певний час притулку» [5, с. 244]. Рене Вассалю, який був одним зі спадкоємців Рувьє, після його смерті в 1815 р. зрештою вдалося урятувати ситуацію: за свідченнями сучасників, нові покоління овець нарешті «зріднилися із місцевим кліматом і краєм» та стали настільки невибагливими в утриманні, як і місцеві вівці [2, с. 155]. Незважаючи на перманентні втрати через захворювання, загальна кількість овець зросла до 60 тис., що утримувались на 40 тис. дес. землі [2, с. 155; 19].

У Херсонській губернії справу засновника вівчарства було покладено на О. Міллера, якому за резолюцією від 24 лютого 1805 р. Олександр І також надав понад 12 тис. дес. землі в Одеському повіті за умови розведення мериносів стад до 30 тис. голів (1/3 чистокровних і 2/3 – метисів), грошову безвідсоткову позику у 20 тис. руб. на 15 років (за умови започаткування власної фабрики) та право користування станками на суконній фабриці в Катеринославі тощо [16, с. 19–21; 20, с. 354; 22, с. 224]. Крім того, до 1 200 іспанських мериносів уряд долучив також придбаних державним коштом в Австрії у князя Ліхтенштейна. Зі свого боку, О. Міллер зобов'язувався за три роки збільшити отару до 30 тис. голів, залишаючи 1/3 водночас чистокровними, сприяти схрещуванню власних мериносів баранів із вівцями простих порід міс-

¹ Позика надавалась терміном на 5 років. Протягом 1810–1814 р. кредитор мав сплатити тіло позики – по 20 тис. щорічно, а протягом наступних двох років відсотки – 40 тис., поділених відповідно на 2 платежі [16, с. 15].

цевих заводчиків, протягом 3-х років постачати на вимогу держави племінних баранів, навчали вівчарству 30 хлопчиків тощо. Йому вдалось досягти поставленої мети: вже на 1808 р. завод Міллера мав понад 7 тис. мериносів, 25 тис. метисів і 38 тис. ягнят [21, с. 19].

Удалий досвід Рув'є, Вассаля й Міллера продемонстрував можливість розведення тонкорунних овець на південноукраїнських землях та отримання високих прибутків. Тонкорунне вівчарство поступово набувало популярності серед тих місцевих власників, які володіли величезними земельними ресурсами, що у прямому та переносному сенсі слугували підґрунтям для розвитку цієї галузі. В Таврійській губернії наступниками Рув'є були його зяті: Вассаль, Пот'є й Марі, багатотисячні отари яких займали провідне місце серед місцевого вівчарства до 1860-х рр. На 1814–1815 рр. заводи по розведенню мериносів овець уже мали генерал-лейтенант Бороздін (до 5 тис. овець), підполковник Таранов (до 1,5 тис. овець), євпаторійський купець Штігліц (до 1,5 тис. овець) [20, с. 359].

Крім поміщицьких володінь, тонкорунне вівчарство як галузь господарювання набуло значного розвитку в німецьких колоніях менонітів. О. Міллер справедливо зазначав, що «вівчарство, репрезентоване двома або трьома приватними особами, <...> неспроможне до швидкого розповсюдження» без додаткових капіталовкладень [21, с. 20]. Як наслідок, уряд придбав у нього 4 тис. мериносів баранів та овець для розподілу в колоністських поселеннях та продажу зацікавленим приватним особам на пільгових умовах [17, IV, с. 19; 21, с. 19]. Появі перших великих вівчарень меноніти завдячують Йоганну Корнісу, родина якого оселилась на таврійських землях поблизу р. Молочної в 1806 р. Набувши певного досвіду та успіхів у розведенні простих овець, у 1824–1825 р. за урядовим дорученням він придбав електоральних мериносів для покращення общинного вівчарства колоністів та заснував власну мериносіву вівчарню [5, с. 242; 17, IV, с. 19; 23, с. 13, 36]. Худоба з овчарень Корніса та його нащадків довго користувалась значним попитом серед заводчиків Таврії та інших українських регіонів [7, с. 49; 12, с. 4].

Фактично, до 1817 р. розвиток тонкорунного вівчарства в південноукраїнських губерніях досяг рівня, що дозволив уряду зробити висновки про відсутність необхідності державної протекції в наданні вільних земель для підтримки галузі [21, с. 19]. Тож протягом першої чверті XIX ст. урядові кроки зосереджувались навколо заохо-

чення та підтримки підприємницької ініціативи власників. Так, Указом від 16 серпня 1815 р. започатковувався «капітал сільської промисловості», котрий надходив від продажу вільних пасовищ і слугував почасти джерелом позики для вівцеводів [22, с. 232]. Для покращення внутрішнього товарного обігу в 1825 р. були організовані стаціонарні спеціалізовані літні вольні ярмарки в Катеринославі (Петропавлівська), Харкові, Полтаві. Це створювало можливість для заводчиків продавати вовну безпосередньо споживачам за прийнятними цінами, а фабриканти, зі свого боку, отримували змогу купувати вовну з перших рук без посередників. Також у Херсоні, Одесі, Москві створювались спеціалізовані заклади для миття та сортування вовни з урахуванням її якості [3, с. 27; 18, с. 17].

Безумовно, головна причина швидкого розвитку тонкорунного вівчарства серед місцевих господарів полягала в її прибутковості. Високоякісно тонкорунна вовна виступала основним джерелом прибутку для господаря; м'ясо, сало та овчина відігравали, ймовірно, другорядну роль. Низька собівартість в утриманні (передусім вигодовуванні овець), значна чисельність отари та високі прибутки від продажу вовни цілком компенсували витрати, насамперед утрати худоби від захворювань. Відомо, що в 1820 р. Рув'є виручив за продаж вовни із 37 тис. овець 112 тис. руб. сріблом [21, с. 21]. Московські фабриканти скуповували вовну у Вассаля за ціною 75 руб. (асигнаціями) за пуд [2, с. 156]. Проте, за спостереженнями О. Міллера, на початку XIX ст. тонкорунна вовна не користувалась належним попитом на внутрішньому ринку, що апріорі могло гальмувати розвиток галузі надалі [21, с. 19]. Тож вихід убачався в освоєнні закордонних ринків збуту. Його легітимізація не забарилась: Указом від 5 травня 1805 р. надавався дозвіл на експорт мериносової вовни. Позитивну роль у ринковій кон'юнктурі відіграв факт призупинення Англією торговельних відносин практично з усією Європою, окрім Росії і Швеції, що сприяло налагодженню торгівлі вовною між Росією та Англією.

Урядова митна політика також була спрямована на підтримку вітчизняного вівчарства. Зокрема, в 1828 р. на імпорт вовни було накладено утричі більше «посилене мито», що відтепер становило 1,50 руб. із пуда. Натомість експортний тариф, навпаки, знизився з 0,50 руб. до 0,15 руб., а в 1831 р. його взагалі скасували. Тому торгівля вовною почала давати значно більші прибутки власникам овець [18, с. 13; 21, с. 15]. Через Одеський порт у 1845 р. було вивезено понад

485 тис. пуд. вовни на суму майже 5 200 руб. сріблом, у 1847 р. – майже 229 тис. пуд. [20, с. 365]. Завдяки протекціоністським заходам протягом наступних десятиліть кількість експортованої вовни зростала, значно перевищуючи імпорт, і водночас збільшувався попит на місцевих фабриках (див. табл. 1):

За розрахунками, наведеними А. Скальковським, власник 2-тисячної отари овець у середині XIX ст. міг отримати 10–15% чистого прибутку. Основними витратними статтями виступали сіль та лікувальні засоби (до 100 руб.), оплата праці вівчаря та 5 помічників (до 160 руб.), а також смертність овець (до 10%). Показово, що за умов наявності власних пасовищ, сіножатей та вигонів видатки на відгодовування взагалі не враховувались [20, с. 368]. Також у цих розрахунках відсутні такі джерела видатків, як будівництво та облаштування кошар (споруд), транспортування продуктів тваринництва тощо. Принагідно зазначимо, що в пореформені роки вони значно впливатимуть на прибутковість «вовняного бізнесу».

А втім розвиток вівчарства й, відповідно, зростання ринкової пропозиції, вже в 1830–1840-ві рр. спричинило першу хвилю падіння цін на вовну. Якщо в 1820-х рр. Вассаль отримував за миту (на власній Херсонській вовномийці, що випускала 22 тис. пудів митої вовни на рік) вовну від 105 до 150 руб. асигн. за пуд, то вже у 1842 р. – не більше 70 руб. [2, с. 156]. Загалом, за двадцятиріччя (з 1820-х р.) вартість мериносової вовни поступально знизилася на 60%.

Цей факт певною мірою призупинив неконтрольовану «мериносоманію» в регіоні, сприяючи певній стабілізації галузі. Адже високі ціни на вовну, наявність пасовищних земель, племінної

худоби, державної підтримки тощо апріорі не гарантувало успішність і прибутковість. Нерідко такі починання або закінчувались невдачею, або господарі просто втрачали цікавість до популярної «забавки», яка вимагала, безперечно, докладання значних зусиль, знань, капіталовкладень. У такому разі вівчарні переходили до рук більш спроможних господарів. У 1828 р. герцог Ф. Ангальт-Кетенський за номінальну плату (8 коп. за гектар) придбав із дозволу Миколи І 48,975 тис. дес. у Дніпровському повіті (з 1841 р. відомих як «Асканія-Нова») для облаштування зразкового вівчарного господарства. Господар мав сплачувати щорічно поземельний податок у розмірі 0,25 руб. із дес., після чого земля за умов виконання всіх вимог переходила в його власність. Протягом 1828–1835 рр. герцогом та його спадкоємцями (герцог помер у 1830 р.) було придбано в Німеччині кілька тисяч чистокровних мериносових овець. Проте вже в 1856 р. маєток продали за 525 тис. руб. сріблом Е.І. Фальц-Фейну, зусиллями якого господарство довгі роки зберігало статус показового в регіоні [17, IV, с. 20; 21, с. 31].

Тож на середину XIX ст. в південноукраїнському регіоні відбулась певна інституціоналізація товарного мериносового вівчарства з формуванням основних осередків його розвитку. Усього тут нараховувалось понад 500 вівчарних мериносових ферм, понад 70 із яких уже уславились експортом продукції на європейські ринки. За 25 років кількість овець у Херсонській губернії зросла в 7 разів, у Катеринославській – удесятеро, досягнувши на середину XIX ст. 3 млн. голів. Зазначимо, що позитивні динамічні процеси супроводжували розвиток галузі до середини 1860-х рр. (див. табл. 2):

Таблиця 1

Експорт та імпорт вовни в Росії, тис. пуд на рік [3, с. 27]

Роки	Експорт	Імпорт	Роки	Експорт	Імпорт
1800–1814	19,813	?	1826–1830	61,4	9
1814–1819	38,819	?	1831	167	3
1819–1824	33,509	?	1833–1840	320,6	9,5
1825	118	4	1841–1847	587,14	16,8
			1850–1855	662,17	82,83

Таблиця 2

Кількість тонкорунних овець у південноукраїнських губерніях, тис. голів [3, с. 28; 20, с. 363–364; 21, с. 44]

Губернії	1823	1848	1861	1866
Катеринославська	115	1 120,4	1 950	2 127
Таврійська	?	965,420	1 754	2 860
Херсонська	119	866,25	1 225	2 075
Усього	234+?	2 952,07	4 929	7 062

Найбільші отари, котрі налічували від 25 до 100 тис. овець, зосереджувались здебільшого в материкових повітах Таврійській губернії у величезних маєтках Філіберта, Фальц-Фейнів, Корнісів, Мартена, Вассалів, Потье й Марі, Куликовського, князів Воронцова та Кочубея. В Катеринославській губернії успішно розвивались показові заводи по розведенню мериносових овець у маєтку «Грушівка» барона Штігліца (пізніше маєток був викуплений Вел. кн. Михайлом Миколайовичем та розрісся в межах Херсонської та Таврійської губерній), володіння князя Кочубея і князя Воронцова, барона Франка, Синельникова. На Херсонщині придбали землі й завезли отари мериносів швейцарський купець Пікетт, молдавський капітан Ревеліо, місцевий поміщик Г. Шостак. Динамічно збільшувалась кількість господарств із чисельністю в кілька тисяч овець [2, с. 157; 20, с. 359, 366–367].

Висновки. Отже, протягом першої половини XIX ст. розведення овець, яке історично було притаманним для південноукраїнського регіону, поступово трансформувалось із допоміжного виду господарювання у провідну галузь тваринництва. Вигідні природно-географічні умови, наявність

земельного ресурсу, зростання попиту на вовну, а тому – прибутків від її реалізації в поєднанні з державною підтримкою сприяли зростанню кількості вівчарних ферм та чисельності отар, а отже – продуктивності галузі. Одна з нагальних проблем початкового періоду полягала у сприянні адаптації вимогливих мериносів до місцевих умов, вирішення якої вбачалось у метизації – схрещуванні останніх із місцевими породами. Специфіка мериносового вівчарства полягала насамперед у його підприємницькому характері, що, з одного боку, сприяло залученню ініціативних власників та передбачало використання інтенсивних методів господарювання. Проте, з іншого боку, товарна спрямованість означувала прибуткову вразливість підприємців через залежність від внутрішнього попиту та зовнішньоекономічної кон'юнктури.

Фактично, основні засади підприємницького вівчарства, котрі сформувались у досліджуваній період у південноукраїнських губерніях, сформували підґрунтя та означили вектори його розвитку протягом усього пореформеного періоду. Дослідження основних проблем, динаміки розвитку, продуктивності, товарності цієї галузі тощо із 2-ї половини XIX ст. вимагають наукового вивчення.

Список літератури:

1. Блиох И.С. Исследования по вопросам, относящимся к производству торговли и передвижению скота и скотских продуктов в России и за границей. Санкт-Петербург : Типография М.О. Вольфа, 1876. 185 с.
2. Военно-статистическое обозрение Российской империи : издаваемое по высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента Генерального штаба. Санкт-Петербург : Тип. Деп. Ген. штаба, 1848–1858. Т. 11. Ч. 2 : Таврическая губерния / сост. Герсиванов. 1849. 225 с.
3. Гулишамбаров С. Итоги торговли и промышленности в России в царствование Императора Николая I (1825–1855). Санкт-Петербург : Типография В. Киршбаума, 1896. 74 с.
4. Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. Київ : Держполітвидав УРСР, 1954. 451 с.
5. Дружинина Е.И. Южная Украина в 1800–1825 гг. Москва : Наука, 1970. 381 с.
6. Економічна історія України : Історико-економічне дослідження : в 2 т. / відп. ред. В.А. Смолій. Київ : Ніка-Центр, 2011. Т. 1. 696 с.
7. Исследование современного состояния овцеводства в России. Санкт-Петербург : Тип. В.Ф. Киршбаума, 1882–1886. Вып. III. Труды Особой комиссии по осмотру русских овечьих заводов. 1883. 112 с.
8. Исследование современного состояния овцеводства в России. Санкт-Петербург : Тип. В.Ф. Киршбаума, 1882–1886. Вып. IV. Южно-русское тонкорунное овцеводство. 1884. 219 с.
9. Кулешов П.Н. Настоящее положение нашего тонкорунного овцеводства и меры к его улучшению. Санкт-Петербург : Тип. В. Демакова, 1890. 44 с.
10. Кулешов П., Петров Н. Мазаевское овцеводство. Санкт-Петербург : типография В. Демакова, 1896. 74 с.
11. Овцеводы России и стран СНГ : (от петровских времен до наших дней) : биографический справочник / сост.: В.В. Абонеев и др.. Ставрополь : Россельхозакад. : СНИИЖК, 2007. 195 с.
12. Остапчук П.С., Емельянов С.А., Рейнштейн Л.Н. Овцеводство Таврической губернии во второй половине XIX в. URL: <http://aon.urgau.ru/uploads/article/pdf> (дата звернення: 01.07.2020).
13. Остапчук П.С., Емельянов С.А., Рейнштейн Л.Н., Гонгало А.А. Исторические этапы развития овцеводства Крыма. *Таврический вестник аграрной науки*. Симферополь, 2016. № 1(5). С.132–144.
14. Островский А.В. Животноводство Европейской России в конце XIX – начале XX в. Санкт-Петербург, ООО «Полтораки», 2014. 442 с.
15. Паштецкая А.В. История развития овцеводства в Крыму. *Овцы, козы, шерстяное дело*. Москва, 2017. № 1. С. 27–30.

16. Полное Собрание Законов Российской Империи : Собрание первое : С 1649 по 12 декабря 1825 года : В 48 т. Санкт-Петербург : Тип. 2-го Отд-ния Собств. Е.И.В. Канцелярии, 1830. Т. 28 : 1804–1805. 1328 с.
17. Сборник статистических сведений по Таврической губернии / ред. К.А. Вернер. Симферополь : Типография газеты «Крым», 1889. Т. IX : Памятная книжка Таврической губернии. 670 с.
18. Селионова М.И. Из истории Российского овцеводства и его научного сопровождения. Москва : ФГБНУ ВНИИОК, 2017. 238 с.
19. Сидорович Е. Рене Осипович Вассал и Юг Украины URL: <https://www.khersonregion.info/blank-xvvyuk> (дата звернення: 01.07.2020).
20. Скальковский А.А. Опыт статистического описания Новороссийского края : В 2 ч. Одесса: Типография Францова и Нитче. Ч. 2. 1853. 556 с.
21. Чернопяттов И.Н. Исторический очерк развития тонкошерстного овцеводства в России и обозрение нынешнего положения его : Речь орд. проф. И.Н. Чернопяттова, чит. на акте Петровск. земледельч. и лесн. акад. 21 ноября 1873 г. Москва : тип. Грачева и К., 1873. 64 с.
22. Шмидт А. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Херсонская губерния. Санкт-Петербург : Тип. Калиновского, 1863. Ч. 2. 1022 с.
23. Epp, David H Johann Cornies. Winnipeg, Manitoba : CMBC Publications Manitoba Mennonite Historical Society, 1995. 138 p.

Chernikova N.S. FORMATION AND DEVELOPMENT OF MERINO SHEEP BREEDING IN THE SOUTHERN UKRAINIAN PROVINCES IN THE FIRST HALF OF THE XIX CENTURY

The article considers the peculiarities of the development of sheep breeding as an entrepreneurial branch of management in the provinces of Southern Ukraine of the pre-reform period. It was found that favorable natural and climatic factors, the presence of significant pastures and the actual historical experience were the prerequisites for this process.

Attention is focused on state protectionist measures at the initial stage of development. The government encouraged entrepreneurs by providing land and cash loans on favorable terms for the establishment of large merino plants, set favorable customs tariffs, facilitated domestic trade by organizing specialized fairs, and encouraged the development of the wool processing industry.

It is determined that the first breeders of merino farms in the region were immigrants from other countries. While abroad, they adopted the experience of breeding merino sheep in leading European sheep farms and imported breeding cattle for breeding in the southern region. It is established that the basis for fine-wool sheep breeding were sheep of the breeds Electoral, Negretti, Infantado from shepherds in Spain, Silesia, Saxony, and France.

The problems of local breeders of the initial period are covered: low adaptive abilities of cattle, lack of skilled workers for care and evaluation and the like. The direction of development of sheep breeding of the initial period, namely quantitative increase of sheep and improvement of endurance in local conditions by crossing with local breeds is defined.

Attention is focused on the exclusively marketable nature of merino sheep breeding, and therefore its dependence on market conditions. The dynamics of quantitative growth of sheep in the region, wool exports and the like were traced.

It is concluded that during the first half of the XIX century. Southern Ukrainian provinces became the leading centers for the development of merino sheep breeding in the Russian Empire. Gradually, it was institutionalized as one of the leading branches of the commodity economy with the involvement of local breeders in market relations.

Key words: *sheep breeding, merino wool, southern Ukrainian provinces, landlord economy, entrepreneurship.*

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94(479.24)

DOI <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2020/3.17>

Адыгѣзалов Камиль

Институт истории Национальной академии наук Азербайджана

ИРРИГАЦИОННЫЕ ВОПРОСЫ СЕВЕРНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА И РОССИЙСКАЯ ОФИЦИАЛЬНАЯ ПОЛИТИКА

У статті розглядається розробка закону про водне та земельне зрошення в Північному Азербайджані і його колоніальна сутність. У зв'язку з природними умовами на півночі Азербайджану землі дають багато врожаю тільки з поливом. При цьому вартість незрошуваних земель набагато дешевше, ніж зрошуваних. Якби земля була розміщена на іригаційній системі, ціна на ці ділянки була б дуже високою. У період поливу ціна на воду могла б бути знижена, а ціна на землю – залишатися незмінною. Закон, хоча і не вніс істотних змін в іригацію та управління водними ресурсами, але інновації можна розглядати як створення системи управління водними ресурсами. Царський уряд не поспішав видавати закони для офіційного оформлення порядків водокористування при зрошенні земель, і певний час зберігалися адатні порядки. Це підтверджує і царський указ від 20 грудня 1859 року. Для розробки закону про водокористування при зрошенні земель на Південному Кавказі ще в 1841 р. приступили до збору необхідних відомостей. Одним із проблемних питань, які викликали б зіткнення між місцевим населенням і християнами-переселенцями, особливо вірменами, було саме питання водокористування. З кожним днем зростала число нескінченних зіткнень через воду. Для складання правил водокористування в зрошенні земель була створена особлива Комісія, яка почала вивчати місцеві звичаї і звернулася до книг по шаріату. У 1880 р був підготовлений проєкт «Про право на воду і правила водокористування на Південному Кавказі». Обговорення проєкту на засіданнях Комісії проходило бурхливо. Нарешті, 3 грудня 1890 року проєкт «Про право на воду і зрошення землі в південно-кавказькому краї» був затверджений царем і набув чинності закону. Кожна сільська громада, село або двір мали право на частку води. Зрошувальна вода розподілялася на пайових засадах.

Кавказьким водним інспектором 4 травня 1891 був складений проєкт, за яким території губерній Південного Кавказу були розділені на водні установи. Після неодноразового обговорення цього проєкту в ряді державних установ він був затверджений Міністерством Державного майна 24 вересня 1892 р. Згідно з проєктом Південно-кавказькі адміністративні території ділилися на водні ділянки, а кожна водна ділянка – на водний округ.

Ключові слова: водокористування, земельне зрошення, міраб, Північний Азербайджан, царизм, колоніалізм.

Постановка проблеми. В статье рассматривается разработка закона о водном и земельном орошении в Северном Азербайджане и его колониальная сущность, проводимая Российской империей.

Анализ последних исследований и публикации. В азербайджанской историографии данный вопрос рассматривался только в работе И. Талыбзаде «Ирригация и водопользование в Азербайджане в XIX и начале XX веков», после кончины которого в 1980 году изучение этого вопроса не было завершено.

Постановка задания. Целью статьи является исследование ирригационных вопросов северного Азербайджана и российская официальная политика.

Изложение основного материала. Одним из рычагов давления на крестьян, применяемых царским правительством в Северном Азербайджане, являлась проблема водоснабжения. Известно, что в связи с природными условиями в Северном Азербайджане многие земли дают урожай лишь при их искусственном орошении. При этом неорошаемые земли стоили значительно дешевле,

чем орошаемые. Если к земельным участкам была подведена ирригационная система, цена на эти участки была очень высокой. В период орошения цена на воду могла снизиться, а цена земли оставалась неизменной [1, с. 214].

Справедливое распределение оросительной воды на народно-традиционных основах, то есть при отсутствии закона о правилах водопользования при орошении земель, не создавало никакого беспорядка в этой области. Поэтому царское правительство не спешило издавать законы для официального оформления порядков водопользования при орошении земель и определенное время сохранялись адатные порядки. Это подтверждает и царский указ от 20 декабря 1859 года. В указе говорится о том, что содержание оросительных арыков и пользование ими в Южно-кавказском крае, до издания об этом специального закона, будет осуществляться на основе существовавших местных традиций [2, с. 5–6].

Осуществляемое царизмом в Северном Азербайджане аграрное законодательство требовало установления соответствия водного хозяйства императорскому законодательству. Для разработки закона о водопользовании при орошении земель на Южном Кавказе еще в 1841 г. приступили к сбору необходимых сведений. Изготовленная в скором времени и представленная на обсуждение Совета Главного управления Кавказского наместничества «Книга заметок, составленная на основе материалов, собранных о праве на воду и правилах водопользования» из-за недостаточности необходимых сведений была отклонена [3, с. 79]. Вместе с тем на обсуждение Совета Главного управления Кавказского наместничества были представлены сведения о состоянии ирригации и водной сети на Южном Кавказе, собранные некоторыми местными органами власти по распоряжению тайного советника Министерства Государственных имуществ Гамалея [4, с. 23]. Однако, несмотря на составление на основе собранных материалов о правилах водопользования целого ряда заметок и книг и обсуждение их в различных административных инстанциях, все это не дало никаких результатов.

Одним из проблемных вопросов, вызывавших столкновения между местным населением и христианами-переселенцами, особенно армянами, являлся именно вопрос водопользования. С каждым днем возрастало число бесконечных столкновений из-за воды. Правительство, не спешившее вносить коренные изменения в этой области, видело выход в издании указов в виде распоря-

жений. Одним из них являлся указ от 12 апреля 1847 г. о передаче в распоряжение местного населения выборов и содержания мирабов, осуществлявших надзор за распределением воды в Иреванском и Нахичеванском уездах [5, с. 314–315].

В проекте закона «Об орошении и осушении земель» 1860 года Министерство Государственных имуществ поставило ряд общеимперских вопросов, из которых ни один не был характерен для Южного Кавказа. Однако, несмотря на это, 19 ноября 1868 г. Кавказский наместник князь Барятинский отдал распоряжение об обсуждении этого проекта на Совете Главного управления наместничества. Большинство принявших участие в обсуждении этого проекта в Совете Главного управления наместничества указали на невозможность применения этого проекта в Южном Кавказе [3, с. 79].

Для доработки проекта закона «Об орошении и осушении земель» и с целью приведения его в соответствие с условиями Южного Кавказа в 1873 г. была создана особая комиссия при Кавказском наместничестве. Для составления правил водопользования в орошении земель Комиссия начала изучать в основном местные обычаи и обратилась к книгам по шариату. В 1880 г. был подготовлен проект «О праве на воду и правилах водопользования на Южном Кавказе» [6, с. 9]. Представленный на рассмотрение в Совет Кавказского наместничества, проект пролежал там три года. Командированный на Южный Кавказ представитель Министерства Государственных имуществ, придавая большое значение ирригационному хозяйству, для внесения ряда поправок и изменений в проект создал новую комиссию. Состоявшая из гидроинженеров, мирабов, а также землевладельцев, хоть в какой-то мере разбиравшихся в ирригации, комиссия приступила к работе 5 ноября 1883 года [7].

Обсуждение проекта на заседаниях Комиссии проходило бурно. На этих обсуждениях проявляли особую активность представитель власти Н.Л. Смиттен, М.Н. Кучаев и А. Быков. Споры и разногласия вокруг положений проекта вызвали большой резонанс на страницах печати того периода. Наконец 3 декабря 1890 г. проект «О праве на воду и орошении земли в южнокавказском крае» был утвержден царем и приобрел силу закона. Он состоял из двух частей: состоявшее из 34 статей «Положение о водопользовании в орошении земель Южного Кавказа» и «Правила для определения прав водопользования в орошении земель» из 47 статей [8, с. 761–769]. В них были узаконены

«Общие постановления», вопросы о водных учреждениях, порядках водопользования в орошении.

Согласно Общим постановлениям, право владельца на воду, находившуюся вне границ владения, ограничивается правом другого владельца, пользующегося водой для орошения земли или в других целях. Воды, исток которых находится внутри владения, считались в полном распоряжении владельца. Право пользования оросительной водой принадлежало землевладельцу и не могло быть передано никому вне владения. Существующее правило пользования оросительной водой, как указывалось в данном законе, сохранялось в рамках закона. Право пользования оросительной водой подтверждалось свидетельством, выдаваемым Кавказской водной инспекцией на основе постановления окружных водных учреждений и Главного водного учреждения. Однако в случае усовершенствования оросительных систем в свидетельствах, утверждавших право водопользования, добавлялось «в объеме, достаточном для орошаемой площади каждого из участников». Если усовершенствование и улучшение оросительных систем было произведено за счет пользователей воды, то выгода от этого доставалась пользователям, а если за счет государства, то прибыль шла на проведение новых арыков [8, с. 761–762].

Согласно разделу «Об учреждениях по водному делу» первой части закона, управление всеми водными делами Южного Кавказа поручалось Кавказской водной инспекции. При Кавказской водной инспекции создавались юридическая консультация и канцелярия. Основные функции Кавказской водной инспекции заключались в контроле над проведением инженерно-гидравлических работ на местах, разборе вопросов, возникавших в связи с действующим законом, в разделе водных учреждений на отделы, предоставлении свидетельств, подтверждавших право пользования водными системами. Руководство работой водного округа осуществлялось выборным Советом водопользователей этого округа, который состоял из окружного старшины (мирабу), смотрящего за каналом (джувару) и водного старосты. Все эти должности являлись выборными. Избранные в Совет от водного округа и окружные старшины утверждались губернатором, а надзиратели за каналом и водные старосты – уездными начальниками.

Выборный Совет состоял из одного избранного с каждого водного округа и действовал три года. Выборный Совет осуществлял правильное распределение воды по каналам, ведущим в села или к отдельным земельным участкам, в годы чрезвычайной

засухи составлял временные правила распределения воды, упорядочил работы по ремонту каналов или сооружению новых каналов, получал с водных старост средства на ремонт или сооружение каналов, взимаемых со всех находившихся в других местах водопользователей; в случае затопления водных каналов или невозможности эксплуатации вышедших из строя каналов получал разрешение на отвод воды из другого места или же использование других каналов; оценивал земли, отведенные в рамках округа под оросительные или осушительные установки, в случае отсутствия согласия между сторонами. В Совете председательствовал окружной старшина, то есть мираб.

Старшина водного округа – мираб – также назначался на три года. Мирабы должны были контролировать распределение воды из основного канала между вспомогательными каналами и работу смотрителей каналов; восстанавливать порядок в случае его нарушения при распределении воды по каналам, ведущим к селам или к отдельным земельным участкам; в период нехватки воды следить за соблюдением очередности в водопользовании.

Джувары, занимавшие эту должность год, должны были следить за тем, чтобы каналы находились в рабочем состоянии, контролировали количество воды, поступающей из головного канала, распределение воды по каналам, ведущим к отдельным селам и земельным участкам, должны были предотвращать хищение воды.

Как и джувары, водные старосты назначались на эту должность на один год. Водные старосты следили за правильным распределением воды между хозяйствами, за состоянием сельских, а также городских каналов, должны были предотвращать хищение воды, в случае нарушения правил водопользования должны были делать общее предупреждение и наладить восстановление нарушенных правил [8, с. 762–763].

Согласно разделу первой части закона под названием «О правилах водопользования при орошении» использование воды в количестве, указанном в свидетельстве, осуществлялось на основе таблиц, составленных управлением Водной инспекции. Очередность пользования водой в городах и селах регулировалась постановлением, принятым собранием участников, – водопользователей. Владельцы средств орошения составляли дневники распорядка пользования водой на различных участках на основе взаимного согласия; владельцы собственности, дающие воду нескольким лицам, также составляли такие дневники.

Каждая сельская община, село или двор имел право на долю воды. Оросительная вода распределялась на паевых началах [9, с. 11]. Пай на воду указывался в свидетельстве о праве на пользование водой, который считался очень важным документом. Для точного и равного распределения воды в качестве единицы измерения использовался «баш» (1 баш составлял 25 литров). В связи с увеличением или уменьшением водных запасов в водный пай, который измерялся в башах, также вносились изменения [8, с. 762–763].

Для получения права свободного пользования водой следовало обратиться с просьбой к инженеру-гидравлику. Такие обращения рассматривались на съезде инженеров-гидравликов, после чего выносилось решение. Общества, учреждения, а также отдельные лица, получившие право на пользование водой, с разрешения съезда инженеров-гидравликов могли приступить к проведению каналов.

При проведении каналов и других водных установок с чужих земельных участков ширина линии и проект установок определялся съездом инженеров-гидравликов. Если получившие право пользования водой по специальному свидетельству оставляли без надзора арыки или любые другие оросительные средства, не пользовались ими в течение 5-ти лет, они лишались права пользования этими оросительными средствами.

Владельцу оросительных средств, лишившемуся права пользования водой, давался двухлетний срок на восстановление разрушенных арыков или кяризов. Если это не выполнялось в установленный срок, владелец арыка терял право собственности на оросительное средство. Это условие распространялось и на кяризы и другие оросительные средства, проведенные сельскими общинами, селами и группами сельских дворов [8, с. 764–765].

Вторая часть закона, которая называлась «Правила для определения прав водопользования в орошении земель», также делилась на три раздела.

Согласно первому разделу – «Общие положения», без свидетельских показаний и письменных подтверждений о потребности в воде и о бесспорном, на основе местных обычаев и традиций пользовании водой, разрешение на водопользование в орошении не выдавалось. Для определения прав использования оросительной воды учреждались временные окружные и главное управления [8, с. 765].

В других разделах этой части закона рассмотрены должности временных окружных и главного управлений, учрежденных для определения прав

пользования оросительной водой. Окружное управление состояло из местного сельского посредника, уездного начальника или посланных трех помощников, а председателем являлся инженер-гидравлик. В заседаниях управления обязательным было участие мираба, являвшегося окружным старшиной.

Состав Главного управления возглавлял один из членов Тифлисской Судебной палаты.

Обязанности Кавказской водной инспекции более подробно изложены в особой инструкции, утвержденной Министерством имуществ 4 мая 1891 г. В инструкции указывалось, что разделение губерний Южного Кавказа на оросительные административные территории, в том числе разделение на водные учреждения, проектировалось самим Кавказским водным инспектором. Вместе с тем, он обязан был подготовить проект правил избрания членов водного совета по водным округам, его председателя – мираба, следящего за арыками джувара и поверенного по воде, и представить его в Министерство Государственных имуществ [10; 14].

Согласно инструкции, Кавказский водный инспектор разработал и подготовил проект разделения Южного Кавказа на водные административные территории. После неоднократного обсуждения этого проекта в ряде государственных учреждений он был утвержден Министерством Государственных имуществ 24 сентября 1892 г. Согласно проекту южно-кавказские административные территории делились на водные участки, а каждый водный участок – на водный округ. На Южном Кавказе предполагалось создание 75 водных округов в 6 водных участках. Каждый из создаваемых водных округов охватывал один водный бассейн или же административную территорию. Водный округ, как правило, назывался по наименованию охватываемого им речного бассейна [11, л. 7-7 об.].

Следует отметить, что рассматриваемый закон превратил водопользование в источник значительного дохода в государственную казну, а чиновникам он создавал условия для взяточничества и произвола. Специалисты того времени признавались, что, несмотря на определение прав водопользования во многих водных округах, вопрос о размежевании воды затянулся надолго [12, с. 1]. Один из них писал: «Определение прав водопользования остается таким же сложным процессом, как и размежевание земли» [13, с. 3].

Выводы. Таким образом, закон хоть и не создал серьезных изменений в орошении и водопользовании, официально оформив, привел в соот-

ветствие с имперскими законами. Новшеством, привнесенным законом в историю ирригации в Северном Азербайджане, можно считать лишь создание системы водного управления. Однако отсутствие в этом законе механизма расширения

ирригационной системы для улучшения водоснабжения края выявляет колониальную сущность этого закона. Результатом этого явилось то, что, как и прежде, большие участки земли не орошались и не использовались.

Список литературы:

1. Экономическая задача России в среднеазиатских владениях. *Русский вестник*. 1888, т. 195, № 3–4.
2. Егиазаров С.А. О водовладении в Закавказском крае. Киев : 1896.
3. Talibzadə İ.A. XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın suvarma və sudan istifadəsi. Bakı : Elm, 1980, 150 s.
4. Научный Архив Института истории НАНА, д. 4640.
5. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2. Т. 22. Отделение 1. 1847 год. Санкт-Петербург : Типография второй отделений собственной Е.И.В. канцелярии, 1848. Зак. 21104.
6. Герсеванов М. Очерк положения ирригации в Закавказье в 1882 году. Тифлис : 1882.
7. Газета «Кавказ», №8, 10 января 1892.
8. Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье. Т. 10. Отделение первое. 1890 г. Санкт-Петербург : Государственная типография, 1893. Закон 7 255.
9. Государственный Исторический Архив Азербайджанской Республики (ГИААР), ф. 21, оп. 1, д. 587.
10. ГИААР, ф. 429, оп. 1, д. 32.
11. ГИААР, ф. 429, оп. 1, д. 579.
12. Завалишин С. Нужды мелиоративного дела в Закавказье. *Кавказский мелиоративный бюллетень*. № 5, июль 1914.
13. Матвеев Н. Водный закон и земства на Кавказе. *Кавказское хозяйство*. № 14, 1914.

Adygezalov Kamil. NORTH AZERBAIJAN'S IRRIGATION ISSUES AND RUSSIAN OFFICIAL POLICY

The article discusses the development of a law on water and land irrigation in Northern Azerbaijan and its colonial nature. Due to the natural conditions in the north of Azerbaijan, the lands give a lot of harvest only when irrigated. At the same time, non-irrigated land cost is much cheaper than irrigated. If land were placed on an irrigation system, the price of these plots would be very high. During the irrigation period, the price of water could be reduced, but the price of land would remain unchanged. To resolve all these issues, was developed the law of the land. The law, though not made major changes in irrigation and water management, but innovation can be regarded as a creation of the water management system. The tsarist government was in no hurry to issue laws to formally formalize water use regulations for irrigation of land, and the adat order was maintained for some time. This is confirmed by the tsar decree of December 20, 1859. In order to develop a law on water use for irrigation in the South Caucasus, as early as 1841, they began to collect the necessary information. One of the problematic issues that caused clashes between the local population and Christian migrants, especially the Armenians, was precisely the issue of water use. Every day the number of endless collisions due to water increased. To draw up the rules for water use in irrigation, a special Commission was created, which began to study mainly local customs and turned to books on Sharia. In 1880, the draft "On the Right to Water and the Rules of Water Use in the South Caucasus" was prepared. The discussion of the project at the Commission meetings was stormy. Finally, on December 3, 1890, the project "On the Right to Water and Irrigation of Land in the South Caucasus Region" was approved by the tsar and acquired the force of law. Each rural community, village or yard had a right to a share of water. Irrigation water was distributed on a unit basis.

On May 4, 1891, the Caucasian water inspector drew up a project according to which the territories of the provinces of the South Caucasus were divided into water institutions. After repeated discussion of this project in a number of state institutions, it was approved by the Ministry of State Property on September 24, 1892. According to the project, the South Caucasian administrative territories were divided into water sections, and each water section into a water district.

Key words: water use, land irrigation, mirab, Northern Azerbaijan, tsarism, colonialism.

Ахмед А.С.

Бакинский славянский университет

МЕДРЕСЕ В СИСТЕМЕ ОБРАЗОВАНИЯ СЕФЕВИДОВ

Стаття присвячена вивченню медресе, що функціонували в період правління Сефевидів та давали середню і вищу освіту. У джерелах описуваного часу повідомляється, що в сефевидський період по всій країні функціонувала велика кількість медресе. За багатьма ознаками і параметрами медресе Сефевідського періоду були схожі з медресе мусульманського Сходу. Зазвичай освіта в медресе починалося з 14–15 років. Під час прийому на навчання в медресе вікового обмеження не було. Навіть в більш старшому віці можна було вчитися в медресе. Дівчаток в медресе не приймали. Мударріса (вчителі) мали важливу роль, володіючи особливою значущістю в суспільстві. Популярність і репутація їх були важливим фактором, що зробив істотний вплив на авторитет самих медресе. Найбільш значущим для того чи іншого студента було не те, що він навчався в медресе взагалі, а те, у кого він вчився. Більшість предметів, які викладають в медресе, пов'язано було з ісламським богослов'ям. Однак такі предмети, як математика, логіка, медицина, теж мали місце в навчальному плані. У сефевидський період серед багатих людей, а також правлячої релігійної і політичної еліти стало доброю традицією в якості благодійності та богоугодної справи дарувати людям, які мають високий рівень вченості й освіченості, вакфи (офіційні документи) на відкриття медресе і функціонування. Людина, яка дарувала, по Вакфу (заповітом з благодійною метою), і його спадкоємці втрачали право на власність. Вони не оподатковувалися. В освітньому процесі в медресе широко використовувалися такі методи, як зубріння (хівз), повторення, засвоєння, обговорення і ведення заміток (дефтер). Однак як і в школах, в медресе зубріння залишалося домінуючим методом. Перевага, що віддається цьому методу в освітньому процесі, негативно позначалася на розвитку раціонального наукового мислення учнів, призводила до марної трати часу. Літературу з предметів, що викладаються в медресе, учні найчастіше вивчали, переписуючи тексти і роблячи замітки. Деякі великі медресе мали свої бібліотеки. Крім того, студенти могли користуватися бібліотеками, створеними сефевидськими правителями, а також бібліотеками, розташованими в джума мечетях, мечетях і святинищах. Студенту, який закінчив своє навчання в медресе, видавали документ (диплом), який засвідчує, що він закінчив цей навчальний заклад. У цьому документі отримували відображення відомості про науковий рівень, ступінь, спеціальність випускника.

Ключові слова: Сефеві, освіта, медресе, мударріс, студент.

Постановка проблеми. Стаття посвячена изучению функционирующих в период правления Сефевидов медресе, дающих среднее и высшее образование. В источниках описываемого времени сообщается, что в Сефевидский период по всей стране функционировало большое количество медресе. По многим признакам и параметрам медресе Сефевидского периода были схожи с медресе мусульманского Востока.

Анализ последних исследований и публикаций. В азербайджанской историографии данный вопрос рассматривался в работах Р. Халилова, С. Онуллахи, Ф. Рустамова, Х. Гасымова, Б. Дедева, А. Наджафа и других.

Постановка задания. Целью статьи является исследование медресе в системе образования сефевидов.

Изложение основного материала. В средние века во всем мусульманском мире, в том числе и у Сефевидов, медресе были второй ступенью обучения и выполняли функции среднего и высшего образования. Наряду с тем, что медресе представляли среднее и высшее образование, они были передовыми научными центрами своего времени. До Сефевидов Азербайджан был известен своими медресе и научными центрами на всем исламском востоке. В эпоху Сефевидов, в связи с созданием сильного централизованного государства и установлением относительной стабильности в стране, наряду с продолжением предыдущих традиций образования, начали создаваться новые образовательные учреждения. Положительное отношение к образованию правящей элиты, их покровительство наукам и искусству, воспитание новых шиит-

ских улемов (духовники) и потребность в обогащении основ идеи шиизма, востребованность кадров с военными знаниями и образованных чиновников в Сефевидском государстве, а также другие факторы стимулировали создание и развитие в стране сети медресе, предоставлявших среднее и высшее образование. Немецкий ученый XIX века А. Мюллер, учитывая потребность Сефевидов в новых образованных специалистах – шиитах, писал: «Теперь, в первый раз для богословов шиитов стало доступно множество высших и низших священнических должностей и судейских мест, и едва ли можно было получить столь большую внешнюю выгоду на каком-нибудь другом научном поприще, как в собрании и приведении порядков шиитских преданий: неудивительно поэтому, что в особенности после Аббаса лучшие головы посвящали себя богословию и изучению права, а поэзией и историографией все более пренебрегали» [1, с. 406]. В то же время, в связи со сменой столицы и созданием центров шиитского паломничества, к ряду городов, известных, как традиционные образовательные и научные центры, присоединились заново благоустроенные и развивающиеся города, как Казвин, Исфahan, Мешхед Кум и другие. В эпоху Сефевидов медресе, расположенные в Тебризе, Мараге, Хое, Шемахе, Дербенде, Ардебиле, Исфahане, Кирмане, Ширазе, Мешхеде, Куме были известны не только на территории страны, но и далеко за ее пределами. В этих медресе работали многие ученые, завоевавшие своей образованностью титулы, как в стране, так и в зарубежных странах. Хотя некоторые медресе действовали при мечетях, но имели свои учебные корпуса. Многие из этих строений были одними из самых красивых памятников архитектуры в городах, где они располагались.

При Сефевидеях среди богатых людей, правящей религиозной и политической элиты, мудрецов и ученых в качестве благих дел была широко распространена традиция делать пожертвования вакуфы (вакуф – пожертвование с благотворительной целью) для открытия медресе и их жизнеобеспечения. В большинстве случаев эти медресе носили имя своих основателей. Например, один из крупнейших очагов образования Тебриза – медресе «Садигийе» построил за девять лет (1657–1666 г.г.) визирь финансов Азербайджана Мирза Садраддин Мухаммед оглу Мирза Садиг» [2, с. 436]. Шах Аббас I в честь шиитского ученого шейха Лютфуллаха, прибывшего из Джебеля Амеля, на площади Нагши-Джахан приказал построить медресе, мечеть, резиденцию и дом

для его паствы. После 17 лет продолжающегося строительства, шейх начал свою деятельность в этой мечети [3, с. 2145]. Вали Аллахверди хан с позволения шаха Аббаса II построил в Ширазе большую медресе [4, с. 279]. Этот список можно еще долго продолжать.

Содержание медресе, зарплаты преподавателей, расходы на питание и содержание учащихся, а также на их стипендию реализовались в основном за счет вакуфов, пожертвованных богатыми людьми в медресе. Вакуфы формировались за счет земельных участков, деревень, бань, магазинов, наличных денег, одним словом, из движимого и недвижимого имущества. Лица, пожертвовавшие вакуф, и их наследники, теряли право собственности над пожертвованными средствами. С вакуфов не удерживались налоги [5, с. 111].

Начиная с середины XVI века, система медресе, опирающаяся на шиитские традиции, у Сефевидов уже устоялась и распространилась на всю территорию страны во главе с центральными городами. Об этом писали в своих путевых заметках и иностранцы, приезжавшие с разными целями. В середине XVII века О. Челеби, находившийся с визитом в стране Сефевидов, побывал во многих городах и записал ценную информацию об образовательных учреждениях, в том числе о медресе и их количестве. Упомянув Шемаху, он писал: «Мечеть Кябир-джами, которая находится недалеко от города и имеет большое число прихожан, была построена шахом Сефи. Прекрасное строение: во дворе бассейн, фонтаны. Во дворе расположены комнаты для учащихся. <...> Мечеть Оздемироглу все еще является медресе. Здесь преподает муфтий города, находится семь домашних медресе, рядом своя общественная столовая – эта резиденция принадлежит Шаху Худабенде, а также есть сорок начальных школ» [6, с. 341]. О. Челеби также дает обширную информацию о медресе города Тебриз. Он пишет: «В Тебризе около 47 медресе; это благоустроенные образовательные учреждения, там изучают различные предметы и преподают известные учителя. Самая большая медресе – это медресе Шахи-Джахан» [7, с. 287]. Дональд Вильбер упоминает 48 медресе в середине XVII века в Исфahане [8, с. 69]. В общем, во времена Сефевидов количество медресе в Исфahане достигло 57 [9, с. 325]. Из приведенных цифр можно увидеть, что в ряде крупных городов страны были десятки медресе, в которых обучались десятки тысяч студентов. Эти цифры позволяют говорить о разветвленности сети медресе и о ее масштабах. В качестве примера известных медресе,

созданных в эпоху Сефевидов, можно привести медресе Садигийи и Талибийи в Тебризе, Молла Абдулла, Чахар баг, Аббаси, Ага Гафур, Марьям Бейим, Сулейманийи и Шафийи в Исфахане, Навваб, Хейрят хан, Салихийи, Мирза Джафари в Мешхеде, Хашимийи, Хаким, Мукикийи, Хан, Имамийи, Шарифийи и Эйманийи в Ширазе, Фейзийи, Муминийи в Куме и многие другие [9, с. 325].

Как правило, обучение в медресе начиналось с 14–15 лет. При приеме не было возрастного ограничения. И в старшем возрасте можно было начать обучение в медресе. Девочки не принимались в медресе. Мударрисы (преподаватели) в медресе играли очень важную роль. Их популярность влияла на авторитет медресе. Самое главное было не то, в каком медресе обучался ученик, а у какого учителя. В исторических источниках эпохи Сефевидов есть информация, что многие авторитетные деятели науки и религии преподавали в медресе. Среди них были Молла Мухаммед Мохсун, Фейз Кашани, Мовлана Абдулсамед, Молла Садра, Шейх Лютфуллах, Гази Шеямин, Мир Мухаммед Багир, Мирза Вагини, Мелик-гусейн ат-Тебризи, Мовлана Раджабли Вахиди, Ахмед ибн Мухаммед аль-Ардабилли, Мовлана Насруллах Халхали и другие.

Основными лицами в образовательном процессе считались мударрисы. Однако во время занятий был вспомогательный персонал, помогающий мударрисам. В общем же, в медресе мударрисы оценивались в зависимости от занимаемой позиции. Учебным процессом непосредственно занимались Муиды (вели обсуждения в медресе и считались помощниками преподавателей), Муфиды (дополнительно анализировали и разъясняли рассказанный преподавателем урок, в случае, если ученик не понял), Мударрисы или дярсиам (учителя, получившие право преподавать в медресе. Мударрисы – это ученые, находящиеся на высшей ступени системы образования и получившие высшую степень учености) [10, с. 114]. Кроме того, учителя могли носить такие титулы, как молла, алламе, гаре, мухаддис и фагих [10, с. 114]. Между учащимися также были различия. Они классифицировались так, как указано ниже: Телебе-и улум (Сухта, софта – группа обычных студентов), данишменд (учащийся, получивший степень Данишменд, считался «хозяином наук») и мулазимы (окончившие обучение в медресе и получившие «иджазат» (диплом)) [10, с. 114].

В средние века в исламском мире, в том числе и у Сефевидов, основные уроки, которые проводились в медресе, были исламские науки. Система

образования в стране, в том числе и медресе, находилась в ведении религиозной элиты. Вследствие того, что на территории страны шиизм был основной религией, в медресе преимущество отдавалось вопросам, относящимся к шиизму. Если расследовать личность мударрисов в сефевидских медресе, можно встретить имена лиц, носящих религиозные титулы шейх-уль-ислам, сядр (председатель), моллабашы (главный молла), гази и другие. Отметим, эти медресе выступали в роли центра шиитских религиозных наук, занимали важное место в подготовке исламоведческих кадров с шиитским уклоном и переводе соответствующей литературы на родной язык.

В период Сефевидов в медресе преимущество отдавалось религиозным наукам. Начинающие обучение туллабы (студенты), как правило, до начала слушания лекций мударрисов занимались арабским языком до полного понимания текстов и умения различать грамматику под присмотром старших студентов. Потому что на следующем этапе, во время лекций, отрывки из Корана и хадисов часто читались на арабском языке, и понимание учениками этих текстов было важным. После этого этапа они могли слушать лекции своих учителей. На следующем этапе студенты изучали отделы арабской грамматики и литературы, которые назывались сарф и нахв. После они начинали изучать такие теологические науки, как Коран, история ислама, Фигх (произношение), кялам (слово), Тафсир (толкование), научный способ (способ тафсира – толкования, способ фигха – произношения, способ хадиса – повествования). Изучение религиозных наук в медресе занимало несколько лет. Несмотря на преобладание теологических наук, студенты изучали и светские науки, такие как арифметика, геометрия, астрономия, история, география и др. В 1637–1639 годах находящийся в стране Сефевидов посол из Голштейна Адам Олеари в своих путевых заметках подчеркивал изучение в медресе таких наук, как математика, геометрия, риторика, поэзия, физика, этика, астрология, право и медицина (11, с. 814). Он, выражая отношение к преподаванию мирских наук, писал: «Хоть число изучающих свободное искусство не так много, как у нас, однако к этим наукам и их хранителям оказывается большое уважение. Таких людей называли философами. Для изучения этих наук есть несколько гимназий и академий, которые называются медресе, а учителя – мударрисами» [11, с. 814]. Будучи в 1637 году в Шемахе, Адам Олеари побывал в образовательных учреждениях, где интересо-

вался качеством образования, «как и каким способом» проводятся уроки. Записав наблюдения в своем произведении, голштейнский посол писал: «5 февраля 1637 года мы вместе с несколькими нашими людьми прошли через двор одного очень красиво построенного здания, похожего на какую-то школу философии (Philosophish Soolegium), которая имела много выходов и келий. При виде людей в возрасте и подростков, гулявших или сидевших с книгой в руках, мы спросили, что это за место, и узнали, что оно называется медресе (Madresa), то есть гимназия либо академия <...> На следующий день я вновь пошел в медресе, захватив с собой глобус диаметром в 8 дюймов. В другом классе (аудитории) я был встречен очень доброжелательно. Там профессора были приятно удивлены, что у нас, немцев, тоже с уважением относятся к астрономическим знаниям, такой же глобус был и у них. Потому что и они знали методы использования астролябии и обучали своих учеников. Взяв у меня из рук глобус, они последовательно называли звезды, особенно 12 звезд Зодиака, на арабском языке...» [11, с. 538–539]. Как видно из описания А. Олери, студенты обладали достаточными знаниями по астрономии, а также умели пользоваться астролябией. Он также встречал преподавание произведений Евклида в шамахинских медресе. Вот, что он об этом писал: «Там был еще 65-летний старец по имени Халил мунаджим (астролог), арабский астроном из Хиджаза. Он преподавал некоторым студентам Евклида на арабском языке. Когда я узнал это произведение по внутреннему описанию и сделал некоторые заметки на местном языке, который я еще не достаточно изучил, старцу это очень понравилось» [11, с. 539–540].

В системе образования медресе применялись такие методы, как заучивание на память, повторение, восприятие, обсуждение и ведение заметок [10, с. 114]. Однако, как и в школах, в медресе заучивание наизусть сохраняло свое преимущество. Метод заучивания наизусть «опирался на заучивание материалов в большом количестве, осмысление и, при условии соблюдения определенных расстояний, повторение» [12, с. 241]. В свою очередь, на высшей ступени обучения это приводило к большой потере времени, забыванию

время от времени заученных текстов, необходимости повторения, а также оказывало отрицательное воздействие на развитие навыков глубокого анализа. Литературу, по преподаваемым в медресе предметам, студенты больше заучивали, переписывая тексты и ведя заметки. Некоторые большие медресе имели свои библиотеки. Кроме того, студенты могли пользоваться библиотеками, созданными Сефевидскими правителями (библиотека Музаффариё при Шахе Исмаиле и Шахе Тахмаспе), а также библиотеками, расположенными в мечетях и святынях. По окончании медресе студентам выдавалось свидетельство – иджазатнаме (диплом) об окончании данного образовательного учреждения. В этом документе отражались научный уровень, степень, специальность выпускника и другая информация.

Выводы. В конце отметим, что Сефевидская система образования, будучи составной частью и схожей по некоторым параметрам с мусульманской системой образования средних веков, в свое время принесла оживление и динамику в научную жизнь региона. Это подтверждает положительное отношение правящей элиты, в частности, Шаха Исмаила, Шаха Тахмаспа и Шаха Аббаса к образованию, многоплановость образования, увеличение числа и зоны охвата школ и медресе, а также количество обучающихся здесь. С полной уверенностью Сефевидскую систему образования можно оценить, как одну из передовых систем образования исламского Востока того времени. Выпускниками Сефевидской системы образования, сказавших свое слово своими работами, были философ Молла Садра, теолог Мир Дамад, математик Шейх Бахъяддин, известный в сфере слова, вероучения, исламского права, этики Ахмед бин Мухаммед Ардебилли и многие другие. Однако, несмотря на все эти успехи, Сефевидской системе образования не были чужды определенные проблемы. Особенно после правления Шаха Аббаса I, ряд факторов, послуживших падению Сефевидского государства, отрицательно повлиял на развитие Сефевидской системы образования. Отметим, что источниками ряда проблем Сефевидской системы образования были одновременно недостатки общеисламской системы образования и происходящая регрессия.

Список літератури:

1. Мюллер А. История ислама с основания до новейших времен / пер. с нем. под ред. приват-доцента Н.А.Медникова. Т. III. Санкт-Петербург : Изд. Л.Ф. Пантелеева, 1896. 448 с.
2. Azərbaycan tarixi (Uzaq keçmişdən 1870-ci illərə qədər). Prof. S.S.Əliyarlının redaktəsi ilə. Bakı : Çıraq, 2009, 872 s.
3. İsgəndər bəy Münşi Türkman. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi (Tarixə-aləmarayə-Abbasi), II kitab (İkinci cildin ikinci yarısı). Fars dilindən çevirən: Ş. Fərzəliyev. Bakı : “Şərqi-Qərbi” Nəşriyyat evi, 2014. 1400 s.
4. Ziya Ülken Hilmi. İslam Felsefesi. Eski Yunan’dan Çağdaş Düşüncəye Doğru. 3. Baskı. İstanbul : Ülken Yayınları, 1983. 354 s.
5. Рагим Халилов. Мектебы и медресе гор. Мешгеда. Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа (СМОМПК). Выпуск двадцать седьмой. Отдел I. Тифлис : Издание Управления Кавказского Учебного Округа, 1900, с. 102–119.
6. Gunumuz Turkcesiyle Evliya Celebi Seyahatnamesi: Bursa-Bolu-Trabzon-Erzurum-Azerbaycan-Kafkasya-Kırım-Girit (2. Cilt, 2. Kitap), haz.: Y.Dağlı – S.A.Kahraman İstanbul : YKY, 2005. 675 s.
7. Gunumuz Turkcesiyle Evliya Celebi Seyahatnamesi: Bursa-Bolu-Trabzon-Erzurum-Azerbaycan-Kafkasya-Kırım-Girit (2. Cilt, 1. Kitap), haz.: Y. Dağlı – S. A. Kahraman İstanbul, YKY, 2005. 327 s.
8. Donald N. Wilber. Iran Past and Present. Prinseton, N.J. : Princeton University Press, 1958. XI, 312 p.
9. Nebi Bozkurt. Medrese. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi : Manisa Mevlevîhânesi-Meks . 28. c. Ankara : TDV, 2003. s. 323–327.
10. Ə.Nəcəf. Orta əsrlər Azərbaycanında təhsil anlayışı, strukturu, metodologiyası və tədris vasitələri (X-XVI əsrlər). Azərbaycan məktəbi. №2 (683), 2018. s. 107–123.
11. Адам Олеарий. Подробное описание путешествия Голштинского посольства в Москву и Персию в 1633, 1636 и 1639 годах. Пер. с немец. П. Барсова. Москва : Университетская типография, 1870, 1033 с.
12. George Makdisi. İslam`ın Klasik Çağında ve Hıristiyan Batı`da Beşeri Bilimler, Tercümə Hasan Tuncay Başoğlu, İstanbul : Klasik Yayınları, 2007. 389 s.

Ahmad A.S. MADRASAHS IN THE EDUCATION SYSTEM OF SAFAVIDS

The article is devoted to the investigation of issues related to madrasahs (schools), which was the highest step in education during the Safavids period. According to the sources there were a lot of madrasa in the big cities in this period. The madrasahs were similar to the Muslim Oriental madrasahs in many aspects. Education in madrasahs started as a rule at the age of fourteen or fifteen. There was not age limit in the admission to madrasahs. It was also possible to attend madrasahs at senior ages. Girls were not accepted to the madrasahs. Mudarris (teachers) had a very important role and their popularity influenced the reputation of madrasahs. It was not important in which madrasa you studied, but it was of great importance who taught them. Most of the courses in the madrasahs were Islamic sciences. But logic, medicine and mathematics were also taught. The tradition of donating the foundations were widely spread among the rich people, ruling religious and political elite and scientists period like a charity event in the Safavids period. People who donated foundation lanots and their inheritors lost their property rights on it. They were not taxed. The methods like repetition, cramming, discussion, adoption, making notes were widely used in Muslim religious school – Madrosas. Bat cramming saved its superiority in madrasas as well as in schools. This affected badly the development of rational scientific thought and caused the loss of time. Students got the needed materials mainly by taking notes and recopying. Some big madrasas have their own libraries. Students could also use the libraries created by Safavi rulers in sanctuaries and masques. Students who completed their education there were given special document called diploma. It expressed the information about student’s degree, level and qualification.

Key words: Safavid, education, madrasa, muderris, student.

Бабенко Р.В.

Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова

Мачай О.О.

Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова

ВІЙСЬКОВО-СПОРТИВНІ ЗМАГАННЯ В СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІЙ СТРУКТУРІ МОНГОЛЬСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Стаття присвячена висвітленню спортивних змагань в Монгольській імперії, їх призначенню, змісту, функціям.

Монгольська культура в добу створення та розвитку імперії пройшла через асиміляцію та синкретизм, багато чого запозичивши від завойованих народів. Проте, попри зіткнення цивілізацій, релігійних вірувань, монголи змогли зберегти особливість своїх традицій та обрядів. Серед культурної спадщини яскраво виокремлюються монгольські спортивні змагання, які і зараз є популярними в Монголії, Бурятії, Тиві тощо. Зараз такі спортивні змагання проводяться на честь монгольського свята Наадам, яке бере свої витоки ще з часів Середньовіччя.

Наадам виконував роль підтримки дружніх відносин в державі, надаючи можливість укріпити складений в імперії соціальний ієрархічний поділ та дати можливість зробити кар'єру невідомим борцям, які врешті ставали богатурами в монгольському війську чи ханському оточенні.

У дослідженні аналізується розвиток спортивних і військово-спортивних змагань, визначаються їх види. Зокрема, висвітлюються гра в м'яч та її різновиди – поло та футбол, особливості змагань в стрільбі, кінські перегони, змагання з боротьби. З'ясовується фактор поєдинків у формуванні нового соціокультурного простору та розкривається роль спорту в суспільно-політичному житті населення монгольської імперії доби Середньовіччя. Визначається вплив загальноімперських змагань на зовнішню та внутрішню політику монгольських держав.

Робота базується на свідченнях середньовічних авторів, що описували фізичну форму монголів, їх військово майстерність, спортивні поєдинки та ставлення до фізичних тренувань простих жителів імперії. Завдяки проведеному аналізу джерельної та історіографічної бази сформовано уяву про високий розвиток монгольської цивілізації.

Ключові слова: монголи, Наадам, кінні перегони, стрільба, спортивні змагання, поєдинок.

Постановка проблеми. В науковій літературі є чимало праць, присвячених традиціям, обрядам та звичаям монголів часів існування Монгольської імперії. Найбільший вплив на формування цих традицій здійснив кочовий спосіб життя та релігійні уявлення номадів, створені на базі сповіданого монголами шаманізму. Серед такої культурної спадщини на окрему увагу заслуговують монгольські спортивні змагання. Проте в науковій історичній літературі питання спорту та його політичного значення майже не висвітлено. Праці дослідників здебільшого розкривають правила та звичаї, що супроводжували традиційні види монгольських поєдинків, не трактуючи їх більш глибоке значення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Побіжно питання спорту в контексті військового мистецтва монголів висвітлено в низці історичних

праць. Серед них варто вказати дослідження військової справи К. Гандзакеці [7] та Г. Акнерці [9], які описали монгольське озброєння та ведення бою. Описи монгольських воїнів містяться в збірнику англійських середньовічних джерел, досліджених В. Матузовою [15]. В більшості свідчень сучасників монголи зображені як хижакі, що були абсолютно позбавлені культури та цивілізованого розвитку. Тому в джерелах не йдеться про тренування і досягнення такої фізичної сили, витривалості, розвитку спортивного мистецтва та встановлення чітких правил і багатогранних традицій монголів. Однак частина середньовічних авторів все ж надає об'єктивні оцінки образу завойовників, що дозволяє розкрити, особливості фізичного розвитку монголів [4].

Перші згадки про змагання знаходимо в «Сокровенном сказании» [10, с. 116, 178], яке описує поєдинки з боротьби серед представників знатних

родів імперії. Про боротьбу, скачки та стрільбу з луку як про забаву і спортивні змагання довідуємось з творів Г. де Рубрука та П'єтро Карпіні, які були очевидцями цих дійств [18].

З праць сучасних дослідників виділяється робота І. Мендот «История становления и развития национальных видов спорта тувинского народа», яка дає детальний та цілісний опис видів змагань монгольського свята Наадам, не пояснюючи, однак, значень обрядів та правил, що супроводжували поєдинки [17]. Більш аналітично до проблеми підходить історик Ш. Кріст, простежуючи походження, функції та цілі монгольської традиційної боротьби [11]. Одним із найбільш ґрунтовних досліджень монгольського спорту як важливого складника збереження державного і суспільного устрою є стаття А. Юрченко «Какой праздник отметил хан Узбек в июне 1334 г.», в якій автор надає опис ритуалів, що супроводжували спортивні змагання в ставці хана Узбека – традиції, бенкет тощо [23].

Постановка завдання. Мета дослідження полягає в проведенні аналізу спортивних монгольських дійств і їх значень. Задля цього були поставлені такі завдання: висвітлити основні види змагань монголів; простежити трансформацію спортивних поєдинків; проаналізувати, як спортивні змагання впливали на внутрішню та зовнішню політику, соціальне життя, культуру Монгольської держави.

Виклад основного матеріалу дослідження. Спорт і чудова фізична підготовка була необхідна для життя номадів. Навіть у добу осілости та спокою монголи тренувались в мисливстві; коли вони не були зайняті війною, то займались полюванням, вчили цьому своїх синів, аби вони з раннього віку набирались досвіду користування зброєю, розвивали витривалість [5, с. 110–111]. Навіть конфлікти між монгольськими родами або політична розправа часто вирішувалась у формі поєдинків [10, с. 116, 178].

Серед спортивних ігор монголів джерела виділяють гру в кінний м'яч. Історик В. Еберхард припускає, що це був вид футболу. Однак у праці китайського мандрівника «Мен-да Бей-лу» є згадка, що гра проводилась для двадцяти вершників [16, с. 82], тому, імовірно, це був аналог поло, який монголи запозичили у північнокитайців (чжурчженів) [16, с. 193]. Чи грали монголи у футбол, джерельних свідчень немає. Можливо, це пояснюється тим, що монголи, як свідчить Матфей Паризький, мали «короткі» [9, с. 7] та слабкі ноги, бо навіть на коня вони піднімались трьома

уступами, наче сходинками [15, с. 137, 175]. Можна припустити, що монголи мали нерозвинені м'язи ніг через переважне пересування верхи. Гра в м'яч була не тільки розвагою, а й використовувалась для бійцівської підготовки. Зокрема, військові мали влаштовувати турніри тричі на місяць, а от підкореним народам цю гру не дозволяли [16, с. 193–194].

Джерело згадує про дану забаву, розповідаючи про перебування китайського посла в ставці хана. Хан гостинно та щиро запрошував гостя приєднатись до гравців, очевидно, маючи на меті налагодити під час розваг міжетнічні та міжнаціональні зв'язки із сусідськими племенами та народами.

Але найбільш популярними та особливо шанованими видами спорту у монголів були три види фізичних вправ: скачки на конях (морі-урілдаан), стрільба з лука (сурхабан) і боротьба (бухе-барілдаан) [12, с. 5], які ввійшли в історію як «ерин гурбан наадан» – «три гри чоловіків» [1, с. 11; 21, с. 4]. Зазвичай такі змагання проводились із початком літа й були улюбленою народною розвагою. Вони супроводжувалися виступами представників народного мистецтва: співаки віддавали хвалу кращим наїзникам, стрільцям та борцям під звуки морінхура – струнного інструменту, прикрашеного кінською головою [17, с. 64]. Змагання були присвячені людям праці – скотарям, хліборобам, мисливцям; на святах вшановували членів багатодітних сімей. Часто на іграх відбувалось змагання умів – учасники мали давати мудрі відповіді на поставлені питання [17, с. 68].

Ігри Наадам виконувались одночасно або послідовно, згідно з різноманітними обрядами та правилами. Ігри були доволі стилізованими та пронизаними символічним значенням, що відповідало стародавнім монгольським кочовим, шаманським та мисливським практикам [1, с. 11]. Часто проведення свята присвячували шаманістським богам, щоб їх заспокоїти. Однак, навіть прийнявши іслам і відмовившись від шаманізму, монголи продовжували влаштовувати Наадам [23, с. 113].

Розвиток цього свята приписують часам Чінгісхана, який з 1206 року почав проводити щорічне велике зібрання, щоб підтримувати дружні відносини між представниками різних племен [14, с. 147]. Тому можна сказати, що такі спортивні змагання були важливим елементом для підтримки дружніх відносин всередині імперії. За своєю сутністю Наадам нагадує Олімпійські ігри Греції, які мали припинити на час змагань чвари і продемонструвати чесні та союзницькі відносини між народами як у грі, так і в політичній, військовій сферах життя [8, с. 39].

Скотарство і полювання були головним заняттям монголів-кочівників в XI–XIII ст. Плано Карпіні, який перебував в Каракорумі в 1246 році, зазначав, що монголи були дуже багаті на худобу: верблюдами, биками, вівцями, козами, кінями; і наголошував, що стільки в'ючної худоби немає і в цілому світі [18, с. 203]. Особливо спритними монголи були на конях, бо «на конях вони виростали» [2, с. 114]. Чінгісхан говорив, що той, хто впаде з коня, далі просто не зможе боротись проти ворога, а якщо і зможе, то перемоги не здобуде [6, с. 38].

Основу монгольського війська становила кіннота [16, с. 66–67]. Її мобільність посилювала повна відсутність колісного обозу. Тільки кибитки хана й особливо знатних осіб перевозилися на візках [19, с. 207–208]. Ця особливість була зумовлена тим, що все життя монголів було пов'язане з конем. У 3–4 роки, коли дитина могла дотягнутися до стремена осідланого коня, її садили в сідло, через що з'явилася фраза, що монгол народжується на коні [18, с. 37].

Монгольський пастух зазвичай мав володіти усіма способами і прийомами навчання коней, правилами і тонкощами підготовки їх до перегонів [14, с. 149]. Тому вправне володіння технікою перегонів було чи не найважливішим вмінням монгола, а кінний спорт і змагання розвивалися дуже стрімко.

Кінні перегони поділялись на різні категорії: для молодих скакунів були малі відстані, для дорослих, відповідно, – довгі дистанції [17, с. 67].

На кінних змаганнях влаштовували кілька заїздів. У першому брали участь коні-дворічки (даага), які долали відстань у 15 км. Вважалось, що присутність на фініші дворічних коней приносить удачу і благополуччя. У другому заїзді йшли трирічки (шулден) на дистанцію в 20 км; в третьому – чотирирічки (хязаалан) – на 25 км, в четвертому – п'ятирічки (соеолон) – на 28 км. В п'ятому ж заїзді брали участь коні всіх інших вікових категорій, починаючи з шестирічок, для яких встановлювалась відстань у 30 км. Окремо існували шостий заїзд (для жеребців – азарга) на 28 км та сьомий (для коней-іноходців). Таким чином, всього відбувалось сім заїздів.

У змаганнях брали участь чоловіки від 15–16 до 70 років, жокеями на скачках були хлопчики 11–13 років. Учасники змагань повинні були дотримуватися дисципліни: їм заборонялося пити архі (арака – молочна горілка), спізнюватися, вони повинні були вчасно лягти спати [17, с. 68].

На честь переможців виконувалися хвалебні пісні, а команді вручався головний приз – великий баран. Коня-переможця вшановували з висо-

кими почестями. П'ять найшвидших коней з кожного заїзду отримували колективне звання «п'ять кумисних». Їх проводили колом пошани, співаючи хвалебні пісні.

Дівчата і жінки монголів їздили верхи не гірше, ніж чоловіки [16, с. 80]. Часто вони носили з собою щити та луки, адже вмели влучно стріляти [15, с. 136; 18, с. 37]. Імовірно, це пояснюється тим, що під час воєн жінки йшли пліч-о-пліч нарівні з чоловіками [13, с. 64]. Варто зазначити, що вправлялись зі зброєю монгольських жінок вчили змалечку, як і їзди верхи. Однак у спортивних змаганнях вони участі не брали.

Головною зброєю монголів здавна був лук. Це пояснюється «хронічною нестачею озброєння»: лук і стріли вони могли зробити власноруч; інші ж види зброї зазвичай були трофейними. Навіть у добу розквіту імперії хороша зброя цінувалась дуже високо, і тільки заможні воїни могли її собі дозволити [2, с. 114; 22, с. 185–186].

Про вправність монгольських стрільців свідчать багато середньовічних істориків: зокрема, вірменський літописець Григор Акнерці навіть назвав свою працю «Історія народу стрільців», маючи на увазі монголів [9, с. 2–3]. За легендою вірменському народу за гріхи було послано кару у вигляді неперевершених воїнів-стрільців; тому коли на Кавказі з'явилися монгольські лучники, ні у кого не було і гадки, що можуть бути воїни сильніші й вправніші, ніж монгольські стрільці [7, с. 152]. Про талант лучників свідчить і анонімний літопис «Хронограф XIV ст.», вказуючи, що удару важких стріл з тугих монгольських луків не витримували жодні обладунки [2, с. 114; 15, с. 175].

Навчання стрільбі з лука починалося з трирічного віку. Дитина отримувала маленький лук, розміри якого збільшувалися в міру її зростання [19, с. 211].

Стрільба з луку проводилась в змаганнях сурхарбан. Умови змагання були не вибагливі, мішені робили з підручних матеріалів, які можна було зробити в степах. Зокрема, кожен із учасників мав надати клубок, зроблений з повідку коня. Ці клубки відносили за 100 метрів від гравців і на накрученому шарі встановлювали ціль, закріплену вітками або пір'ям, яка називалась буга («бик»). Вигравав той, хто збивав найбільшу кількість клубків.

Були і змагання на точність і дальність стрільби по мішені. Ціллю слугував щит із берести, що був заввишки 4 аршини (3 м), шириною 3 аршини (2 м).

Влаштовувалися також змагання зі стрільби в літаючу мішень – пай адар. Мішень (пай) була

зроблена зі шкіри чи берести, розміром приблизно 20–30 см. Її прив'язували шнурком до дерева, щоб та парила на висоті в повітрі, роблячи при цьому різні «піруети» [17, с. 70–71].

В Ермітажі зберігається Чингізове каміння, знайдене 1818 року, яке містить писемне свідчення про стрільбу під час проведення Наадаму 1225 (1226) року, який був влаштований на честь перемоги Чингісхана над Хорезмом. Племянник Чингісхана Есунке (Есухей-богатур) влучно потрапив у мішень з відстані у 335 алдів (більше 600 метрів) [13, с.64; 22, с. 187].

Але, напевно, найулюбленішим видом поєдинку у монголів була боротьба. Це можна пояснити фізичною статурою монголів: вони були «коренасті» [15, с. 137], мали сильну спину та руки (що було набуто завдяки кінним перегонам та стрільбі з лука).

Давнє походження поєдинків з боротьби в регіоні підтверджується низкою матеріальних пам'яток. Зокрема, малюнки боротьби тотемних тварин збереглися на ордоських бронзових пластинах для кріплення поясу (IV–I ст. до н. е.), в написі на скелі поблизу озера Байкал та річки Ангара тощо. В написах фігурують птахи, які згадуються в ритуалі, що виконується перед боротьбою. В монгольських релігійних культурах часто змальовувалась боротьба тотемних тварин, що уособлювали двобій добра і зла [11, с. 10–11].

Ставка хана була не тільки політичним, але, можливо, культовим, і спортивним центром держави. Онук Чингісхана Хан Угедей шовечора влаштовував змагання лучників, арбалетників і борців і нагороджував переможців [20, с. 41]. Хан був фанатом боротьби, попри те, що сам навряд чи боровся, бо зловживав спиртними напоями [3, с. 81–82].

Спочатку його борцями були тільки монголи, кипчаки й китайці. Потім ханові розповіли про борців Хорасана й Іраку, за якими хан послав людей». З Хамадану приїхали 30 борців на чолі з Мухамедом-шахом і силачем Філе. Філе зміг перемогти монгольських богатурів, за що хан щедро нагородив його. Але Угедей був небайдужий і до долі самого борця: коли Філе погодився на бій проти Мухаммеда, з яким вони разом приїхали, хан заборонив поєдинок, адже «вони були земляками і свояками між собою і не мали ворогувати». За Філе хан віддав заміж монгольську дівчину, але незабаром дізнався, що борці не вступають в інтимні зв'язки з жінками, щоб не втратити сили. Тоді Угедей, наполягаючи на продовженні роду, відсторонив борця від поєдинків [20, с. 60–61].

Проводились і загальноімперські борцовські змагання за правління Менгу-каана. Інок Магакія в своїй «Історії» розповідає про сповнений інтриги фінальний поєдинок, де зустрілись монгольський і вірменський борці. Попри симпатії і сподівання монголів, переможцем двобою був вірмен [9, с. 36–38].

Велике спортивне свято було проведено в Улусі Джучі в ставці хана Узбека в червні 1334 року. Для емірів та запрошених царів були розташовані кушки (павільйони), де надавалися місця відповідно до ієрархії. Десь біля години тривали змагання лучників. По завершенню стрільби і нагородження призерів кожен з емірів, отримавши і вдягнувши спеціальний халат, йшов на уклін до хана. Після цього хан і його сини проїжджали верхи на конях перед людьми, направляючись до золотого шатра, де мав бути бенкет. Таке свято було характерною процедурою проведення курултаїв, на яких демонстрували ієрархію ханської родини та управлінського апарату [23, с. 114].

Змагання Наадаму починались із виконання ритуалу «Девіг»: «танець орла» – розминка – демонстрація для спортсменів. Чоловік, імітуючи політ орла, показував свою фізичну форму; цей обряд був своєрідним вітанням глядачів. Такий самий танець орла виконував і переможець поєдинку, розвернувшись обличчям до прапора [17, с. 34–35].

Одними з найпопулярніших видів боротьби були «бухе барілдан» та «хуреш», які були схожі між собою за правилами змагань, ритуалом, за формою одягу. Проте були і деякі відмінності: в бухе барілдан не було жеребкування, своїх супротивників вибирали борці, що володіли більш високим титулом; в хуреші поразка фіксувалась у разі торкання землі трьома точками, а в бухе барілдані – чотирма точками (коліном), але під час боротьби дозволялось торкатися землі долонею. На відміну від хуреша, в бухе барілдані спочатку на поле випускалися найслабші пари, які змінювались все більш сильними і спритними; останніми виступали найвідоміші борці [17, с. 64]. Цікаво те, що в боротьбі не було ліміту часу та ніякої системи очок, рахувався тільки зайвий дотик до землі [11, с. 14].

Форма монгольського борцівського одягу включала плавки, куртку, монгольські чоботи і шапку. З такого костюму релігійний сенс несла саме куртка – дзодок. Вона покривала тільки спину і руки, але залишала відкритими груди і живіт борця. Можливо, це пояснюється традицією військової магії: «захистити» спину від «хижих птахів», які завжди хапали своїх жертв за шкіру кігтями.

Кращим борцям присвоювались почесні звання: 3-кратному переможцю великого Наадаму – звання «дархан аварга» («непереможний титан»), 2-кратному переможцю – звання «аварга» («титан»), призерам (першого та другого місця) – «арслан» («лев»), переможцям 3-го і 4-го турів – «начин» («сокіл»), переможцям 5-го туру – «дзан» («слон»).

У кожного борця був свій тренер (засул), який представляв свого учня перед початком поєдинку та захищав інтереси борця в разі суперечок із судьями [17, с. 64–65].

Варто зазначити, що такі свята відігравали велику роль не тільки в збереженні соціального статусу, включаючи і майнову та соціальну нерівність, а й давали змогу домогтися і примножити соціальний престиж людини, вихідця з бідних верств суспільства, адже успішні борці завжди отримували загальнонародне визнання. Оскільки змагання дозволяли виявити індивідуальні бій-

цівські якості учасників, монгольські хани використовували їх для набору людей в свою особисту охорону й елітні війська [11, с. 13–14].

Висновки. Монгольські спортивні змагання виконували низку важливих функцій для народу. Окрім тренування і досягнення ідеального володіння техніками верхової їзди, стрільби, боротьби, змагання стали невіддільною частиною політичної, соціальної та культурної сфери життя номадів. Завдяки спортивним поєдинкам та святам підтримувались комунікації не тільки між племенами монголів, але й народами, що потрапили в орбіту Монгольської імперії. Стверджувались традиції, що посилювало ідентифікацію і сприйняття себе як частини народу у кожного учасника та глядача дійств. Свята Наадам свідчили про високий рівень розвитку культури монголів, спростовуючи поширену в історіографії думку про цей народ як про варварський та позбавлений будь-яких принципів моралі.

Список літератури:

1. Rhode D.M. Mongolia Naadam Festival: past and present in the construction of national identity. New Zealand : University of Canterbury. Social and Political Sciences, 2009. 242 p.
2. Анонимный грузинский Хронограф XIV века. / под ред. Г. Цулая. Москва, 2005. 162 с.
3. Бабенко Р.В. Культура вживання традиційних напоїв в монгольському середньовічному суспільстві (за даними писемних джерел). *IX Сходознавчі читання А. Кримського : тези доповідей міжнародної наукової конференції (Київ 1–2 червня 2005 р.)*. Київ, 2005. С. 81–82.
4. Бабенко Р.В. Образ монгольських завойовників у середньовічних писемних джерелах. *Воєнно-історичний вісник: Збірник наукових праць Національного університету оборони України*. 2016. № 4(24). С. 43–51.
5. Вернадский Г.В. Монголы и Русь : монографія. Тверь : ЛЕАН, Москва : АГРАФ, 1997. 480 с.
6. Владимирцов Б.Я. Общественный строй монголов. Монгольский кочевой феодализм. Ленинград : Изд-во АН СССР, 1934. XII+224 с.
7. Гандзакеци Киракос. История Армении. Москва : Наука, 1976. 438 с.
8. Иванов В.Д. Олимпийские игры: исторический экскурс. *Физическая культура. Спорт. Туризм. Двигательная рекреация*. 2009. Т.4. №3. С. 39–45.
9. История монголов инока Магакии, XIII века / перевод и объяснения К.П. Патканова. Москва : Книга по Требованию, 2011. 122 с.
10. Козин С.А. Сокровенное сказание. Монгольская хроника 1240 г. Ленинград : Издательство Академии наук СССР, 1941. Т. 1. 619 с.
11. Крист Ш. Магия борьбы: национальная борьба в Бурятии и Монголии в прошлом и настоящем. *Вестник Бурятского научного центра СО РАН*. 2017. № 1 (25). С. 10–22.
12. Кыласов А.В., Тедорадзе А.С. Традиционные виды борьбы народов России: история и спортизация. Москва : Федерация исконных забав и этноспорта России, 2013. 16 с.
13. Лхагвасурен Г., Алтанцэцэг Л., Гундэгмаа Л. Традиции и основы формирования методик в монгольских национальных видах спорта. *Вестник спортивной науки*. 2014. №5. С. 63–66.
14. Маньдула Х. Традиционные спортивные игры в культуре народов Центральной Азии и их роль в сохранении традиционного наследия. *Учёные записки ЗабГУ. Серия «Философия, культурология, социология, социальная работа»*. 2014. № 4 (57). С. 146–150.
15. Матгузова В.И. Английские средневековые источники. Москва : «Наука», 1979. 268 с.
16. Мен-даБей-лу («Полное описание монголо-татар»)/ред. Кукушкина Н.А. Москва : «Наука», 1975. 287 с.
17. Мендот И.Э. История становления и развития национальных видов спорта тувинского народа : дис. ... кандидата педагогических наук : 13.00.04. Улан-Удэ, 2015. 160 с.
18. Путешествия в восточные страны Платона Карпини и Рубрука / под ред. Н.П. Шастиной. Москва : Гос. изд-во геогр. лит-ры, 1957. 272 с. + карта.

19. Разин Е.А. История военного искусства VI–XVI вв. Санкт-Петербург : ООО «Издательство Полигон», 1999. Т.2. 656 с.
20. Рашид ад-Дин. Сборник летописей. / перевод с персидского Ю.П. Верховского. М.-Л. : АН СССР, 1960. Т.2. 253 с.
21. Фомин В.А., Мантуров С.В. Вековой путь физической культуры и спорта в Бурятии. Улан-Удэ : Бурятский гос. ун-т, 2002. 65 с.
22. Храпачевский Р.П. Военная держава Чингисхана. Москва : АСТ: ЛЮКС, 2005. 557 с.
23. Юрченко А.Г. Какой праздник отметил хан Узбек в июне 1334 г. *Золотоордынское наследие. Политическая и социально-экономическая Золотой Орды (XIII-XV вв.): материалы международной научной конференции (17 марта 2009 г.)*. Казань. С. 110–126.

Babenko R.V., Machai O.O. MILITARY AND SPORTS COMPETITIONS IN THE SOCIO-POLITICAL STRUCTURE OF THE MONGOLIAN EMPIRE

The article is devoted to the coverage of sports competitions in the Mongol Empire, their purpose, content, functions.

Mongolian culture in the days of the creation and development of the empire went through assimilation and syncretism, borrowing much from the conquered peoples. However, despite the clash of civilizations, religious beliefs, the Mongols were able to preserve the peculiarities of their traditions and rites. Among the cultural heritage, Mongolian sports competitions stand out, which are still popular in Mongolia, Buryatia, Thebes and others. Now such sports competitions are held in honor of the Mongolian holiday Naadam, which has its origins in the Middle Ages.

Naadam served to maintain friendly relations in the state, providing an opportunity to strengthen the social hierarchy in the empire, and to give the opportunity to make a career of unknown fighters, who eventually became rich in the Mongol army or the khan's entourage.

The study analyzes the development of sports and military sports competitions, identifies their types. In particular, the game of ball and its varieties of polo and football, features of shooting competitions, horse racing, wrestling competitions are covered. The factor of fights in the formation of a new socio-cultural space is clarified and the role of sports in the socio-political life of the population of the Mongol Empire of the Middle Ages is revealed. The influence of general imperial competitions on the foreign and domestic policy of the Mongol states is determined.

The work is based on the testimony of medieval authors who described the physical shape of the Mongols, their military skills, sports fights and attitudes to physical training of ordinary people of the empire. Thanks to the analysis of the source and historiographical base, the idea of high development of the Mongolian civilization is formed.

Key words: *Mongols, Naadam, horse racing, shooting, sports competitions, duel.*

Громакова Н.Ю.

Університет державної фіскальної служби України

АВСТРІЙСЬКИЙ ПРОЄКТ «ГАЛИЧИНА»: ФОРМУВАННЯ ПРОВІНЦІЙНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

Метою статті є з'ясування особливостей феномена провінційної ідентичності в середовищі польської шляхти Галичини в умовах модерних трансформацій кінця XVIII – першої половини XIX ст., а також її впливу на реалізацію польського національного проєкту. Автором проаналізовано практики й особливості конструювання австрійського імперського простору в контексті формування галицької провінційної ідентичності; розкрито роль ментальної картографії в обґрунтуванні територіальних претензій Габсбургів. Наукова новизна дослідження полягає у визначенні взаємозв'язку між урядовими стратегіями інтеграції Галичини та формуванням нової моделі свідомості, поширеної в польському шляхетському середовищі, – провінційної. На початку XIX ст. стало зрозуміло, що імперська стратегія щодо усунення поляків із локальної системи управління в Галичині зазнала невдачі. Необхідність делегування частини адміністративних повноважень крайовим органам зміцнила позиції польської еліти, якій вдалося зберегти свій вплив завдяки своєму більш високому культурному й освітньому рівню порівняно з іншими локальними акторами. У досліджуваній період, коли національні доктрини ще тільки зароджувалися, а старі орієнтири ідентифікації виявилися нежиттєздатними, на перший план виступили нові ціннісно-світоглядні орієнтири, базовані на локально-територіальній прив'язці і збереженні статус-кво в умовах суспільних трансформацій. Головними механізмами формування шляхетської провінційної ідентичності були транснаціональна конвергенція, а також взаємопроникнення та взаємодоповнення австрійської імперської та польської шляхетської культур, що перетворювало регіон на простір перехресних ідентичностей. Саме ці перехресні ідентичності стали підґрунтям генези провінційної моделі свідомості. Остання сформувалася як альтернатива традиційній шляхетській і модерній національній формам свідомості. В епоху зародження націоналізму та невизначеності його ідеології провінційна ідентичність давала змогу накреслити контури польської перспективи в межах галицького геополітичного простору.

Ключові слова: імперський простір, «Королівство Галичини і Володимирії», провінційна ідентичність, модернізація, урядові стратегії, mental-mapping, династична лояльність.

Постановка проблеми. Модернізація імперського простору, започаткована на теренах Габсбурзької монархії, збіглася в часі із загарбанням Галичини внаслідок першого поділу Речі Посполитої 1772 р. Суспільні трансформації вимагали впровадження нових форм урядування на різноманітних у соціокультурному, соціально-економічному, політико-правовому й адміністративному планах теренах монархії. Пошук нових оптимальних моделей здійснювався відповідно до просвітницьких ідей щодо «добре врегульованої» держави, що базувалася на посиленні централізації управління та уніфікації суспільних інститутів. Оскільки територія Галичини була щойно приєднана, її було перетворено на «експериментальний майданчик». Віденський уряд переслідував декілька цілей, що були тісно пов'язані між собою. По-перше, якнайшвидше інтегрувати ці землі до державної структури; по-друге, знищити будь-які

залишки адміністративно-правового, суспільно-політичного та соціально-економічного устрою колишньої Речі Посполитої, що заважали інтеграції; по-третє, модернізувати соціальну структуру регіону, створивши міцне підґрунтя для реалізації урядових стратегій щодо розвитку краю.

Практики модернізації імперського простору на теренах Галичини мали свою специфіку, зумовлену перш за все тим, що ці землі було приєднано на етапі трансформації традиційних державних структур, тобто, на відміну від інших провінцій і регіонів Габсбурзької монархії, не мали сталої традиції центр-периферійних зв'язків. Знищення спадщини Речі Посполитої давало змогу водночас впроваджувати нові моделі адміністрування, базовані на централізації управління та конструюванні адміністративно-територіальних одиниць, керуючись інтересами держави, а не історичною традицією.

З іншого боку, важливим чинником модернізації стало формування галицької провінційної ідентичності, що поєднувала в собі лояльність до панівної династії з усвідомленням регіональних інтересів. Носіями цієї ідентичності, що стала продуктом цілеспрямованих урядових зусиль, були переважно представники крайової еліти польського походження, які в такий спосіб намагалися компенсувати обмеження своєї домінації в регіоні і втрату власної шляхетської ідентичності. Саме носії провінційної ідентичності залишалися найзапеклішими опонентами проєктів поділу регіону за етнічною ознакою на Східну та Західну Галичину впродовж усього XIX ст., попри штучність створення цієї провінції. Галицька провінційна свідомість зумовила і специфіку заангажованості місцевих поляків до польського національного проєкту, поміркованість його діячів порівняно з поляками, що зазнавали пруської германізації або русифікації та дискримінації в самодержавній Росії.

Отже, дослідження урядових практик стосовно Галичини сприятиме, на нашу думку, розумінню особливостей модернізації австрійського імперського простору, з'ясуванню місця регіону у внутрішній і зовнішній політиці Габсбургів, дослідженню ролі провінційної еліти в центр-периферійній комунікації. Водночас вивчення феномена провінційної ідентичності дасть змогу з'ясувати специфіку поширення в регіоні польського модерного націоналізму та інших форм громадської активності поляків в умовах становлення громадянського суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Теоретико-методологічну основу дослідження становлять роботи як вітчизняних, так і зарубіжних науковців. У фокусі уваги українських дослідників опинилися проблеми інтеграції західноукраїнських земель до австрійського імперського простору. І якщо вітчизняні правознавці досліджують особливості еволюції політико-правових моделей й австрійського державного організму від абсолютизму до конституційної монархії із досить впливовими парламентськими структурами, зокрема й регіональними [5; 8], то увага істориків зосереджується головним чином на різних аспектах модернізації. Особливу увагу приділено конструюванню національних проєктів – українського, польського, єврейського, їхнім взаємовпливам і конкуренції в регіоні. Своєрідним узагальненням цих досліджень стало комплексне видання «Проєкт «Україна». Австрійська Галичина», автори якого проаналізували різні

сфери суспільного буття Галичини періоду правління Габсбургів (1772–1918 рр.). Ф. Стеблій дослідив статус і систему управління коронного краю «Королівство Галичини та Володимирії»; В. Пашук охарактеризував громадську діяльність українців і поляків Галичини [10; 11].

Дослідженню еволюції Габсбурзької системи управління в умовах модернізації імперського простору присвячено ґрунтовну працю А. Дж. П. Тейлора [12]. І хоча увагу автора сфокусовано на спробах династично-наднаціональної держави Габсбургів протистояти поширенню націоналізму, що стає домінантою суспільного життя в Центральній та Південній Європі з середини XIX ст., а також ролі зовнішніх чинників в еволюції імперських структур, втім, застосовані ним теоретико-методологічні підходи дають змогу зрозуміти логіку імперських рішень щодо конструювання проєкту «Галичина», його ролі у впровадженні парламентарних форм управління на теренах імперії.

Важливий внесок, на нашу думку, у дослідження суспільних трансформацій у Галичині наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. зробили Л. Вульф та І. Вушко. І якщо Л. Вульф у своїх роботах головну увагу присвятив дослідженню культурних аспектів імперської експансії, що лягли в основу ментального картографування простору Габсбурзької монархії [3; 4], І. Вушко зосередилася на з'ясуванні ролі австрійських бюрократів і чиновників у культурній та адміністративно-правовій модернізації регіону [2; 6].

Водночас, на нашу думку, додаткового студіювання потребують проблеми конструювання регіональної ідентичності як результату зусиль Відня щодо протидії поширенню національно-визвольних ідей і виховання лояльності серед підданих імперії. Крім того, аналіз імперської регіональної політики сприятиме з'ясуванню причин поразки імперського наднаціонального проєкту на теренах Галичини та загострення міжнаціональної конфронтації у другій половині XIX ст.

Постановка завдання. Метою нашого дослідження є визначення особливостей феномена провінційної ідентичності в середовищі польської шляхти Галичини в умовах модерних трансформацій кінця XVIII – першої половини XIX ст., а також її впливу на реалізацію польського національного проєкту.

Виклад основного матеріалу дослідження. Участь Австрії в поділах Речі Посполитої та загарбання нею Галичини започаткували нову сторінку в історії Центрально-Східної Європи.

З утворенням коронного краю Королівства Галичини і Володимирії, до якого згодом буде приєднано Велике князівство Краківське і князівства Освенцима і Затору, було не просто створено нову адміністративну одиницю монархії. За задумом Марії Терезії, ці території мали стати взірцевою моделлю реалізації ідей просвіченого абсолютизму щодо універсальних принципів управління.

Інкорпорація нових територій супроводжувалася ґрунтовними суспільними трансформаціями як на загальнодержавному, так і на регіональному рівнях: «Адміністративно-територіальний устрій Галичини і Буковини був організований на зразок існуючого у спадкових землях монархії, що давало австрійському урядові змогу здійснювати ефективне управління віддаленими від Відня володіннями» [8, с. 13].

Реалізації цієї програми сприяло застосування ментальної картографії (*mental-mapping*) як основи історико-правової легітимації територіальних надбань Відня. Під виглядом «ревіндикації» (тобто повернення втраченого) 11 вересня 1772 р. імператриця Марія Терезія підписала патент, за яким землі колишнього Галицького князівства проголошувалися частиною Австрії – у вигляді «поверненої землі з відновленими правами» [5, с. 43].

Більшість дослідників вважає адміністративне поняття «Галичина» штучним австрійським творінням, яке дало змогу приєднати до нового адміністративного утворення і польські етнічні території (Західну Галичину) [4; 5; 7; 9]. Об'єднані адміністративно, Західна та Східна Галичина мали подолати свою соціально-економічну та політико-правову відсталість від інших регіонів монархії. Цей підхід яскраво засвідчує, що у Відні вважали свою місію цивілізаторською, що повністю відповідало концепції освіченого абсолютизму, модному на той час у панівних колах Габсбурзької монархії. «З Габсбурзької перспективи, звичайно, Польща, що вважалася трупом, могла бути реанімованою лише завдяки просвітницьким реформам». Задля цього в офіційних документах і діловодстві, пресі тощо заборонялося вживати назву «Польща» [4, с. 53].

Австрійський проект «Галичина» передбачав ліквідацію залишків домодерних структур Речі Посполитої: «Галичина, відповідно, стала простором для експериментів, єдиним регіоном в імперії, де австрійські правителі планували створити зовсім нову адміністрацію з нуля, відкинувши повністю попередню історичну традицію. 1772 рік позначив незвичний перетин двох різних політичних культур і цивілізацій, що виявилось шоком як

для австрійських німецькомовних урядовців, так і для тих, хто підпадав під їхню адміністрацію» [6].

Адміністративним центром нового утворення було обрано Львів (Lemberg), в якому від самого початку перебувала найбільша кількість імперських урядовців, що сприяло його перетворенню в «носія австрійської централістсько-бюрократичної урядової системи» [11, с. 26].

Труднощі вбудовування нової провінції полягали в тому, що Галичина була щільно заселеною територією із сталим соціальним, економічним і політичним укладом. Верхівку суспільства як у Західній, так і у Східній Галичині становили польська шляхта та землевласники, що зумовлювало їх домінування в суспільно-політичному та соціально-економічному житті краю, а також поширення польської мови та культури [4, с. 17].

Строкатість населення (поляки, русини, євреї, німці тощо), мов і конфесій зумовлювала амбівалентність природи та самотності нової провінції. Втім, така невизначеність могла стати підґрунтям для кристалізації окремої провінційної ідентичності як засобу узгодження етнографічної, лінгвістичної та релігійної неоднорідності. Тобто йшлося про пошук такої моделі регіонального управління, яка дала б змогу шляхом транснаціональної конвергенції знівелювати точки конфронтації та сприяти зміцненню імперської будівлі загалом [3].

Нівелювання польської домінації в регіоні відбувалося шляхом ліквідації залишків адміністративно-правової і політичної традиції Речі Посполитої, знищення парламентських інституцій. Також представники шляхетського стану відтепер підлягали оподаткуванню [1, с. 26].

Важливу роль в інтеграції регіону до загальнодержавних структур відіграла релігійна реформа, яка мала теж політичний характер. Оскільки у Речі Посполитій костьол був важливим суб'єктом суспільних процесів (політичних, соціально-економічних, культурних тощо), Марія Терезія, а згодом і Йосиф II намагалися не лише встановити державний контроль, але й здійснити секуляризацію майна костьолів і кляшторів із метою позбавлення їх економічної незалежності. З іншого боку, розуміючи роль костьолу в суспільному житті, Відень намагався втручатися навіть у церковні справи, надаючи їм політичного змісту [4, с. 53].

Селянська реформа, здійснена також відповідно до просвітницьких моделей державного устрою, передбачала обмеження влади пана над своїми селянами, надання їм частково громадянських прав. З іншого боку, Австрія потребувала збільшення кількості потенційних рекрутів

і платників податків, що унеможливило збереження колишньої системи соціальних відносин і збереження особистої залежності селян від панів. Цісарський патент 1786 р. про панщину обмежував визиск селян, скасовував прикріплення їх до землі тощо.

Розбудова нового адміністративного центру регіону – Львова (або Lemberg'a) актуалізувала потребу у створенні крайових структур управлінського апарату, судових органів і системи освітніх закладів. Сповідуючи ідеї Просвітництва про державницьку уніфікацію, у Відні було ухвалено рішення про спрямування до Галичини урядовців з інших регіонів монархії. Ці прибульці мали не лише провадити на місцях централізаторську політику Габсбургів, але й виконувати роль цивілізаторів відсталого провінції. З іншого боку, для багатьох із них це був шанс зробити кар'єру в умовах відносно невеликої конкуренції на посади в місцевих бюрократичних структурах.

Варто зазначити, що урядові зусилля щодо формування з населення Східної та Західної Галичини нової провінційної ідентичності певним чином увінчалися успіхом. В умовах інтеграції до імперського простору, коли національні доктрини ще тільки зароджувалися, а старі орієнтири ідентифікації виявилися нежиттєздатними, на перший план виступили нові ціннісно-світоглядні моделі, базовані на локально-територіальній прив'язці і збереженні статус-кво в умовах суспільних трансформацій. Наприкінці XVIII ст. більшість шляхти обох частин Галичини вже була лояльно налаштована до династії й усвідомлювала свою регіональну окремішність. Польська еліта досить швидко усвідомила свої перспективи та можливості в умовах модернізації та інтеграції до державного простору, тим більше, що почуття локальної ідентичності було ціннісно-світоглядною спадщиною колишньої Речі Посполитої. І хоча механізми формування цієї ідентичності змінилися (з політичної сфери на соціально-економічну і культурницьку активність), втім, постійно акцентована австрійською владою окремішність «Королівства Галичини і Володимирії», з одного боку, і водночас невіддільність від решти території монархії – з іншого, витворили новий, провінційний тип шляхетської ідентичності, в основі якого тісно переплелися усвідомлення своєї культурно-цивілізаційної вищості порівняно з рештою населення регіону і водночас дотримання лояльності до панівної династії як запорука збереження своїх станових прав і привілеїв.

У цьому контексті з перспективи формування модерних ідентичностей можемо констатувати досить неочікуваний для Відня ефект, що згодом вплине на ідеологію польського націоналізму. Йдеться про *mental-mapping* польського національного простору і роль у цьому процесі Східної Галичини. Якщо за часів Речі Посполитої ці терени сприймалися як територія, населена переважно русинським населенням (про що свідчила навіть назва адміністративного утворення – Руське воєводство), то долучення до них етнічних польських земель (так званої Малопольщі) у свідомості польських інтелектуалів й ідеологів націоналізму автоматично перетворювало регіон на невіддільну частину відродженої у майбутньому Польської держави. Ба більше, якщо землі Правобережної України надалі будуть сприйматися як «східні креси», то штучне утворення «Королівство Галичини та Володимирії з Великим князівством Краківським і князівствами Освенцима і Затору» залишатимуться для польських націоналістів історичною серцевиною власного державотворчого проекту.

Період Наполеонівських війн, небезпека відродження Польської державності, зрештою, створення Королівства Польського, змусили Відень переглянути свою політику щодо польської спільноти Галичини. І. Вушко дійшла висновку, що війна створила своєрідний парадокс. Хоча сподівання поляків на відродження Польщі були поховані з остаточною поразкою французької армії у 1814 році, втім, війна дала змогу полякам Галичини отримати такі поступки від Відня, які були б неможливі у мирний час. У 1817 році галицький сейм було скликано вперше за десятиліття; польські дворяни отримали доступ до австрійських адміністративних послуг. Проте, мабуть, найголовніше, що поляки забезпечили собі право залишатися поляками, а не австрійцями [2, с. 104–105]. Нова модель австрійської політики визначала імперські стратегії у регіоні майже до середини XIX ст.

І хоча загалом австрійська модель урядування не зазнала істотних змін, а в урядових колах продовжували вважати, що ефективне управління на місцях залежить від «професіоналізму» чиновництва, у перші десятиліття XIX ст. стало зрозуміло, що імперська стратегія щодо усунення поляків із локальних адміністративних структур зазнала невдачі внаслідок поєднання кількох чинників. По-перше, на місцях часто процвітала корупція, зумовлена мізерною зарплатнею рядового чиновництва. По-друге, неможливість практичної реалізації ідеалів абсолютної централізації управління

змушувала делегувати частину адміністративних повноважень місцевим органам, вплив у яких зберігали представники регіональних еліт завдяки своєму більш високому культурному та освітньому рівню.

Підлаштування до нових умов життя на периферії імперії вимагало від новоприбулих адміністраторів засвоєння нових соціокультурних моделей і кодів суспільної комунікації. «Австрійська бюрократія прижилась у Галичині, але водночас вона наповнилась новим життям. Уже на початку XIX ст. ця адміністрація складалась з мішаної групи чиновників – німецькомовні бюрократи, які вирішили стати поляками; польські шляхтичі, які ввійшли в австрійську бюрократію; русини, які до 1848 р. не могли вирішити, ким їм стати, але які теж почали залучатись активніше в нові і старі еліти. Навіть лідери єврейських громад включились у лави австрійського чиновництва. Галичина – найбільша австрійська провінція на кордоні з Росією – стала зразком національної різноманітності та соціальної перемішаності, яких не існувало майже ніде більше в австрійській імперії» [6].

Завдяки такій транснаціональній конвергенції формувалися передумови для генези нової провінційної ідентичності. В основі цих процесів було піднесення регіональних інтересів над національними і навіть імперськими. І в цьому, на нашу думку, проявилися традиції колишньої річесполитської шляхетської ментальності. Відмінність полягала в тому, що нова регіональна еліта формувалась не лише з місцевої польської шляхти, але й кооптувала до своїх лав австрійське чиновництво, чий життєві інтереси були пов'язані із Галичиною.

Важливу роль у цих процесах відіграло взаємопроникнення елітарних культур – австрійської імперської та польської провінційної. Упродовж першої половини XIX ст. уявлення про цивілізаційну вищість австрійської бюрократії посту-

пається місцем визнання культурних здобутків поляків. Культура перетворює Галичину на простір перехресних ідентичностей, у результаті взаємодії яких постає нова ідентичність – провінційна. В епоху зародження націоналізму та невизначеності його ідеології провінційна ідентичність давала змогу накреслити контури польської перспективи в межах галицького геополітичного простору. Провінційна ідентичність складалась з лояльності династії в обмін на збереження станovo-корпоративних прав і привілеїв місцевого соціуму, що разом ґрунтувалося на взаємодоповненні різних мов і літератур [3].

Висновки. Інтеграція Галичини до імперського простору зумовлювала необхідність ґрунтовних суспільних трансформацій і впровадження нових моделей крайового управління. Конструювання нової провінції актуалізувало необхідність формування нової регіональної ідентичності, яка мала закріпити ці зміни на рівні суспільної свідомості. Як і розбудова нової адміністративно-територіальної одиниці, творення нової ідентичності великою мірою було результатом урядових зусиль. Засвоєння провінційною бюрократією, яка складалась переважно з вихідців з інших регіонів імперії, нових соціокультурних кодів, що поєднували традиційний шляхетський регіоналізм з усвідомленням своєї політико-правової ролі, сприяло порозумінню між прибульцями та місцевою елітою.

Сформована на початку XIX ст. галицька провінційна ідентичність, носіями якої були польська шляхта та землевласники, уособлювала нові ціннісно-світоглядні сенси, давала змогу примиритися з новими реаліями, в яких вони опинилися витісненими на периферію суспільно-політичних процесів, зберігаючи вплив лише в етнокультурній і соціально-економічній сферах. Водночас усвідомлення своєї регіональної ідентичності не заперечувало почуття належності до спільного польського простору і солідарності з поляками, що мешкали під владою Росії або Пруссії.

Список літератури:

1. Kłańska M. Daleko od Wiednia. Galicja w oczach pisarzy niemieckojęzycznych 1772–1918. Kraków, 1991. 276 s.
2. Vushko I. The Politics of Cultural Retreat: Imperial Bureaucracy in Austrian Galicia, 1772–1867. Yale University Press, 2015. 328 p.
3. Wolff L. “Kennst du das Land?” The Uncertainty of Galicia in the Age of Metternich and Fredro. *Slavic Review*. Vol. 67. No. 2 (Summer, 2008). P. 277–300. URL: <http://www.jstor.org/stable/27652844> (дата звернення: 10.07.2020).
4. Wolff L. The Idea of Galicia. History and Fantasy in Habsburg Political Culture. Stanford, Ca : Stanford California Press. 2010. 486 p.
5. Бойко І. Місце і роль Галичини у державно-правовій системі Австрії та Австро-Угорщини 1772–1918 рр. *Альманах права*. 2017. Вип. 8. С. 41–48.

6. Вушко І. Свої серед чужих: австрійські чиновники та Галичина, 1772–1867 (книжка у шпаргалці). *Україна модерна*. URL: <http://uamoderna.com/md/vushko-austrian-bureaucrats-galicia> (дата звернення: 10.07.2020).
7. Монолатій І. Австрійська колонізаторська політика в Галичині (кінець XVIII – середина XIX ст.). URL: <http://kolomyia.org/histpub/historypub28.htm> (дата звернення: 10.07.2020).
8. Настасяк І. Організація управління Галичиною і Буковиною в складі Австрії (1772–1848 рр.): автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 – «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень». Львів, 2005. 17 с.
9. Пахолків С. Українська інтелігенція у Габсбурзькій Галичині: освічена верства й емансипація нації. Львів : ЛА «Піраміда», 2014. 610 с.
10. Пашук В. Через просвіту до модерної нації: товариство «Просвіта» та польські просвітні організації Галичини. *Проект «Україна». Австрійська Галичина* / авт.-упор. М. Литвин. Харків : Фоліо, 2016. С. 146–160.
11. Стеблій Ф. Королівство Галичини і Володимирії: статус і система управління. *Проект «Україна». Австрійська Галичина* / авт.-упор. М. Литвин. Харків : Фоліо, 2016. С. 25–31.
12. Тейлор А. Габсбурзька монархія 1809–1918. Історія Австрійської імперії та Австро-Угорщини / пер. А. Портнов, С. Савченко. Львів : ВНТЛ-Класика, 2002. 268 с.

Gromakova N.Yu. AUSTRIAN PROJECT “HALYCHINA”: THE FORMATION OF THE PROVINCIAL IDENTITY

The aim of the article is to clarify the phenomenon of provincial identity among the Galician gentry in the context of social transformations during the late XVIII – first half of the XIX century, as well as its impact on the Polish national project. The author had analyzed the practices and features of the Austrian imperial space’s construction in the context of the formation of the Galician provincial identity. She had revealed the role of the mental-mapping in Habsburg’s territorial claims substantiation. The scientific novelty of the work is to determine the relationship between the government’s strategies for the integration of Galicia and the formation of a new model of consciousness of the Polish nobility – the provincial. It became clear at the beginning of the XIX century that the imperial strategy of removing Poles from the Galicia local system of government had failed. The need to delegate part of the administrative powers to the regional authorities strengthened the position of the Polish elite, which managed to maintain its influence due of its higher cultural and educational level in comparing to other local actors. New values and worldviews based on local-territorial binding and preservation of the status quo in the context of social transformations came to the fore, when national doctrines were still in their infancy and the old landmarks of identification proved unviable. The main mechanisms for the formation of aristocratic provincial identity were transnational convergence, as well as the interpenetration and complementarity of Austrian imperial and Polish aristocratic cultures. They were turning the region into a space of cross-identities. It was these cross-identities that formed the basis of the genesis of the provincial model of consciousness. The latter was formed as an alternative to traditional aristocratic and modern national forms of consciousness. The studying of the provincial identity allowed us to draw the contours of the Polish perspective within the Galician geopolitical space during the era of the birth of nationalism and the uncertainty of its ideology.

Key words: imperial space, “Kingdom of Galicia and Volodymyriya”, provincial identity, modernization, government strategies, mental-mapping, dynastic loyalty.

Захарова О.Ю.

ВИЗИТЫ В СССР MAO ЦЗЭДУНА И ЧЖОУ ЭНЬЛАЯ (1949–1950, 1952, 1957): ПОЛИТИЧЕСКИЕ И ПРОТОКОЛЬНЫЕ АСПЕКТЫ

Досліджуються політичні та протокольні аспекти візитів в СРСР китайських урядів військових делегацій на чолі з Головою Центрального народного уряду Китайської Народної Республіки Мао Цзедун і прем'єра Державної адміністративної ради та міністра закордонних справ КНР Чжоу Еньлая в 1949–1950, 1952, 1957 роках.

Радянський Союз встановив дипломатичні відносини з КНР 2 жовтня 1949 року, що було наступного дня після утворення Китайської Народної Республіки.

СРСР і КНР були зацікавлені в спільному військово-політичному альянсі, але при цьому країни не володіли достатньою інформацією про позиції один одного в сфері міжнародних відносин. У цей період політика була сильно «персоніфікована», тобто особистісний фактор мав величезне значення. Від характеру відносин між лідерами держав багато в чому залежав характер відносин між країнами. Початком нового етапу в історії радянсько-китайських відносин став візит китайської урядової делегації в СРСР в кінці 1949 – початку 1950 року.

Розглядаються протокольні аспекти візиту: склад китайської делегації, розміщення членів делегації в Москві, візити, переговори, культурна програма, поїздки країною.

Дається докладний опис прийому, влаштованого 9 лютого 1950 року Н.М. Шверником у Великому Кремлівському палаці на честь Мао Цзедун, а також прийому 14 лютого, влаштованого китайським послом у «Метрополі», на якому були присутні І.В. Сталін, Н.М. Шверник, В.М. Молотов, Н.С. Хрущов та інші члени уряду, дипломати, редактори газет і журналів, письменники, архітектори, художники, композитори, артисти.

Головною політичною подією візиту стало підписання Договору про дружбу, союз і взаємну допомогу між СРСР і КНР 14 лютого 1950 року, який зобов'язав сторони «не брати участі в жодних альянсах, угруповуваннях, діях або інших заходах, спрямованих проти кожної з двох країн».

Виявлено, що економічне співробітництво не відкидає політичного суперництва країн. Після смерті Сталіна Мао почав претендувати на роль вождя світового комуністичного руху і підштовхував СРСР до проведення жорсткої політики щодо Заходу. Економіка не здатна врятувати відносини держав з різною системою цінностей.

Ключові слова: політика, протокол, візити, переговори, прийоми, економіка, угоди.

Об установлении дипломатических отношений с КНР советское правительство заявило 2 октября 1949 года, практически на следующий день после образования Китайской Народной Республики.

СССР и КНР были заинтересованы в совместном военно-политическом альянсе, но при этом страны не обладали достаточной информацией о позициях друг друга в области международных отношений. В этот период политика была сильно «персонифицирована», то есть личностный фактор имел огромное значение. От характера отношений между лидерами государств во многом зависел характер отношений между странами. Началом нового этапа в истории советско-китайских отношений стал визит китайской правительственной делегации в СССР в конце 1949 – в начале 1950 годов.

Председатель центрального народного правительства Китайской Народной Республики Мао Цзедун прибыл в Москву 16 декабря 1949 года в сопровождении члена ЦК ККП, профессора Чен Бода, политического секретаря Ши Чшэ, генерал-майора адъютанта Ван Дунсина, личного секретаря Е Цзе-луна (в состав делегации, помимо перечисленных лиц, входили шифровальщик, стенографистка, охранник, повар) [1, л. 42].

Члены делегации были размещены на даче по Дмитровскому шоссе. В тот же день Мао Цзедун был принят И. В. Сталиным, 70-летие которого отмечалось 21 февраля на торжественном заседании в Большом театре. Мао Цзедун был приглашен в президиум [1, л. 1].

До своего отъезда в Ленинград китайский лидер был принят Н.М. Шверником (11 января), в тот же день он посетил мавзолей В.И. Ленина.

15 января Мао Цзэдун прибыл в Ленинград в сопровождении посла КНР в СССР Ван Цзясяна и профессора Чен Бода.

На вокзале, украшенном государственными флагами КНР и СССР, Мао Цзэдуна встречали председатель Ленсовета А. А. Кузнецов, секретарь ленинградского обкома ВКП(б) В.М. Андрианов и другие.

В Ленинграде Мао Цзэдун посетил Кировский машиностроительный завод, осмотрел передний край обороны Ленинграда в период Великой Отечественной войны, а также присутствовал в театре оперы и балета им. С.М. Кирова на балете «Баядерка».

16 января Мао Цзэдун выехал в Москву. На вокзале делегацию встречали заместитель министра иностранных дел СССР А.А. Громыко, посол СССР в КНР Н.В. Рошин, и. о. Заведующего 1-м дальневосточным отделом МИД СССР П.А. Бушуев и состав посольства КНР в Москве (вокзал был украшен флагами КНР и СССР) [1, л. 172].

20 января в Москву прибыл премьер Государственного Административного Совета и министр иностранных дел КНР Чжоу Эньлай, заместитель председателя Маньчжурского правительства Ли Фучунь, министр внешней торговли КНР Е Цзичжуань и другие (всего 18 человек). Как и Мао Цзэдун, Чжоу Эньлай был принят И.В. Сталиным, возложил венки к Мавзолею В.И. Ленина.

А.Я. Вышинский дал обед в честь Чжоу Эньлая, по окончании которого Мао Цзэдун (на обеде не присутствовал) и Чжоу Эньлай посетили авиазавод № 23, а на следующий день – завод им. И.В. Сталина. Что касается объектов сельского хозяйства, то во время пребывания в Москве Мао Цзэдун (13 февраля) посетил колхоз «Луч» Красногорского района Московской области, а вечером весь состав китайской делегации присутствовал в Большом театре на балете «Лебединое озеро» и осматривал метро. Следует отметить, что количество приемов в честь китайского лидера и членов делегации превышало число посещений промышленных предприятий.

9 февраля Н.М. Шверник устроил прием в Большом Кремлевском дворце в честь Мао Цзэдуна, на котором с китайской стороны присутствовали Чжоу Эньлай, посол КНР в Москве Ван Цзясян и другие члены делегации, а также главы дипломатических миссий и министры торговли большинства социалистических стран. С советской стороны – члены правительства, представители общественности, прессы, деятели науки и искусства. За подготовку и проведение приемов отвечал

протокольный отдел МИДа. Работа сотрудников отдела непосредственно в день приема делилась на два этапа: съезд гостей и начало приема.

Так, на приеме у Шверника обязанности сотрудников протокольного отдела распределялись следующим образом: на первом этапе (съезд гостей) по одному человеку находилось в первой гостиной (встреча гостей) и в приемной перед гостиной, где принимал Шверник. Гости представлял Швернику Молотов. Приглашенных встречали в коридоре, направляли в гостиные и «руководили уплотнением в гостиных» два человека. На втором этапе примерно в 09:15 все прикрепленные по гостинным освобождали проход для Шверника и Мао. Как только Шверник и Мао пройдут в столовую, два человека должны занять первый проход, а еще два человека – второй проход. Остальные приглашали гостей в общую столовую [1, л. 145].

На приеме у Шверника для руководства СССР и Китая, а также для дипломатических работников был накрыт отдельный стол на 40 мест (представители советского правительства были приглашены с женами). А для «остальных» (редакторов газет и журналистов, писателей, архитекторов, художников, композиторов, художественных руководителей театров, артистов, работников кино и т. д.) – стол а-ля фуршет в большой столовой, («остальные» приглашались без жен) [1, л. 123].

На приеме 14 февраля, устроенном китайским послом Вин Цзясяном в «Метрополе», присутствовали И.В. Сталин, Н.М. Шверник, В.М. Молотов, Л.П. Берия, К.Е. Ворошилов, А.И. Микоян, Л.М. Каганович, Н.А. Булганин, Н.С. Хрущев, А.Я. Вышинский и другие члены правительства. В числе гостей были послы большинства социалистических государств. [9] Академию Наук СССР представляли С.И. Вавилов, И.П. Бардин, В.П. Волгин, А.В. Торчиев. На прием были приглашены редакторы газет и журналов («Правда», «Известия», «Новое время», «Литературная газета»); писатели (А.А. Фадеев, К.М. Симонов, С.В. Михалков, А.А. Сурков, А.В. Сафонов, Л.М. Леонов, М.Я. Аплетин, Б.Н. Полевой, А.А. Первенцев, М.С. Бубеннов); архитекторы (Н.П. Плотников, В.И. Светличный); художники (Ф.Ф. Федоровский, Д.А. Налбандян, В.П. Ефанов, Г.Г. Рязский); композиторы (Т.Н. Хренников, Л.Н. Оборин, Д.Ф. Ойстрах, Д.Б. Кабалевский, Р.М. Глиэр, Д.Д. Шостакович, Н.С. Голованов); художественные руководители театров и артисты (К.А. Зубов, М.Н. Кедров, Н.П. Охлопков, Е.П. Гоголева, О.В. Лепешинская, И.С. Козловский, А.И. Тарасова, И.А. Моисеев, Н.А. Казан-

цева, Г.В. Барінова, В.П. Марецкая, А.С. Пирогов, М.И. Царев, Р.Н. Симонов, М.И. Жаров, Н.Д. Шпиллер); «работники кино» (С.А. Герасимов, Т.Ф. Макарова, Л.В. Варламов, Б.Ф. Андреев, Л.В. Косматов, И.А. Пырьев, М.А. Ладынина, М.Э. Чиаурели, В.И. Пудовкин) [1, л. 111–113].

Приглашение на прием в Кремль для представителя творческой профессии означало, что его талант по достоинству оценен Партией и Народом, приглашенные – элита советского общества.

На обеде 16 февраля у И.В. Сталина в честь Мао Цзэдуна и Чжоу Энь-лая круг участников был ограничен членами правительства: представители дипломатических миссий и общественности не были приглашены.

За время пребывания делегации в Москве с 16 декабря 1949 года по 17 февраля 1950 года для членов делегации (имеется в виду не ближайшее окружение Мао) было организовано 19 экскурсий, а с 17 февраля по 19 марта для оставшихся в Москве 18 членов делегации – 8 экскурсий. Всего для членов китайской делегации было организовано 27 экскурсий, в том числе в МГУ, в сельскохозяйственную академию им. Тимирязева, в Политехнический музей, на завод им. И.Сталина, на завод «Красный Пролетарий», на завод «Серп и Молот», экскурсия в метрополитен, на комбинат газеты «Правда», в Исторический музей, в Третьяковскую галерею и другие. За этот же период для членов делегации были организованы просмотры 24 спектаклей, а именно: в ГАБТ («Красный мак», «Князь Игорь», «Руслан и Людмила», «Лебединое озеро», «Бахчисарайский фонтан», «Кармен»); во МХАТе («Иван Грозный», «Анна Каренина», «Глубокая разведка»); спектакли в театре оперетты, в театре им. Станиславского, представления в кукольном театре и Госцирке. Кроме того, с 16 декабря по 19 марта в «Зарядье» и в гостинице «Москва» китайским гостям показали 23 киножурнала и 46 кинокартин [1, л. 5].

Главным событием визита Мао в СССР стало подписание «Договора о дружбе, союзе и взаимной помощи» между СССР и КНР 14 февраля 1950 года. При подписании договора присутствовали Сталин, Молотов, Микоян, Вышинский, Громыко и другие. С китайской стороны – Мао Цзэдун, Чжоу Эньлай, Ван Цзясян, Ли Фучунь, Чен Бода, Ши Чшэ.

Договор 1950 года обязал стороны «не принимать участия ни в каких альянсах, группировках, действиях или других мероприятиях, направленных против каждой из двух стран». В случае агрессии против каждой из сторон другая сторона

должна представить своему союзнику военную и прочую помощь [6, с. 229]. Одновременно с договором было подписано соглашение о КВЖД, Люйшунькоу (Порт-Артуре) и Дайрене (Дальнем). Согласно этому документу, СССР надлежало передать права на использование и управление КВЖД, советские военные базы в Люйшунькоу и Дайрене (КНР), при этом стороны согласились на передачу только после подписания мирного договора с Японией, что могло произойти не ранее чем в конце 1952 года [6, с. 229–330].

17 февраля Мао, Чжоу Эньлай, профессор Чен Бода и другие (всего 13 человек) выехали из Москвы в Китай.

По пути следования из Москвы до границы Мао Цзэдун и сопровождавшие его лица, по их желанию, останавливались в Свердловске, Омске, Новосибирске, Красноярске, Иркутске и Чите. Гости побывали на промышленных предприятиях и в некоторых культурных учреждениях. Что касается промышленных объектов, то они посетили, в частности, Уралмашзавод в Свердловске, Омский завод авиамооторов № 29, авиазавод им. В.П. Чкалова в Новосибирске, Красноярский завод по производству самоходных комбайнов [1, л. 2–3].

26 февраля Председатель Центрального Народного Правительства КНР Мао Цзэдун, премьер Государственного административного совета и министр иностранных дел Чжоу Эньлай и сопровождающие их лица выехали из СССР на родину.

На пограничной станции правительственную делегацию КНР провожали: заместитель министра иностранных дел СССР А.И. Лаврентьев, заведующий протокольным отделом МИД СССР Ф.Ф. Молочков, председатель Читинского облисполкома П.Ф. Ушев и представители командования Забайкальского военного округа. При проходах был выстроен почетный караул. Станция была украшена флагами СССР и КНР [1, л. 55].

Подъезжая к границам СССР и КНР, Мао Цзэдун передал Сталину телеграмму, в которой благодарил «за теплое и любезное гостеприимство». Телеграмму с признательностью за прием отправил на имя министра иностранных дел СССР А.Я. Вышинского и Чжоу Эньлай [1, л. 58]. Он вновь посетил СССР 17 августа 1952 года в сопровождении 52 человек. В состав делегации входили заместитель премьера Государственного Совета Чэнь Юнь, заместитель Председателя финансово-экономического комитета Ли Фу-чунь, заместитель начальника Генерального штаба Народно-революционного Военного Совета Су Юй, а также министры тяжелой и топливной промышленности, коман-

дующий ВВС Китая, заместитель командующего военно-морским флотом, заместитель командующего артиллерией Китая и другие представители военного командования КНР. На аэродроме гостей приветствовала рота почётного караула, прозвучали гимны КНР и СССР. С советской стороны во встрече участвовали В.М. Молотов, А.И. Микоян, Н.А. Булганин, А.Я. Вышинский и другие члены правительства [4, л. 2].

На аэродроме Чжоу Эньлай произнёс речь, в которой отметил, что договор о дружбе, заключённый в 1950 году между СССР и КНР, является «демонстрацией прочной, нерушимой дружбы между народами двух великих государств». Чжоу Эньлай в своем выступлении отметил, что этот союз гарантирует мир на Дальнем Востоке и во всем мире, блестящие победы СССР в деле строительства коммунизма – достояние всех миролюбивых народов. [3, л. 253].

От имени Мао, китайского правительства и народа Чжоу Эньлай поблагодарил за братскую бескорыстную помощь, которую Китайской Народной Республике оказывает советское правительство и советский народ «под руководством генералиссимуса Сталина <...>. Да здравствует лучший друг китайского народа, великий учитель трудящихся всего мира, товарищ Сталин!» [3, л. 253–254].

С 17 августа до 22 сентября китайские представители были приняты Вышинским и Сталиным, побывали на стадионе «Динамо» на розыгрыше первенства мира по волейболу, участвовали 28 августа во встрече на центральном аэродроме премьер-министра МНР Ю. Цеденбала.

В Сталинграде Чжоу Эньлай вместе с 22 членами делегации возложил венок на могилу павших героев-защитников Сталинграда, посетил музей обороны Сталинграда, транспортный завод, завод «Красный Октябрь», совершил поездку по Волго-Донскому каналу имени В.И. Ленина с осмотром водонасосной станции. Вернувшись в Москву, китайские гости были приглашены в Кремль на обед, который дал Сталин в честь Чжоу Энь-лая [4, л. 3–4].

22 сентября Чжоу Эньлай и часть делегации (30 человек) вылетели из Москвы в Пекин. Порядок протокольных мероприятий при проходах был таким же, как и при встрече. С советской стороны присутствовали В.М. Молотов, А.И. Микоян, Н.А. Булганин, А.Я. Вышинский и другие [2, л. 76]. (В Иркутске на аэродроме, украшенном флагами КНР и СССР, был выстроен почётный караул).

Китайское руководство не преминуло воспользоваться благоприятной для себя ситуацией, чтобы тщательно изучить плановую работу, тех-

нологию и организацию производства советских промышленных предприятий, что выходило за рамки обычной экскурсии в рамках официального визита [2, л. 101].

Следующий визит в Советский Союз премьера государственного совета КНР и министра иностранных дел КНР Чжоу Эньлая состоялся уже после смерти Сталина, в 1957 году, и носил, по сравнению с 1952 годом, скорее представительский характер, мало отличаясь от визитов других государственных деятелей социалистических стран в СССР, во всяком случае, он обошелся без «промышленного десанта» 1952 года.

7 января делегация вылетела из Пекина в Иркутск. Несмотря на сильный мороз, на аэродроме, украшенном государственными флагами КНР, СССР и РСФСР, транспарантами на китайском и русском языках, гостей встречали более тысячи трудящихся города. На аэродроме был выстроен почётный караул, прозвучали гимны двух стран.

В тот же день делегация вылетела в Омск, а оттуда в Москву, где Чжоу Эньлай и сопровождающих его лиц на аэродроме встречали Н.А. Булганин, К.Е. Ворошилов, Л.М. Каганович и другие члены правительства, а также главы иностранных дипломатических представительств [5, л. 3–4]. Государственные флаги КНР и СССР, а также транспаранты на русском и китайском языках украшали не только аэродром, но и улицы, ведущие от аэродрома до Кремля, где находилась резиденция делегации.

С 7 по 11 января китайские товарищи участвовали в переговорах в Кремле, посетили МГУ, аэродром в Кубинке, Высшую Военную академию имени Ворошилова, новогоднюю елку во Дворце спорта, ГАБТ и бал спортсменов-олимпийцев в БКД, на котором присутствовали Владимир Куц, Лариса Латынина и другие известные советские спортсмены, а также зарубежные спортсмены, возвращавшиеся к себе на родину из Мельбурна [5, л. 7].

11 января делегация отбыла в ПНР, оттуда вылетела в Венгерскую Народную Республику и 17 января вернулась в Москву, где в БКД состоялся митинг дружбы между народами СССР и Китая, а затем подписание совместной советско-китайской декларации (18 января). На этом визит был завершён, делегация вылетела в Ташкент [5, л. 11].

Следует отметить, что каждый визит правительственной делегации КНР в СССР завершался подписанием важных правительственных соглашений. Договор о дружбе, союзе и взаимопомощи

от 14 февраля 1950 года, по сути, официально оформил советско-китайский военно-политический альянс против США и их союзников. В этот период главным в отношениях между СССР и Китаем был не геополитический, а идеологический фактор. Сталин сомневался в верности Мао идеям марксизма: «Мао – как редиска. Он только снаружи красный, а внутри белый». После установления власти КПК над всем Китаем в 1949 году и визита Мао в СССР эти сомнения уходят на второй план. Наступает период «вечной дружбы», который продлился всего 10 лет. За это время Китай получил от СССР громадную экономическую помощь.

Визит Чжоу Эньлая в 1952 году, во время которого китайцы «инспектировали» советские промышленные предприятия, подготовил почву для подписания в апреле 1956 году соглашения об оказании СССР помощи КНР в развитии промышленности. Соглашение предусматривало строительство в Китае 55 новых предприятий, среди которых – металлургические, машиностроительные, химические заводы, предприятия электротехнической и радиотехнической про-

мышленности, по производству искусственного волокна и пластмасс, электростанции, научно-исследовательские институты авиационной промышленности [7, с. 557].

После очередного визита Чжоу Эньлая в январе 1958 года в Москве КНР и СССР заключили соглашение о совместном проведении исследований в области науки и техники и об оказании Советским Союзом помощи Китаю в этой работе.

Но экономическое сотрудничество не исключало политического соперничества двух стран. После смерти Сталина Мао стал претендовать на роль вождя мирового коммунистического движения и подталкивать СССР к проведению жесткой политики по отношению к Западу. Экономика не в состоянии спасти отношения государств с разной системой ценностей.

В 1960 году Н.С. Хрущев, раздраженный критикой со стороны китайцев, приказал отозвать из страны всех технических специалистов. Только после смерти Мао в 1976 году страны начали предпринимать действия, направленные на сближение в отношениях друг к другу, сотрудничество, а не на конфронтацию.

Список литературы:

1. Архив внешней политики РФ (АВП РФ). Ф. 57. Оп. 346. П. 101. Д. 1.
2. АВП РФ. Ф. 057. Оп. 36. П. 185. Д. 28.
3. АВП РФ. Ф. 57. Оп. 37. П. 134. Д. 38
4. АВП РФ. Ф. 57. Оп. 39. П. 183. Д. 111.
5. АВП РФ. Ф. 57. Оп. 43. П. 227. Д. 40.
6. Воскресенский А.Д. Россия и Китай: теория и история межгосударственных отношений. Москва, 1999.
7. История внешней политики СССР: в 2 т. Москва, 1977. Т. 2. 1945–1976.

Zakharova O.Yu. VISITS TO THE USSR BY MAO ZEDONG AND ZHOU ENLAI (1949–1950, 1952, 1957): POLITICAL AND PROTOCOL ASPECTS

The author studied the political and protocol aspects of visits to the USSR of Chinese governments by military delegations headed by Chairman of the Central People's Government of the People's Republic of China Mao Zedong and Prime Minister of the State Administrative Council and Minister of Foreign Affairs of the People's Republic of China Zhou Enlai in 1949–1950, 1952, 1957.

The Soviet Union established diplomatic relations with the PRC on October 2, 1949, almost the day after the formation of the People's Republic of China.

The USSR and the PRC were interested in a joint military-political alliance, but at the same time, the countries did not possess sufficient information about each other's positions in the field of international relations. During this period, politics was strongly "personified," that is, the personality factor was of great importance. The nature of relations between countries largely depended on the nature of relations between leaders of states. The beginning of a new stage in the history of Soviet-Chinese relations was the visit of the Chinese government delegation to the USSR in late 1949 – early 1950.

The protocol aspects of the visit are examined: the composition of the Chinese delegation, accommodation of the delegation in Moscow, visits, negotiations, cultural program, trips around the country.

A detailed description of the reception arranged on February 9, 1950 by N.M. By a nod in the Grand Kremlin Palace in honor of Mao Zedong, as well as the February 14 reception hosted by the Chinese ambassador to the Metropol, attended by I.V. Stalin, N.M. Shvernik, V.M. Molotov, N.S. Khrushchev and other members of the government, diplomats, editors of newspapers and magazines, writers, architects, artists, composers, artists.

The main political event of the visit was the signing of the Treaty of Friendship, Union and Mutual Assistance between the USSR and the PRC on February 14, 1950, which obliged the parties to “not take part in any alliances, groups, actions or other events directed against each of the two countries”.

It was revealed that economic cooperation does not exclude political rivalry between countries. After the death of Stalin, Mao began to claim the role of leader of the world communist movement and push the USSR to pursue a tough policy towards the West. The economy is not able to save the relations of states with a different system of values.

Key words: *politics, protocol, visits, negotiations, receptions, economics, agreements.*

Керимова С.Г.

Бакинский государственный университет

К ИСТОРИИ БИБЛИОТЕЧНО-ИНФОРМАЦИОННОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ ДЕЛОВОЙ СРЕДЫ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

У статті розглядається маловивчена в азербайджанському бібліографоведенні роль вдосконалення бібліотечно-інформаційного забезпечення в розвитку ділового середовища Азербайджанської Республіки. Проаналізовано ефективність інформаційної підтримки в управлінні комерційними організаціями, роль бібліотечно-інформаційних служб у діяльності підприємницьких фірм, розташованих у Габалінському районі Шеки-Загатальського економічного району і в Ленкорані. Підкреслюється необхідність використання ресурсів публічних бібліотек для економічного розвитку підприємств. Варто наголосити, що інтеграція нашої країни в світовий інформаційний простір, активізація і зміцнення її позицій на міжнародному ринку, вдосконалення торговельних операцій у країні в багатьох випадках залежать від успішного застосування в діловій практиці сучасних інформаційно-комунікаційних технологій. Світовий досвід показує, що економіка не може успішно функціонувати без інформаційної підтримки. Інформаційна підтримка бізнесу означає збір, обробку, аналіз, облік і надання інформації, на основі якої господарюючий суб'єкт може забезпечити конкурентну перевагу, поліпшити економічну, фінансову та інформаційну безпеку, запобігти відбору персоналу, що становить потенційну загрозу для господарюючого суб'єкта та, відповідно, зможе виявляти факти, які суперечать інтересам господарюючого суб'єкта. Тут потрібна будь-яка важлива інформація, яка допоможе ухвалювати правильні рішення в поточних бізнес-процесах. Треба зазначити, що сьогодні немає комплексних наукових праць, присвячених інформаційному забезпеченню бізнес-середовища в Азербайджані. Сьогодні, крім окремих експертів і спеціалізованих підрозділів різних підприємств і банків, інформаційна діяльність здійснюється незалежними аналітичними та інформаційними центрами, що спеціалізуються на певних видах діяльності в сфері економіки або в сфері обслуговування регіонів.

Ключові слова: бібліотечне обслуговування, ділове середовище, регіональні бібліотеки, ІКТ.

Постановка проблеми. Основа управління – это информация. Информация может быть измерена любым способом. В наше время невозможно представить процесс управления отдельно от процессов принятия решений и коммуникации. С ними связаны и общие черты организационной, плановой, контрольной, мотивационной и маркетинговой функций управления. Информация необходима для принятия правильного решения по всем этим функциям и для передачи этого решения другим членам организации [1].

Постановка задания. Цель статьи – определение роли деловой информации для предпринимательского сектора, его безопасности и анализа рынка в современный период активного развития информационного обеспечения.

Изложение основного материала исследования. В бизнес-среде термин *информация* относится к информации, которая может влиять на производственный процесс предприятия и положение на рынке. Предпринимательская

деятельность невозможна без информационной поддержки. Прежде чем начать бизнес, предприниматель должен оценить условия производства, доступ к ресурсам, степень насыщенности рынка и мощности. Все это возможно только путем получения и обработки необходимой информации. Вся существующая и новая информация, поступающая на предприятие, может быть представлена как актуальная и текущая бизнес-информация.

Появление аналитического и информационного бизнеса как полноценного сектора на информационном рынке за последнее десятилетие, динамичный рост спроса на информационные продукты, в первую очередь важность информационной поддержки для руководителей бизнеса, особенно в финансовом секторе. Это вопрос понимания невозможности ограничиваться лишь собственными силами в решении проблемы. Основными причинами этого являются нехватка специализированного персонала и опыта, а также неэффективность самостоятельных операций.

Цель настоящего исследования состоит в определении роли бизнес-информации в период активного развития информационного обеспечения бизнес-сектора, обеспечении его безопасности.

Предоставление информации – это процесс, направленный на удовлетворение информационных потребностей пользователей, что важно для принятия управленческих решений. Профессиональная информационная поддержка должна помочь менеджеру решить следующие задачи: во-первых, определить финансовые последствия этого и других изменений в производстве и продажах, с другой стороны, прогнозировать и планировать долгосрочные программы компании, и для владельца компании – помочь в разработке экономической политики.

Информационную поддержку можно рассмотреть на нескольких уровнях:

- на физическом уровне: процесс сбора, хранения, обработки, анализа и обновления информации;

- на разных уровнях управления: как процесс мониторинга развития бизнеса, внедрения, стратегии и тактики.

Коммерческая информация, предоставляемая маркетинговыми исследованиями, необходима для повышения уровня доверия к спросу и предложению и динамики их изменения, а также для уменьшения неопределенности в отношении развития рынка путем изменения его структуры. Наиболее важными видами информации являются финансовые, научные, технические и статистические данные.

Успех или провал компании на рынке зависит от полноты, качества соответствия информации требованиям времени [2].

Информационная поддержка менеджмента и бизнеса – это процесс удовлетворения информационных потребностей руководства и специалистов для поддержки деятельности компании, организации и использования этой информации в конкретных методах и приемах, а также улучшения знаний профессионалов в процессе принятия решений. В рамках информационной поддержки бизнеса решаются следующие вопросы:

- разработка более безопасной и эффективной политики сотрудничества с деловыми партнерами;

- постоянный мониторинг Интернета и средств массовой информации с целью заблаговременного определения направления соответствующих изменений по заранее выявленным темам и объектам, представляющим интерес, для подготовки и принятия необходимых профилактических мер;

- подготовка тематического анализа и материалов, направленных на выработку рекомендаций и изучение компонентов бизнеса, то есть новых рынков сбыта, рыночных зон, ценовой политики, политической и криминальной ситуации, которые важны для принятия стратегических деловых решений;

- выявление характерных различий между объектами, представляющими интерес для ведения соответствующих и целенаправленных дел, установление схем взаимодействия с ними.

Начиная бизнес, следует проводить аналитико-информационные и маркетинговые исследования сектора рынка и региона в определенной сфере бизнеса, определить необходимые людские ресурсы в соответствии со специализацией, адекватность спроса и предложения на рынке цен на планируемый товар, требования к качеству товара. Необходимо найти ответы на такие вопросы, как нормативно-правовая база, взаимоотношения будущих конкурентов и потенциальных партнеров, местных и государственных органов власти и их уполномоченных представителей в сфере деятельности, и другие подобные вопросы. Выбирается стратегия согласно полученным знаниям, чтобы начать бизнес и его развитие. Информация о потенциальных партнерах, их прошлой деятельности, экономической жизнеспособности и о том, связаны ли они с преступностью, очень важна. В то же время очень важно изучить состояние сектора рынка по вышеуказанным вопросам [3].

Деловая информация предоставляет сведения о внутренней и внешней деловой среде. Такая информация важна для принятия управленческих решений. На разных этапах принятия управленческих решений требуются разные виды деловой информации. Основным требованием для понимания истинного масштаба проблемы в процессе управления или для принятия оперативного, объективного и эффективного решения является наличие актуальной и точной информации. Информация, которая совпадает с целью и имеет прямое отношение к решаемой проблеме, называется релевантной информацией. Это информации, собранная за определенный период времени или для конкретного человека для определения конкретных целей и задач. С помощью этого вида информации обобщается цель предприятия, разрабатывается и выпускается новый продукт.

Информация, которая будет использоваться в управлении, может быть получена в основном из различных источников, их достаточно много.

В настоящее время большая часть сырья экспортируется из страны, а готовая продукция экспортируется настолько мало, что получить информацию о ней очень сложно. Необходимая информация встречается в основном в научных журналах, в которых анализируется производство новых продуктов в связи с научно-техническим прогрессом. Необходимую информацию можно получить из этих журналов. Библиотеки и архивы могут быть использованы в качестве ценного источника информации [1].

Мировой опыт подтвердил, что деятельность организации успешно продолжается только в том случае, если результаты ее деятельности, продукция и услуги соответствуют потребностям общества. Позитивное отношение общества к продукции – это успешная деловая активность и обеспечение ее общественной значимости. Цель повышения роли библиотечно-информационной деятельности актуальна для многих организаций, работающих в определенном сегменте. В последние десятилетия вокруг природы библиотечных функций расширяются глобальные научные дискуссии. Библиотека может предоставлять необходимую пользователю информацию. Несмотря на различные маркетинговые подходы к организации библиотечной деятельности, опыт показывает, что библиотеки не в полной мере используют свой потенциал для привлечения специалистов из делового мира и различных областей деятельности, которые нуждаются в аналитических информационных услугах.

Сегодня достаточно сложный этап в отечественном сегменте информационного бизнеса, когда потребители воспринимают информационные ресурсы как бесплатное сырье, уже остался позади. Недостатком свободного доступа к библиотечным ресурсам и знаниям является то, что работники информационной индустрии не получают материальной компенсации за свой интеллектуальный труд, что не позволяет развивать материально-техническое обеспечение информационной индустрии в целом [4].

Сегодня многие деловые люди признают, что информация стала стратегическим ресурсом, таким как финансы, квалифицированная рабочая сила, современные технологии и товарные ресурсы. Для успешного ведения бизнеса в условиях рыночной экономики следует активно использовать конкурентные данные, маркетинговые исследования и мониторинг деловой среды. Методы и ресурсы информационных данных являются основными в номенклатуре аналитических служб универсальных научных библиотек.

Многие процессы информационно-библиографической работы определяются как традиционная профессиональная деятельность сотрудников библиотеки. В целом сочетание квалифицированного персонала, информационных ресурсов и оборудования является основным условием и потенциалом для привлечения корпоративного клиента.

Но какие предложения могут сделать библиотеки и информационные службы с точки зрения рыночной экономики? Сегодня для многих предприятий организация экономической безопасности стала еще более важной. Большинство целей и задач в рамках этой системы реализуются непосредственно субъектами этой деятельности. Однако существуют определенные области, в которых аналитическая информационная деятельность библиотек может быть предложена без привлечения ресурсов корпоративных клиентов. Система экономической безопасности предприятия требует решения ряда задач. Можно перечислить некоторые из них: создание благоприятных условий для повышения конкурентоспособности промышленных товаров; достижение внутренней и внешней стабильности фирмы; повышение технологической конкурентоспособности на внутреннем и международном рынках; информационное обеспечение хозяйственной и научно-технической деятельности и др.

Основным методом аналитической информационной деятельности системы экономической разведки предприятия является интеграция информации о существующих негативных или позитивных условиях внешней среды. Признаки опасных и кризисных ситуаций возникают в разное время и по разным объектам, определяются степенью полноты и источниками, из которых они получены, поэтому установление причины и взаимосвязи между событиями требует разных видов анализа многих источников информации. Известно, что 90% информации, необходимой для определения фактов экономического риска, опасности или успешного бизнес-планирования, публикуется в средствах массовой информации и в периодических изданиях по специальности.

Безопасный доступ ко всей этой информации обеспечивается библиотечной сетью. Предприятия, особенно малые и средние предприятия, не имеют возможности организовать процесс сбора, проверки и регистрации информации из различных источников. Библиотечно-библиографический сервис имеет возможность устранить эту проблему и предоставить информацию о доступных источниках [4, с. 64].

Сбор и исследование информации важны для различных видов бизнеса. Это подтверждается тем фактом, что каждое третье предприятие имеет свои специальные библиотеки, которые содержат информацию о предприятиях, торговых палатах и центрах развития малого бизнеса. Результаты исследования свидетельствуют о том, что большинство экономически развивающихся предприятий используют ресурсы публичных библиотек. Эти результаты показывают, что предприятиям нужны как общие, так и специальные знания. Большинство предприятий, имеющих собственную библиотеку, также используют ресурсы и услуги местных публичных библиотек.

Общественные библиотекари, помимо предоставления традиционных услуг по проведению опросов, не всегда знают, как поддерживать информационную деятельность, которая будет способствовать местному экономическому развитию. Многие бизнесмены не считают публичную библиотеку таким источником помощи, потому что, хотя библиотекари готовы приложить дополнительные усилия для предоставления информации бизнес-среде, они часто не знакомы с узкими специализированными фондами и бизнес-потребностями высокого уровня [5].

Помимо стандартных методов предоставления информационных услуг, эффективное взаимодействие библиотек с корпоративными пользователями в системе экономической безопасности может привести к расширению партнерских связей между ними, что способствует приобретению специальных аналитических исследовательских программ за счет потребителей, оплате коммерческих ресурсов в Интернете. Это также может дать толчок расширению подписок на публикации, организации совместных семинаров, круглых столов, образовательных и учебных кампаний. Можно увеличить количество таких мероприятий по сотрудничеству библиотек и компаний и привлечь внимание к библиотечным услугам. Однако важно отметить, что библиотеки по-прежнему способны решать только проблемы информационного обеспечения хозяйственной деятельности предприятий, которые осуществляются на очень дорогих условиях коммерческих информационных посредников [6].

На сегодняшнем быстро меняющемся рынке товаров и услуг предприятиям необходимы эффективные каналы для доступа к информации для успешной работы. Наряду с существующими административными и налоговыми управлениями в районах и городах библиотеки, работаю-

щие в этих районах, также предоставляют предпринимателям необходимую информацию. Непосредственное участие библиотек в жизни местного сообщества, накопление в них ресурсного потенциала дает основание рассматривать публичные библиотеки как равных партнеров с другими социальными институтами. Информационная поддержка малого и среднего бизнеса стала одним из основных направлений деятельности региональных библиотек. В связи с реализацией государственных программ развития регионов в Азербайджане городские и районные библиотеки бесплатно предоставляли предпринимателям деловую и юридическую информацию через подобранные ими научные базы данных, электронные библиотеки и библиотечные фонды.

В настоящее время в Азербайджане социально-экономическое развитие идет достаточно быстрыми темпами. Габалинский район, один из ведущих регионов страны, также активно развивается в этой области. Сегодня в Габале есть консервный завод, Gilan Food Campus, завод по производству воды и лимонада, животноводческие и молочные комплексы, заводы по переработке молока, винограда и фундука, элеваторный завод, фабрика пианино Beltmann и банки. Согласно информации за 2015 год, в области было открыто 683 новых предприятия, из Национального фонда поддержки предпринимательства выделено 4,1 миллиона манатов льготного кредита для развития предпринимательства.

Центральная библиотека Габалы в этом отношении также не является исключением. В 2015 году в библиотечный фонд вошло более 180 книг по различным отраслям экономики, создано более 10 электронных ресурсов. В течение 2015 года в этой области читатели обращались в библиотеку 17 500 раз. Читателям было дано 155 ссылок, 70 из которых были в письменном виде [7].

Этими читателями были в основном представители предприятий и банков, работающих в регионе. Они анализировали данные в различных секторах экономики, а также зарубежные журналы и научные базы данных, такие, как EBSCO, членом которой является библиотека.

Сегодня в Лянкяране работают такие компании, как ООО «Гилан Лянкяранский консервный завод», Багдан, Гиланская чайная фабрика, Открытое акционерное общество «Лянкяранский бройлер». Устойчивое функционирование этих предприятий напрямую зависит от качества производимой ими продукции и степени, в которой они отвечают потребностям общества. Качество

продукта основано на технологіях, використаних при його обробці, і знаннях в цій області. По мірі розвитку науки і техніки ці технології оновлюються і замінюються більш сучасними. Все ці нововведення відображені в новітніх книгах, журналах і електронних ресурсах, які надають інформацію про них. Кожен бізнес хоче отримати необхідну інформацію про свій профіль з більш надійного джерела, який є як раз бібліотеками.

Впродовж року Центральна бібліотека Лянкярана отримала більше 6500 запитів від більше ніж 3500 читачів у різних областях економіки і бізнесу. Кількість книг за цими запитом склала більше 65 000, а кількість електронних матеріалів - більше 12 800. Запити читачів оплачувалися з допомогою електронних баз даних, які містили надійні джерела і були надані тільки бібліотекою. Читачам в цій області було дано 1756 посилань [6]. Крім представників підприємств і компаній, працюючих в Лянкярані і постійно бажають познайомитися з бізнес-інноваціями, також зверталися в бібліотеку з запитом про відповідні спеціальності студенти і докторанти факультету економіки і менеджменту Лянкяранського державного університету.

Взаємодія з іншими органами наукової інформації є одним з найважливіших умов правильної організації бібліотечно-інформаційних послуг в централізованій системі. Відомо, що навіть найбільша бібліотека не може повністю задовольнити інформаційні потреби читачів на основі власних інформаційних ресурсів. В зв'язі з цим Лянкяранська ЦБС працює в тісному співробітництві з ЦБС сусідніх економічних районів, а також з Національною бібліотекою Азербайджану імені М. Ф. Ахундова, Науковою бібліотекою Академії державного управління і іншими бібліотеками.

Регіональні опитування і спостереження показують, що 39% підприємців отримують необхідну інформацію з Інтернету, бібліотек і податкових органів. Опитування показало, що 46% підприємців звертаються до бібліотек за діловою інформацією, що є ключовим фактором в покращенні культури професійних відносин, оскільки вони надають перевагу покращенню свого освіти і професіоналізму. Для 13,2% підприємців заходи, що проводяться в бібліотеках,

були цікавими, що свідчить про різноманітність їх інтересів в зв'язі з їх діяльністю. 29,7% представників бізнесу використовують Інтернет в бібліотеках. 17,6% з них подали заявку в електронний каталог. Примітно, що більше 50% представників бізнесу вперше отримали інформацію про ресурси в час презентацій в бібліотеках. Це доводить, що бібліотеки не завжди можуть забезпечити участь бібліотек в міських і регіональних семінарах, організованих для підприємців з метою залучення підприємців, а також надавати регулярні дані в місцеві ЗМІ про проводимі в бібліотеках заходи «День підприємця», «День фермера». Крім того, здатність налагодити партнерські відносини з муніципалітетами, особливо їх бізнес-структурами, може забезпечити міцну основу для залучення представників бізнесу в бібліотеки регіону.

Крім того, призначення бізнес-консультанта на інформаційному порталі в бібліотеках можна розглядати як один з видів послуг, надаваних для підтримки підприємств. На жаль, досвід бібліотек показав, що інформація, отримана з бізнес-інкубатора, в основному використовується новачками, студентами і тими, хто хоче спробувати себе в бізнес-середі в пошуках роботи. Відсутність особистого технічного потенціалу у більшості підприємців для роботи з інтернет-ресурсами і, на жаль, відсутність у багатьох бібліотечарів навичок роботи з ними, перешкоджає наданню користувачам якісних інформаційних послуг і є однією з основних причин, по яких підприємства мало відвідує бібліотеки.

Висновки. Для подолання цих проблем слід активно співпрацювати з компаніями, які можуть надавати технічну і інформаційну підтримку бізнес-інкубаторам, проводити спільні тренінги і семінари для бібліотечарів по роботі з Інтернет-ресурсами, координувати роботу з державними і муніципальними органами влади для підтримки якісної інформації для підприємців.

Необхідно використовувати інноваційні форми залучення користувачів бібліотеками в роботу, наприклад, організація щорічних презентацій по окремих розділах бізнес-інкубаторів, запрошення економістів, юристів і податкових службовців, проведення рекламних кампаній по різних інформаційних кана-

лам, мониторинг качества информационных услуг, предоставляемых пользователям. Укрепление материально-технической базы библиотек приведет к превращению их в институт, важный для людей, проживающих в данной местности [8].

В целом, библиотеки являются основным посредником в обеспечении бизнес-среды надежной информацией, которая гарантирует, что каж-

дое предприятие и компания работают в среде экономической безопасности.

Следует надеяться, что в ближайшее время аналитические информационные службы библиотек станут неотъемлемой частью структур управления предприятиями в сфере предоставления информации для экономической безопасности бизнес-среды.

Список литературы:

1. Информационное обеспечение в менеджменте. URL: <http://kayzen.az/blog>.
2. Керимов Э., Лсманов Б. Экономическая теория. Учебник. Баку : Адильоглу, 2004. 459 с.
3. Современные методы и технологии информационно-аналитического обеспечения деятельности организаций бизнес-сферы. URL: <https://www.bibliofond.ru>.
4. Бакленд М. Модернизация библиотечного дела: манифест. Москва : О. Г. И., 2001. 268 с.
5. Robert H. Glass. The Role of Public Libraries in Local Economic Development. URL: <http://www.ipsr.ku.edu>.
6. Отчет центральной библиотечной системы Ленкоранского района за 2018 год. URL: <http://it2b.ru/blog/arhiv>.
7. Отчет центральной библиотечной системы Гебелинского района за 2015 год. URL: <http://it2b.ru/blog/arhiv>.
8. Майлова Л.М. Библиотеки и малое предпринимательство: возможности информационного обеспечения. URL: <http://ecsocman.hse.ru/data>.

Kerimova S.H. TO THE HISTORY OF THE LIBRARY-INFORMATION SUPPORT OF THE BUSINESS ENVIRONMENT OF THE AZERBAIJAN REPUBLIC

The article examines the role of improving library and information support in the development of the business environment of the Republic of Azerbaijan, poorly studied in Azerbaijani bibliography. The effectiveness of information support in the management of commercial organizations, the role of library and information services in the activities of entrepreneurial firms located in the Gabala region of Sheki-Zagatala economic region, and in Lankaran are analyzed. The necessity of using the resources of public libraries for the economic development of enterprises is emphasized. It should be emphasized that the integration of our country into the global information space, the activation and strengthening of its position in the international market, the improvement of trade operations in the country in many cases depend on the successful application of modern information and communication technologies in business practice. World experience shows that the economy cannot function successfully without information support. Business information support means the collection, processing, analysis, accounting and presentation of information on the basis of which an economic entity can provide a competitive advantage, improve economic, financial and information security, prevent the selection of personnel that pose a potential threat to the economic entity and, in turn, can identify facts that are contrary to the interests of the business entity. Any important information is needed here to help you make the right decisions in your current business processes. It should be noted that today there is no comprehensive scientific work on information support of the business environment in Azerbaijan. Today, in addition to individual experts and specialized units of various enterprises and banks, information activities are carried out by independent analytical and information centers specializing in certain types of activities in the field of economics or in the field of servicing regions.

Key words: library services, business environment, regional libraries, ICT.

Ковалюк Р.Т.

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

ПОЛЬСЬКЕ ПИТАННЯ В ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ ПЕТРА І НАПРИКІНЦІ XVII СТ.

У статті простежується зовнішня політика Петра I щодо Речі Посполитої наприкінці XVII ст. у контексті комплексу основних зовнішньополітичних інтересів московського царства. Розкрито вплив польсько-московських відносин на міжнародне становище Московії. Зокрема, особливу увагу зосереджено на проблемі елекції (виборів) короля шляхетської республіки після смерті Яна III Собеського, яка, затягнувшись майже на два роки (1696–1697), стала найдовшим періодом безкоролів'я в історії польсько-литовської держави.

Попри внутрішню слабкість, Річ Посполита наприкінці XVII ст. ще залишалася вагомою політичною величиною. Вибори монарха шляхетської республіки стимулювали династичні амбіції при багатьох європейських дворах. Французький король Людовік XIV Бурбон намагався використати елекцію у своїх геополітичних розрахунках, посадивши на польський престол свого родича Франсуа-Луї принца де Конті. Маючи вигідне географічне розташування в тилу монархії австрійських Габсбургів, Річ Посполита ще й межувала з Угорщиною – «ахіллесовою п'ятою» Відня. Окрім того, її землі були зручним плацдармом для наступу на Пруссію та шведські володіння у Прибалтиці. Автором проаналізовано позицію московського самодержця до можливої коронації, підтримуваного австрійськими Габсбургами, польського принца Якуба Собеського та французького кандидата, який за значної фінансової підтримки Версалю мав реальні шанси стати правителем шляхетської республіки. Окрему увагу приділено розгляду реакції Петра I на інформацію щодо намірів шведського короля Карла XI посадити свого сина на польський престол. Також висвітлено поведінку царської дипломатії щодо інших кандидатів та її вплив на засідання елекційного сейму.

Розглянуто встановлення перших дипломатичних контактів між Петром I та новим королем Речі Посполитої й одночасно курфюрстом Саксонії Августом II Сильним.

Ключові слова: Вічний мир 1686 р., Петро I, елекція, сейм, Річ Посполита, принц де Конті.

Постановка проблеми. Впродовж XVII ст. Московське царство неодноразово воювало проти Речі Посполитої. Проте на межі XVII–XVIII ст. шляхетська республіка стала мало не постійним союзником Московського царства. Московсько-польські відносини в період правління Петра I часто розглядають крізь призму їхньої взаємодії в Північній війні (1700–1721 рр.) та тієї ролі, яку війська польського короля Августа II відіграли, відтермінувавши вторгнення шведів у межі Московського царства. Натомість роль, яку відігравала Річ Посполита в зовнішній політиці російського самодержця до початку боротьби за Балтику, ще потребує ґрунтовного дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В українській історіографії означена проблема фрагментарно висвітлена у роботах Степана Томашівського [24; 25]. Натомість у закордонній історіографії окремі її аспекти розглянуто в роботах, присвячених політичній історії та дипломатії окремих держав напередодні Північної війни [6; 26], у біографіях монархів і політиків [7; 12;

13; 17] та працях з історії міжнародних відносин [14; 27]. Серед них варто виділити роботи радянських істориків Володимира Королюка [10] і Михайла Богословського [3] та сучасного російського дослідника Степана Шаміна [30].

Постановка завдання. Мета статті – висвітлити зовнішню політику Петра I щодо Речі Посполитої в контексті основних зовнішньополітичних інтересів Московського царства наприкінці XVII ст.

Виклад основного матеріалу дослідження. У кінці XVII ст. Московське царство було технологічно відсталою державою із слабкою армією та економікою. Її зовнішньополітичні інтереси обмежувались регіональними проблемами та загалом визначались територіальними претензіями до сусідніх з нею держав. З огляду на це, для даного часового періоду можна виділити три основні напрямки зовнішньої політики Московії: польський, шведський та турецько-татарський [6, с. 43].

На початку самостійного правління Петра I (1695 р.) Московська держава зуміла досягнути успіху лише на польському напрямку. Значною

мірою це обумовлювалось загальноєвропейською політичною обстановкою. Після невдалої спроби турків завоювати Відень у 1683 р. Імперія, Річ Посполита та Венеція створили «Священну лігу» – антитурецьку коаліцію, яка через невирішеність польсько-московських суперечностей не могла ефективно протистояти Османській імперії та її васалам. Річ у тім, що після підписання Андрусівського перемир'я 1667 р. Москва та Варшава безрезультатно вели переговори щодо вирішення взаємних територіальних претензій. У 1685 р. імператор Леопольд I Габсбург у листі до царів Петра I та Івана V висловлював стурбованість загостренням московсько-польських суперечностей, які, на думку імператора, могли стати причиною відновлення збройного протистояння між Річчю Посполитою та Московським царством, а, отже послабили антитурецьку коаліцію [1, с. 29].

У Москві вирішили не йти полякам на поступки [11, с. 181, 302; 23, с. 43]. Натомість стратегічна необхідність і тиск з боку союзників примусили польського короля Яна III Собеського погодитись на багато умов московитів. 26 квітня 1686 р. сторони підписати Вічний мир. Річ Посполита відмовилась від претензій на Смоленськ, землі Лівобережної України та Київ, який царі купили за 146 тис. рублів. Запорозька Січ переходила під одноосібний контроль Москви, яка взамін мала розпочати війну проти Османської імперії та Кримського ханства [20, с. 770–786]. Отже, щоби закріпити за собою отримані від поляків території, Московія погодилася увійти до складу Священної ліги та зосередитись на турецько-татарському напрямку.

Цей напрям мав не меншу важливість чим польський. Щороку татари спустошували південні землі Московського царства. Формально Крим та Москва з 1681 р. перебували у стані миру, однак напади татарських загонів не припинялися. До того ж Московське царство сплачувало Кримському ханству так звані поминки – свого роду данину, за яку хан визнавав царську владу над Лівобережною Україною. З цього приводу Єрусалимський патріарх Досифей у листі до Петра I та Івана V писав: «Татари – горсть людей, а похваляються, что берут сь вас дань: посему какь татары подданные туркамь, также и вы подданные имь. Много разь вы хвалились, что хотимь сделать то и другое, и всегда только являлись слова, а дела не явилось ничего» [цит. за: 16, с. 243].

Після двох невдалих Кримських походів Василя Голіцина 1687 та 1689 рр. Москва на декілька років припинила активні військові дії на півдні. Сучасний

російський історик Степан Шамін слушно пояснює цю пасивність обмеженням влади Петра I авторитетом його матері цариці Наталії. Дослідник вважає, що після падіння царівни Софії оточення цариці перейняло управління державою і тільки зі смертю матері (1694) владу царя вже нічого не обмежувало [30, с. 113].

Петро I усвідомлював важливість Вічного миру 1686 р. для міжнародного становища його держави. Завдяки участі у Священній лізі він володів рядом територій за які його попередники довгий час воювали з поляками. До того ж це була перша війна, у якій Москва виступила частиною коаліції європейських держав. Азовсько-Дніпровські походи 1695–1698 рр. мали продемонструвати серйозність намірів Петра I у реалізації його зовнішньополітичних задумів на турецько-татарському напрямку, де він, окрім припинення татарських набігів хотів здобути вихід до Чорного та Азовського морів [8, с. 399].

З іншого боку, цар планував здійснити закордонну подорож. Йому хотілось своїми очима побачити Європу та розібратись у тодішній міжнародно-політичній обстановці. Думний дяк Андрій Вініус із початку 1690-х рр. робив для Петра I виписки з різних курантів, які мали сформувати у нього цілісне бачення європейського політичного простору та розуміння взаємозв'язку політичних подій на континенті [30, с. 115].

У той час в Європі були три основні міжнародні проблеми: французька (значне посилення та експансія Франції Людовіка XIV), турецька (намагання Османської імперії завоювати нові території на європейському континенті) та балтійська (боротьба за домінування на Балтиці) [14, с. 28]. Вирішення турецької проблеми багато в чому залежало від результату боротьби західноєвропейських держав із Францією.

Остання завдяки низці війн другої половини XVII ст. захопила багато територій сусідніх з нею держав. Центром спротиву агресивній зовнішній політиці Людовіка XIV стала Республіка Об'єднаних Провінцій (Нідерланди). Її штатгальтер Вільгельм Оранський після Славної революції 1688 р. став англійським королем (під іменем Вільгельм III) та зумів об'єднати сили цих морських держав на протидії французькій агресії. Завдяки його дипломатії у Дев'ятилітній війні (1688–1697 рр.) Франції протистояла велика коаліція (Англія, Нідерланди, Імперія, Іспанія та Португалія) [9, с. 375–376]. Однак Людовіку XIV вистачало сил і фінансових ресурсів, щоби не тільки протистояти військам коаліції, але й

виділяти великі субсидії Османській імперії та повсталим проти влади Відня угорцям [2, с. 501].

Ще за правління царівни Софії у Москві несхвально ставились до антигабсбурзької політики Версалу [28, с. 65–66]. Петро I вважав Леопольда I своїм найближчим союзником. Відень мав стати першою столицею, яку б відвідало Велике посольство. Нагальним було питання продовження антитурецького союзу з Імперією та Венецією. Однак напередодні виїзду Великого посольства з Москви думному дяку Нефімонову вдалось укласти з імператором та Венецією новий союзний договір терміном на три роки [15, с. 65], тому візит до монархії австрійських Габсбургів передбачався на зворотному шляху.

Натомість поновити коаліційні домовленості з Річчю Посполитою було складніше, оскільки після смерті Яна III у січні 1696 р. сейм тривалий час не обирав короля. З огляду на це, укладення союзу із шляхетською республікою, як і візит туди Великого посольства відкладалися до обрання сеймом нового монарха [13, с. 250]. Однак саме польська елекція стала один із пріоритетних питань у зовнішній політиці Московського царства наприкінці XVII ст. Її турецько-татарський напрямок залежав від збереження польсько-московського Вічного миру 1686 р. Значна частина шляхти була незадоволена умовами цього договору та хотіла воювати не проти турків, а проти московитів, і тому від того, хто займе польський престол, залежало майбутнє відносин Москви та Варшави [22, с. 1155].

На відміну від багатьох європейських монархів, влада короля Речі Посполитої була досить слабкою. Позбавлений постійного війська і бюрократії та обмежений дуалістичною адміністрацією і широкою географією володінь, король не міг здійснювати централізованого управління державою. Вирішальна політична роль належала магнатам. Останні, користуючись послугами своїх клієнтів-шляхтичів, доволі часто блокували роботу сейму та суперечили волі короля. Ба більше, магнати зазвичай ворогували між собою, що унеможливлювало консолідацію всіх сил у випадку загрози іноземного вторгнення, а формування магнатсько-шляхетських партій, які відстоювали інтереси різних європейських дворів, унеможливлювало вироблення чіткої лінії зовнішньої політики Речі Посполитої. Остання, на слушну думку американського славіста П'єтра Вандіча, як і тогочасна Іспанія, втратила здатність перетворювати потенційну потужність у реальну силу [5, с. 112].

Однак, попри внутрішню слабкість, шляхетська республіка у кінці XVII ст. ще залишалась вагомим політичним величиною. Маючи вигідне географічне розташування у тилу монархії австрійських Габсбургів, Річ Посполита ще й межувала з Угорщиною – «ахіллесовою п'ятою» Відня. Окрім цього, її землі були зручним плацдармом для наступу на Пруссію та шведські володіння у Прибалтиці. Саме тому Людовік XIV висунув кандидатом на польський престол свого родича Франсуа-Луї принца де Конті.

У разі його обрання була велика ймовірність того, що Річ Посполита вийде зі складу Священної ліги та, об'єднавшись з турками і Версалем, розпочне війну проти Імперії. Леопольд I, враховуючи цю загрозу, підтримав кандидатуру старшого сина покійного Яна III принца Якуба Собеського. Також на польський престол було висунуто кандидатуру принца Карла Нейбургського, герцога Леопольда Лотаринзького, курфюрста Людвіга Баденського, Лівіо Одескалькі (племінника папи Інокентія XII) та інших менш вагомих постатей. Як бачимо, польська елекція стала важливим питанням європейської політики та частиною династичного суперництва Бурбонів і Габсбургів.

Принца де Конті підтримали архієпископ Гнезненський і примас Польщі кардинал Міхал Стефан Радзейовський та впливові магнатські родини Любомирських (землі Корони) і Сапіг (Велике князівство Литовське). Натомість табір прихильників Якуба зменшився у результаті інтриг вдови Яна III Марії Казимири, яка недолюблювала свого сина та підтримала кандидатуру баварського курфюрста Максиміліана II [3, с. 112].

Для Москви перемога французького кандидата означала крах її зовнішньої політики на турецько-татарському напрямку. Петро I планував захопити Керч та Очаків [8, с. 399]. У разі коронації принца де Конті була висока ймовірність укладення сепаратного миру між Річчю Посполитою та Османською імперією. 28 березня 1697 р. московський резидент у Варшаві Кузьма Нікітін повідомляв царя, що до поляків прибув посланець з Криму, який обговорював можливість французької елекції та обіцяв за це передачу шляхетській республіці Кам'янець та Поділля. Водночас у середовищі шляхти ходили чутки про можливість відвоювання втрачених у результаті Вічного миру 1686 р. територій за допомогою турків та татар, що збільшувало кількість прихильників де Конті [22, с. 1169]. Отже, обрання французького принца на польський престол вочевидь суперечило зовнішньополітичним інтересам Московської держави.

Серед усіх можливих кандидатів лише про-версальський і провіденський мали шанси на перемогу. Однак, на відміну від представників імператора, у французьких дипломатів було в розпорядженні більше фінансових ресурсів для підкупу шляхти. За таких обставин Леопольд I намагався заручитись допомогою Москви. Радянський історик Володимир Королук висунув припущення, що домовленість про це була з кінця 1696 р. Підтвердженням цьому він вважає повідомлення московському резиденту у Варшаві Нікітіну про те, що царському посланцю при імператорському дворі наказано заявити про бажання царя бачити на польському престолі принца Якоба [10, с. 185].

Проте, як незабаром виявилось, ця заява Москви була лише декларативною. Петро I не хотів пов'язувати себе із кандидатурою Собеського, який для перемоги намагався заручитись шведською підтримкою, обіцяючи передачу Швеції герцогства Курляндія. Сучасний російський історик Валерій Возгрін обґрунтовано довів, що в цей час молодий цар мав намір війни зі Швецією [6, с. 63–64, 70]. Співпраця із кандидатом Відня, який намагався заручитися підтримкою шведів, явно суперечило його намірам.

Американський історик Роберт Массі в одній із своїх книг, присвячених висвітленню життя та епохи Петра I, називає шведську монархію кінця XVII ст. «володаркою півночі» [13, с. 5]. Коронованому у квітні 1697 р. п'ятнадцятирічному Карлу XII дісталась держава із чи не найсильнішою в Європі армією. З її флотом у Балтійському регіоні міг суперничати тільки датський. Вона контролювала дельти більшості великих рік балтійського басейну та широку лінію узбережжя вздовж Балтійського моря, що дозволяло шведам отримувати великі прибутки з мит та посередницької торгівлі. Починаючи з Густава II Адольфа шведські королі намагались перетворити Балтійське море у своє внутрішнє озеро. Саме цей монарх у 1617 р. відрізав Московію від Балтики, і з цього часу її правителі безуспішно намагались відвоювати втрачені землі. Це завдання визначало зміст шведського напрямку в зовнішній політиці Московського царства.

Однак, відправляючись із Великим посольством у березні 1697 р., Петро I ще не завершив війну з Османською імперією. Як було зазначено вище, цар планував захопити Керч і Очаків. Ці плани передбачалось реалізувати до закінчення терміну укладеного на початку 1697 р. союзу Імперії, Московії та Венеції. Таким чином, самодержець у своїй зовнішній політиці обмірковував реаліза-

цію зовнішньополітичних інтересів Московського царства на Балтиці ще до завершення війни проти Османської імперії та Кримського ханства.

Розширення антитурецької коаліції було офіційним завданням Великого посольства. Ця дипломатична місія, за влучним визначенням радянського історика Миколи Молчанова, стала, по суті, виїзним міністерством іноземних справ [15, с. 83]. Її початок збігся з польською елекцією. Водночас було очевидним, що кількість прихильників принца де Конті переважає число прибічників Якуба Собеського. До того ж Петро I не відкидав можливість втручання у вибори короля Речі Посполитої однієї із сусідніх держав, яка в останній момент могла висунути свого кандидата.

У першу чергу великі побоювання були стосовно позиції Швеції. Саме тому цар, перебуваючи з Великим посольством у Ризі, цілком серйозно сприйняв чутки про плани Карла XI посадити свого сина на польський престол. Зокрема у листі до Вініуса самодержець писав про те, що зі Швеції для цього відправлено військо та велику суму грошей [19, с. 146]. Цього листа Петро I написав 8 квітня 1697 р., коли ще не знав про важку хворобу шведського короля, який вже деякий час був не в стані правити, а тим більше планувати іноземні інтриги. Карл XI помер 18 квітня. Після цього, внаслідок неповноліття Карла XII, влада у державі перейшла до Опікунської ради, яка відносно польських виборів зайняла нейтральну позицію [7, с. 39].

Натомість напередодні елекційного сейму за престол Речі Посполитої розпочав боротьбу курфюрст Саксонії Фрідріх Август I. Висунення його кандидатури та швидке збільшення його прибічників стало результатом вдало проведеної інтриги Холмського каштеляна Пшебендовського. Нікітін повідомляв, що останній, завдяки різним обіцянкам, переманив на бік курфюрста багато прибічників Собеського та частину прихильників принца де Конті [10, с. 190].

Майже цілий передвиборчий період Людовік XIV виділяв великі кошти на підтримку свого кандидата, проте у самий важливий момент з Версалю перестали надходити гроші. Річ у тім, що водночас відбувався Рівікський конгрес, на якому представники Великого альянсу та Людовіка XIV виробляли умови завершення Дев'ятилітньої війни. Після неї для Короля-Сонце найвищий пріоритет мало питання успадкування іспанського престолу, на який, окрім Бурбонів, претендували ще й австрійські Габсбурги [4, с. 273]. Можна припустити, що у Версалі корону Католицьких

королів з її обширними володіннями вважали більш привабливою для вкладення французьких ресурсів, чим престол Речі Посполитої.

Однак, навіть без матеріальної підтримки Франції ймовірність того, що королем оберуть принца де Конті була велика, через це Петро I та Велике посольство на деякий час затримались у володіннях Бранденбургу. Звідти цар уважно стежив за процесом виборів. Він не хотів відкрито підтримати якогось із кандидатів, оскільки побоювався, що його втручання може поширити антимосковські настрої серед шляхти. Також самодержець ще не знав про позицію Швеції. Тому Петро I надіслав грамоту примасу та сейму Речі Посполитої у якій, нікого не підтримуючи, вказував на неприйнятність обрання французького принца королем, бо французи – турецькі союзники, а турки є ворогами Варшави, Відня та Москви. Цар зазначав, що елекцію принца де Конті вважатиме як порушення Вічного миру 1686 р., а значить ворожою дією проти його держави [18, с. 852–856]. Водночас сконцентрована біля кордону з Литвою 60-ти тисячна російська армія під командуванням боярина Ромодановського мала додати вагомості царській аргументації [3, с. 185].

Кардинал Радзейовський намагався приховати грамоту від прибулої на сейм шляхти. Після наполягань Нікітіна негайно зачитати її «панамрадї», між примасом та московським резидентом розгорілась гостра суперечка. Кардинал відмовився виконувати вимогу царського дипломата. Натомість Нікітін поширив списки з грамоти по Варшаві, довівши її зміст до відома шляхти [10, с. 189]. Те, що примас не хотів проінформувати сейм про зміст грамоти, дискредитувало його політику. Багато шляхтичів відмовились від підтримки французького кандидата.

Вибори короля Речі Посполитої відбулись 15–16 червня 1697 р. Незважаючи на попередню перевагу де Конті, голоси розділились порівну та фактично відбулось подвійне обрання. У такій ситуації перевагу здобував той, хто швидше прибуде до Варшави та очолить своїх прибічників. На відміну від француза Фрідріх Август швидко приїхав до Польщі. Діючи за принципом французького короля Генріха IV Наваррського – «Париж вартий меси», курфюрст Саксонії (бастіону протестантизму в Європі) прийняв католицизм, що позитивно відобразилось на сприйнятті поляками його як майбутнього короля.

Отже, незважаючи на те, що Московське царство не висловлювало відкритої підтримки Фрідріху Августу, останній здобув відчутну під-

тримку шляхти саме завдяки дипломатичному втручання Петра I. Окремі дослідники, як, наприклад, український історик Степан Томашівський, вважають, що Московія під час виборів дотримувалась позиції нейтралітету [25, с. 194–195], однак послання грамоти із прямою загрозою війни навряд чи можна розцінювати як нейтральну позицію. Ба більше, про обрання короля «нашої, а не французької сторони» писав цар у листі до Вініуса [19, с. 181], а дипломати самодержця намагались обмежити підтримку кандидатури де Конті сусідніми державами [21, с. 5].

Важливим завданням Петро I вважав перекриття Данією морського проходу для французької ескадри [19, с. 184]. Російський дореволюційний історик Георгій Форстен в одній з своїх робіт показав, що датські посли у Москві користувалися надзвичайною, як для іноземців, довірою царя та вищого державного чиновництва. Тому Петро I був дуже здивований тим, що французькі кораблі, які везли десант та принца де Конті, без перешкод проплили через Зунд [29]. Профранцузька орієнтація датського двору призвела до різкого, хоча й не тривалого, погіршення московсько-датських відносин, що спричинило відмову Великого посольства відвідати Копенгаген.

Цікавим фактом є те, що цар допомогу в боротьбі з прихильниками де Конті намагався отримати ще й від Швеції. Підтримка цієї могутньої держави могла значно полегшити завдання московській дипломатії. Петро I навіть запропонував Карлу XII союз спрямований проти французьких інтриг у Речі Посполитій. Натомість у Стокгольмі вирішили дотримуватись нейтралітету [10, с. 205].

У липні 1697 р. представники Фрідріха Августа розпочали з московським резидентом у Варшаві переговори щодо воєнного втручання Москви для підтримки партії курфюрста. Петро I розглядав можливість введення військ, однак вимагав офіційного звернення із цією пропозицією від сейму та сенату [18, с. 938–942]. Прихильники курфюрста явно перевищували можливу небезпеку французького вторгнення. Відправлений для підтримки прибічників де Конті десант після невдалого натиску на Гданськ повернувся до Франції [19, с. 191–193, 203–204].

Профранцузька партія не створила необхідних умов для вдалого вторгнення. Без збройної та матеріальної підтримки Версалю вона поступово втрачала прихильників, а партія курфюрста стала провідною силою у шляхетській республіці. 15 вересня 1697 р. відбулась коронація Фрідріха Августа, як короля Речі Посполитої

Августа II. Отже, працюючи проти французького кандидата, московська дипломатія допомогла курфюрсту Саксонії посісти польський престол.

Перша зустріч московського царя та нового польського короля відбулась у містечку Рава-Руська (сучасна Львівщина) 31 липня 1698 р. Впродовж трьох днів монархи проводили військові огляди та застільні бесіди. Двадцятивосьмирічний Август II та двадцятишестирічний Петро I досить швидко знайшли спільну мову. Король обіцяв виконувати попередньо укладені московсько-польські договори та допомагати царю в боротьбі з турками. Разом з тим монархи обговорювали можливість спільної війни проти Швеції [17, с. 82].

Однак обіцянки Августа II не гарантували відповідну позицію Речі Посполитої. На Карловицькому конгресі (жовтень 1698 – січень 1699 рр.) та під час московсько-турецьких переговорів у Стамбулі (листопад 1699 – липень 1700 рр.) поведінка польських послів була явно ворожою щодо Московії. Окремі польські дипломати відкрито виражали незадоволення своїм монархом. З огляду на це Август II приховував зміст його домовленостей з царем від своїх нових підданих, тому у Північний союз він вступив не як король Речі Посполитої, а як курфюрст Саксонії, який в подальшому обіцяв долучити шляхетську республіку до антишведської коаліції [15, с. 132, 144–145].

Висновки. Отже, польське питання у зовнішній політиці Петра I наприкінці XVII ст. визначалось намаганням зберегти союзницькі відносини

з Річчю Посполитою на основі польсько-московського Вічного миру 1686 р. – політичної бази участі Московського царства у війні держав Священної ліги проти Османської імперії та її васалів. Союзна Варшава стала необхідною умовою збереження зміцненого міжнародного становища Москви та невід’ємною складовою її зовнішньополітичних інтересів.

Загроза виходу Речі Посполитої з Священної ліги та можливого перегляду умов Вічного миру 1686 р. у випадку обрання на польський престол родича французького монарха принца де Конті зумовила неабияку увагу царя до боротьби за польську корону. Петро I боявся втручання у цей процес сусідніх держав (передусім Швеції), тому довгий час лише спостерігав за процесом виборів. Проте, напередодні елекційного сейму цар відправив примасу та сейму грамоту, в якій застерігав від обрання де Конті, що розцінювалося б Москвою, як порушення Вічного миру та могло призвести до нового московсько-польського збройного протистояння. З цією погрозою у боротьбу за польський престол вступив курфюрст Саксонії Фрідріх Август, який завдяки дипломатичному втручання Петра I зумів стати королем Речі Посполитої. Новий монарх обіцяв виконувати чинні домовленості Варшави з Москвою та в подальшому став союзником Московського царства. Отже, такий результат виборів у Польщі можна розцінювати як один із перших дипломатичних успіхів молодого правителя Російської держави.

Список літератури:

1. Бантыш-Каменский Н.Н. Обзор внешних связей России : в 4 ч. Москва : Тип. Э. Лисснера и Ю. Романа, Воздвиженка, Крестовоздвиж. пер., д. Лисснера, 1894. Ч. 1. Австрия, Англия, Венгрия, Голландия, Дания, Испания. 304 с.
2. Блюш Ф. Людовик XIV. Москва : Ладомир, 1998. 818 с.
3. Богословский М.М. Петр I. Материалы для биографии : в 5 т. Москва : Центрполиграф, 2007. Т. 2. 703 с.
4. Борисов Ю.В. Дипломатия Людовика XIV. Москва : Международные отношения, 1991. 381 с.
5. Вандич П. Ціна свободи. Історія Центрально-Східної Європи від Середньовіччя до сьогодення. Київ : Критика, 2004. 463 с.
6. Возгрин В.Е. Россия и европейские страны в годы Северной войны. Ленинград : Наука, 1986. 296 с.
7. Григорьев Б.Н. Карл XII, или Пять пуль для короля. Москва : Молодая гвардия, 2006. 550 с.
8. Заруба В.М. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII століття. Дніпропетровськ : ПП Ліра ЛТД, 2003. 464 с.
9. Ивонин Ю.Е., Ивонина Л.И. Властители судеб Европы: императоры, короли, министры XVII–XVIII вв. Смоленск : Русич, 2004. 464 с.
10. Королюк В.Д. Избрание Августа II на польский престол и русская дипломатия. *Ученые записки института славяноведения*. Москва : Изд-во. Академии наук СССР, 1951 Т. III. С. 176–219.
11. Кочегаров К.А. Речь Посполитая и Россия в 1680–1686 годах: Заключение договора о Вечном мире. Москва : Индрик, 2008. 504 с.
12. Масси Р. Петр Великий : в 3 т. Смоленск : Русич, 1996. Т. 1. 464 с.
13. Масси Р. Петр Великий : в 3 т. Смоленск : Русич, 1996. Т. 2. 456 с.

14. Медяков А.С. История международных отношений в Новое время. Москва, 2007. 463 с.
15. Молчанов Н.Н. Дипломатия Петра Великого. Москва : Международные отношения, 1984. 440 с.
16. Каптерев Н.Ф. Сношения иерусалимского патриарха Досифея с русским правительством. Москва, 1891. 455 с.
17. Павленко Н.И. Петр Великий. Москва : Мысль, 1990. 591 с.
18. Памятники дипломатических сношений с Римскою Империею : в 10 т. Санкт-Петербург : Тип. II Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1867. Т. VIII. С 1686 по 1699 год. 799 с.
19. Письма и бумаги императора Петра Великого : в 13 т. Санкт-Петербург : Государственная типография, 1887. Т. 1 (1688–1701). 996 с.
20. Полное собрание законов Российской Империи повелением государя императора Николая Павловича составленное. Т. 2. 1676–1688. Санкт-Петербург, 1830. 1072 с.
21. Сборник Русского Исторического Общества : в 148 т. Санкт-Петербург : Тип. Имп. Акад. наук, 1877. Т. XX. 584 с.
22. Соловьев С.М. История России с древнейших времен : в 6 кн. Санкт-Петербург : Общественная польза, 1851–1879. Кн. 3. 1580 с.
23. Богданов А.П. Царевна Софья и Петр. Драма Софии. Москва : Вече, 2008. 352 с.
24. Томашівський С.Т. Угорщина і Польща на початку XVIII в. Львів, 1909. 166 с.
25. Томашівський С.Т. Листи Петра Великого до А.М. Сінявського. *Записки НТШ*. Львів, 1909. Т. 92. С. 194–238.
26. Устрялов Н.Г. История царствования Петра Великого : в 8 т. Санкт-Петербург : Тип. II-го Отделения Собств. Его Имп. Вел. Канцелярии, 1858. Т. 3. 662 с.
27. Фененко А.В. История международных отношений: 1648–1945. Москва : «Аспект-Пресс», 2018. 784 с.
28. Форстен Г.В. Бранденбург и Москва 1688–1700 г. *Журнал Министерства народного просвещения*. Санкт-Петербург : Сенатская тип. 1905. Ноябрь. С. 61–87.
29. Форстен Г.В. Датские дипломаты при московском дворе во второй половине XVII века. *Журнал Министерства народного просвещения*. Санкт-Петербург : Сенатская тип., 1904. Ч. CCCLV. С. 116–374.
30. Шамін С.М. Формирование внешнеполитических представлений Петра I и выписки из курантов 1690–1693 гг. *Российская история*. Москва : «Наука», 2012. № 4. С. 111–120.

Kovaliuk R.T. POLISH QUESTION IN PETER THE GREAT'S FOREIGN POLICY AT THE END OF 17TH CENTURY

This article examines the foreign policy of Peter the Great towards the Polish-Lithuanian Commonwealth at the end of 17th century as a part of the complex of Russian foreign interests. The influence of Polish-Russian relationships onto international status of Moscovia is revealed. The main attention is drawn, in particular, to the problem of electing a king of the szlachta democracy after the death of John III Sobieski as this situation lasted for almost 2 years (1696–1697) and became the longest period without a king in the history of the Polish-Lithuanian Commonwealth.

The monarch elections in the Polish-Lithuanian Commonwealth triggered dynasty ambitions in many European houses. Louis XIV, King of France, attempted to use election to his own geopolitical advantage by helping his relative François Louis de Bourbon, Prince de Conti, to ascend the Polish throne. With a favorable geographical location in the rear of the Austrian Habsburg monarchy, the Polish-Lithuanian Commonwealth also bordered on Hungary, the “Achilles’ heel” of Vienna. In addition, its lands were a convenient springboard for an attack on Prussia and Swedish possessions in the Baltics. The author analysed Russian tsar’s attitude to possible coronation of the French candidate, who under great financial support of Versailles had all chances to reign the Polish-Lithuanian Commonwealth. Particular attention is paid to the reaction of Peter I to the information about the intentions of the Swedish King Charles XI to put his son on the Polish throne. Moreover, the behavior of tsar’s diplomacy towards other candidates was overviewed, as well as its influence on the meeting of election sejm.

In the article it is also considered the process of establishing first diplomatic contacts between Peter the Great and Augustus II the Strong, new King of the Polish-Lithuanian Commonwealth and simultaneously Elector of Saxony.

Key words: *Treaty of Perpetual Peace (1686), Peter the Great, sejm, election, the Polish-Lithuanian Commonwealth, Prince de Conti.*

Лизень Є.В.

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

МІСІЯ С. ДЕЛЬВІГА ТА УМОВА ПРИПИНЕННЯ ВІЙСЬКОВИХ ДІЙ ІЗ ПОЛЬЩЕЮ

У статті розкрито причини, що спонукали Головного отамана УНР Симона Петлюру відрядити до окупованого поляками Львова місію, під загальним керівництвом генерала Сергія Дельвіга та провести переговори в справі тимчасового припинення військових дій між УНР і Польщею. Адже, на думку С. Петлюри, такий дипломатичний хід дозволив би позбутися на деякий час одного з супротивників, та сконцентрувати всі наявні сили у боротьбі з більшовиками.

Доведено, що сформована Директорією місія на чолі з С. Дельвігом, повинна була визначити з польською стороною напрямок проходження демаркаційної лінії на польсько-українському фронті, а також провести переговори про тривалий мир та спільну боротьбу проти наступу більшовиків. Разом з тим, українська делегація мала обстоювати лінію Бартелемі, як демаркаційну. У випадку, коли цього не вдалося б досягти, С. Дельвіг повинен був домагатися лінії, що йшла б паралельно лінії пропонованій Ж. Бартелемі якомога менше на схід.

Розкрито хід засідань між українською та польською делегаціями, які проходили з 7 червня 1919 р. по 16 червня 1919 р. у Львові. Підкреслено, що в результаті зазначених переговорів була підписана контроресійна Умова припинення військових дій, яка не була підтримана політичними та військовими керівниками ЗОУНР, оскільки останні вважали, що будь-які домовленості з поляками ведуть до територіальних поступок УНР коштом Східної Галичини. Натомість для С. Петлюри Умова мала стати запорукою успіху у війні з більшовицькою Росією.

Установлено, що польська сторона пішла на підписання Угоди з делегацією УНР, під тиском небезпечної ситуації, що склалася в той час на Галицько-волинському фронті внаслідок розгортання Чортківської наступальної операції УГА. Саме ця обставина, примусила поляків підписати Угоду з українцями з чітко визначеною демаркаційною лінією.

Ключові слова: УНР, С. Дельвіг, Е. Родзевич, місія УНР, ЗОУНР, Польща, С. Петлюра, переговори.

Постановка проблеми. Діяльність місії УНР на чолі з генералом С. Дельвігом та підписана нею Умова припинення військових дій з Польщею, стали наслідком зовнішньополітичної орієнтації С. Петлюри у травні-червні 1919 р. Кінцевою метою переговорів, яку переслідував Головний отаман УНР, мала бути погоджена тимчасова демаркаційна лінія розмежування та спільна боротьба проти більшовицької Росії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зазначена проблема ще не стала предметом окремих досліджень як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників. Разом з тим, окремі напрацювання досліджуваної проблематики присутні в працях як українських так і польських істориків. В цьому контексті варто виділити роботи таких вчених, як: І. Дацківа, Р. Тимченка, О. Дедика, М. Стахіва та М. Клімецького. Водночас необхідно наголосити, що для дослідження окресленої проблематики є достатня джерельна база, опубліковані документи та історична періодика.

Постановка завдання. З огляду на наведене автор поставив за мету комплексно дослідити діяльність місії УНР під головуванням С. Дельвіга та підписану ним Умову про припинення військових дій з Польщею.

Виклад основного матеріалу дослідження. Тоді, коли Є. Петрушевич та військове керівництво УГА роздумували над подальшими планами боротьби з польським агресором, Головний отаман С. Петлюра та уряд УНР вирішили за будь-яку ціну укласти перемир'я з Польщею. Він за посередництва Польщі намагався порозумітися з Антантою й таким чином забезпечити підтримку західних держав у боротьбі з більшовицькою загрозою. З цієї метою було вирішено відправити до Львова місію на чолі з С. Дельвігом.

Ще 31 травня 1919 р. С. Петлюра надіслав до NDWP (Начальна команда військ польських) телеграму, в якій зазначив, що надає військовій делегації УНР на чолі з генералом С. Дельвігом повноваження про підписання умови припинення

бойових дій з польською стороною [16, р. 167]. На вихідному етапі переговорів мала бути погоджена між сторонами військова демаркаційна лінія, після чого мали відбутись політичні консультації щодо тривалого миру і спільної боротьби проти «більшовицького і білого імперіалізму Росії». Така делегація головного штабу Дієвої армії за ухвалою уряду УНР була вислана з Тернополя, де тоді перебувало все керівництво Директорії, а саме вранці 1 червня 1919 р.

Попередньо керівництво Директорії запропонувало галичанам приєднатися до прийдешніх переговорів. РДС ЗОУНР (Рада державних секретарів ЗОУНР), добре розуміючи, що будь-яка угода з Польщею можлива тільки коштом Східної Галичини, відмовилася включити до складу делегації своїх представників [8, арк. 66.]. Та все ж група старшин УГА на чолі з полковником Костем Слюсарчуком приєдналася до неї як військові експерти і спостерігачі. Присутній на засіданні політичного проводу ЗОУНР Осип Назарук занотував виразне застереження уряду: «Ні Наддніпрянська делегація, ні експерти не мають повноважень укладати договір з Поляками від імені Галичини» [7, арк. 32–32 зв.].

Місія генерала С. Дельвіга відбула з Тернополя 1 червня 1919 р., а вже в дорозі зустріла подальший польський наступ на Схід, а на наступний день Тернопіль був у руках ворога. Українська делегація приїхала до Львова 2 червня 1919 р. після обіду, та поселилася в готелі «Краків». Сюди українці приїхали автомобілем у супроводі двох польських офіцерів жандармерії [9, с. 1]. Ранком 3 червня 1919 р. українська місія була прийнята генералом В. Івашкевичем та повідомлена про те, що для проведення перемовин з Варшави буде направлена польська дипломатична делегація [12, с. 3]. Варто зазначити, що в складі місії УНР були тільки військові та жодного політичного представника. Це наводить на думку, що завданням місії було не підписання тривалого перемир'я, а тільки узгодження тимчасово припинення військових дій між поляками та українцями.

Місія С. Дельвіга повинна була спершу наполягати на демаркаційній лінії Бартелемі як умові українсько-польського перемир'я, проте у найгіршому разі укласти договір на умовах демаркаційної лінії по р. Золота Липа, тим самим забезпечивши хоча б якусь, нехай і дуже незначну базу для прогнозованої західноукраїнської боротьби з більшовиками [3, с. 302]. Приїзд української миротворчої делегації вселив ще

більшу впевненість польського керівництва в перемозі. В інтерв'ю впливовому паризькому виданню прем'єр І. Падеревський заявив, «що Польща готова до справедливого миру з українцями на підставі взаємної автономії, а уряд в свою чергу визнає можливим порозуміння з С. Петлюрою» [10, с. 1]. Варто зазначити, що тут вона була штучно ізольована і не мала жодного зв'язку з керівництвом УНР, відповідно не могла отримувати оперативної інформації з фронту та стратегічних змін, які відбувались в цей час.

Тим часом битвою за Тернопіль завершився напружений етап боротьби за стратегічну ініціативу під час Чортківської офензиви УГА. Задіявши всі наявні резерви, польське командування Галицько-Волинського фронту тричі – над р. Стрипою, під Тереховою та під Тернополем – намагалось контрударами вирвати її з рук УГА. Проте йому не вдалося ні переламати перебіг подій, відкинувши українців назад до Збруча, ні хоча б зупинити переможну Чортківську офензиву УГА. Попередній досвід підказував польському верховному командуванню ще один, неодноразово випробуваний спосіб запобігти кризі. Якщо б пощастило під будь-яким підтекстом домогтися тимчасового припинення бойових дій, дорожчий час було б виграно без зайвих зусиль. У середині червня 1919 р. для такої спроби склалися сприятливі обставини [1, с. 13].

NDWP отримавши рапорт (довідь) від генерала В. Івашкевича про приїзд до Львова делегації С. Петлюри з метою припинення воєнних дій між польськими та українськими військами та покласти край кровопролитній війні в Східній Галичині. Взявши до уваги його пропозиції щодо об'єднаного походу проти більшовиків, вирішила теж надіслати до Львова власну делегацію в складі: генерала Еугеніуша Родзевича, полковників Сулімирського та Обертинського, майора Марянського, капітана Розвадовського і полковника Бернацького. Дана делегація мала повноваження для перемовин щодо припинення воєнних дій, які не стосувалися питань територіальних чи політичних. В інструкції було вказано, що тільки після повного припинення військових дій можуть розпочатися переговори, метою яких мав бути тривалий мир [Гунчак, р. 167–169].

7 червня 1919 р. у Львові розпочалися безпосередні переговори про припинення вогню між відрядженою командуванням армії УНР місією генерала С. Дельвіга та уповноваженою NDWP делегацією на чолі з генералом Е. Родзевичем [13, с. 3]. Члени української делегації вияви-

лися відрізаними від зовнішнього світу та будь-якої інформації про реальне воєнне становище, адже їхній приїзд до Львова збігся з початком Чортківської офензиви, про яку українські учасники переговорів нічого не знали [3, с. 312].

Переговори проходили досить складно, бо залежно від ситуації на фронті змінювалися й вимоги поляків. Українська делегація відстоювала «лінію Бартелемі» й «взагалі намагалася виграти терен для Галицької армії та Уряду, застерігаючи інтереси Соборної України» [5, с. 214]. Натомість у надісланих з Варшави інструкції для польської делегації прозвучали зверхні та самовпевнені ноті: «...польське військо, постійно просуваючись на схід на фронті Залізці – Збараж – Скалат – Чортків – Золотий Потік – Незвисько, ніде не зустрічає жодних підрозділів регулярної української армії. Місцеве населення без різниці національності інформує, що далі на схід таких підрозділів також немає» [1, с. 36].

Щодо ходу засідань, то після взаємного знайомства обох делегацій, згодом українській стороні о 9 год. вечора 7 червня були вручені документи із засадничими пунктами інструкції NDWP, на основі яких повинні проводитись переговори, в справі припинення військових дій. Опісля голова польської делегації Е. Родзевич звернувся до української місії з питанням, чи відомо їм де на даний момент перебуває регулярна армія УНР, а вразі відсутності такої інформації запропонував делегувати двох членів своєї місії до Дієвої армії та з'ясувати її місцезнаходження. Відповідь мала бути надана протягом 56 годин від часу виїзду зі Львова У відповідь голова української делегації С. Дельвіг заявив, що не може мати такої інформації так як місія вже тиждень не контактує зі своїм штабом, а відповідь на пропозицію надасть наступного дня [16, р. 179]. Така поведінка поляків пояснювалася тим, що вони майже не сумнівалися у власній перемозі, а на адресу командувача Галицько-Волинського фронту полетіли привітання з усіх куточків Польщі.

8 червня українська сторона, як і заявляла напередодні, о 9:30 надала відповідь, що вони принципово згодні з умовами інструкції NDWP, а також на виїзд двох своїх членів (Антончука і Липка) до головної команди військ УНР з метою збору найновіших даних щодо дислокації їхньої армії. Між тим, українська делегація в особі С. Дельвіга зажадала від польської сторони стримання військових дій в Східній Галичині. Вже о 10:30 українські делегати отримали перепустки для пере-

тину фронту під Чортковом і о 13:00 в товаристві польського підпоручника Урбана покинули Львів в напрямку Золочева.

О 15:00 генерал С. Дельвіг офіційно повідомив польську делегацію про виїзд полковників П. Липка і Д. Антончука до штабу українських військ, після чого відповів на засадничі пункти умов, поставлених йому на попередньому засіданні польською делегацією. В цілому погодившись на всі умови, все ж він зажадав, щоб українське цивільне населення, яке перебуває на території Східної Галичини, зайнятій польськими військами, було звільнене згідно 13 пункту інструкції для польської делегації. Далі С. Дельвіг заявив, що докладно можна буде обговорювати умови припинення військових дій після повернення членів української делегації з лінії фронту. Опісля голова української делегації описав відому йому військову ситуацію на польсько-українському фронті на час від'їзду до Львова. Він зазначив, що в результаті польської атаки на Луцьк була розбита резервна армія УНР та зайнята поляками залізниця Броди – Тернопіль, що суттєво ускладнило боротьбу з більшовиками. У своїй доповіді С. Дельвіг наголосив, що С. Петлюра в недалекому минулому має надію налагодити відносини з отаманами Григор'євим та Зеленим, звільнити Київ та цілу Україну від більшовицького ярма. Але дана акція можлива тільки після того, коли тилова армія УНР більш не буде атакована поляками. У відповідь Е. Родзевич заявив, що просування польської армії на схід зумовлене можливою більшовицькою офензивою та погодився відкласти початок перемовин до приїзду двох українських членів місії [16, р. 180–181]. Варто зауважити, що польські дипломати під час своїх виступів ставилися прихильно до наддніпрянців і особливо вороже до УГА.

11 червня 1919 р. польська делегація отримала повідомлення про те, що УГА несподівано атакувала Чортків, внаслідок чого поляки понесли великі втрати та відійшли на лінію р. Стрипа. Того ж дня після полудня командування Галицько-Волинського фронту отримало депешу, що на протилежному березі Збруча польські війська не зустріли більшовиків, а навпаки зконтактували з відділами УНР. А 10 червня в Підволочиську, зайнятому поляками з'явився український полковник, який сповістив про те, що армії УНР віддано наказ уникати бойових дій з поляками.

12 червня 1919 р. Е. Родзевич попередив українську делегацію, оскільки термін даний двом українським делегатам сплив, то потрібно продовжувати переговори з тими, хто залишився

в Львові. Своєю чергою українці попросили надіслати телеграфічний запит до польських фронтових військ, чи українські делегати не перетинали фронт у зворотньому напрямку. Біля 16 год. прийшла відповідь про те, що двоє членів української делегації нещодавно попрямували в сторону Львова і просять про призначення засідання 13 червня на 10:00 [16, р. 182].

Вже 13 червня 1919 р. вранці полковник П. Липко, складаючи звіт, на початку пояснив спізнення тим, що українські делегати поїхали іншою дорогою, та полонкою їхнього автомобіля. Далі він окреслив лінію зіткнення польських та українських військ, яка проходила на той час від Колодна до Збруча й до Гусятина, де заходила на територію Східної Галичини. На якій знаходилась група військ УГА М. Омеляновича-Павленка, сконцентрувавшись в районі Скали та Борщова. Дана лінія становила глибокий тил українських військ для боротьби з більшовиками. Між Волочиськом та Гусятином знаходився один постерунок, а зв'язок з М. Омеляновичем-Павленком утримується через Проскурів і Кам'янець-Подільський, який знаходився також в руках українців. Що стосувалось відділів більшовиків, то в тих днях вони були відкинуті по цілому фронту на кілька кілометрів від р. Збруч [16, р. 183].

Зі свого боку поляки в особі майора Маряньського звертали увагу на те, що відходу українських військ з Східної Галичини бажає цивільне населення в незалежності від національності, причиною таких думок є грабунки та знущання вояками українських військ. Відповідаючи на польські закиди, полковник Д. Антончук зокрема зазначив, що українська армія є єдиною силою та підпорядковується наказам Головного отамана С. Петлюри, що стосується і армії М. Омеляновича-Павленка як складової частини армії УНР. Щодо грабунків українського та польського населення, то в українській стороні є підтвержені відомості, що цими ганебними речами займаються в першу чергу польські військові.

Під час подальших перемовин генерал Е. Родзевіч вперто наполягав на лінії розмежування по р. Збруч, вважаючи її майбутньою лінією оборони проти більшовиків. Натомість генерал С. Дельвіг обстоював потребу відбудови українсько-більшовицького фронту від р. Прип'ять через Олевськ – Кожець – Острог і далі до р. Дністер. Для цього УНР потребувала й частини Східної Галичини, а також залізниці Броди – Тернопіль. В зв'язку з цим він запропонував польській стороні демаркаційну лінію генерала Жозефа Бартелемі по річ-

ках Буг – Стрий. Що стосувалось Волині, то тут зі слів С. Дельвіга, українська влада повинна була отримати значні території для зміцнення тилу та проведення мобілізації українського населення до власної армії.

У відповідь Е. Родзевіч відзначив, що від часу, коли була задекларована демаркаційна лінія Бартелемі, пройшло чимало часу, польська армія стоїть на відстані 100 км на схід від неї, а тому її відведення неможливе. Полковник П. Липко уточнив, що пропонується українцями лінія розмежування є тимчасовою, а майбутнє вирішення сталого кордону між Польщею та Україною буде справою Мирної конференції. Не зважаючи на намагання української делегації, Е. Родзевіч вперто відстоював лінію по р. Збруч. В свою чергу П. Липко нагадав, що все ж таки частина Східної Галичини перебуває в руках УГА, на що польській делегації потрібно звернути увагу. Йдучи в дипломатичну атаку Е. Родзевіч поцікавився, чи відомо українській делегації, що вже кілька днів М. Омелянович-Павленко веде енергійну офензиву супроти польських військ, а не проти більшовиків. У відповідь С. Дельвіг зауважив, що українські війська після втрати Луцька в результаті повномасштабного польського наступу уникають будь-яких контактів з поляками. А М. Омелянович-Павленко, з його слів, розпочав наступ без наказу С. Петлюри, водночас наголошуючи, що «група Павленка наразі залишити Галичину не може» [16, с. 184–185].

Поляки під час переговорів прихильно ставились до Наддніпрянщини, а всю вину за свою війну проти України звалювала на «галицький націоналізм». Польські дипломати всіляко відтягували питання укладання перемир'я з представниками УНР, оскільки хотіли дочекатися в'яснення ситуації на польсько-українському фронті в напрямку Збруча, а з іншої сторони очікували повідомлень з дипломатичного фронту в Парижі. Поляки то не могли зібратись у повному складі, то очікували інструкцій з Варшави. Коли ж зрештою розпочались регулярні засідання делегації, тоді польська сторона висунула такі умови: демаркаційна лінія між Польщею і Україною має проходити по річці Збруч та українська місія має зрестися претензій щодо Галичини на користь Польщі. На такі польські вимоги С. Дельвіг відповів, що «його делегація не може взагалі переговорювати далі, бо не має на це уповноважень» [4, с. 94].

Тоді член польської делегації Т. Розвадовський зауважив, що дипломатичний представник УНР у Варшаві є іншої думки щодо цих польських вимог. На це генерал С. Дельвіг слушно заува-

жив, що коли насправді є у Варшаві такий представник, то українська місія бажає з ним зустрітись. Спершу польські дипломати не хотіли цієї зустрічі, але під категоричним натиском С. Дельвіг вони змушені були погодитись на це і заявили, що згаданого представника УНР направлять до Львова. Тут треба зауважити, що місія С. Дельвіга при відбутті з Тернополя інформувалась міністром закордонних справ УНР Андрієм Лівичим, який попереджав про можливе перебування у Варшаві дипломатичного представника УНР Б. Курдиновського, призначеного попереднім міністром К. Мацієвичем, зв'язку з чим, його повноваження анульовані.

Невдовзі на одному зі спільних засідань обох делегацій з'явився згадуваний Б. Курдиновський, якого Т. Розвадовський представив, як «дипломатичного представника УНРеспубліки у Польщі, полк. Курдиновського». Який зачитав членам української місії свої повноваження, підписані попереднім міністром зовнішніх справ УНР, К. Мацієвичем. Після чого Б. Курдиновський став переконувати, що Україна змушена робити Польщі значні поступки, бо «без допомоги Польщі УНР не може сама вибороти собі самостійности». Також він доводив, що українська делегація повинна погодитися без вагань на всі польські вимоги, навіть політичного характеру. Зважаючи на категоричну заяву міністра А. Лівичького, українська делегація відмовилася визнавати Б. Курдиновського діючим дипломатом УНР і висловила протест проти того, щоб він і надалі брав участь у засіданнях делегацій. З цим польська сторона погодилась і Б. Курдиновський більше на засіданнях не з'являвся, виїхавши назад до Варшави [4, с. 95–96].

Розуміючи, що галичани не погодяться з такими умовами, начальник польського генерального штабу полковник С. Галлер так інструктував членів власної делегації: «Для Верховного командування немає значення, чи генерал Омелянович-Павленко визнає дії делегатів Петлюри. З одного боку, Верховне командування прагне мати вільні руки щодо цього генерала та його наступальної акції, з іншого – бажає забезпечити стосунки з Петлюрою» [Гунчак, р. 198–199]. Відповідно, 13 червня 1919 р. українську сторону поінформували, що «на випадок недотримання умов угоди загонами українського війська, які перебувають на території Східної Галичини, польське верховне командування залишає за собою право застосувати до них такі санкції, які вважатиме необхідними, не порушуючи, водночас, умови про припинення бойових дій із формуваннями, які перебувають на

лівому березі Збруча (якщо ці останні зберігатимуть нейтралітет)» [16, р. 174–175]. Та все ж було видно, що поляки стали побоюватись щораз сильнішого поступу Чортківської офензиви УГА, а разом з тим вони не знали, що І. Падеревський та його опікун Ж. Клемансо виторгують в Парижі на Мирній конференції. Тому в кінці-кінців запропонували українській делегації лінію розмежування дещо на Захід від Збруча сподіваючись, що місія С. Дельвіга її прийме [4, с. 96].

На спільному засіданні 13 червня С. Дельвіг заявив, що «доказом неофіційного припинення бойових дій між поляками та українцями є наказ уникати прямих сутичок з поляками. А атаку М. Омеляновича-Павленка можна рахувати локальним непорозумінням, але в жодному разі не з прямого наказу С. Петлюри. Українська делегація надіється на встановлення лінії розмежування, та спільну боротьбу проти більшовиків, а в найближчому часі на тривале перемир'я між Польщею та Україною». На цьому ж засіданні голова української делегації поскаржився на брак інформації з головного штабу армії УНР та попросив зв'язку з Волочиськом, щоб в першу чергу запобігти офензиви УГА.

Взявши слово, Е. Родзевіч повідомив українських делегатів, що він не має повноважень для встановлення зв'язку з головною командою УНР, так як мусить отримати для таких дій інструкцію від NDWP. Тоді генерал С. Дельвіг запитав, чи NDWP має щирий намір боротися проти більшовиків? Стримати воєнні кроки на Галицькому фронті та зажадав письмового зобов'язання в цій справі. На це генерал Е. Родзевіч відповів, польська армія вже тривалий час веде боротьбу з більшовиками, що є найкращим доводом ширості намірів NDWP. Також із цією метою налагоджено контакт з Румунією в Східній Галичині. Поляки в свою чергу стримали свої воєнні кроки, але генерал М. Омелянович-Павленко розпочав воєнну акцію. С. Дельвіг поцікавився, чи після припинення бойових дій поляки закриють ті відтинки фронту проти більшовиків, де відсутні українські війська від Прип'яті до Дністра, та чи забезпечать поляки тил для української армії за рахунок частини територій Волині та Східної Галичини, які в даний час займають польські війська. Також українці сподівались на повернення частини залізничного парку втраченого ними на лінії Тернопіль – Броди. У відповідь Е. Родзевіч зазначив, що поки що польська делегація не отримала повноважень проводити перемовини у справі припинення воєнних дій з Варшави, але готова вести діалог в цьому напрямку [16, р. 185–186].

14 червня 1919 р. в 20:30 польська делегація отримала відповідні інструкції офіційно вести перемовини в справі припинення бойових дій з УНР. 15 червня 1919 р. втрата Тернополя і вимушений відступ Галицько-Волинського фронту різко змінили позицію Варшави. Її бажання мати вільні руки стосовно УГА раптово випарувалося. Зараз польські представники наполегливо вимагали письмового підтвердження, що М. Омелянович-Павленко підпорядковується наказам С. Петлюри та щоб йому звеліли негайно припинити наступ [16, р. 177]. Цього ж дня, об 11:00, Маряньський зачитав деякі пункти інструкції NDWP щодо припинення військових дій, в свою чергу С. Дельвіг зауважив, що членам його делегації потрібний час, щоб відредагувати відповідь на зазначені польською стороною умови.

Вже о 17:00 С. Дельвіг виклав основні тези відповіді української сторони, в яких, зокрема, йшлося про те, що: а) армія УГА є частиною Дієвої армії УНР; б) Головна команда УНР не має наміру воювати з поляками, а хоче об'єднатись з ними в спільній боротьбі проти більшовиків; в) М. Омелянович-Павленко повністю підлягає наказам Головного отамана С. Петлюри; г) щодо вимоги NDWP про стримання воєнних дій з боку УГА, то таку саму вимогу ставить українська делегація до польських агресивних дій; д) українські делегати пропонують встановити польсько-українську лінію розмежування на ділянці фронту, на якій знаходились польські та українські війська 1 червня 1919 р. о 16:00; е) для українських військ в незалежності від національності, кожен більшовик Росії є узурпатор, а більшовик-українець вважається зрадником; є) українська делегація в загальному погоджується з умова запропонованими польською стороною [16, р. 187–188].

Зі свого боку польська сторона вперто домагалася письмових зобов'язань від української делегації щодо справжніх відносин між генералом М. Омеляновичем-Павленком і С. Петлюрою та стримання військових дій проти поляків. Щодо демаркаційної лінії, то про неї польська делегація готова говорити після припинення будь-яких військових дій з обох сторін конфлікту. Зі свого боку С. Дельвіг знову поскаржився на брак інформації з головної команди Дієвої армії УНР, тому не може надати ствердних відомостей про військову акцію відділів Омеляновича-Павленка. Генерал Е. Родзевич під час дискусії поцікавився, чи відомо українській делегації про роль в якій нещодавно виступив генерал О. Греков в УГА. Полковник армії УНР П. Липко ствердно заявив, що О. Гре-

ков є головнокомандувач УГА, а М. Омелянович-Павленко йому безпосередньо підпорядковується. Український офіцер наголосив, що поляки, все ж, не дотримались попередніх домовленостей про обопільні ненапади і 14 червня 1919 р. зайняли Підволочиськ. На це Е. Родзевич відповів, поляки шукаючи контакту з українськими військами і виконуючи наказ NDWP дійти до р. Збруч, одразу після зайняття Підволочиська припинили своє просування на схід. Також ці дії були обумовлені безпековими заходами на території Східної Галичини, де населення наражалося на грабунки та знущання зі сторони дезертирів української армії. Для забезпечення захисту цивільного населення від нападу більшовиків потрібна регулярна армія і саме цю функцію намагалося виконувати польське військо [16, р. 189].

С. Дельвіг наполегливо доводив представникам польської делегації, що армія УНР залишила зазначені території, щоб уникнути військового контакту з поляками. Що ж стосується решти територій, то армія УНР була здатна забезпечити спокій і безпеку її мешканців. Зі слів Е. Родзевича полковник Д. Антончук зробив висновок, що поляки свідомо проводили офензиву до Збруча, не шукаючи будь-якого порозуміння з УНР. Полковник П. Липко підтверджуючи слова Д. Антончука повідомив, що, виїхавши з Тернополя до Підволочиська о 6.30 12 червня, не зустрів по дорозі жодного польського жовніра, натомість Підволочиськ на той час був у руках української армії, що міг підтвердити підпоручник польської армії Урбан, який супроводжував українських офіцерів до Підволочиська. Зі свого боку капітан польської армії Т. Розвадовський виправдовувався, що просування польських військ на схід супроводжувалось браком інформації про ситуацію в тому регіоні та внаслідок несподіваної атаки більшовиків, а в часі даного просування поляки не зустрічали жодних українських військ.

Генерал С. Дельвіг запевнив польську делегацію, що українці іменем головної команди військ УНР зобов'язуються швидко встановити порядок і адміністрацію територій, які займе українська армія. Е. Родзевич поцікавився в який спосіб українська сторона стримуватиме воєнні кроки щодо поляків. Щодо цього С. Дельвіг зазначив, що після отримання умов зі сторони поляків в цій місцевості керівництво армії УНР віддасть наказ про припинення військових дій, після чого відійде на домовлену попередньо лінію розмежування. Зі свого боку Е. Родзевич неухильно вимагав письмового зобов'язання зі сторони М. Омелянович-

Павленка щодо виконання наказів головного отамана УНР С. Петлюри. Це застереження поляків було зумовлене їхньою недовірою в питанні того, чи виконає М. Омелянович-Павленко умову припинення бойових дій, яка можливо буде підписана між поляками та українцями. Генерал С. Дельвіг запропонував, щоби припинення військових дій для можливості проведення подальших переговорів наступило одночасно з обох сторін конфлікту та одразу після встановлення тимчасової лінії розмежування. Е. Родзевіч пообіцяв дати ствердну наступного дня [16, р. 190–191].

Добре проінформована про зміни на фронті польська сторона двома руками вхопилася за пропозицію С. Дельвіга. Одночасно отримавши інформацію з галицького фронту про те, що галичани розбили п'ять польських дивізіонів вже майже на лінії Броди – Золота Липа, польська делегація погодилась на укладання умови про припинення вогню [3, с. 312].

16 червня 1919 р. після попередньої конференції Е. Родзевіча з С. Галлером, голова польської делегації представив на засіданні о 14:00 Умову припинення бойових дій (надалі Умова) українським делегатам. Згідно з якою, всі військові відділи обох сторін конфлікту відходять на лінію фронту, яка була станом на 1 червня 1919 р., а після дотримання всіх пунктів Умови, переговори про встановлення тривалого військового перемир'я перенесуть до Варшави. Українська делегація після узгодження деяких пунктів прийняла Умову запропоновану поляками, яка була підписана обома делегаціями о 23:30 [16, р. 191], а наступного дня її копію було направлено до Парижа.

Такий вибір С. Дельвіга пояснюється штучно створеною інформаційною ізоляцією, внаслідок якої українська делегація не мала змоги регулярно отримувати вказівки командування та звістки про події на фронтах [7, арк. 33]. У розпорядженні С. Дельвіга була тільки інформація, отримана членами його делегації в штабі Дісвої армії УНР ввечері 9 червня. На той час зв'язку з УГА у наддніпрянців не було [16, р. 180–182]. Не знаючи масштабу змін, викликаних Чортківською офензивою, генерал С. Дельвіг гадав, що на 15 червня позиції УГА знаходяться значно ближче до Збруча, ніж обрана ним лінія.

Інформація про підписання польсько-української Умови одразу з'явилася на шпальтах львівських газет, зокрема в повідомленні єврейського часопису «Chwila» читаємо, що «згідно з якою 21 червня 1919 р. о 6 год. ранку припиняються будь які бойові дії на польсько-українському

фронті. А після виконання всіх вимог умови, між поляками та українцями мають розпочатися переговори про перемир'я у Варшаві» [11, s. 1]. Тимчасова лінія розмежування військ мала проходити від Збруча північним берегом Дністра аж до східного берега ріки Золотої Липи. Далше на північ лінія проходила по східному березі Золотої Липи, але на південь від Бережан змішувалась на схід, залишаючи в польських руках залізничну станцію і місто Бережани. Далі вона проходила на схід від Тернополя так, що місто і значна прилегла територія відходили до Польщі. Відтак лінія Дельвіга мала звернути на північ в сторону джерел р. Стрипи і пролягати далі на північ до старого австро-російського кордону [4, с. 96].

Дана умова з погляду поляків мала підштовхнути керівників ЗОУНР до добровільного припинення боротьби. Це була справді хитромудра умова з боку поляків, тому що вона забезпечувала для них велику концентрацію військ у Тернополі і з огляду на те, що всі лінії оборони на східногалицькому Поділлі пролягали з півночі на південь, поляки могли будь-якої миті потужним ударом із Тернополя на Південь на протязі кількох днів знищити УГА [3, с. 313].

17 червня 1919 р. два члени української делегації залишили Львів о 7 год. ранку і виїхали в товаристві польського підпоручника Урбана до штабу військ УНР С. Петлюри, щоб передати текст підписаної Умови, вже о 12:40 вони перетнули лінію польських позицій під Зборовим [16, р. 191]. 22 червня «Gazeta Lwowska» повідомила, від командуючого УГА О. Греков надійшов лист, в якому йшлося про те, що НК УГА не погоджується на жодне припинення бойових дій, так як вона не наділяла нікого повноваженнями про такі дії. Далі в статті йшлося, що у поляків виникає питання про легітимність переговорників УНР в Львові, які запевняли, нібито УГА підлягає їхнім наказам. Репрезентанти коаліції Антанти повинні дізнатися про факт недотримання українцями умов перемир'я. А заодно весь світ має зрозуміти, чого варті мирні перемовини з українцями [14, s. 5].

24 червня 1919 р. був оприлюднений офіційний комунікат Варшавського генерального штабу від 21 червня в якому вказувалось, що командуючий УГА О. Греков повідомив польську сторону про невизнання Умови, підписаної між делегатами С. Петлюри та поляками, а отже, припинення бойових дій з ініціативи українців зірване [15, s. 1]. З вищесказаного можна зробити висновок, що польсько-українській Умові, підписаній С. Дельвігом та Е. Родзевічем 21 червня 1919 р., не суди-

лося бути реалізованою через Чортківський наступ УГА, але поляки, використовуючи її та посилаючись на неї, апелювали проти «протиправного» поведіння УГА.

Для ЗОУНР тимчасове припинення бойових дій означало провал узгодженого 13 червня 1919 р. вищим політичним і військовим керівництвом плану подальшої визвольної боротьби. Ратифікація підписаної генералом Дельвігом Умови означало б для галичан добровільне самогубство, а для наддніпрянців – свідому зраду. Вмотивовану і вичерпну відмову польське командування отримало листом, датованим 19 червня 1919 р.: «Довідавшись від заступників отамана Петлюри, що у Львові проходять переговори про припинення військових дій з Польщею. НК УГА інформує, що ніхто не був уповноважений укладати таку умову від імені Західної Облaсті УНР. Проте ми користуємося цією нагодою, щоби знову повторити, що ми завжди готові припинити війну про Польщі, підкоритися справедливому третейському суду Антанти та під її директивами долучити всі наші сили до загальної боротьби з більшовиками. Однак погодитися на якесь тимчасове припинення вогню ми не можемо» [2, с. 455–456].

Припинення польсько-української війни обіцяло С. Петлюрі як негайну допомогу УГА у боротьбі з більшовиками, так і бажану підтримку з боку Польщі й Антанти. На заваді стояла тільки непримиренна позиція керівників ЗОУНР, які аж ніяк не хотіли добровільно зректися власної території [1, с. 17].

Та все ж у боротьбі примітивного розрахунку зі здоровим глуздом перемиг останній. Не змінюючи офіційного ставлення до Диктатури, голова Ради народних міністрів Борис Мартос та виконувач обов'язків міністра закордонних справ Андрій

Лівицький 21 червня 1919 р. інформували генерала О. Грекова, що Головний отаман у згоді з урядом УНР «не вважає за можливе затвердити підписану 16 червня 1919 р. Умову про припинення військових дій» [6, арк. 81]. Варто зауважити, що відмовившись від ратифікації підписаної С. Дельвігом Угоди, С. Петлюри та його міністри, все ж, ніяк не могли забути відмови уряду ЗОУНР в її легітимізації. Жертвою цієї «політики» стала справа передачі УГА австрійських набоїв під час переможної Чортківської офензиви.

Висновки. Отже, С. Петлюрі не вдалося втілити в життя свій задум, за допомогою підписання Умови налагодити зносини із Польщею, так як керівники ЗОУНР не бажали будь-якого перемир'я з поляками, вважаючи їх головним своїм ворогом. У вище викладений період визвольної війни ЗОУНР та УНР, українці не зуміли створити єдину соборну збройну силу й виробити одну визвольну стратегію. А проведений аналіз спроб польсько-українських домовленостей про припинення війни свідчить, що вони не могли привести до широкомасштабних переговорів, які визнали б існування УНР та ЗОУНР, чого добивався український народ на своїх етнографічних землях. Польська сторона виходила з того, що Східна Галичина – інтегральна частина Польської держави і йшла на переговори тільки в критичні для неї моменти з метою, щоб виграти час і отримати військову допомогу за сприянням Антанти. Тож здобувши власну незалежність польський політичний та військовий провід за допомогою Антанти відмовив у такому ж праві українському народу. А Паризька мирна конференція своїм доленосним рішенням від 25 червня 1919 р. вирішила галицьке питання на користь Польщі, що робило подальшу збройну боротьбу УГА безглуздою.

Список літератури:

1. Дедик О. Чортківська офензива. Частина II. Львів : Астролябія, 2015. 192 с.
2. Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Документи і матеріали : у 5-ти т. Т. 4. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2008. 886 с.
3. Кучабський В. Західна Україна у боротьбі з Польщею та більшовизмом у 1918–1923 роках. Львів : Дослідно-видавничий центр Наукового товариства ім. Шевченка, 2005. 448 с.
4. Стахів М. Західна Україна: Нарис історії державного будівництва та збройної і дипломатичної оборони в 1918–1923. Скрентон, Т. 6. кн. 2. 1961. 204 с.
5. Тимченко Р. Відносини Української Народної Республіки й Західно-Української Народної Республіки (листопад 1918 – квітень 1920 рр.). К.: Інститут історії України НАНУ, 2013. 347 с.
6. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 2188. Оп. 1. Спр. 54. 288 арк.
7. Центральний державний історичний архів України в місті Львів. Ф. 359. Оп. 1. Спр. 12. 35 арк.
8. Центральний державний історичний архів України в місті Львів. Ф. 361. Оп. 1. Спр. 163. 66 арк.
9. Chwila, № 138. Poniedziałek 2 czerwca 1919. s. 1.
10. Chwila. № 139. Wtorek 3 czerwca 1919. s. 1.
11. Chwila. № 157. Czwartek 19 czerwca 1919. s. 1.

12. Gazeta Lwowska. Nr. 127. Wtorek 3 czerwca 1919. s. 3.
13. Gazeta Lwowska. Nr. 133. Sobota 11 czerwca 1919. s. 3.
14. Gazeta Lwowska. Nr. 142. Niedziela 22 czerwca 1919. s. 5.
15. Gazeta Lwowska. Nr. 143. Wtorek 24 czerwca 1919 p. s.1.
16. Ukraine and Poland in Documents. 1918–1922. Edited by Taras Hunczak. Part I. New York-Paris-Sydney-Toronto, 1983. 456 p.

Lyzen Ye.V. S. DELVIG'S MISSION AND THE CONDITION FOR THE TERMINATION OF MILITARY ACTION WITH POLAND

The article reveals the reasons that prompted the Chief Ataman of the UPR Simon Petliura to send a mission to Polish-occupied Lviv, under the general leadership of General Serhiy Delvig, and to negotiate a temporary cessation of hostilities between the UPR and Poland. After all, according to S. Petliura, such a diplomatic move would allow to get rid of one of the opponents for a while, and to concentrate all available forces in the fight against the Bolsheviks.

It was proved that the mission formed by the Directorate, headed by S. Delvig, was to determine with the Polish side the direction of the demarcation line on the Polish-Ukrainian front, as well as to negotiate a lasting peace and joint struggle against the Bolshevik offensive. At the same time, the Ukrainian delegation had to defend the Barthelemy line as a demarcation line. In the event that this could not be achieved, S. Delvig had to seek a line that would run parallel to the line proposed by J. Barthelemy as little as possible to the east.

The course of meetings between the Ukrainian and Polish delegations, which took place from June 7, 1919 to June 16, 1919 in Lviv, is revealed. It was emphasized that as a result of these negotiations a controversial Condition for the cessation of hostilities was signed, which was not supported by the political and military leaders of the ZOUNR. Since the latter believed that any agreements with the Poles lead to territorial concessions of the UPR at the expense of Eastern Galicia. Instead, for S. Petliura, the Condition was to be the key to success in the war with Bolshevik Russia.

It was established that the Polish side went to sign the Agreement with the UPR delegation, under the pressure of the dangerous situation that developed at that time on the Galicia-Volyn front as a result of the Chortkiv offensive operation of the UGA. It was this circumstance that forced the Poles to sign an Agreement with the Ukrainians with a clearly defined demarcation line.

Key words: UNR, S. Delvig, E. Rodzevich, UNR mission, ZOUNR, Poland, S. Petliura, negotiations.

Ліхачова О.Є.

Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського

«PHOTOGRAPHIC VIEW ALBUM OF NEWCASTLE-ON-TYNE» ЯК СВДОЦТВО ОСОБЛИВОСТЕЙ РОЗВИТКУ МІСТА НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Стаття присвячена історико-культурному аналізу альбому фотографій під назвою «Photographic View Album of Newcastle-on-Tyne» та його ролі у відображенні реалій соціо-культурного та економічного розвитку міста. У статті досліджено історію друку цього альбому та визначено дату його виходу у світ. Доведено, що видання альбому проходило за активною участю відомого у місті ювелірного магазину. Встановлено, що він був розташований на одній із респектабельних вулиць міста під назвою Grainger street і належав Марку Абрахамсу. З'ясовано, що Марк Абрахамс переслідував декілька цілей. По-перше, це реклама самого магазину. По-друге, це популяризація міста Ньюкасла на Тайні. Саме з цією метою замовлення на виготовлення альбому було доручено одній із найвідоміших у Англії фірм під назвою «Valentine & Sons» із міста Данді (Dundee). З'ясовано, що виготовленням фотографій ця фірма займалась із початку 50-х р. XIX ст. Її засновником був Джеймс Валентин. Аналіз діяльності фірми дав змогу зробити висновок про те, що в кінці XIX – на початку ХХ ст. вони спеціалізувалися на виробництві поштових карток, альбомів із краєвидами різних міст Великої Британії для їхньої реклами з туристичною метою. У статті сфокусовано увагу на вивченні комплексу фотографій, які характеризують умови та особливості суспільно-економічного розвитку міста. Доведено, що фотографії з альбому мають виняткове значення під час оцінки масштабів архітектурних перетворень у Ньюкаслі. Особливу увагу приділено ролі вугільної промисловості у розвитку транспортної сфери міста, у будівництві залізничних шляхів і мостів через річку Тайн. Аналіз фотографій надав можливість відстежити факти прискореного соціального розвитку міста. Загалом, дослідження альбому як історичного джерела сприяло підтвердженню факту великого значення для розвитку міста саме приватної ініціативи. У статті доведено, що системне вивчення та аналіз фотографій надають можливість уявити більш об'єктивну картину економічного та культурного розвитку міста Ньюкасл на Тайні на початку ХХ ст.

Ключові слова: Ньюкасл на Тайні, фотографія, Марк Абрахамс, архітектура, туризм, фірма «Valentine & Sons».

Постановка проблеми. Традиційний підхід до вивчення історичного минулого передбачає, як правило, аналіз того, що було зафіксовано в соціальній пам'яті за допомогою письмових джерел. Важливу роль відіграють при цьому літературні твори, мемуари, листи. Але добре відомо, що такі джерела вимагають від дослідника зваженого, ретельного критичного підходу. Без цього дослідник ризикує отримати не досить об'єктивну картину минулого або лише загальні силуетні обриси історичних подій. Нові тенденції розвитку наукових знань, пов'язані з осмисленням феноменів світової, національної та локальної історії людства через призму історії повсякденності, роблять усе більш затребуваними нові дослідницькі підходи, орієнтовані на комплексне різнобічне дослідження традиційного життя людського соціуму.

При цьому значно розширюється необхідність використання нових груп історичних джерел; таких, які б надавали можливості дослідникові пролити світло на механізм виникнення традиційних уявлень, культурних, архітектурних, мистецьких феноменів. І з цього погляду важко переоцінити значення фотодокументів для вивчення історичного минулого. Старі фото назавжди закарбували історію людей, їхніх сімей і навіть міст. Вивчення фотографій надає можливість звернути увагу на різні аспекти розвитку суспільних відносин, об'єктивно оцінити чинники та фактори економічного розвитку. Фотозображення надають можливість щонайменше краще зрозуміти інформацію, що отримується з інших джерел. Вони полегшують історичні дослідження, значно доповнюють їх. І з цього погляду дослі-

дження фотографій, які містяться в альбомі під назвою «Photographic View Album of Newcastle-on-Tyne», має виняткове значення під час оцінки фактів прискороеного соціального розвитку міста в кінці XIX – на початку XX ст. [11].

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Враховуючи особливості теми, наукову літературу, яку використано під час написання статті, було розподілено на два блоки. У першому блоці проаналізовано роботи авторів, які приділяли увагу саме поняттю історичної фотографії, методиці дослідження фотодокументів. Роботу німецького дослідника В. Беньяміна під назвою «Коротка історія фотографії» використано у роботі, зважаючи на її увагу до філософського аналізу феномена фотографії, впливу художніх образів на формування культури суспільства [2]. У роботі В. Савчука «Філософія фотографії» аналізується феномен фотографії, досліджуються погляди відомих філософів на мистецтво фотографування та його вплив на формування суспільних реалій [7]. Під час розгляду проблем, пов'язаних з історією виникнення фотографії, етапів розвитку цього мистецтва було розглянуто «Лекції з історії фотографії» В. Левашова, де автор комплексно розглядає еволюцію техніки фотографування, біографії найбільш відомих митців жанру [5]. Для атрибуції самого альбому виникла необхідність у дослідженні англійських джерел. Перш за все необхідно було з'ясувати, якою мірою фотографії, зібрані в альбомі, чи сам альбом відомі у Великій Британії, а передусім у самому Ньюкаслі. Для цього було досліджено збірки фотодокументів, які містяться на офіційному сайті Tyne & Wear Archives & Museums [13]. Це великий музей, який керує дев'ятьма музеями і галереями по всьому регіону, до його складу входять також художня галерея та архів. На сайті містяться фотографії міста, його різних районів, підприємств, пам'яток архітектури. З цього погляду їх аналіз був необхідним для порівняння, а також для встановлення дати публікації альбому. Також використано ресурси аматорського сайту, на якому зібрано фотографії м. Ньюкасл на Тайні та прилеглих територій, причому фотографії впорядковано з урахуванням хронологічного та географічного факторів [12]. До другого блоку належить література, яка пов'язана з дослідженням проблем та особливостей розвитку міста Ньюкасл на Тайні в кінці XIX – на початку XX ст. З цього погляду дуже важливою для написання статті була робота М. Джонсона, присвячена розвитку архітектури та благодійності у місті у XIX ст. [9]. Для розуміння

особливостей суспільно-економічного розвитку міста було використано роботи В. Євсєєва [4], Я. Абрамова [1], а також роботи, що надають можливість розглянути соціальні та архітектурні зміни міста в контексті загального розвитку Англії в кінці XIX – на початку XX ст. Такими є роботи Л. Пікард [6], Дж. Тревельяна [8], Е. Брітс і П. Клевін [3].

Постановка завдання. Метою статті є атрибуція та виявлення культурно-історичної цінності альбому під назвою «Photographic View Album of Newcastle-on-Tyne» як такого, що проливає світ на формування та зростання промислового й торговельного потенціалу міста Ньюкасл на Тайні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Здебільшого фотодокументи зібрано у спеціальних сховищах, архівах. Але не варто забувати, що одним із місць, де може бути знайдено історичні фотографії, є «блошині» ринки. У статті буде розглянуто фотоальбом під назвою «Photographic View Album of Newcastle-on-Tyne» [11], який було придбано на одному з таких одеських ринків. Саме цим фактом може бути пояснено відсутність посилання на його місце зберігання. Цим же фактом пояснюється відсутність вказівки про те, як він опинився в Одесі, а також відсутність свідцтва про його попереднього власника.

Звернемось до загальних характеристик вигляду альбому. Зазначимо, що він має вигляд коштовного видання. Темно-червона обкладинка, оздоблена золотим рослинним орнаментом. Також золотими літерами надруковано його назву, і вказано, що альбом видано «The London Emporium», який розташований за адресою 63 Grainger Street West. Альбом має 21 сторінку, на яких розташовано 20 фото різних видів міста. На останній сторінці міститься рекламне оголошення, яке дає можливість з'ясувати, під чим патронатом видано цей альбом. Було з'ясовано, що «The London Emporium» – це назва відомого у місці ювелірного магазину [9, с. 212–213]. Він належав Марку Абрахамсу, чий портрет зображено в центрі рекламного оголошення. Тут же міститься посилання, що магазин було засновано в 1885 р. Реклама наголошує, що в магазині можливо обміняти іноземну валюту, придбати годинник та ювелірні прикраси із золота та срібла, повідомляється, що магазин також торгує дорогим фарфором, посудом відомих марок і «багатьма іншими речами на спогад» [11, с. 21]. Поліграфія альбому та розкішне оформлення його обкладинки є свідцтвом того, що торговельні справи йшли у власника магазину досить добре. Про це

свідчить і вказана у рекламі адреса магазину. Це респектабельна вулиця Грейнджер, 63. На жаль, в альбомі не вказано дату його друку. Але приблизний рік його виходу у світ все ж встановити можливо, уважно розглянувши фотографії.

Відомо, що Ньюкасл розташований на південному сході Англії. Головною водною артерією міста є річка Тайн. Ще починаючи з XVI ст. Ньюкасл був важливим промисловим центром [4]. Основу його економіки становила вугледобувна промисловість. Розвивались також суміжні з вугільною промисловістю суднобудівельна галузь і машинобудування. Швидкими темпами зростали фінансова сфера та роздрібна торгівля. На початку другої половини XIX ст. Ньюкасл стає центром індустріального регіону Tyneside. У пошуках роботи до міста прибувають люди. Населення Ньюкасла активно зростає. Це було загальною тенденцією для всієї Англії. [6, с. 143–144]. Більшість робітників оселялась у переповнених квартирах, що були розташовані в центрі міста. Фото з альбому, яке підписано «A Bit of Old Newcastle», закарбувало один із прикладів такого житла [11, с. 14]. Вузька вулиця утворена старими цегляними будинками. Маленькі тротуари та сама вулиця вкрито нерівною кам'яною бруківкою. Зовнішній вигляд цих будинків яскраво ілюструє бідне життя їхніх мешканців. Звернувшись, до порівняння фото з альбому з фотографією цієї ж вулиці, яка розташована на сайті «Photographs of Newcastle Upon Tyne» під назвою «Castle Garth, looking towards St. Nicholas Cathedral from the corner of Dog Leap Stairs» і датована 80-ми р. XIX ст., можна зробити висновок, що життя вулиці та її мешканців майже не змінилося до початку XX ст. [12]. Виняток становить присутність на фото з альбому чорного kota, який сидить майже посередині вулиці. Тут неможливо не погодитись із висловлюванням В. Савчука: «Мистецтво зображення складається у «випаровуванні» одиничного в момент фотоподії – і ми починаємо бачити знакові риси часу» [7, с. 44]. Треба зазначити, що на першій сторінці альбому вказано, що фотографії та публікацію було виконано фірмою під назвою «Valentine & Sons» із шотландського міста Данді (Dundee) [11, с. 1]. І це дуже важливий факт. Річ у тому, що цю знамениту фірму було засновано ще в 1851 р. Джеймсом Валентином. Майстер і його сини – Вільям і Джордж – дуже скоро побудували успішний бізнес. Їхня фірма займалася фотографією, публікацією поштових карток із краєвидами різних міст і країн. Одним із головних видів їхньої діяльності було знайомство

англійців із різного роду архітектурними та історичними пам'ятками як у самій Англії, так і за її межами [11]. Отже, ці фотографії мали приваблювати відвідувачів у модні міста, курорти загалом, сприяти поширенню туризму в країні. Роздивляючись фотографії з альбому, можна стверджувати, що його творці були професійними фотографами і справжніми митцями. Альбом надає можливість глядачу нібито поринути в атмосферу міста, прогулятися його вулицями, майже подихати повітрям Ньюкасла. Про таку майстерність згадував у своїй книзі Вальтер Бенямін: «Що таке, власне кажучи, аура? Дивне сплетіння місця і часу: унікальне відчуття даліни, яким би близьким при цьому не був предмет, що розглядається» [2, с. 73].

Перейдемо до дослідження часу видання альбому. Для цього звернемо увагу ще на одну зі сфер розвитку промисловості Ньюкасла, становлення якої знайшло відображення на сторінках фотоальбому. Власники вугільних шахт інвестували в компанії, які були постачальниками електроенергії. Це було досить далекоглядним рішенням, бо ринок електрики збільшував попит на вугілля. Як наслідок цього у Ньюкаслі почався активний розвиток суспільного транспорту, а саме – трамваїв. Уже у другій половині XIX ст. виникла необхідність у суспільному транспорті. Необхідно було з'єднати робітничі окраїни з центром міста, надати можливість робітникам переселитись із перенаселеного центру та водночас мати можливість швидко дістатися роботи. Кінні трамваї почали використовуватись у Ньюкаслі з 1879 р. Перші електричні трамваї з'єднали райони Бейкера, Елсвіка, Госфорта з центром міста. Це сталося у 1901 р. [9, с. 89]. Ця дата надає можливість визначити приблизну дату виходу у світ і самого альбому. Річ у тому, що на кількох фото зображено саме електричні трамваї [11, с. 8, 9]. Отже, ми можемо стверджувати, що альбом було надруковано не раніше ніж 1901 р.

Звернемось до аналізу інших фото з альбому. На фото, які підписано «Newcastle from Rabbit Banks» та «Elswick Works», зображено склади та інші промислові об'єкти міста [11, с. 3, 15]. Останнє фото вражає масштабною цими споруд. Відомо, що у другій половині XIX ст. спостерігається формування великого попиту на кам'яне вугілля [8, с. 557]. Це привело до необхідності розвитку інфраструктури міста та територій навколо. Повз береги Тайну зростали нові доки та вугільні порти.

Зростання економіки регіону вимагало звернути увагу на модернізацію транспортної системи. Будівництво локомотивів на довгі роки

стало пріоритетним напрямом. Першу залізничну дорогу, яка проходила через Ньюкасл і з'єднувала його з містом Карлайл, було побудовано в 1838 р. З 1870 р. і до початку ХХ ст. кількість вугілля, що перевезла залізниця, зросла з 16 млн т до 41 млн т. Однією з найвідоміших фірм, що займалась інженерними роботами на залізниці Ньюкасла, була фірма, яку очолював Роберт Стівенсон [9, с. 89–90]. На ній працювала приблизно тисяча робітників. До речі, він був сином відомого винахідника Джорджа Стівенсона, який заснував у Ньюкаслі фабрику з виробництва локомотивів ще в 1823 р. Крім того, Д. Стівенсон брав активну участь у проектуванні низки залізничних доріг у Англії. Він керував будівництвом першої лінії залізниць (Стоктон – Дарлінгтон). Потім працював над будівництвом осі північ–південь між Лондоном та Единбургом. [1]. Саме ця гілка залізної дороги проходила через Ньюкасл, де постала необхідність будівництва мосту через річку Тайн. Саме Дж. Стівенсон був розробником цієї величної споруди [9, с. 89–90]. Недарма цей міст отримав назву High Level Bridges і був відображений на кількох фото з альбому [11, с. 2–4]. Одна зі сторінок альбому присвячена і самому Стівенсону [11, с. 11]. У центрі міста йому було встановлено монумент, який свідчив про повагу як до піонера залізних доріг, так і про важливий внесок залізних доріг у розвиток Ньюкасла.

Продовжуючи розгляд мостів, фото з якими містились на сторінках альбому, неможливо не звернути увагу на міст, що також з'єднував береги річки Тайн [11, с. 2]. Його було побудовано поряд із залізничним мостом Стівенсона, але він був значно нижчим за нього. Вже в 70-і рр. ХІХ ст. виникла необхідність з'єднати район Гейтсхед та набережну Ньюкасла. Вкрай важливим було при цьому не обмежити прохід кораблів річкою Тайн. Цей проект розробив видатний бізнесмен і благодійник м. Ньюкасл – Д. Армстронг. Його фірма приділяла увагу інноваціям у будівництві. Новий міст міг обертатись. Посеред річки було зведено опорну споруду, у якій містився гідравлічний пристрій. Саме завдяки ньому міст повертався і давав вільний прохід водному транспорту. Його було урочисто відкрито влітку 1876 р. та дано йому назву Swing Bridge [9, с. 91].

Варто зазначити, що судноплавство відіграло важливу роль у економічному розвитку Ньюкасла. Багато хто із власників шахт використовував саме водний шлях для транспортування вугілля. Ньюкасл мав і свої суднобудівні заводи. Фірми Вільяма Мілберна і Чарльза Мітчелла виготовляли судна

не тільки для шахтових магнатів Ньюкасла, їхні судна користувались попитом у всьому світі. Ще в 1850 р. у Ньюкаслі було скликано комісію, яка мала розглянути питання покращення умов судноплавства на р. Тайн. Першим на черзі було питання про поглиблення дна ріки. Визнаючи, що промисловість Ньюкасла багато в чому залежить від судноплавства, основну суму на ці роботи виділили підприємці Ньюкасла [9, с. 91–92]. Також було споруджено нові пірси. Саме їх зображено на одному з фото з альбому [11, с. 20].

Незважаючи на той факт, що Ньюкасл мав імідж індустріального міста, торгівля в ньому відіграла не менш важливу роль. Починаючи з ХVІІІ ст. зростання населення та транспортних зв'язків створювали умови для розвитку торговельної сфери. Роздрібна торгівля була гарно інтегрована у міське середовище. Якщо поглянути на фото, то можна помітити той факт, що всі перші поверхи будинків віддано під магазини. І це не дивно, бо шахтарі цього регіону були одними з високооплачуваних робітників. Зі свого боку маса клерків і різного роду міських службовців теж мала гарний прибуток і могла витратити його в магазинах Ньюкасла. Саме про цей період писали у своїй роботі Е. Бріггс і П. Клевін: «Низькі відсоткові ставки заохочували певні види інвестицій тоді, коли падав коефіцієнт прибутку, зростав реальний дохід найманих працівників, поліпшувались їхні життєві стандарти...» [3, с. 175].

Проаналізуємо, якою мірою торгівля сприяла модернізації самого міста. На початку ХІХ ст. основна торгівля була зосереджена на набережній Ньюкасла. Однак у 1830-х рр. Річард Грейнджер, відомий архітектор і меценат, цілеспрямовано почав розвивати тогочасне так зване верхнє місто. Це сучасний центр Ньюкасла, який було складено з дев'ятох нових вулиць. Вони були спроектовані надзвичайно елегантно та вишукано. Величні будівлі, широкі тротуари мали великий потенціал для майбутнього торгового простору. Саме в цей час на таких вулицях, як Neville Street, Graindger Street, Grey Street, з'явилися універмаги та респектабельні магазини. Але особливого блиску цей район набув у 80-ті рр. ХІХ ст. Саме в цей час було проведено нову реконструкцію міста, спонсорами якої виступили найбагатші підприємці. Реконструкція обійшлася їм у 30 000 т. фунтів [9, с. 198–199]. Центральну територію Ньюкасла було перетворено в спокійний і впорядкований простір, вільний від брудних вулиць, нерівної бруківки та інших небезпек, які можуть відвернути потен-

ційних покупців. Перспективні фото цих вулиць у альбомі також привертають увагу глядача своїми барочними та готичними будинками, а також великою кількістю респектабельних магазинів. Саме на вулиці Grainger Street був розташований і ювелірний магазин Марка Абрахамса. Цей будинок був спроектований Гібсоном Кайлом у 1869 р. у готичному стилі. Він належав багатому підприємцю та господарю декількох магазинів Вільяму Саттону [9, с. 212–213]. Марк Абрахамс винаймав тут площу для свого магазину, і так діяли й інші підприємці, бо нерухомість у цьому районі була надзвичайно дорогою. Відомо, що ще в 1906 р. магазин перебував за цією адресою. Так вказано у книзі М. Джонсона [9, с. 213]. Але, спираючись на той факт, що нами доведено пізнішу дату виходу альбому у світ, а саме після 1911 р., це дає змогу стверджувати, що магазин тут залишався і в цей час. Подальша доля магазину та його власника, на жаль, поки що не з'ясована. Але важливим є той факт, що саме в цей період «саме в Британії виник новий клас підприємців-роботодавців, гордий своєю енергією і прагненням до нововведень, який шукав прибутку, а не феодин або ренти» [3, с. 78]. Саме тому альбом, що був виданий на гроші від

торгівлі ювелірними прикрасами, назавжди зберіг вигляд міста Ньюкасл на Тайні початку ХХ ст.

Висновки. Дослідження фотографій із альбому під назвою «Photographic View Album of Newcastle-on-Tyne», їх порівняльний аналіз з іншими фотодокументами надали можливість з'ясувати період часу, коли він був надрукований. Визначити мету його видання та розглянути роль його замовника – Марка Абрахамса у формуванні культури підприємницької діяльності. Альбом є свідомством не тільки серйозних перетворень і зрушень у економіці міста. На основі аналізу матеріалів із альбому можливо дійти висновку про вагомий соціальний зміни. Варто звернути увагу на стиль життя провідних громадян міста, які саме в цей період повною мірою перетворились у панівну еліту. Їхня ділова активність була пов'язана з Ньюкаслом, і вони щосили сприяли тому, щоб розвивати не тільки свою справу, але і направляли зусилля та значну частину своїх статків на поліпшення рівня життя та культури цього міста. Мабуть, тому проста рекламна акція ювелірного магазину переслідувала ще й мету популяризації м. Ньюкасл на Тайні. А згодом і сам альбом перетворився на культурно-історичну пам'ятку.

Список літератури:

1. Абрамов Я. Джордж Стефенсон. Его жизнь и научно-практическая деятельность: биографический очерк. Москва : Директ-Медиа, 2014. 64 с.
2. Беньямин В. Краткая история фотографии. Москва : Ад Маргинем Пресс, 2013. 144 с.
3. Бриггс Э., Клэвин П. Европа нового и новейшего времени. С 1789 года и до наших дней / пер с англ. А.А. Исэрова, В.С. Нестерова. Москва : Издательство «Весь мир», 2006. 600 с.
4. Евсеев В. Социально-политическое развитие Ньюкасла-на-Тайне в XVI – первой половине XVII вв. *Англия XV–XVII вв. Проблемы разложения феодализма и генезиса капитализма*. Горький : Изд-во Горьковского государственного университета им. Н.И. Лобачевского, 1981. С. 72–75.
5. Левашов В. Лекции по истории фотографии. Москва : Тримедиа Контент, 2014. 300 с.
6. Пикард Л. Викторианский Лондон / пер. с англ. В. Кулагиной-Ярцевой, Н. Кротовской, М. Бурмировой. Москва : Издательство Ольги Морозовой, 2011. 528 с.
7. Савчук В. Философия фотографии. Санкт-Петербург : Издательство Санкт-Петербургского университета, 2005. 256 с.
8. Тревельян Дж. М. История Англии от Чосера до королевы Виктории / пер. с англ. К.Н. Татариновой. Смоленск : Русич, 2002. 624 с.
9. Johnson M. Architectural taste and patronage in Newcastle upon Tyne, 1870–1914. Doctoral thesis, Northumbria University. 2008. 613 p. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/4148628.pdf>.
10. Photographic archive of J Valentine and Co., Dundee. URL: <https://archiveshub.jisc.ac.uk/search/archives/33960f63-b144-398c-b4ba-92c670e39608>.
11. Photographic View Album of Newcastle-on-Tyne. Published by The London Emporium. 63 Grainger Street West. Newcastle-on-Tyne. 21 p.
12. Photographs of Newcastle Upon Tyne. URL: <https://newcastlephotos.blogspot.com>.
13. Tyne & Wear Archives & Museums. URL: https://www.flickr.com/photos/twm_news/albums.

Likhachova O.Ye. “PHOTOGRAPHIC VIEW ALBUM OF NEWCASTLE-ON-TYNE” AS AN EVIDENCE OF DEVELOPMENT PECULIARITIES OF THE CITY IN THE EARLY XXTH CENTURY

The article is devoted to the historical and cultural analysis of the photo album “Photographic View Album of Newcastle-on-Tyne” and its role in reflection of the realities of socio-cultural and economic development of the city. The article examines the history of album printing and determines the date of its release. It is proved that the album was released because of the active participation of a well-known jewelry store in the city. According to the findings, the store was located on one of the city’s most luxurious streets, called Grainger street, and belonged to Mark Abrahams. Mark Abrahams pursued several goals with releasing the album. The first is the advertisement of the store itself. Secondly, it is the promotion of the city of Newcastle-on-Tyne. For this purpose, the order to produce the album was entrusted to one of the most famous companies in England called “Valentine & Sons” from the city of Dundee. It turned out that the company has been making photos since the early 1850s. Its founder was James Valentine. Analysis of the company allowed us to conclude that in the late XIXth – early XXth century it specialized in the production of postcards and albums with views of various cities in the UK in order to attract the attention of potential tourists. The article is focused on the study of a set of photographs that characterize the conditions and features of socio-economic development of the city. It has been proven that the photos from the album are of exceptional importance and allow assessing of the scale of architectural transformations of Newcastle. Moreover, particular attention is paid to the role of the coal industry in the development of the transport sector of the city and the construction of railways and bridges across the river Tyne. The analysis of photos provided an opportunity to trace the facts of the accelerated social development of the city. Overall, the study of the album as a historical source helped to confirm the fact of great importance of private initiative in the development of the city. The article proves that the systematic study and analysis of photographs provide an opportunity to present an objective picture of the economic and cultural development of the city of Newcastle-on-Tyne in the early XXth century.

Key words: Newcastle-on-Tyne, photography, Mark Abrahams, architecture, tourism, company “Valentine & Sons”.

Мамедов Т.С.

Институт истории Национальной академии наук Азербайджана

О РАЗВИТИИ ТОРГОВЛИ В ИРЕВАНСКОМ ХАНСТВЕ АЗЕРБАЙДЖАНА В XVII–XVIII ВЕКАХ

Середньовічне азербайджанське місто Іреван розташоване в центрі торговельних шляхів. Воно підтримувало торговельні зв'язки з усіма регіонами Західного Азербайджану, Ірану, Османської імперії, Грузії та Росії. Люди, що приїжджають із цих країн у Західний Азербайджан, купці, закупували бавовна, рис, пшеницю, проса, рослинну олію, сухофрукти, шкіру, шерсть, вино та інші місцеві товари. Досвідчені азербайджанські купці займалися транзитною торгівлею на Південному Кавказі. Вони відігравали особливу роль у торгівлі регіону.

Торгівля на Сході вважалася благородною справою, і багато хто займався цим. Міське населення за своїм соціальним складом було розділено на кілька категорій. У руках великих торговців зосередилися великі багатства, у них була низка переваг, і вони нагадували великих купців Московської держави.

Переважаючо тут товари вироблялися для продажу. Провідне місце в експорті посідав шовк-сирець, який вивозився на європейський ринок: тканини, сар'ян, м'яка шкіра і порцеляновий посуд. У міжнародному торговельному обігу були присутні різні унікальні товари та прикраси (спеції, добавки, дорогоцінні камені, шовк, дорогі тканини), а також товари з природних ресурсів (нафта, олово, ртуть, мідь, залізо).

У XVII–XVIII століттях тут неухильно збільшувалося виробництво шовку. Між голландськими, англійськими, французькими, російськими та іншими купцями йшла гостра боротьба за встановлення монополії над шовком-сирцем, який вивозився в Іран і Росію.

Для розвитку зовнішньої торгівлі сефевидські шахи протегували велику торгівлю. Вони стояли на сторожі розвитку великої торгівлі. У східних державах було видано закон про особисту матеріальну відповідальність місцевих правителів за недоторканність торговців. У другій половині XVIII століття ситуація змінилася. З одного боку – збільшення фінансових потреб, з іншого – стягування місцевими правителями високих податків із населення і розгляд його як джерела доходу, – призводили до занепаду торгівлі загалом.

В описуваний період було кілька торговельних шляхів. Цими торговельними шляхами ханство підтримувало торговельні відносини з народами Південного Кавказу і Європи. Один маршрут пролягав із Тебриза в Іреван, Тифліс, Західну Грузію і по Чорному морю в Стамбул і Ерзурум, інший, через Трабзон, Кафу, Аккерман, Ясси, Львів і Люблін до Варшави і т.д. У XVIII столітті у всіх містах, де велася активна торгівля, і в декількох великих містах були десятки караван-сарайів.

Ключові слова: Азербайджан, Іреван, ханство, торгівля, тканини, шовк, караван-сарай.

Постановка проблеми. В статье рассматриваются вопросы развития торговли в Иреванском ханстве Северного Азербайджана в XVII–XVIII веках.

Анализ последних исследований и публикаций. Этот вопрос попутно был рассмотрен в трудах С.А. Мамедова, Ф.М. Алиева и У. Гасанова, Г.Дж. Наджафли, Н.Ю. Мустафаева, Э.Т. Гараева и других. Как отдельная проблема в Азербайджанской историографии в таком аспекте она рассматривается впервые.

Изложение основного материала исследования. Во второй половине XVII–XVIII веков в ханствах имелись достаточно благоприятные условия

для развития торговли. Торговля играла особую роль в экономической жизни ханств. Она была в основном сосредоточена в городских центрах, на рынках, в киосках и караван-сараях. Например, после Российской оккупации только в Иреване было 5 рынков, 7 караван-сараяв и 815 киосков.

Город Иреван находился в центре торговых путей. Он поддерживал торговые связи со всеми регионами Западного Азербайджана, Ирана, Османской империи, Грузии и России. Приезжающие из этих стран в Западный Азербайджан купцы закупали хлопок, рис, пшеницу, просо, растительное масло, сухофрукты, кожу, шерсть, вино и другие местные товары. Опытные азербайджанские купцы закупали хлопок, рис, пшеницу, просо, растительное масло, сухофрукты, кожу, шерсть, вино и другие местные товары. Опытные азербайджанские купцы закупали хлопок, рис, пшеницу, просо, растительное масло, сухофрукты, кожу, шерсть, вино и другие местные товары.

жанские купцы занимались транзитной торговлей на Южном Кавказе. Они играли особую роль в торговле региона [1, с. 45–47].

Однако законы ханств, как и в других сферах страны, иногда препятствовали их общему развитию. Общий спад в экономике особенно сказался на торговле. Ухудшение экономической жизни, хозяйственный упадок, тяжелые налоги и повинности, отсутствие безопасности торговых путей, защиты личной жизни и товаров торговцев, а также частые войны, в конечном итоге, оказывали негативное влияние на общую экономическую жизнь людей.

Торговля на Востоке считалась благородным делом, и многие занимались этим. Городское население по своему социальному составу было разделено на несколько категорий. В руках крупных торговцев сосредоточились большие богатства, у них был ряд преимуществ и они напоминали крупных купцов Московского государства [2, с. 3].

В основном товары производились для продажи. Ведущее место в экспорте занимал шелк-сырец, который вывозился на европейский рынок: ткани, сафьян, мягкая кожа и фарфоровая посуда [3, с. 697–714, 734–750, 790–762]. Следует отметить, что купцы ханств поддерживали торговые отношения, как с соседними городами, так и с Западными и Восточными странами. Однако торговля в основном носила местный характер и была ограничена внутренним рынком. В международном торговом обороте присутствовали различные уникальные товары и украшения (специи, добавки, драгоценные камни, шелк, дорогие ткани), а также товары из природных ресурсов (нефть, олово, ртуть, медь, железо). Однако в этот период общие условия торговли в ханствах были нестабильными. Уровень производительных сил, товарное производство, упадок натурального хозяйства и степень отделения ремесла от сельского хозяйства были основными факторами, определяющими в развитии внутренней и внешней торговли страны.

В XVIII веке транзитная торговля не играла как раньше существенную роль. Уже широко использовались морские пути, которые связывали Европу с Юго-Восточной Азией, Индией и Китаем. Традиционные водные пути на восток постепенно теряли свое значение. Тем не менее, многие города восточного и западного Азербайджана, включая Баку и Иреван, сохранили свое значение, поскольку были расположены на пересечении караванных путей. В XVIII веке внешнеторговые отношения с Ближним Востоком во многом определялись товарами, производимыми в этих городах. В XVII–XVIII веках здесь неуклонно увели-

чивалось производство шелка [4, с. 791]. Между голландскими, английскими, французскими, русскими и другими купцами шла острая борьба за установление монополии над шелком-сырцом, который вывозился в Иран и Россию. В этой борьбе также активное участие принимали азербайджанские купцы. В эти годы торговля находилась в основном в руках азербайджанцев, «... контактируя с горскими народами, они покупали теплую обувь, лезгинский шелк, ситец, лен, шелк, бумагу, мед, свежие и сушеные фрукты, виноградное вино и другие продукты питания» [5, с. 452–453].

С начала XVIII века в соответствии с договорами 1708 и 1715 годов французские торговцы увеличили свою активность в Иране и на Южном Кавказе.

Для развития внешней торговли сефевидские шахи покровительствовали крупной торговле. Они стояли на страже развития крупной торговли. В восточных государствах был издан закон о личной материальной ответственности местных правителей за неприкосновенность торговцев [6, с. 556]. Во второй половине XVIII века ситуация изменилась. С одной стороны, увеличение финансовых потребностей, с другой стороны, взимание местными правителями высоких налогов с населения, и рассмотрение его как источника дохода, приводило к упадку торговли в целом. Крупные феодалы, владевшие караван-сараями, магазинами и мастерскими, имели достаточно большую прибыль. Кроме того, они также зарабатывали на торговле шелком. Айлисли Закария писал: «Визир Азербайджана (из Тебриза) заставлял население Айлиса покупать шелк второго сорта за 12500 диан (динар – *T. M.*). Однако его реальная цена составляла 8000 диан. Разницу визир клал себе в карман [7].

Развитие внутренней торговли подтверждается также многочисленными монетами, найденными в Иреване, Гяндже и Нахчыване [8, с. 24].

В средневековой экспозиции Иреванского городского исторического музея хранятся монеты, чеканенные в Иране (сефевиды, афшариды, индусы (буриды), Турции (османы), в XVII–XVIII веках в Гяндже, Иреване, Нахчыване и в других городах. Сохранение в нумизматической коллекции Национального музея истории Азербайджана нескольких экземпляров аббаси шаха султана Хусейна (1 аббаси = 4 шахи) хиджри 1133–1135 (1721–1723), отчеканенных в монетных дворах Мешхеда, Исфохана, Тебриза, Нахчывана, Кашане показывает, что эти города имели широкие торговые связи.

В Ірване основними предметами торгівли були шёлк-сырец, хлопчатобумажная ткань, гановуз, дараи (вид ткани), однотонная ткань, шторы, бязь, кися (нежная элегантная ткань), бурмет, зарбафт, миткаль белая, медь, медная посуда, мех, меховые изделия, кожа и т.д. Продовольствие, сухофрукты, тертое масло, рыба и икра также были предметами торговли [1]. По словам Захария Саркавака (Канакерци), купцы из Тебриза приезжали в Иреван и его регионы покупать рис, хлопок, топленое масло, сыр, растительное масло, жир, овечью шкуру, мех и другие шкуры [1]. З. Саркавак перечислил только часть производимых в Ирване продуктов.

В свою очередь из Тебриза в Иреван привозили порох и различные виды тканей [1; 7, с. 58–59]. Айлиссский торговец Абель писал, что купцы, приезжающие из Зангезура в Тебриз, покупали здесь свинец и другие товары [1].

Вописываемый период было несколько торговых путей. Этим торговыми путями ханство поддерживало торговые отношения с народами Южного Кавказа и Европы. Один маршрут пролегал из Тебриза в Иреван, Тифлис, Западную Грузию и по Черному морю в Стамбул и Эрзурум, другой, через Трабзон, Каффу, Аккерман, Яссы, Львов и Люблин в Варшаву [6, с. 54–261; 9, с. 256]. Торговый караванный путь через Южный Кавказ соединял несколько азербайджанских городов с Ближним Востоком и Европой. Однако, этот путь утратил свое прежнее значение. В XVIII веке интенсивнее стал исполь-

зоваться Волжско-Каспийский путь. Во всех городах, где велась активная торговля, и в нескольких крупных городах, были десятки караван-сараев.

Овлиа Челеби еще в XVII веке писал, что в то время в Нахчыване было более 20, в Маранде – 3, Мараге – 40 и в Тебризе до 300 караван-сараев [12, с. 236, 242, 269; 11, с. 258]. Правда, О. Челеби допустил здесь некоторое преувеличение. Но мы признаем, что в городах Азербайджана имелись десятки караван-сараев. Эту мысль подтверждают также путешественники того времени [1; 3; 13, с. 322; 14]. Даже в первой трети XVII века, во время войн, эти караван-сарай играли особую роль в развитии торговли в Азербайджане. Лучшие караван-сарай были в городах, которые находились в распоряжении государственных и местных правителей, религиозных учреждений и особых лиц. Они считались их собственностью. Такое имущество свободно покупалось и продавалось [14, с. 140–142].

Выводы. Таким образом, как видно из изложенного, в Иреванском ханстве бурно развивалась торговля и для этого имелись достаточно благоприятные условия. Существование рынков, караван-сараев и во многом количестве небольших магазинов-киосков способствовало развитию торговли. Установились хорошие торговые связи с соседними и развитыми государствами. Иностранцы купцы в основном покупали сырье, о чем свидетельствуют сообщения зарубежных путешественников и купцов.

Список литературы:

1. Закарий Саркавак Канакерци. Хроника. URL: <http://www.vostlit.info/Texts/rus7/Kanakercici/frameset11.htm>.
2. Иванов М.С. Очерки истории РГАДА Ирана. Москва : Изд-во АН СССР, 1952. 411 с.
3. Олеарий А. Подробное описание путешествия голштинского посольства в Московию и Персию в 1633, 1636 и 1639 гг., составленное секретарем Адамом Олеарием. Москва : Изд-во АН СССР, 1870, книга III, 791 с., книга IV. 889 с.
4. Петрушевский И.П. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI – начале XIX вв. Ленинград : ЛГУ, 1949. 383 с.
5. Броневский С. Новейшие географические и исторические известия Кавказа, ч. II. Москва : Типография С. Селивановскаго, 1823. 486 с.
6. Tavernier J.B. Voyages en Perse et description de ce royaume par Jean Tavernier et Marchand Français Paperback – January 1, 1930. Published by Paris: 1930. 351 p.
7. URL: <https://www.you-books.com/book/Z-Akulisskij/Dnevnik-Zakariya-Akulisskogo>.
8. Пахомов Е.А. Монетные клады Азербайджана и других республик, краев и областей Кавказа. Вып. 2. Баку : Изд-во АзФАН, 1938. 53 с.
9. Папазян А.Д. Аграрные отношения в Восточной Армении в XVI–XVII веках. Ереван : Изд-во АН Арм. ССР, 1972. 302 с.
10. Новосельцев А.Р. Города Азербайджана Восточной Армении в XVII–XVIII. *История СССР*. 1959. № 1. С. 87–108.
11. Evliya Çelebi Seyahatnamesi. II c. İlk teb'i. İstanbul: h. 1314 (1740), İğdam metbeesi. 481 s.
12. Chardin J. Voyages en Perse. II. Paris : 1811. 509 p.
13. Статистическое описание Нахичеванской провинции, составленное В.Г. Санкт-Петербург : Тип. Деп. внеш. торг., 1833. 264 с.

14. Симеон Ереванци. Джамбр. Памятная книга, зеркало и сборник всех обстоятельств Святого престола Эчмиадзина и окрестных монастырей. Москва : Изд-во вост. лит., 1958. 400 с.

Mammadov T.S. ON THE DEVELOPMENT OF TRADE IN THE IREVAN KHANATE OF AZERBAIJAN IN THE 17–18 CENTURIES

The medieval Azerbaijani city of Irevan was in the center of trade routes. It maintained trade relations with all regions of Western Azerbaijan, Iran, the Ottoman Empire, Georgia and Russia. Merchants coming from these countries to Western Azerbaijan bought cotton, rice, wheat, millet, vegetable oil, dried fruits, leather, wool, wine and other local goods. Experienced Azerbaijani merchants engaged in transit trade in the South Caucasus. They played a special role in the trade of the region.

Trade in the East was considered a noble cause, and many were engaged in this. The urban population in its social composition was divided into several categories. Large wealth was concentrated in the hands of large merchants, they had a number of advantages and resembled the large merchants of the Moscow state.

Mostly here the goods were produced for sale. The leading place in the export was occupied by raw silk, which was exported to the European market: fabrics, soft leather. The international trade turnover included various unique goods and jewelry (spices, additives, precious stones, silk, expensive fabrics), as well as goods from natural resources (oil, tin, copper, iron).

In the 17th–18th centuries, silk production here steadily increased. There was a sharp struggle between Dutch, English, French, Russian and other merchants to establish a monopoly over raw silk, which was exported to Iran and Russia.

To develop foreign trade, the Safavid shahs patronized large-scale trade. They stood guard over the development of large-scale trade. In Eastern states, a law was passed on the personal liability of local rulers for the inviolability of traders. In the second half of the 18th century, the situation changed. On the one hand, an increase in financial needs, on the other hand, the collection by local rulers of high taxes on the population, and considering it as a source of income, led to the decline of trade as a whole.

In the described period there were several trade routes. Through these trade routes, the khanate maintained trade relations with the peoples of the South Caucasus and Europe. One route ran from Tabriz to Irevan, Tiflis, Western Georgia and the Black Sea to Istanbul and Erzurum, the other, via Trabzon, Kaffa, Akkerman, Iasi, Lviv and Lublin to Warsaw, etc. In the 18th century, in all cities where there was active trade, and in several large cities, there were dozens of caravanserais.

Key words: Azerbaijan, Irevan, khanate, trade, fabrics, silk, caravanserais.

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДжЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

УДК 82.091:811.113.1

DOI <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2020/3.27>

Воронова М.Ю.

Національний університет «Острозька академія»

СКАНДИНАВСЬКІ САГИ В ДОСЛІДЖЕННЯХ ОМЕЛЯНА ПРИЦАКА

Статтю присвячено дослідженню наукового доробку Омеляна Прицака, зокрема одного з найбільш яскравих проявів духовної культури середньовічної Скандинавії – саг. На теперішній момент ці твори є надбанням усіх скандинавів та світової літератури.

Розглянуто погляди вченого на класифікацію саг. Питання класифікації саг не таке просте і привертало увагу дослідників протягом тривалого часу. Омелян Прицак усвідомлював, що в історії розвитку будь-якої саги слід розрізняти два періоди: її усне, долітературне побутування та літературне, письмове існування.

У рамках запропонованої Омеляном Прицаком класифікації висвітлено погляди вченого на історію походження різних груп цих творів. Історик неодноразово звертав увагу на те, що у структурі, стилі та естетиці саги відображений тип мислення, характерний для середньовічних скандинавів. Це можна пояснити тим, що в основі своєї саги зберігали свідомо культивовану традицію усної передачі інформації, яка жодного разу не переривалась починаючи з раннього періоду епохи вікінгів і тому може повідати багато про цікавий нам народ. Омелян Прицак неодноразово наголошував, що попри легендарно-фантастичний характер більшості саг, в основі сюжету цих творів можна виділити історичне ядро, навколо якого будується розповідь.

Основну увагу у запропонованій статті присвячено розкриттю Омеляном Прицаком характерних рис саг на прикладі детального аналізу, тлумачення та коментування найбільш відомих із них. Вченим була проведена велика робота зі збирання та вивчення цих творів.

У результаті проведеного дослідження зроблені висновки, що усі згадані О. Прицаком види саг, доповнюючи одна одну, створювали історію різних верств суспільства – вільного населення Ісландії, правлячого класу Норвегії та історію церкви в Ісландії та Норвегії, і таким чином поряд з художньою виконували історичну функцію.

Ключові слова: О. Прицак, сага, Скандинавія, епоха вікінгів, скандинавістика.

Постановка проблеми. Ісландська сага як жанр середньовічної словесності – явище унікальне. В історії всесвітньої літератури середньовіччя немає жодної національної літератури, де цілий жанр був би представлений величезною кількістю творів, заснованих на народній традиції та написаних національною мовою, і при цьому являв собою художню прозу високого рівня. У структурі, стилі та естетиці саги відображений тип мислення, характерний для середньовічних скандинавів. Сагам у дослідженні О. Прицака приділено багато уваги. Це й не дивно, адже поява саг в Ісландії наприкінці епохи вікінгів засвідчила небувалий розквіт культури. Зазвичай ця культура ісландців тяжіла до минулого – саме з нього черпала свій зміст та людські ідеали. Але у цен-

трі уваги авторів саг незмінно залишалася епоха вікінгів. Дослідження саг було здійснено вченим у рамках дослідження проблеми походження Русі. В цьому контексті вчений не лише проаналізував саги в пошуках там згадок про Русь, але і приділив увагу цим літературним творам як важливому аспекту духовного життя скандинавських країн в епоху вікінгів. Хоч О. Прицак ніколи сам себе не позиціонував скандинавістом, і ніхто його не розглядав в такому амплуа, але ми вважаємо, що його доробок вартий того, щоб бути розглянутим під цим кутом зору.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На теперішній момент відсутні будь-які наукові праці, що були б присвячені обраній темі дослідження. Подібний аналіз виконується автором

цієї статті вперше. Для більш широкого висвітлення, доповнення та роз'яснення деяких думок О. Пріцака було застосовано праці скандинавістів: Х. Арбмана, Н.В. Будур, Г.В. Глазиріної, А.Я. Гуревича

Постановка завдання. Метою статті є аналіз та висвітлення наукового доробку О. Пріцака у дослідженні скандинавських саг.

Виклад основного матеріалу дослідження. Скандинавським сагам присвячено значну частину другого тому праці О. Пріцака «Походження Русі». О. Пріцак вважав, що передумовою виникнення прозового жанру саги було ознайомлення скандинавів з християнством і класичною культурною спадщиною, яка втягнула у свою орбіту західну середньовічну культуру [5, с. 37]. Дійсно, якщо виявити достатню передбачливість та обережність, розглядаючи саги як свідчення певного літературного смаку епохи вікінгів, то можна багато дізнатися про контакти між ранньою скандинавською літературою та іншими європейськими літературами цього періоду. В усій Скандинавії був прийнятий літературний стиль, створений авторами, що зберегли у своїй творчості ірландські та англійські мотиви, і цей стиль також нагадує про джерела походження деяких декоративних стилів у мистецтві вікінгів. Іншу сторону контакту скандинавів з британцями та ірландцями необхідно розглянути, спираючись на збережений церковними хроністами матеріал, який використовувався більш пізніми авторами як основа для створення саг.

Слово «сага» означає «оповідь», місцева розповідь про пам'ятні події. Однак в Ісландії місцеві саги вийшли за межі своєї «батьківщини» і розповсюдились по усій Скандинавії. Тепер це надбання усіх скандинавів та світової літератури. Найкращі приклади скандинавських саг були записані та побачили світ у XII–XIII ст. [1, с. 37].

В основі своєї саги зберігали свідомо культивовану традицію усної передачі інформації, яка жодного разу не переривалась починаючи з раннього періоду епохи вікінгів і тому може повідати багато про цікавий нам народ, але було б небезпечно вважати, що ті події та факти, які викладалися у сагах, є істинною та непорушною правдою про епоху вікінгів. Однак О. Пріцак вважав, що ісландські генеалогічні родоводи, а особливо ті, що належать провідним кланам Ісландії, Норвегії та Данії, є назагал вірогідними [5, с. 46].

За твердженням О. Пріцака, оскільки у нашому розпорядженні не може бути записів усних саг, неможливим виявляється й чіткий аналіз складо-

вих частин усної саги тих часів. Вчений припустив, що можна передбачити принаймні три базові компоненти такої усної саги:

- 1) генеалогічні родоводи;
- 2) географічні дані щодо іноземних країв;
- 3) оповідки та короткі історії, що розповідають про конкретний епізод з життя героя [5, с. 46].

Якщо говорити про особливості змісту саги, то для них перш за все характерна наявність великої кількості імен героїв, тоді як події описані стисло та без деталей. В основі майже кожної саги лежать чвари – криваві конфлікти, які постійно залучають у колесо подій велику кількість людей. Чвари, по суті, були єдиними подіями, про які варто було писати, на думку ісландців. Зародження конфлікту та сам конфлікт викладені з однаковим ступенем деталізації та не являють собою фокус усієї розповіді [4]. Оскільки конфлікти представляли серйозну загрозу існуванню усього суспільства і припинити їх було неможливо, вони мали вичерпати себе, тобто справа обов'язково закінчувалася помстою [2, с. 172].

У сагах багато сімейних історій та місцевих оповідань про сильних та впливових людей свого часу. Але передані в усній традиції саги описують не конкретних людей та не конкретні конфлікти й трагедії, а типи та моделі поведінки. Ісландські саги створені завдяки зустрічі людей, які жили в дуже тяжких умовах, з культурним потоком, який свого часу був характерний для усієї Європи. Постійно виникаючий у сагах мотив – конфлікт між бажаннями людини та її переконаннями, між її совістю та моральними заборонами суспільства. Саги розповідають про одвічний конфлікт поколінь – батьків та дітей, які не розуміють або зневажають один одного, про сварки та проти волі укладені союзи між братами або іншими родичами, у яких немає нічого спільного, окрім обов'язку захищати інтереси сім'ї, про заміжніх жінок, які відчувають себе в однаковій мірі зобов'язаними зберігати вірність як чоловікові, так і батькові та братам, і в ситуації, коли виникають чвари між власним родом жінки та родом її чоловіка, її положення стає трагічним [2, с. 175].

Класичним «століттям саги» вважається період з 900 до 1050 р., про який розповідає більша частина саг про ісландців. Саме в цю епоху відбулася більшість подій, описаних у сагах. Це був час національного та культурного підйому, період процвітання Ісландії, заселення та освоєння країни [3, с. 7].

О. Пріцак зауважив, що географічні дані саг необхідно вивчати дуже пильно, саме тому вони становлять головний предмет дослідження його

другого тому «Походження Русі». Його аргументація полягала в тому, що саги дуже часто містять деталі, що невідомі класичній географії та середньовічним латиномовним вченим [5, с. 46].

Посилаючись на вже усталену, як на погляд вченого, наукову класифікацію, О. Прицак поділив саги на чотири групи:

- 1) королівські саги;
- 2) родинні саги;
- 3) героїчно-легендарні саги;
- 4) романтичні (казкові) саги [5, с. 50].

Однак питання класифікації саг не таке просте і привертало увагу дослідників протягом тривалого часу. Дослідниця Г. Глазиріна багато уваги приділила історії цього питання. Так, ще з середини XVIII ст. у працях Л. Холберга, О. фон Даліна та особливо П.Е. Мюллера було сформульовано необхідність диференційованого ставлення до різних саг залежно від ступеню їхньої достовірності. Це лягло в основу першої класифікації саг, відповідно до якої саги поділяються на дві групи – історичні та неісторичні. Такий підхід до класифікації саг простежувався протягом кінця XVIII, усього XIX та зберігся навіть у XX ст., поряд з іншими, виробленими пізніше типологіями. У сучасному сагознавстві виділяють 7 видів саг: 1) саги про ісландців, або родові саги; 2) королівські саги; 3) саги про давні часи; 4) єпископські саги; 5) Сага про Стурлунгів; 6) лицарські саги; 7) казкові саги. Традиційно вважається, що родові, королівські, єпископські саги та Сага про Стурлунгів є «історичними» сагами, а усі інші види, включаючи саги про давні часи, – «неісторичними» [3, с. 8].

Інший принцип класифікації саг був запропонований С. Нордалем, який звернув увагу на той факт, що у всіх сагах існує різний часовий розрив між подіями, що висвітлюються, та часом запису саг, і поклав хронологічний принцип в основу свого поділу. Усі саги він поділив на 3 групи: 1) Саги про сучасність (про події після 1100 р.), тобто найбільш близькі до часу запису. В цю групу входять єпископські саги, частина королівських саг, Сага про Стурлунгів, лицарські саги; 2) Саги про минуле (850–1100 рр.), які включають усі родові саги, частину королівських та саги про давні часи; 3) Саги про давнину (до 850 р.), що охоплюють частину саг про давні часи, Сагу про Інґлінґів та пряді, що входять у королівські саги, значну частину перекладних саг [3, с. 8].

В історії розвитку будь-якої саги слід розрізнити два періоди: її усне, долітературне побутування та літературне, письмове існування. Створення письмової прозової саги – складний процес,

що являв собою, за визначенням К. Шира, «літераризацію» усного тексту [3, с. 14]. Усна проза, на відміну від поезії, не мала фіксованої форми та була відкрита для різного роду впливів та змін. Усна традиція є важливою складовою частиною саги, тим стрижнем, навколо якого створювалася письмова сага. Сага, що дійшла до нас у рукописному вигляді, поза усілякими сумнівами являє собою літературний твір, а не твір фольклорної традиції. Усі без винятку саги про давні часи – анонімні твори. Це зближує їх насамперед з сагами про ісландців, автори яких невідомі, та відрізняє від королівських саг, імена авторів яких здебільшого зафіксовані.

Менше за інших у своїй творчості залучали запозичену інформацію автори саг про ісландців. Це легко пояснюється особливостями їхнього змісту. Розповідаючи про події на батьківщині, навіть якщо хронологічно вони були далекі від моменту написання, автор не міг прикрашати свій твір вигаданими або почерпнутими з літератури сюжетами. Адже історія Ісландії, що почалася у кінці IX ст. з переселення невеликої групи норвежців на віддалений острів, була добре відома будь-якому мешканцю країни, населення якої у той час було вельми незначним [3, с. 18]. Кожен ісландець знав свою генеалогію, що починалася з часу переселення та зафіксована у «Книзі про ісландців» та «Книзі про взяття землі». Історія кожного ісландського роду, кожного хутора побутувала в усній традиції у більш-менш стійкій формі та не допускала значних доповнень під час переказу. І тим не менш навіть у цьому, здавалося б, непроникному для зовнішньої інформації виді ісландської саги дослідниками відмічені запозичення з інших західноєвропейських, здебільшого континентальних літератур.

Вчений зазначив, що термін «ісландські родинні саги» або «саги про ісландців» можна застосувати до близько сорока оповідок різної довжини та близько шістдесяти епізодичних історій. У цих сагах здебільшого йдеться про життя однієї особи або про історію якогось одного клану чи провінції. Якщо звертатися до хронологічних термінів, то «Родинні саги» розповідають про ісландців, котрі жили в так звану «Добу саг» (бл. 930–1030 рр.) [5, с. 273].

На думку О. Прицака, ісландські родинні саги як форма оригінального наративного мистецтва не мають відповідників у тогочасній європейській літературі. Вони відзначаються своєю об'єктивною й реалістичною манерою, дуже далекою від метафізичних роздумів, і «показують

нам цілу галерею індивідуалізованих і цікавих персонажів, які постають перед нами так чітко й відчутно, ніби ми знали їх особисто», а їх драматична виразність підсилюється вмільм застосуванням діалогів, зокрема прямої мови [5, с. 273].

Королівські саги виявилися більш гнучкими до нової інформації. О. Пріцак зазначив, що у середовищі ісландських інтелектуалів XI–XII століть, які належали до давньої скандинавської аристократії, були розвинуті дві школи. Кожна пов'язувала себе з одним із провідних харизматичних кланів. Одна школа розглядала себе як нащадків «шведсько-норвезького» клану Інґлінґів, які в той час правили в Норвегії, друга – вважала, що вони походять від данського клану Кнутлінґів. Саме тому у другому томі «Походження Русі» вчений виділив дві окремі глави: «Саги про королів Норвегії» і «Саги про королів Данії» [5, с. 53]. На думку О. Пріцака, ісландські саги про королів Норвегії виникли внаслідок тривалого й дуже цікавого літературного процесу [5, с. 54]. У зв'язку з цим вчений приділив велику увагу текстам, які передували ісландським «Сагам про королів Норвегії». До них він відносив передусім найдавніші ісландські синоптичні оповіді про Норвегію та дві стародавні історичні поеми [5, с. 54–56]; перші спроби життєписів, з яких починався біографічний жанр: «Нгугґґарстйккі» і Сверріс-сага [5, с. 56–60]; норвезькі синоптичні оповіді про королів Норвегії [5, с. 60–62]; несучасні ісландські життєписи одного з норвезьких королів: саги про Олава Святого та Олава Трюгґвасона [5, с. 62–104].

Систематизовані збірки «Саг про королів Норвегії», поданих у хронологічному порядку, за твердженням О. Пріцака, почали з'являтися в Ісландії близько 1200 року. Ці збірники (три з них збереглися: «Morkinskinna», «Fagrskinna» і «Heimskringla») можуть розглядатися як своєрідний додаток до Сверріс-саги, оскільки він подає «Саги про королів Норвегії», де йдеться про події, які відбувалися до 1177 р., тобто до того року, з якого починає свою розповідь Сверріс-сага. Але незабаром з'явилися продовження Сверріс-саги (яка включає 1177–1202 рр.): Бьоглунґа-сага (або сьогур; написана десь у 1210–1220 рр., оповідає про події 1202–1217 рр.) і Гаконар-сага Гаконарсонар (написана десь у 1263–1271 рр., оповідає про події 1217–1263 рр.) [5, с. 104].

О. Пріцак дав дуже детальну характеристику королівським сагам. Перший збірник королівських саг, який зберігся, це праця, копія якої, що датується кінцем XIII ст., відома в науці (десь від 1700 р.) як «Morkinskinna» («Гнила шкіра», тобто

оправа). Цю працю написано в Ісландії приблизно у 1200–1220 рр. [5, с. 105]. Іншою працею цього типу є «Fagrskinna» («Гарна шкіра»), написана десь відразу після 1220 р. Вона включає історію Норвегії від Гальвдана Чорного (бл. 875 р.) до Сверріра Сігурдарсона (1177 р.) [5, с. 105]. Найвищим досягненням у жанрі королівських саг О. Пріцак вважав «Heimskringla» («Круг земний»), написану Сноррі Стурлуссоном. У цьому творі описані часи від «першопочатків світу» до 1177 року. Він складається з «Передмови» й шістнадцяти саг [5, с. 106]. «Круг земний» – це огляд історії норвезьких королів з міфічних часів до сучасних автору днів. Кожному королю присвячена окрема сага. Твори вибудовані у хронологічному порядку. Автор «Кола Земного» розповідає історію королів дуже стримано і навіть відсторонено, не коментує події, але вони безпосередньо конкретизуються у діях та словах окремих осіб та зображуються дуже яскраво [6].

Історія норвезьких конунґів, що писалася ісландцями, розглядалася ними як власна передісторія та частина їхнього власного життя. Спираючись на відомі їм факти, вони створювали життєписи правителів своєї прабатьківщини, розповідаючи і про історію інших держав та народів, з якими скандинави взаємодіяли. Обмежені фактографічним матеріалом, вони, так само як і автори саг про ісландців, не могли значно відступати від правди, однак вони мали можливість прикрасити її. Установка на ідеалізацію конунґа та його діяльності дозволяла їм відносно вільно поводитися з історичним матеріалом.

Окремо вчений дослідив сагу про королів Данії («Knytlinga saga»), сагу про фортецю вікінґів у гирлі річки Одер («Jómsvikinga saga»), а також дві «колоніальні» саги: «Orkneyinga saga» і «Farseyinga saga», а також «Jätvardar saga» [5, с. 216].

«Сага про королів Данії» має назву «Knytlinga saga», тобто сага про клан данського короля Кнута. О. Пріцак зазначив, що двома головними джерелами для створення «Knytlinga saga» були: «Heimskringla» у тій частині, де йдеться про данських королів (до смерті Свейна Ульвссона в 1076 р.); строфи ісландських скальдів; «Knuts saga ens helga» (для періоду після 1076 р.), написана у зв'язку з канонізацією цього короля: вже в 1100 р. посланці Ейріка III переконали папу Пасхалія II дати дозвіл на запровадження цього культу. Вчений вважав, що існують цілком очевидні відповідності між книгами XIV–XVI «Gesta Danorum» Саксона Граматака і «Knytlinga saga» (там, де йдеться про роки 1134–1187), і цілком

можливо, що обидві історичні праці були створені на основі давнішої “Efi Danakonunga” [5, с. 217].

Наступною групою саг, які дослідив О. Пріцак, стали «героїчно-легендарні саги». «Саги про давні часи Північних країн» – назва, яка була дана данським філологом К.К. Равном у 1829–1830 рр. під час видання ним великої групи ісландських саг та прядей. У тритомник “Fornaldarsögur Norðrlanda” увійшло більше 30 творів, створених не раніше середини XIII ст., які містять легендарну історію Скандинавських країн. У передмові до першого тому К.К. Равн написав, що ним «зібрані саги, які розповідають про ті події, які відбулися у північних країнах перш ніж у IX ст. була заселена Ісландія, або, іншими словами, раніше того часу, коли з’являються достовірні розповіді». Він доволі ясно уявляв собі, що підготовлені ним до публікації тексти саг неоднорідні за своїми джерелами. Він розрізняє: 1) саги, засновані на давніх північних оповідях; 2) саги, побудовані на розповідях ісландців про свої заморські пригоди; 3) «перебільшені розповіді», які він вважає найменш достовірними серед усіх творів, і відповідно до цього поділу саги розподілені по томах [3, с. 9]. О. Пріцак також навів інші існуючі назви цього виду саг: «Героїчні саги», «Легендарні саги» або «Міфічно-героїчні саги». Втім термін, який використав сам вчений, тобто «героїчно-легендарні саги», він вважав вдалим поєднанням усіх вищезазначених назв [5, с. 329].

Саги про давні часи – ісландська форма переробки германського героїчного епосу. Їхні герої це переважно легендарні персонажі, перенесені в героїчний для скандинавських країн період – епоху вікінгів та більш ранній час. О. Пріцак розглядав саги про давні часи, розподіливши їх на три групи: 1) героїчні саги, які ґрунтуються значною мірою на германському героїчному епосі; 2) вікінзькі саги; 3) пригодницькі саги.

До підгрупи героїчних саг він відносив: «Сагу про Волсунгів», «Сагу про Хервьор та Хейдрек», «Сагу про Хрольва Жердинку», «Прядь про Норна-Геста», а також «Фрагмент про давніх конунгів», який є вставкою у «Сагу про Скіольдунгів», «Сагу про Тідрека Бернського». За спостереженням вченого, героїчні саги зазвичай побудовані на основі сюжетів загальногерманського епічного фонду. У них розповідається про найбільш яскраві епізоди життя представників давніх германських та скандинавських родів, а їхня діяльність часто розгортається в північних краях (у Східній Балтиці, в Лапландії, в Б’ярмаланді, на Русі, на мусульманському Близькому Сході та в Африці), або вони йдуть шляхами вікінгських походів – до Англії, Західної Європи та

Середземного моря [5, с. 329]. О. Пріцак зазначив, що для героїчно-легендарних саг характерна наявність безлічі бурхливих епізодів, що нашаровуються один на один. Долі героїв, чії пригоди часто подаються в перебільшеному світлі, зливаються в нестримний потік славних подвигів [5, с. 330]. Героїчні саги часто є єдиним джерелом, яке зберегло фрагменти загальногерманського епосу, оскільки більшість поетичних оповідань втрачена.

Вікінгські саги розповідають про мандрі своїх героїв у чужих країнах у пошуках багатства і пригод. Час дії у них зазвичай віднесений до епохи вікінгів. Географічний фон, на якому розгортаються події, – Британія, Франція, Італія, Візантія, Русь. Багато персонажів мають реальні прототи́пи, а епізоди, описані у цих сагах, часто можуть бути співвіднесені з історичними подіями, що відбувалися насправді. До цієї групи належать: «Сага про Одда Стрілу», «Сага про Фритьофа Прекрасного», «Сага про Хромунда Гріпссона». За спостереженнями О. Пріцака, перші дві групи схожі в тому, що прозовий текст у них часто переплітається з поетичними пасажами. Щодо відмінностей, то вчений виділив такі. Героїчні саги наповнені трагічними конфліктами з трагічними розв’язками, темами з готських та гунських часів, а також сюжетами, запозиченими з континенту. На відміну від них, вікінгські саги, попри ту безліч подвигів, які в них здійснюються, мають зазвичай щасливий кінець, їхні сюжети здебільшого пов’язані із збройними походами IX ст. [5, с. 330].

Група пригодницьких саг найбільш значна за кількістю творів, що входять до неї. У сагах цієї групи («Сага про Хрольва Жердинку», «Сага про Хрольва Гаутрекссона», «Сага про Егіля Однорукого та Асмунда Вбивцю Берсерків», «Сага про Босі та Херрауда», «Сага про Хальвдана Ейстейнссона», «Сага про Хальвдана, прийомного сина Брані», «Сага про Стурлауга Працелюбного») йдеться про далекі подорожі, під час яких герої потрапляють як в реальні, так і вигадані країни, де зустрічаються з незвичайними істотами. Фантастичний елемент був домінуючим у сюжеті. О. Пріцак зазначав, що постаті героїв та їх подвиги змальовані у цих сагах дещо перебільшено [5, с. 330].

О. Пріцак запропонував власний варіант класифікації саг цього виду. Оскільки «героїчно-легендарні саги» часто реалізують спробу автора прив’язати свого героя до певної конкретної території в Скандинавії або до певної родинної традиції, він вважав, що деякі саги можна також згрупувати залежно від предків героя або його родинної домівки [5, с. 331].

Про романтичні саги вчений писав, що їхнім головним завданням було розважати людей, і що автори ставили собі на меті вигадати якомога більше незвичайних пригод у нереальному світі, не обмеженому ані хронологією, ані топографією [5, с. 467].

Висновки. Отже, усі згадані О. Прицаком види саг, доповнюючи одна одну, створювали історію різних верств суспільства – вільного населення Ісландії, правлячого класу Норвегії та історію церкви в Ісландії та Норвегії, і, таким чином поряд з художньою виконували історичну функцію. Саме цим, на думку вченого, може бути пояснене прагнення авторів деяких саг про давні часи орнаментувати свої розповіді елементами, характерними швидше для історичних хронік, ніж для саг. О. Прицак неодноразово наголошу-

вав, що попри легендарно-фантастичний характер більшості саг, в основі сюжету більшості творів можна виділити історичне ядро, навколо якого будується розповідь. І більшу частину другого тому його праці «Походження Русі» саме й займають уривки, коментарі, тлумачення найвідоміших саг різних видів. О. Прицак звертав увагу на такі елементи саг, як використання великої кількості імен, достовірність яких може бути підтверджена історичними джерелами різного роду, згадування великої кількості топонімів, багато з яких можуть бути локалізовані досить точно. Перераховані вище історичні елементи створюють у сагах умовний історичний фон, який являє собою вираження уявлень їх авторів про історичну обстановку, географічну локалізацію та хронологічну прив'язку твору.

Список літератури:

1. Арбман Х. Викинги. Санкт-Петербург : Евразия, 2006. 269 с.
2. Будур Н.В. Повседневная жизнь викингов. IX–XI века. Москва : Молодая гвардия, 2007. 463 с.
3. Глазырина Г.В. Исландские викингские саги о северной Руси. Москва : Ладомир, 1996. 240 с.
4. Гуревич А.Я. «Эдда» и сага. Москва : Наука, 1979. 192 с.
5. Прицак О. Походження Русі. Стародавні скандинавські саги і Стара Скандинавія. Київ, 2003. Т. 2. 1304 с.
6. Стурлусон С. Круг Земной. URL: <http://ulfdalir.ru/sources/42/377> (дата звернення 13.07.2020).

Voronova M.Yu. SCANDINAVIAN SAGAS IN THE OMELYAN PRITSAK'S RESEARCHES

The article is devoted to the study of the scientific work of Omelyan Pritsak about one of the most striking manifestations of the spiritual culture of medieval Scandinavia – the saga. At present, these works are the property of all Scandinavians and world literature.

The views of the scientist on the classification of sagas are considered. The question of classification of sagas is not so simple, and has attracted the attention of researchers for a long time. Omelyan Pritsak realized that in the history of any saga, two periods should be distinguished: its oral, pre-literary existence, and literary, written existence.

Within the framework of the classification proposed by Omelyan Pritsak, the scientist's views on the history of the origin of various groups of these works are highlighted. The historian has repeatedly pointed out that the structure, style and aesthetics of the saga reflect the type of thinking characteristic of medieval Scandinavians. This can be explained by the fact that at the heart of their saga kept a consciously cultivated tradition of oral communication, which has never been interrupted since the early period of the Viking Age and therefore can tell a lot about the people we are interested in. Omelyan Pritsak has repeatedly emphasized that despite the legendary and fantastic nature of most sagas, the predominant basis of the plot of these works is the historical core around which the story is built.

The main attention in the offered article is devoted to revealing by Omelyan Pritsak of characteristic features of sagas on an example of the detailed analysis, interpretation and commenting of the most known of them. Scientists have done a lot of work to collect and study these works.

As a result of the study, it was concluded that all the types of sagas mentioned by O. Pritsak, complementing each other, created the history of different strata of society – the free population of Iceland, the ruling class of Norway and the history of the church in Iceland and Norway, and thus historical function.

Key words: O. Pritsak, saga, Scandinavia, Viking Age, Scandinavian studies.

Гасымова С.А.

Азербайджанский государственный аграрный университет

ИЗ ИСТОРИИ РАЗВИТИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ЛИТЕРАТУРНОЙ СРЕДЫ В IX–XII ВЕКАХ

Мета статті – розглянути історію розвитку літературного середовища Азербайджану в IX–XII століттях, дослідити основні особливості літературного середовища цього періоду.

Для досягнення мети у статті використані метод історико-хронологічного аналізу метод аналізу історичних документів.

Автор вперше проаналізував наукові та культурні досягнення на мусульманському Сході і зокрема в Азербайджані на початку XI–XIII століть. Відзначається, що в цей період у розвитку науки і культури поряд з арабами активно брали участь також і інші народи. У той час арабська мова була широко поширеною на Близькому і Середньому Сході, в тому числі і в Азербайджані.

Відзначається, що після розпаду халіфату в період правління династичних держав, що виникли на його території, сформувався ряд місцевих культурних зразків. Після розпаду Кавказької Албанії на основі її культурної спадщини були сформовані культурні центри Аран, Ширван і Нахчиван. У створенні місцевих культурних зразків позитивну роль зіграли політичні організації, які з'явилися на територіях Азербайджану і часто змінювали один одного – Ширваниахська держава Маз'ядідов, Кесранідов і Дербендцев, недовговічні політичні держави Саджіда, Саларідов, Раввадідов і Шеддадіди. Вони підпорядковувались сельджукському султанству та державі Ільдегізідов. Так, за винятком Багдада і його околиць, велика територія – від Кавказьких гір до Перської затоки – була об'єднана під владою держави Ельденізів. Об'єднання азербайджанських земель у єдину державу розширило економічні та культурні зв'язки між регіонами, і країна загалом стала одним з політичних, економічних і культурних центрів Близького і Середнього Сходу. Азербайджанські інтелектуали, які є засновниками цієї культури, досягли великих успіхів як у галузі літератури, так і в багатьох інших областях і завдяки своїм науковим і художнім роботам, написаним арабською і перською мовами, змогли підняти мусульманську культуру того часу на вищий рівень. Унікальні перлини мистецтва, створені геніями азербайджанської культури, справили сильний вплив на розвиток світової культури.

Ключові слова: Азербайджан, культура, відродження, культурний розвиток, вік, держава.

Постановка проблеми. В целом культура – это система материальных и духовных ценностей, создаваемых и накапливаемых людьми на протяжении веков. Отражая в себе достижения, она является не только источником творчества, производства, знания, но и средством удовлетворения разных потребностей людей (практических и интеллектуальных). Культура также формируется на основе социальных, политических, экономических и духовных потребностей общества. Это не только неотъемлемая часть цивилизаций и этносов, но и историческая память народов.

Культура каждой нации, помимо того, что является зеркалом ее истории, играет важную роль в определении пройденного пути исторического развития. Азербайджанский народ создал древнюю и богатую культуру на своих исторических землях, и наша культура оказала сильное влияние

на культурное развитие народов Кавказа и других соседних стран в разные исторические периоды. С распространением народного героического эпоса «Китаби-Деде Горгуд» на всех исторических землях Азербайджана наша культура вошла в период Раннего Ренессанса [1; 5]. Эпос «Китаби-Деде Горгуд» считается самым древним совместным литературным памятником Азербайджана и соседних тюркских народов. Этот письменный памятник, отражающий эпические эпосы, созданные устной народной поэтической традицией на протяжении многих веков – от IX до XV века, вышел далеко за пределы азербайджанской литературы. Важная часть богатых, разнообразных и уникальных культурных ценностей, созданных азербайджанским народом, приходится на средние века. Гении нашей средневековой культуры, уникальные жемчужины искусства, которые они

создали, ранний и развитый азербайджанский ренессанс – золотые страницы мировой культуры. Азербайджанский народ, выгравировавший эти золотые страницы в мировой истории, оказал сильное влияние на развитие мировой культуры [1; 6].

Постановка задания. Цель статьи – рассмотреть историю развития литературной среды Азербайджана в IX–XII веках, исследовать основные особенности литературной среды этого периода.

Изложение основного материала. Следует отметить, что начало XI–XIII веков в целом считается одним из наиболее продуктивных периодов в истории науки и культуры на всем мусульманском Востоке, включая литературу, являющуюся ее важной частью. В этот период в развитии науки и культуры, наряду с арабами, активно участвовали также и другие народы. В то время арабский язык был широко распространен на Ближнем и Среднем Востоке, в том числе и в Азербайджане. После распада халифата в период правления династических государств, возникших на его территории, сформировался ряд местных культурных образцов. После распада Кавказской Албании на его культурном наследии были сформированы культурные центры Аран, Ширван и Нахчыван. В создании местных культурных образцов положительную роль сыграли политические организации, которые появлялись на территориях Азербайджана и часто сменяли друг друга – Ширваншахское государство Мазъядидов, Кесранидов и Дербендцев, недолговечные политические государства Саджидов, Саларидов, Раввадидов и Шеддадидов, подчинявшее их себе Сельджукское султанство, политическая деятельность государства Ильдегизидов [2, с. 13–14]. Так, за исключением Багдада и его окрестностей, большая территория от Кавказских гор до Персидского залива была объединена под властью государства Эльденизов. Объединение азербайджанских земель в единое государство расширило экономические и культурные связи между регионами, и страна в целом стала одним из политических, экономических и культурных центров Ближнего и Среднего Востока. В результате период власти Атабекского государства характеризуется подъемом культурной жизни Азербайджана. В это время была создана и достигла своего самого высоко развития азербайджанская поэтическая школа, которая дала выдающихся гениев мировой культуре. Развитие яркой поэтической школы, несомненно, было связано с общим культурным подъемом, признаки которого еще недостаточно были изучены. С этой точки зрения упомянутый

период называют периодом возрождения (ренессанса) Азербайджана. Азербайджанская поэтическая школа XII и начала XIII веков является высшей стадией культурного развития не только потому, что она породила множество поэтов для средневековья, но и с точки зрения оригинальных и блестящих литературных примеров, созданных каждым из этих поэтов [3, с. 198–199].

Следует отметить, что в мусульманских странах возрождение произошло не сразу. С одной стороны, древнегреческая и римская культура – через Византию, Сирию и Египет, с другой стороны, древняя иранская, индийская, среднеазиатская и арабская культура также повлияли на возникновение новой культуры Возрождения в мусульманских странах в VIII–IX веках. Переводческая работа, проделанная во времена правления халифа Мамуна, положила начало этой культуре. Восточное Возрождение достигло беспрецедентных достижений в науке и искусстве, особенно в области поэзии, и создало неповторимые памятники искусства, в этот период появились «Шахнаме» Фирдовси, «Рубаи» Омара Хайяма, «Хемсе» Низами, газели Хафиза и Физули, бессмертная поэзия Джамии и Наваи. Это великое пробуждение и прогресс на Ближнем и Среднем Востоке, которое началось в Аравии в середине VIII века, закончилось в Азербайджане в конце XII века. В целом ренессанс в Азербайджане, начавшийся в XI веке, пройдя несколько этапов в своем развитии, достиг самой высшей стадии в творчестве Низами [4, с. 65].

Из источников видно, что представители азербайджано-мусульманской культуры также развили арабскую поэзию, созданную в этот период, в VIII–IX веках, и обогатили восточную культуру своими произведениями. Как и в прошлом, многие азербайджанские мыслители, ученые и поэты жили и творили, получали образование в культурных центрах Ближнего и Среднего Востока – в Багдаде, Каире, Александрии, Бухаре, Самарканде, Нишапуре и других городах. В источниках говорится, что в Тебризе, Шамахе, Гяндже, Бейлагане и других городах, во дворцах шеддадидских и сельджукских эмиров собирались поэты, писавшие на арабском языке (например, по словам Масуда ибн Намдара, в Гяндже, Бейлагане), проводили конкурсы стихов, устраивали меджлисы. Лучшие ученые того времени собирались во дворцах Ширваншахов и Эльденизов. У них были большие успехи и достижения в математике, природоведении, медицине, химии, философии, логике, праве, астрономии, арабской и персид-

ской литературе и других сферах, многие из них были признаны лучшими деятелями мусульманской культуры и науки» [5, с. 147]. Оценка науки, искусства и художников правителями Атабея и Ширваншаха создала широкие возможности для развития науки и культуры в этот период.

В этот период во дворце Ширваншахов появилась группа поэтов, и они создали свою собственную школу. Во главе этих поэтов стоял Абул-Ула, больше писавший оды. Еще одной особенностью Абул-Улана, который долгие годы исполнял обязанности “*məlikül-şüara*” (короля лозунгов), было собрание вокруг себя талантливых поэтов. Иззеддин Ширвани, Афзаладдин Хагани, Фелаки Ширвани, Муджираддин Бейлагани и другие. Самым известным среди них был Афзаладдин Бадил ибн Али (1121–1199). Источники также отмечают, что в конце XI века во дворце Ширваншаха I Фарибурза собрались поэты, восхваляющие его на арабском языке. Интересно, что среди поэтов этого дворца были не только местные азербайджанцы, но и поэты других национальностей; присутствие арабского поэта аль-Газзи в Азербайджане и Аране, его участие в меджлисах Ширваншаха I Фарибурза доказывает, что здесь, как и в других столицах страны, была прекрасная литературная атмосфера [6, с. 50].

Среди поэтов, работавших и творивших во дворце атабеев Азербайджана, были Сейид Зульфугар Ширвани, Гивами Мутарризи, Фаррух Ширвани, Джовхари, Юсиф Физули, Камаладдин Нахчывани, Сейид Иззеддин аль-Алави и другие [6, с. 52].

Хотя XII век считался периодом персидской поэзии в Азербайджане, литература на арабском языке все еще сохраняла свои позиции и в лице опытных мастеров пера даже нашла ярых сторонников. Известные азербайджанские поэты Хагани Ширвани и Муджираддин Бейлагани, которые писали в основном на персидском языке, также использовали арабский в своих произведениях. В XII веке народ Азербайджана наделил арабскую литературу такими выдающимися личностями, как Шихабеддин Яхья ас-Сухраварди, Айн аль-Гузат, Юсиф ибн Тахир аль-Хувейи (Хойлу).

С начала XII века гениальные мастера азербайджанской литературы Абул Ала Ганджави, Хагани Ширвани, Фелаки Ширвани, Иззеддин Ширвани, Муджираддин Бейлагани, Низами Гянджеви, принесли новый стиль и новый говор в богатую сокровищницу этой литературы, положили основу азербайджанской литературной школы в Гяндже и Ширване. В этой школе, в отличие от хорасано-туркестанского стиля персидскоязычного стихот-

ворения, представляющего связь, согласованность между литературным искусством и реальной жизнью и развитого благодаря Рудаки, Фирдовси и другим поэтам, в том числе Гаграну Тебризи, создан новый азербайджанский поэтический стиль «сыпь роскоши». Одна из важных особенностей стихов Афзаладдина Хагани, одного из выдающихся ученых того времени, заключается в том, что поэт принес родные азербайджано-тюркские слова в язык поэзии, где преобладал персидский язык [7, с. 402]. Основными жанрами средневековой азербайджанской поэзии, как и на всем Ближнем и Среднем Востоке, были арабо-персидские жанры – ода, газель и рубаи [8, с. 272].

Персидский язык, предпочитаемый правителями сельджуков, атабеев и ширваншахов тюркского происхождения в этот период, обязан своим развитием и совершенствованием представителям азербайджанской поэтической школы, особенно гению Низами Гянджеви. Его «Хемсе» – самый ценный образец мировой литературы. С помощью этой своей работы поэт отдал искусство поэзии от дворцов и восхвалений и создал художественную литературу в том смысле, в котором мы понимаем ее сегодня. Он сделал человека своим героем, прославляя его чувства и эмоции, чувства и мысли, желания и стремления. Личность, его жизнь, сущность, образ мышления и философия были темами, заставляющими Низами задуматься, и составляющими основную линию его стихов. Творчество Низами оказало большое влияние на развитие литературы восточных народов. Его произведения были частью основных уроков в средневековых медресе, и поэты, писатели и студенты учили и зубрили их. Жанр стихотворного романа, созданный Низами, вошел в сферу художественного словесного царства восточных народов и завоевал себе прочные позиции. В общем с XIII века невозможно найти мастеров слов, которые не подвергались влиянию идей Низами. Именно гениальный Низами поднял азербайджанское поэтическое искусство до недоступной высоты, сделал XII век веком азербайджанского ренессанса [9, с. 92].

Самая интересная, почти легендарная и самая противоречивая фигура азербайджанской поэзии XII века – поэтесса Мехсети ханум Гянджеви. Несмотря на противоречивые предположения исследователей, недавнее исследование твердо установило, что «Мехсети – настоящая историческая личность, великий современник Низами и человек с большим поэтическим талантом». Первую полноценную информацию о Мехсети

мы видим в произведении Хамдуллы Казвини «Взгляд на историю», написанной в 1330 году. Если не принять во внимание некоторые заблуждения (о том, что муж поэта является современником султана Махмуда Газневи), информация о «прекрасной» поэзии Таджеддина Ахмада, сына проповедника Гянджи и его жены Мехсети, представляет большой интерес. Исследования показывают, что Мехсети родилась в 1089 году в Гяндже, получила прекрасное образование, была хорошо знакома с восточной литературой и музыкой, хорошо играла в шахматы и в 1118 году (после смерти султана Мухаммеда Тапара) во дворце взошедшего на трон Махмуда принимала участие в поэтических собраниях. Мехсети прожила очень долгую жизнь (1182–1283) [7, с. 404].

В целом в X–XII веках феодальная культура Азербайджана достигла своего пика и вступила в период процветания. Тебриз и Нахчыван, Шамахи и Баку, Гянджа и Шабран, Ардебиль и Бейлаган, Марага и Шамкир дали человечеству мыслителей и поэтов, ученых и врачей, юристов и географов, путешественников и архитекторов, историков и педагогов, математиков и мастеров прикладно-декоративного искусства, музыкантов и художников, а также стали научными и литературными, архитектурными, философскими и медицинскими центрами [10; 61].

В IX–XI веках внешние атаки были предотвращены, войны были приостановлены, долгосрочная стабильность и ряд других факторов создали условия для возрождения и развития экономической и культурной жизни. В IX–XI веках развитие экономики, расширение ремесел и торговли, рост городов создали условия для повышения культурного уровня населения Азербайджана, сближения городского населения и проживающих здесь племен в обычаях, языке и других аспектах. Приход к власти саджидов привел к распространению тюркского языка. Тюркоязычные племена начали смешиваться с другими слоями населения страны. Азербайджанский язык, входящий в систему тюркских языков, постепенно расширился и стал общим разговорным языком. Формирование общих рынков и общий характер

экономики помогли устранить различия между племенами. Экономические связи и общий язык, сложившиеся между северными и южными провинциями страны, способствовали процессу формирования азербайджанского народа [11, с. 393].

В первой четверти XI–XIII веков поэзия достигла высокого уровня. В этот период, как и на всем Ближнем Востоке, персидский язык (перси) доминировал в литературе и в поэзии, и почти полностью вытеснил арабский язык. В XI веке азербайджанский тюркский язык широко развился на Кавказе и в соседних странах. Азербайджанский язык относится к огузской группе тюркских языков. Азербайджанский язык, как основной язык местного населения, полностью сформировался в середине XI века под сильным влиянием языка огузских племен. Однако тюркизация Азербайджана с точки зрения языка была длительным процессом, она началась задолго до XI века. В XII веке сформировался азербайджанский литературный язык. Наряду с персидским и арабским языками, поэты писали и на этом языке. В конце XIII века поэт Гасаноглу прославился своими лирическими стихами на азербайджанском и персидском языках [8, с. 271].

Выводы. В итоге необходимо подчеркнуть, что нашествия различных внешних сил, начавшиеся в начале XIII века, оказали разрушительное влияние на хозяйственную и культурную жизнь Азербайджана, значительно замедляя его развитие. Во времена правления Эльханидов в результате 100-летних войн с ханами Красной Орды эти разрушения усилились. Захватчики уничтожили культурные сокровища, созданные народами на протяжении тысячелетий, уничтожили памятники искусства, библиотеки, оросительные системы, дворцовые комплексы, мечети и медресе. Тем не менее, народ Азербайджана продолжил свое культурное развитие в этот сложный период своей истории.

Таким образом, редкие жемчужины искусства, созданные гениями азербайджанской культуры в период раннего и развитого азербайджанского ренессанса, оказали сильное влияние на развитие мировой культуры.

Список літератури:

1. Qasimov X. Q. Orta əsrlərdə Azərbaycan mədəniyyəti. Bakı, "Aspoliqraf", 2008, 448 s.
2. Mustafayev A.H. Azərbaycanın maddi mədəniyyət tarixi (etnoqrafik materiallar əsasında tipoloji tədqiqat). Bakı : "Bakı Universiteti" nəşriyyatı, 2009, 420 səh.
3. Bünyadov Z. Azərbaycan Atabəyləri dövləti (1136-1225-ci illər) Bakı, "Şərq-Qərb", 2007, 312 səh.
4. Məmmədova S.K. "Mədəniyyətşünaslıq", (dərs vəsaiti) Bakı, "Kooperasiya" nəşriyyatı, 2001, 202 səh.
5. Azərbaycan tarixi. Bakı, "Elm", 1993, 263 səh.
6. Nəcəf Ə. N. Səlcuqlu dövlətləri və atabəyləri tarixi (Oğuzların ortaya çıxmasından - XIV əsrə qədər). Bakı : Qanun, 2010.55 səh.
7. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. II cild (III-XIII əsrin I rübü). Bakı, "Elm". 2007, 608 səh.
8. Aşurbəyli S. Bakı, Avrasiya press, 2006, 416 səh.
9. Nuriyeva İ.T. Azərbaycan tarixi (ən qədim dövrlərdən zəmanəmizədək). Texniki Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı : Elm və təhsil, 2019, 624 səh.
10. Nağıyev H., Verdiyeva H. Azərbaycan tarixi (e.ə.IX-e.XII əsrləri). I hissə. Bakı, "Elm" nəşriyyatı, 2007, 103 səh.
11. Şərifli M.X. IX əsr ikinci yarısı – XI əsrlərdə Azərbaycan feodal dövlətləri. Bakı, "Elm" nəşriyyatı, 2013, 398 səh.

Gasimova S.A. FROM THE HISTORY OF THE DEVELOPMENT OF THE AZERBAIJAN LITERARY ENVIRONMENT IN THE IX–XII CENTURIES

The purpose of the article is to consider the history of the development of the literary environment of Azerbaijan in the IX-XII centuries, to explore the main features of the literary environment of this period.

To achieve the goal in the article used the method of historical and chronological analysis, the method of analysis of historical documents.

The author first analyzed the scientific and cultural achievements in the Muslim East, and in particular in Azerbaijan at the beginning of the XI-XIII centuries. It is noted that during this period other peoples also actively participated in the development of science and culture, along with Arabs. At that time, the Arabic language was widely spoken in the Near and Middle East, including Azerbaijan.

It is noted that after the collapse of the caliphate during the reign of dynastic states that arose on its territory, a number of local cultural patterns were formed. After the collapse of Caucasian Albania, the cultural centers of Aran, Shirvan and Nakhchivan were formed on its cultural heritage. In creating local cultural patterns, a positive role was played by the political organizations that appeared on the territories of Azerbaijan and often replaced each other - the Shirvanshah state of the Mazyadids, Kesranids and Derbendts, the short-lived political states of the Sajids, Salarids, Ravvadids and Sheddadids, subordinating them to themselves the Seljuk Sultanism, the political activity of the state Ildehyzidov. So, with the exception of Baghdad and its environs, a large territory from the Caucasus Mountains to the Persian Gulf was united under the rule of the Eldeniz state. The unification of Azerbaijani lands into a single state has expanded economic and cultural ties between the regions, and the country as a whole has become one of the political, economic and cultural centers of the Near and Middle East. Azerbaijani intellectuals, the founders of this culture, have achieved great success both in the field of literature and in many other areas, and, thanks to their scientific and artistic works written in Arabic and Persian, have been able to raise the general Muslim culture of that time to the highest level. The unique pearls of art created by the geniuses of Azerbaijani culture have had a strong influence on the development of world culture.

Key words: Azerbaijan, culture, revival, cultural development, century, state.

Котельницький Н.А.Центр українських досліджень
Інституту Європи РАН**«ПРОЕКТ ЗЕМСКОГО БАНКА ЗЕМЛЕДЕЛЬЧЕСКОГО КРЕДИТА»
В.С. ВАРЗАРА ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ЗЕМСЬКОГО ЛІБЕРАЛЬНОГО
РУХУ НА ПІВНОЧІ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ (60–80-ТІ РР. ХІХ СТ.)**

Публікацію присвячено запровадженню до міжнародного наукового обігу важливого першоджерела з історії земського ліберального руху на півночі Лівобережної України, програмної праці члена опозиційної аристократичної фронди – Василя Єгоровича Варзара (1851–1940). У статті проведено контент-аналіз віднайдені пам'ятки.

Аналіз документа, беззаперечно, засвідчує, що «Проект земського банку земледельческого кредита» є вагомим джерелом з історії земського ліберального руху Північного Лівобережжя. Важливість запроваджені до міжнародного наукового обігу роботи видатного вченого-економіста полягає в тому, що праця В. Варзара дає змогу ставити питання про вивчення банківської політики земського лібералізму Північної України як невіддільної та органічної частини економічної програми вказаної опозиційної течії у визвольному русі Російської імперії другої половини ХІХ ст.

На основі позитивного практичного досвіду функціонування та життєдіяльності Чернігівського міського громадського банку філософію земської опозиції краю в цьому сегменті було побудовано на кількох принципових імперативах: справедливій оцінці активів майна колишніх кріпаків – тимчасовозобов'язаних селян, яка дозволяла селянству формувати привабливий портфель пропозицій для банку; проведенні за допомогою податкового та фіскального інструментарію політики соціально справедливого перерозподілу суспільного продукту та благ, стимулюючи в такий спосіб появу в колишніх рабів пакету обігових коштів, який би допоміг орендувати чи придбати у власність маєтки збанкрутілої аристократії українського Полісся.

Основним принципом існування банку було заявлено суверенітет закладу, який мала забезпечити автономність фінансової установи від державних, корпоративних і громадських регіональних органів. Підпорядкування та підзвітність Чернігівському губернському земству мала на меті надання контролювальних і наглядових функцій інституту місцевого самоврядування.

Головною метою діяльності земського банку В. Варзар уважав радикальне зниження вартості кредитів і банківських відсотків для селянства та зміну строкових умов, а саме: надання довготермінових позик. Представник земської ліберальної партії особливо наголошував: заклад місцевого самоврядування має приймати будь-які одиниці активів майна селян під заставу, відповідно, ліквідовуючи упередженість фінансових установ до них і забезпечуючи економічну стійкість земської структури.

Опублікований статут земського банку переконливо доводить, що, всіляко прагнучи муніципалізації економічних відносин у провінції, аристократична фронда забезпечувала суверенність закладу як організаційно, так і фінансово: юридичним засновником ставало Чернігівське губернське земство; основу статутного капіталу становили чималі асигнування з бюджету регіонального парламенту; контроль і нагляд за діяльністю установи здійснювалися комплексом численних інструментів підпорядкування та підзвітності, заснованих на імперативах виборності керівних органів банку, профілактики та запобігання ймовірним зловживанням, автономності у відносинах із центральними органами державної влади.

Автор доходить висновку, що проаналізоване історичне джерело яскраво відображає фінансово-кредитний аспект економічної філософії та програматики земського лібералізму Північної України, ілюструє світоглядні принципи діяльності опозиційного аристократичного нобілітету, являючи собою якісну альтернативу панівній у Російській імперії консервативній соціально-економічній доктрині.

Ключові слова: В. Варзар, проект земського банку, земська ліберальна партія, Чернігівське губернське земство, кредити, селянська верства.

Постановка проблеми. Земський ліберальний рух Північної України 60–80 рр. XIX ст. продовжує залишатися вкрай маловідомою та малодослідженою сторінкою вітчизняної історії. Яскравим прикладом є економічна політика ліберальних земців Північного Лівобережжя – багатогранний аспект історії цього визвольного опозиційного руху, який навіть на сучасному етапі розвитку історіографії залишається невідомим. У контексті цього для науковців постає принципове важливе завдання щодо наполегливого пошуку історичних першоджерел, які б стали фундаментом для дослідження економічної діяльності земських лібералів регіону.

Під час тривалих пошуків автору цих рядків пощастило віднайти дуже цікаву працю члена опозиційної аристократичної фронди Сіверщини, видатного вченого-економіста, який став радником і консультантом прем'єр-міністра Російської імперії С.Ю. Вітте – Василя Єгоровича Варзара (1851–1940). На відміну від багатьох інших робіт опозиціонера, які відомі в історичній науці, «Проект земського банку земледельческого кредита» хоч і був оприлюднений в офіційному масмедіа місцевого самоврядування краю – «Земском сборнике Черниговской губернии», але залишився поза увагою як сучасників, так і нащадків.

Постановка завдання. Метою публікації є введення до міжнародного наукового обігу цього важливого першоджерела з історії земського лібералізму українського Полісся та контент-аналіз пам'ятки суспільно значущої публіцистики другої половини XIX ст., яка складається з двох органічно взаємопов'язаних частин – «Объяснительной записки» та «Устава банка».

Виклад основного матеріалу дослідження. У першій частині своєї праці В. Варзар послідовно та системно викладає як актуальні передумови і безпосередні причини, які змусили прогресивних земців ініціювати створення вказаної фінансової інституції, так й ідеологічні імперативи, якими мають керуватися представники земського самоврядування, забезпечуючи життєдіяльність та якісне функціонування установи.

Зокрема, член ліберальної опозиційної партії наголошує на тому кричущому факті, що банківський відсоток за кредитами для населення у містах суттєво відрізняється від показників у провінції: якщо у містах максимум є 12%, то на селі індикатори досягають рівня 50%. Головною фінансовою проблемою селянства є його катастрофічна залежність від позик місцевого купецтва, комерсантів і різного роду фінансових «махінаторів», адже у провінції, по суті, немає

кредитних альтернатив кабальним умовам представників вказаних прошарків громад. Держава поки що не переймається проблемами колишніх кріпаків – тимчасовозобов'язаних селян. Земські інституції регіону за таких обставин не залишилися осторонь і намагалися розв'язати питання за допомогою власних економічних інструментів – створення кас дрібного кредиту й ощадно-позичкових товариств. Однак через колосальний дефіцит суверенного капіталу ці ініціативи не досягли бажаної ефективності.

Відкритий імперським урядом Селянський банк надає лише поземельний іпотечний кредит, який вигідний землевласникам, але не землеробський – умови позик не відповідають потребам селян, які працюють на землі: ні за параметрами кредитних відсотків, ні за термінами надання фінансових ресурсів. Так чи інакше, констатував В. Варзар, землеробського кредиту у Російській імперії немає, а державні фінансові установи ставляться до селянства з економічним упередженням. Представник аристократичної фронди краю прямо ставив запитання: чому жителі міст країни мають право закласти свої активи майна та нерухомості як заставу під банківський кредит, а мешканці провінції – ні? [1, с. 31–34].

Василь Єгорович від імені ліберальної партії Північної України оприлюднив модерний проєкт розв'язання цього питання. Реформаторська сутність ініціативи полягала в тому, що вказану проблему повинні ліквідувати земські інститути. На першому етапі, використовуючи видатні досягнення розвитку земської статистичної служби, вкрай необхідно здійснити справедливу та неупереджену оцінку всього комплексу майна селянства та виробленої ним продукції, оскільки саме реалізація цих принципів дасть змогу сформуванню привабливий портфель селянських пропозицій для банківських установ. На другому етапі земським установам потрібно буде розв'язати складну проблему відсутності в селянства вільних обігових коштів для орендування та купівлі маєтків збанкрутілого дворянства Північного Лівобережжя. Такими фінансами оперують заможне міщанство, міські буржуа та єврейські комерсанти. Тож земські органи зобов'язані проводити політику соціально справедливого перерозподілу суспільного продукту та благ на півночі Лівобережної України за допомогою гнучких інструментів податкової та фіскальної політики.

Окремо В. Варзар зазначив, що пропонований проєкт заснування земського банку не є абстракцією. Наприклад, вже є успішні прецеденти функ-

ціонування Чернігівського міського громадського банку, Санкт-Петербурзького міського кредитного товариства тощо. Утім, на відміну від вказаних фінансових установ, у запропонованому документі фронтальний контроль і нагляд за всіма напрямками життєдіяльності банку повністю покладається виключно на земські органи врядування, зокрема Чернігівське губернське земство. Це стосується як штату службовців банківської інституції, так й усього комплексу економічних операцій, включно з безпосереднім підпорядкуванням і підзвітністю губернському земству.

Проектом передбачалося, що земський банк буде здійснювати всі без винятку операції, які стосуватимуться процедур закладу активів, надання дешевих і довгострокових кредитів селянству під заставу земельних наділів до 15 років, проведення справедливої оцінки комплексу майна виключно земськими фахівцями. Обов'язковою умовою був всеохоплюючий патронат над процесами земських інститутів Сіверщини. В. Варзар зазначив, що прогнозовані прибутки банку асигнуватимуться на потреби фінансування системи медичних і добродійних установ регіону. Головним завданням закладу Василь Єгорович уважав радикальне зниження «азіатських» комерційних відсотків за кредитами в сільській місцевості. За домінування дрібного землеволодіння та землекористування на півночі Лівобережної України економічний успіх банківської інституції можна вважати гарантованим, адже фінансові ресурси за таких обставин матимуть стабільну мобільність.

В. Варзар акцентував особливу увагу на ідеологічних імперативах і методологічних засадах діяльності фінансової установи. Він особливо вказав, що як заставу земський банк зобов'язаний буде прийняти будь-який актив майна селянина: починаючи від виробленої ним продукції або дорогоцінного товару і завершуючи земельними наділами або активами нерухомості. На відміну від міських громадських банків, де векселі репрезентують конкретний товар і свідчать про наявність приватного особистого боргу, проєктований земський банк матиме у своєму портфелі конкретні одиниці активів майна селян як заставу, які можна буде конфіскувати на користь органів місцевого самоврядування у разі злісної несплати боргів, чого не можна буде зробити у громадських інститутах, де є лише можливість санкцій за невиконання узятих на себе фінансових зобов'язань. Усе це робить земський банк стійкою економічною структурою, оскільки ймовірна загроза його банкрутства є мінімальною.

Що ж стосується теоретичної перспективи кредитування селянства державними банками, то вона, на переконання члена опозиційної фронди, є примарною, адже мало хто забажає надавати позику селянину на суму не більш ніж 1000 рублів – для великих фінансових установ це нерентабельно. Українське Полісся не має великих контор імперських банківських установ, а тому позбавлене жодного доступу до відповідних джерел капіталу.

Завершуючи першу частину праці, представник земської опозиції заявив, що вагомою частиною статутного капіталу майбутнього банку стануть ресурси ліквідованих дореформених суспільних інститутів і кошти, запозичені земськими установами в органів державної влади, зокрема уряду [1, с. 35–44].

Після пояснювальної записки автора – В. Варзара, було надруковано безпосередній текст «Устава» земського банку. Відразу повідомлялося, що статутний капітал банку становить 100 тисяч рублів, який надійде на рахунки установи з бюджету Чернігівського губернського земства, що стане головним акціонером і пайовиком фінансової інституції. Юридичним засновником банку стане губернське земство, а тому він буде суверенним у відносинах з органами та установами влади, корпоративними інститутами і громадськими організаціями. Передбачено виключно земське підпорядкування та підзвітність фінансового закладу. Персональна відповідальність за функціонування та життєдіяльність банку покладається на його правління у складі директора та двох заступників, які мають обиратися Чернігівським губернським земством на трирічну каденцію.

У документі наголошувалося, що жодна посадова особа губернських чи повітових земських інституцій, органів державної влади, корпоративних інститутів, фінансово-кредитних установ принципово не може бути одним із керівників, службовців чи розпорядників земського банку. Ба більше, суворо забороняється працевлаштування до закладу будь-яких родичів очільників і співробітників установи та колег із різних сфер суспільного буття. Губернське земство також буде обирати всі органи контролю й нагляду за діяльністю банку терміном на три роки. Окремо було зазначено, що фінансово-кредитний заклад зобов'язаний щорічно звітувати перед Чернігівським губернським земством про результати своєї роботи, а виконавчий орган – губернська земська управа – проводити системну інспекцію та ревізію установи, за результатами якої підготувати та надати у розпорядження губернських земських зборів відповідну доповідь.

Характерною, на наше переконання, є теза документа щодо ревізування роботи земського банку центральними інститутами державної влади. Зокрема, прямо було вказано, що Міністерство фінансів та Міністерство внутрішніх справ Російської імперії мають право на інспектування та ревізійні візити до закладу, але лише у надзвичайних та екстрених випадках. Ба більше, особливо вказувалося, що ці дії чиновники мають право здійснювати виключно у присутності двох спеціально делегованих земством посадових осіб, обраних губернським зібранням [1, с. 45–51].

У документі було заявлено, що земський банк має право здійснювати весь комплекс фінансово-кредитних операцій, зокрема надання кредитів під заставу, формування вексельних портфелів, послуги за приватними і юридичними банківськими вкладками, перекази коштів, продаж-купівлю активів, заставу під комерційний відсоток цінних паперів, роботу з інструментами суборенди та субзастави майна і нерухомості, працю з предметами розкоші, коштовними речами, антикваріатом. Встановлювалися мінімальні норми для початку реалізації трансакцій: не менш ніж 50 рублів, а для довгострокових позик під заставу землі – не менш ніж 100 рублів.

На завершення було опубліковано типові форми договорів земського банку з майбутніми клієнтами та примірники актів оцінки майна, яке надавалося під заставу до закладу. Цікаво, що весь спектр відповідних процедур передбачав обов'язкове документальне підтвердження земських спеціалістів з оцінки активів, представників поліції, предводителів дворянства та членів правління банку. Очевидно, йшлося про отримання відповідних гарантій і застережень щодо ймовірних у майбутньому спекуляцій навколо земського банківського закладу [1, с. 52–72].

На нашу думку, зміст документа яскраво ілюструє безсумнівне бажання земських прогресистів мати у своєму розпорядженні виключно муніципальну банківську установу за прикладом Чернігівського міського громадського банку, яка б обслуговувала економічну систему місцевого самоврядування провінції.

Висновки. Аналіз віднайденого нами документа, беззаперечно, засвідчує, що «Проект земського банку земледельческого кредита», автором якого був член опозиційної аристократичної фронди північної України – В. Варзар, є вагомим джерелом з історії земського ліберального руху на півночі Лівобережної України. Важливість запровадженої до міжнародного наукового обігу

роботи видатного вченого-економіста полягає в тому, що праця Василя Єгоровича дає змогу ставити питання про вивчення банківської політики земського лібералізму Північного Лівобережжя як невіддільної та органічної частини економічної програми вказаної опозиційної течії у визвольному русі Російської імперії другої половини XIX ст.

В. Варзар, актуалізуючи нагальну потребу земських інституцій Сіверщини у створенні власної банківської установи, викладаючи передумови та безпосередні причини такої необхідності, акцентуючи увагу на фактах відсутності кредитування для землеробських верств населення та колосальних дискримінаційних диспропорціях вартості кредитів, банківських відсотків у містах і провінції, за дорученням земської ліберальної партії оприлюднив якісно новий, програмний проєкт заснування земського банку у регіоні.

На основі позитивного практичного досвіду функціонування та життєдіяльності Чернігівського міського громадського банку філософія земської опозиції краю в цьому сегменті була побудована на кількох принципових імперативах: справедливій оцінці активів майна колишніх кріпаків – тимчасовозобов'язаних селян, яка давала змогу селянству формувати привабливий портфель пропозицій для банку; проведенні за допомогою гнучкого податкового та фіскального інструментарію політики соціально справедливого перерозподілу суспільного продукту та благ, стимулюючи в такий спосіб появу в колишніх рабів пакету обігових коштів, який би допоміг орендувати чи придбати у власність мастки збанкрутілої аристократії українського Полісся.

Основним принципом існування банку був заявлений суверенітет закладу, який мала забезпечити автономність фінансової установи від державних, корпоративних і громадських регіональних органів. Підпорядкування та підзвітність Чернігівському губернському земству мала на меті надання контролювальних і наглядових функцій інституту місцевого самоврядування.

Головною метою діяльності земського банку В. Варзар уважав радикальне зниження вартості кредитів і банківських відсотків для селянства і зміну строкових умов, а саме – надання довготермінових позик. Представник земської ліберальної партії особливо наголошував: заклад місцевого самоврядування має приймати будь-які одиниці активів майна селян під заставу, відповідно, ліквідовуючи упередженість фінансових установ до них і забезпечуючи економічну стійкість земської структури.

Опублікований статут земського банку переконливо доводить, що всіляко прагнучи муніципалізації економічних відносин у провінції, аристократична фронда забезпечувала суверенність закладу як організаційно, так і фінансово: юридичним засновником ставало Чернігівське губернське земство; основу статутного капіталу становили чималі асигнування з бюджету регіонального парламенту; контроль і нагляд за діяльністю установи здійснювався комплексом численних інструментів підпорядкування та підзвітності, заснованих на імперативах виборності керівних

органів банку, профілактики та запобігання ймовірним зловживанням, автономності у відносинах із центральними органами державної влади.

Резюмуючи викладене, можемо стверджувати, що проаналізоване нами історичне джерело яскраво відображає фінансово-кредитний аспект економічної філософії та програматики земського лібералізму Північної України, ілюструє світоглядні принципи діяльності опозиційного аристократичного нобілітету, являючи собою якісну альтернативу панівній у Російській імперії консервативній соціально-економічній доктрині.

Список літератури:

1. Варзар В.Е. Проект земского банка земледельческого кредита. *Земский сборник Черниговской губернии*. 1884. № 11. С. 31–76.

Kotelnitskyi N.A. "PROJECT OF THE ZEMSTVO BANK OF AGRICULTURAL CREDIT" BY V.E. VARZAR AS A SOURCE ON THE HISTORY OF THE ZEMSTVO LIBERAL MOVEMENT IN THE NORTH OF THE LEFT BANK OF UKRAINE (60–80TH XIX C.)

The publication is devoted to the introduction into international scientific circulation of an important source on the history of the Zemstvo liberal movement in the north of the Left Bank of Ukraine, the program work of a member of the opposition aristocratic front – Vasyl Yegorovich Varzar (1851–1940).

Analysis of the found document unequivocally shows that the "Project of the Zemsky Bank of Agricultural Credit" is an important source on the history of the Zemsky liberal movement of the Northern Left Bank. The importance of the work of the outstanding scientist-economist introduced into the international scientific circulation lies in the fact that V. Varzar's work raises the question of studying the banking policy of the Zemstvo liberalism of Northern Ukraine as an integral and organic part of the economic program of this opposition in the liberation movement of the Russian Empire XIX century.

Based on the positive practical experience of the Chernihiv City Public Bank, the philosophy of the Zemstvo opposition in this segment was based on several fundamental imperatives: a fair valuation of the assets of former serfs – temporary peasants, which allowed the peasants to form an attractive portfolio; pursuing a policy of socially just redistribution of social products and goods with the help of tax and fiscal tools, thus stimulating the emergence of a package of working capital for former slaves, which would help rent or acquire the property of the bankrupt aristocracy of Ukrainian Polissya.

The main principle of the bank's existence was the declared sovereignty of the institution, which was to ensure the autonomy of the financial institution from state, corporate and public regional bodies. Subordination and accountability to the Chernihiv Provincial Zemstvo was aimed at providing supervisory and supervisory functions to the institution of local self-government.

V. Varzar considered the main goal of the Zemstvo Bank to be a radical reduction in the cost of loans and bank interest for the peasantry and a change in term terms, namely the provision of long-term loans. The representative of the Zemstvo Liberal Party emphasized that the local self-government institution should take any units of peasants' property as collateral, thus eliminating the bias of financial institutions towards them and ensuring the economic stability of the Zemstvo structure.

The published charter of the Zemsky Bank convincingly proves that in every possible way to municipalize economic relations in the province, the aristocratic front ensured the sovereignty of the institution both organizationally and financially: the Chernihiv Provincial Zemstvo became the legal founder; the basis of the authorized capital was considerable allocations from the budget of the regional parliament; control and supervision over the activities of the institution was carried out by a set of numerous tools of subordination and accountability, based on the imperatives of electing the governing bodies of the bank, prevention and prevention of possible abuses, autonomy in relations with central government.

The author concludes that the analyzed historical source vividly reflects the financial and credit aspect of economic philosophy and programs of zemstvo liberalism of Northern Ukraine, illustrates the worldview of the opposition aristocratic nobility, representing a qualitative alternative to the ruling Russian empire – the conservative economy.

Key words: *V. Varzar, Zemsky Bank project, Zemsky Liberal Party, Chernihiv Provincial Zemstvo, loans, peasantry.*

Скакальська І.Б.

Кременецька обласна гуманітарно-педагогічна академія імені Тараса Шевченка

Сеньківська Г.Я.

Кременецька обласна гуманітарно-педагогічна академія імені Тараса Шевченка

Мороз О.В.

Кременецька обласна гуманітарно-педагогічна академія імені Тараса Шевченка

Галішевський В.А.

Кременецька обласна гуманітарно-педагогічна академія імені Тараса Шевченка

КОМПЕТЕНТІСНО ОРІЄНТОВАНЕ НАВЧАННЯ СУСПІЛЬНИХ ДИСЦИПЛІН

У статті окреслено важливість компетентнісного підходу в освіті для досягнення нею високого рівня якості та конкурентоспроможності випускника. Мета дослідження полягає в аналізі компетентісно орієнтованої інноваційної методики навчання суспільних дисциплін у закладі вищої освіти. Відповідно, авторами узагальнено досвід викладання освітніх компонентів, зокрема вступу до спеціальності, археології, історії середніх віків, філософії та нової історії в контексті новітніх методик навчання.

Наукова новизна полягає в узагальненні власного досвіду навчання суспільних дисциплін. Зокрема, проведений аналіз свідчить, що зроблено спроби знайти опору для компетентнісного підходу у трансформації традиційних освітніх орієнтирів та нових практик. Показано перехід навчання суспільних дисциплін від предметноцентричної орієнтації освітнього процесу до його особистісної спрямованості – студентоцентризму. Компетентнісний підхід виступає як один із необхідних нових концептуальних ресурсів перегляду традиційних цілей, теорії і практики освіти.

Методологія дослідження. У процесі дослідження використовувались загальнонаукові методи. Насамперед метод збирання фактичних даних (нагромадження фактів) і метод їх компонування (аналізу). Також було застосовано спеціальні методи, зокрема, кейс-метод, воркшоп-технологію та баркемп-технологію. Під час дослідження послуговувались критичним методом, значення якого полягає у вимогливому ставленні до будь-якої інформації до тих пір, поки вона не пройде через дослідницьку верифікацію.

Висновки. Зроблено акцент на важливості інноваційної педагогіки в контексті формування загальних та професійних компетентностей. На основі аналізу викладання суспільних дисциплін авторами підкреслено значення оволодіння сучасними прогресивними технологіями навчання як інструментом для формування компетентностей фахівців для Нової української школи.

Ключові слова: компетентності, методика, історія, філософія, студентоцентризм, дидактика, фасилітатор, soft skills.

Постановка проблеми. Модернізація системи вищої освіти зумовлена євроінтеграційними прагненнями України та свідчить про підсилення її компетентісної орієнтації. Під час підготовки здобувачів вищої освіти, ключову роль відіграє формування компетентностей різними освітніми компонентами. Традиційні методики навчання потребують уточнень та інновацій. Спробуємо на окремих прикладах показати процес розвитку й набуття компетентностей, які будуть актуальні не лише у професійній діяльності, але і в житті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сьогодні складно перелічити всіх дослідників, які опікуються проблемами компетентісно орієнтованої освіти. Зазначена проблематика була предметом обговорення під час науково-практичних конференцій [8]. Серед публікацій, присвячених питанням компетентнісного підходу у шкільній освіті, можна назвати книгу О. Пометун [17]. Окремі автори, наприклад, С. Бондар, вважають, що компетентність – це здатність розв'язувати проблеми, яка забезпечується не лише володінням

готовою інформацією, а й інтенсивною участю розуму, досвіду, творчих здібностей [4, с. 9]. Важливим складовою процесу навчання є практичні дії та завдання, таку думку підтримують автори практикуму з історії середніх віків [3]. Компетентнісний підхід щодо навчання суспільних дисциплін розглядається різними практиками [5; 6], здобутки яких необхідно вивчати й доповнювати. Теоретиками сучасних підходів до викладання філософії виступають А. Алексєнко [2], К. Кириленко [12], В. Лешан [14] та інші.

Постановка завдання. Мета дослідження полягає в аналізі компетентнісно орієнтованої інноваційної методики навчання суспільних дисциплін у закладі вищої освіти.

Виклад основного матеріалу дослідження. Інноваційний підхід до викладання у вищій школі передбачає поєднання як традиційних, так і новітніх методів навчання. Сьогодні ключова роль відводиться набутим компетентностями випускника. В цьому контексті компетентнісний підхід у вищій школі виступає як інструмент її оновлення й досягнення нею якості. Якщо в минулому столітті викладач був «енциклопедією» для студентів, то тепер його роль кардинально змінилась. Студентів необхідно зацікавити проблематикою навчального курсу й зорієнтувати, для чого необхідні їм будуть знання та які компетентності в них буде сформовано.

На думку Н.В. Сідельник, професійна компетентність – це цілісне багатофакторне утворення, яке у своїй структурі містить аспекти особистісного, гносеологічного, діяльнісно-творчого, комунікативного, прогностичного характеру. Треба підкреслити, що продуктом компетентності педагога є особистість із високим рівнем професійної підготовленості, ефективної взаємодії з дітьми в конкретних умовах життя, зокрема етнокультурних [18, с. 33]. З огляду на зазначене необхідно скерувати процес навчання так, щоб студенти здобули не лише знання, але і професійні компетентності.

Викладач виступає як фасилітатор в організації студентоцентрованого компетентнісного навчання суспільних дисциплін. Адже професійні якості сучасного вчителя вимагають не лише знань, але й компетентностей для освіти протягом життя. Крім того, у ЗВО має бути добре розвинута система забезпечення якості освіти. Так, на думку авторів колективної монографії, вона має охоплювати, зокрема, використання новітньо-інноваційних технологій; розробку навчальних планів і програм з урахуванням рівневих показників досягнень учасників освітнього процесу,

зокрема шляхом збільшення кількості методик; проведення комплексної оцінки якості предметних й особистісних результатів діяльності, а також розширення можливостей для самоконтролю, самокорекції та самооцінки для учасників освітньої діяльності [19, с. 102]. Отже, все це має забезпечити досягнення програмових результатів навчання та сформувані необхідні компетентності у випускника.

Компетентнісне навчання вимагає більше творчого та практичного підходу до самоосвіти. Так, Насіма Талеба стверджує, що модерний, чітко структурований світ чимало шкодить нам спущеними згори правилами й софістикованими нормами <...> В цьому вся трагедія модерної епохи: ми ніби діти батьків-невростеніків, які з найкращих помислів надмірно опікають і цим самим шкодять [20, с.11]. Звідси випливає значущість формування компетентності *soft skills* під час навчання суспільних дисциплін. Ці навички дозволяють нестандартно вирішувати будь-які завдання.

Курс «Вступ до спеціальності» є пропедевтичним. Про його важливість необхідно зазначати, зважаючи на такі завдання, як аналіз системи організації освітнього процесу в закладі вищої освіти для підготовки вчителя історії; вивчення характеру професійної діяльності вчителя історії.

Під час лекційного курсу використовується проблемне навчання, наприклад, пропонуються різні ситуації для обговорення (яке ставлення до навчання в міленіалів та покоління Z, порівняйте тощо), передбачено те, що студенти самостійно вирішують різні виробничі завдання. Семінарські заняття відбуваються в інтерактивних формах. Важливою є діяльність навчальних лабораторій (авторська розробка семінарських занять), які моделюють уроки, засідання гуртків, ораторські виступи та інші професійні ситуації майбутніх учителів. У студентів пізнавальний інтерес є одним із компонентів навчальної мотивації й досягається за допомогою інтерактивних занять та енерджайзерів. Найдієвіші з них – це «метод капелюхів», квітка асоціацій, «світове кафе», гра «виконай роль» та інші, вони сприяють виробленню вміння побачити ситуацію самостійно, розглянути її системно. Як уважає дослідниця О. Жукова, ігрові технології допомагають реалізувати зміст професійної підготовки, дозволяють зробити процес навчання більш цікавим й емоційно насиченим, розширюють горизонти практичних навичок студентів та сприяють опанування ними професійних компетентностей [10, с. 118]. Таким чином, ігрові технології можна назвати своєрідним лан-

цюгом, що поєднує процес навчання в закладі вищої освіти з реальною професійною діяльністю та полегшує процес перетворення знань у досвід здобувача освіти [10, с. 133].

У посібнику О. Михайличенка підмічено, що Д. Дьюї на початку ХХ ст. заснував педагогічну течію, котра здобула назву педоцентризму (будь-яка навчальна наука, кожна її окрема теорія є лише інструментом у руках педагога, і впровадження її у зміст навчання зумовлюється не об'єктивною істиною, а практичною корисністю та доцільністю. Викладання предметів та методи навчання, за Дьюї, повинні бути замінені на ігрову та трудову діяльність) [15, с. 6]. Усі ці зусилля, зазначені вище, спрямовані на формування однієї з важливих компетентностей – це здатність усвідомлювати високе соціальне значення педагогічної професії та дотримуватися принципів професійної етики вчителя історії.

Методика викладання археології у вищій школі ґрунтується на класичних та інноваційних підходах. Курс «Археологія» має три кредити й читається на першому курсі для здобувачів вищої освіти спеціальності «Історія» у Кременецькій обласній гуманітарно-педагогічній академії ім. Тараса Шевченка (далі – КОГПА ім. Тараса Шевченка). Головними методичними засадами викладання курсу є системність і цілісність. Науково-теоретичний зміст навчальної дисципліни розкривається за допомогою міжпредметних зв'язків, зокрема з такими курсами, як вступ до спеціальності, історія первісного суспільства та історія України. Щодо методичної підготовки до занять, то вона є комплексною (див. рис. 1) з метою використання компетентнісного підходу та домінування у процесі навчання індивідуально-особистісних начал.

У процесі викладання навчальної дисципліни «Археологія» цікавою в застосуванні є PRES-формула. Цей метод спрямований на розвиток і закріплення навичок аргументування, обґрунту-

вання й захисту власної позиції в дискусії. Група ділиться на команди, кожна має представити ту чи іншу археологічну культуру, її особливості, спільні риси (кераміки, жител, винаходів, ведення господарства). Інструментарій навчання археології є інноваційним та різноманітним.

Цикл загальної підготовки здобувачів вищої освіти містить обов'язковий для вивчення освітній компонент – «Філософію». Навчальна дисципліна спрямована на формування компетентностей, пов'язаних із формуванням світогляду, інтелектуальних та духовних здатностей людини; розвитком абстрактного мислення, аналізу та синтезу, навичок soft skills, необхідних для майбутньої фахової визначеності вчителя-історика.

У методологічному аспекті формування вищезазначених компетентностей передбачає використання сучасних інтерактивних технологій викладання та навчання філософії, зорієнтованих на особистісний та професійний саморозвиток здобувача вищої освіти, що сприяє ефективному засвоєнню знань, формуванню відповідних програмних результатів навчання. Оволодіння філософсько-світоглядною системою знань здобувачами вищої освіти на сучасному етапі носить практичний характер, а тому передбачає засвоєння не просто системи знань, а їх практичне використання у своїй життєтворчості. «Студента сьогодні цікавлять не просто знання, а те, яке можна буде використати у своїй майбутній діяльності. Звідси виникає потреба перебудови викладання філософії» [1, с. 5]. Цьому сприяють використання методу кейсів (аналіз біографічно-практичних вимірів життя філософів); дискусії у формах дебатів, круглих столів; метод спостереження та аналізу філософських текстів; метод організації самостійного пошуку інформації, робота з філософською літературою тощо. Під час підготовки до теми («Філософська думка Стародавнього Сходу») здобувачам вищої освіти запропоновано зробити веб-сторінку, яка є більш інформативною. Внаслідок цього у студентів формується загальна компетентність – здатність до пошуку, оброблення та аналізу інформації з різних джерел, володіння навичками використання інформаційних і комунікаційних технологій у педагогічній діяльності.

Практична спрямованість навчального компоненту «Філософія» реалізовується через систему семінарських занять із розв'язуванням творчих та практичних завдань, серед яких варто виділити проблемні питання, філософський диктант, завдання

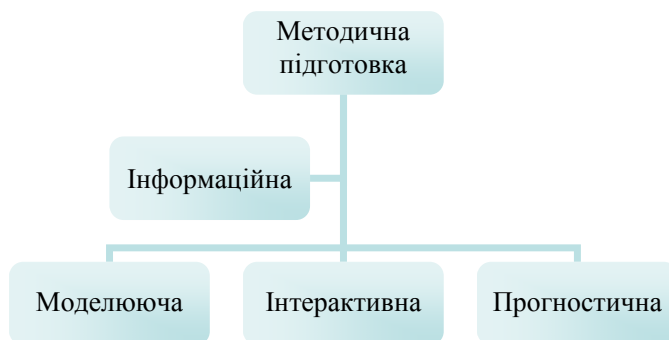

Рис. 1. Складники методичної підготовки до занять у ЗВО

для самостійного опрацювання. Загальною особливістю цих завдань є їх орієнтація на розвиток творчого мислення, здатності до аналізу та систематизації інформації, отриманої під час лекцій, опрацювання навчального матеріалу самостійно. Серед таких завдань варто виокремити перегляд відеороликів в інтернеті за відповідними посиланнями за попередньо поставленим завданням; написання філософського есе на запропоновані теми, реферативного повідомлення та представлення його змісту на семінарському занятті; підготовка до дискусії із запропонованої проблематики у стилі телевізійного шоу, проведення інтерв'ю тощо. Як уважає С.С. Денежников, під час розробки методики семінарських занять важливе місце займає питання про взаємозв'язок між семінаром і лекцією, семінаром та самостійною роботою студентів, про характер та способи такого взаємозв'язку. Семінар не повинен повторювати лекцію, і водночас необхідно зберегти зв'язок принципових положень лекції із вмістом семінарського заняття [9, с. 95]. Такий підхід дозволить комплексно викладати філософію.

Індивідуальна освітня траєкторія здобувача-історика вищої освіти з навчальної дисципліни «Філософія» відстежується у вільному виборі форми подання ІНДЗ у вигляді самостійного вибору теми наукової статті або теми для написання філософського есе з урахуванням освоєних знань із конкретних філософсько-світоглядних питань. Варто наголосити на тематиці завдання, яка носить креативно-творчий характер, а також пропонує дати власну оцінку світоглядних поглядів провідних філософів минулого та сучасності, науковців, політиків, відомих постатей шоу-бізнесу; сформувати та висвітлити особисте бачення проблеми, спрогнозувати подальший розвиток соціокультурних викликів сьогодення. Реалізація цих завдань передбачає вивчення філософських першоджерел, розв'язання пошукових завдань, формування глосарію і в кінцевому підсумку – логічний та послідовний виклад думок у вигляді філософського есе.

Реформаторські процеси у вищій школі спрямовані на забезпечення активної ролі студента як суб'єкта, керівника свого процесу навчання. Цей основоположний принцип сучасної освіти у процесі навчання філософії здобувачів вищої освіти спеціальності «Історія» в КОГПА ім. Тараса Шевченка реалізується через креативний метод фідбеку. Ознайомлюючись із робочою програмою навчальної дисципліни, представленою на сайті академії, платформі Moodle, здобувач вищої освіти

чітко бачить загальну будову курсу, критерії та норми оцінювання тощо. Таким чином, він отримує загальну картину курсу, розуміє критерії того, що повинен знати або вміти зробити, щоб досягти вагомих результатів з предмету. Окрім того, після завершення курсу аналізується навчально-творча діяльність студента, дається відгук викладачем разом з оголошенням балів за вивчений курс, використовуючи «принцип сендвіча»: похвалити, вказати на недоліки і знову похвалити. Окрім того, у формі анонімного письмового опитування студентам пропонується вказати позитивні та негативні сторони курсу, запропонувати власне поліпшене світоглядне бачення викладання та навчання курсу філософії для наступних здобувачів вищої освіти.

Ще одним із фундаментальних курсів суспільного спрямування є курс «Історія середніх віків». Засвоєння курсу історії середніх віків для студентів передбачає особливі труднощі внаслідок його складності та значної кількості матеріалу, а також колосальних хронологічних та географічних меж освітнього компоненту. Саме тому, засвоєння навчального матеріалу та формування ключових компетентностей можливе лише за умови активної взаємодії викладача і здобувача вищої освіти, наполегливій самоосвітній праці студента. Систематичне виконання самостійної роботи та аналіз її результатів дозволяють виявити стан формування фахових компетентностей.

Насамперед викладач має зацікавити студента до опрацювання курсу, зокрема, запропонувати опрацювати найбільш значущі, з погляду сучасної історіографії, праці з історії Середньовічної Європи. Серед таких можливі роботи К. Гінзбурга «Сир і хробаки», Ф. Броделя «Середземномор'я в епоху Філіпа II», Ж. Ле Гоффа «Людовік IX Святий» тощо. Важливою є організація самостійної роботи. За кожною темою курсу здобувачі вищої освіти опрацьовують навчальний матеріал, використовуючи вітчизняні та зарубіжні монографії, публікації медієвістів (багато видань є англomовними, а це сприяє вдосконаленню володіння іноземною мовою, зрештою, формуванню soft skills).

Використання інформаційних технологій під час занять з історії середніх віків сприятиме підготовці вчителя із чіткою мотивацією до використання сучасних засобів навчання. Наприклад, семінарське заняття з тематики хрестових походів дозволяє застосувати комп'ютерну гру Crusader Kings II від шведського розробника ігор Paradox Interactive. Її особливістю є скрупульозне відтворення історичної географії XI – XIII ст., детальна увага до розташування тогочасних торгівельних

шляхів та хронологічна точність у відтворенні як міждержавних кордонів країн середньовічної ойкумени, так і меж внутрішньодержавних феодів у християнському та мусульманському світі. Це дозволить наочно прослідкувати шлях руху хрестоносців із Європи, побачити кордони хрестоносних держав у Леванті тощо.

Навчання курсу «Історія середніх віків» відбувається на засадах синергії, які охоплюють принципи альтернативності, парадигмальності, плюралізму, цілісності світосприйняття тощо [21, с. 110]. Опора повинна також здійснюватись на формаційний підхід, що дозволить студентам цілісно сприймати історію суспільних формацій, глобальних історичних процесів, принципів історичного мислення тощо. Це дозволить трансформувати суто науковий курс в ефективно дієвий інструмент інтелектуального розвитку студентів. В умовах дистанційного навчання цьому сприятиме використання студентами зарубіжної навчальної та наукової літератури, онлайн-відвідування публічних лекцій відомих медієвістів чи вузькопрофільних спеціалістів, що широко представлені в мережі «Інтернет», як у текстовому, так і у форматі відео.

Метод проектів реалізує диференційований, індивідуально-творчий та активно-дієвий підходи в навчанні. Він застосовується у процесі вивчення таких тем, як «Китай у ранньому Середньовіччі» (особливо стосується періоду Троєцарства, який практично неможливо осягнути в межах однієї лекції), «Японія у високому та пізньому Середньовіччі» (щодо встановлення сьогунату Камакура та періоду роздробленості часів сьогунату Муроматі), «Хрестові походи» (запропонувати студентам самостійно опрацювати хрестові походи у Прибалтику) тощо.

Прагнучи до реалізації висунутої ще школою «Анналів» ідеї історичного синтезу, сполучення різних дисциплін, які вивчають людину під кутом зору його внутрішнього світу, культурних традицій, повсякденних турбот та інтересів, історик на початку XXI століття має, в межах вивчення соціальної історії, звернути увагу не лише на події «глобальної», або «тотальної», яка покликана домогтися досягнення історичного синтезу, а й цікавитись історією ментальності – пізнання еволюції сукупності свідомих і несвідомих установок людей, пов'язаних з етичною традицією [7, с. 75]. Відповідно, методологія курсу «Історія середніх віків» повинна базуватись на соціокультурному фундаменті, спиратись на досягнення історичної антропології, культурології, психології.

Освітній компонент «Історія середніх віків» передбачає застосування широкого спектру підходів до його викладання, особливо в умовах дистанційного навчання. Насамперед студент у бажаннях до реконструкції образу середньовічної цивілізації повинен прагнути до розгляду людини в епосі й епохи через людину (антропологічний підхід), до відтворення історичної цілісності, котра охоплює події, системи цінностей тощо, тобто до відбиття всіх аспектів людської життєдіяльності (принцип «тотальної історії») [16, с. 20]. До того ж сучасні педагогічні вимоги до вивчення історії диктуються потребами формування всебічно розвинутої особистості, сприяння формуванню професійних компетентностей.

Курс «Нової історії» спрямований на висвітлення ключових подій XVI – початку XX ст., котрі мають найбільше значення для осмислення старого та нового світу в добу активної колоніальної політики Англії, Франції, Португалії, Іспанії, Голландії та інших провідних країн Європи та Америки, світової торгівлі та рабства впродовж чотирьох століть, буржуазних революцій в Англії, США, Франції, в період зародження та становлення капіталізму, розвитку та активного піднесення суспільно-політичних та революційних рухів.

Загалом, у процесі вивчення навчальної дисципліни для передачі великого масиву інформації (факти, дати, імена, висновки, оцінки тощо) застосовується пояснювально-ілюстративний метод. Хронологічна таблиця поєднується із широким лекційним матеріалом. Так, вивчаючи тему «Революції в Європі 1848–1849 рр. та їх наслідки», студентам пропонується порівняти явища та процеси, виділяючи спільне та відмінне, визначаючи причини, привід, завдання, основні події, особливості та підсумки революції, скласти й заповнити відповідну таблицю. У процесі навчання нової історії використовуються різні методи: проблемного викладу, комунікативний та інтерактивний. Наочні методи (ілюстрування, показ) дають можливість студентам краще засвоїти новий матеріал. Під час вивчення проблемних запитань застосовуються дискусійні методи, робота з малою групою.

Популярним у студентів є «мозковий шторм» (брейнстормінг). Це метод організації спільної групової та творчої роботи в аудиторії з метою підвищити розумову активність учасників і знайти плідні ідеї, конструктивні рішення, часто використовується у процесі навчання нової історії, наприклад, у процесі таких тем, як: «Католицька церква раннього Нового часу. Контрреформація в Європі»; «Війна північноамериканських коло-

ній Англії за незалежність й утворення США»; «Міжнародні відносини та колоніальна політика в 1871–1914 рр.»; «Франція в 1870–1900 рр.». Важливим моментом у плані обґрунтування сутності базових компетентностей є, на наш погляд, роль викладача. Як уважає В. Каплінський, що, долаючи даний стереотип мислення й відмовляючись від позиції повного «володаря дум» слухачів, педагогу, особливо тоді, коли йдеться про проблемами виховання, важливо перейти на позицію людини, яка вміє підвести до власних висновків [11, с. 124].

Вагоме значення у формуванні професійних компетентностей відіграють інтерактивні заняття «Вгадай героя», присвячені відомим діячам нового часу. Наприклад, серед значущих осіб одного з найбільш насичених періодів світової історії можна виділити плеяду діячів, які своєю діяльністю залишили помітний слід у тогочасних історичних процесах. Це, наприклад, Ж. Кальвін, М. Лютер, В. Оранський, М. Тюдор, Дж. Гарібальді, Н. Бонапарт, А. Лінкольн тощо.

Під час самостійного вивчення студентами джерел та літератури, застосовується дослідницький метод. Як приклад – написання студентами науково-дослідних робіт з актуальних проблем «Нової історії». У процесі підготовки студент отримує навички самостійної роботи із джерелами, вміння узагальнювати різні погляди на проблеми, вчиться висловлювати свої погляди. У процесі дослідження необхідно виділити кілька етапів: вибір теми та пошук необхідної літератури, вивчення зібраних матеріалів, складання плану та обговорення його з викладачем, написання роботи й захист на індивідуальному занятті, науково-теоретичній конференції чи в індивідуальній співбесіді з викладачем.

Загалом, вивчення історії як комплексного процесу із внутрішніми закономірностями не може бути ефективним без методики моделювання, складання аналітичних схем, що дозволяють систематизувати уявлення про окремі історичні епохи і всесвітню історію загалом. Тому дисципліна «Нова історія» викладається з урахуванням найсучасніших інтерактивних методик.

Висновки. Україна знаходиться на новітньому етапі розвитку освіти, що полягає у формуванні компетентної особистості. Для того, щоб забезпечити в освітньому процесі формування компетентностей у здобувачів вищої освіти, викладачі творчо підходять до методики навчання суспільних дисциплін. У нашому дослідженні зроблено акцент на важливості інноваційної педагогіки в контексті формування загальних та професійних компетентностей. На основі аналізу викладання суспільних дисциплін авторами підкреслено значення оволодіння сучасними прогресивними технологіями навчання як інструментом для формування компетентностей фахівців для Нової української школи. У наш час викладачу малоцікаво оцінювати можливість студентами лише відтворювати інформацію, відповідно триває пошук і напрацювання інтерактивних методів навчання.

Спектр методичних прийомів і засобів під час вивчення навчальних дисциплін «Вступ до спеціальності», «Археологія», «Філософія», «Історія середніх віків», «Нова історія», спрямований на вирішення завдань культурного розвитку соціуму, адже у процесі вивчення тем цих дисциплін, пов'язаних із використанням ігрових технологій, студент як майбутній викладач учиться інтегрувати отримані знання, застосовувати їх для створення нових уявлень, пояснення певних явищ тощо.

Список літератури:

1. Адаменко Н. Світові практики методики викладання філософії: історія та сучасний стан. *Вісник інституту розвитку дитини. Серія: Філософія. Педагогіка. Психологія: збірник наукових праць. Вип. 28 / Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова ; редкол. В. П. Андрущенко та ін. Київ : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2013. С. 5–11.*
2. Алексеенко А. Викладання філософії: від класичної до посткласичної моделі. *Впровадження інноваційних технологій організації навчального процесу у ХНМУ – провідний шлях підвищення якості вищої медичної освіти: матеріали III навчально-методичної конференції ХНМУ (Харків, 30 січня 2019 р.) / Міністерство охорони здоров'я України, Харк. нац.мед. ун-т. Харків : ХНМУ, 2019. – Вип. 10. – 144 с., С. 5–7.*
3. Балух В., Балух О., Коцур В. Практикум з історії Середніх віків: навчальний посібник. Чернівці : ТОВ «Видавництво «Наші книги», 2011. 424 с.
4. Бондар С. Компетентність особистості інтегрований компонент навчальних досягнень учнів. *Біологія і хімія в школі. 2003. № 2. С. 8–9.*
5. Ганаба С.О. Історія як навчальна дисципліна в контексті полікультурної освіти. *Проблеми дидактики історії: зб. наук. пр. Кам'янець-Подільськ : Кам'янець-Поділ. нац. універ. ім. Івана Огієнка, 2010. Випуск 2. С. 7–15.*
6. Гришко В. Розвиток предметно-історичних компетенцій як результат навчальної діяльності студентів-юристів. *Driven to Discover. International scientific-practical congress of pedagogues, psychologists and*

medics: materials of proceedings of the International Scientific and Practical Congress. Geneva (Switzerland), 2015. P. 29–31.

7. Гуревич А. Проблема ментальностей в современной историографии. *Всеобщая история: Дискуссии, новые подходы*. Вып. 1. Москва, 1989. С. 75–89.

8. Гуманітарна освіта у вищій школі: історичний досвід, проблеми та перспективи. *Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції* / редкол. С. Копилов (голова, наук. ред.), О. Завальнюк (заст. голови) та ін. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2018. 189 с.

9. Денежніков С. Пізнавально-виховний потенціал семінару з трансгуманізму в курсі філософії. *Теорія та методика навчання суспільних дисциплін : науково-педагогічний журнал* / Сумський державний педагогічний університет імені А.С. Макаренка ; редкол.: О. Михайличенко, М. Євтух, Г. Ніколаї та ін. Суми : СумДПУ імені А.С. Макаренка, 2011. № 1. С. 92–95.

10. Жукова О.А. Дидактична система формування соціальної компетентності студентів гуманітарних спеціальностей класичних університетів засобами ігрових технологій. 2019. Режим доступу: http://tnpu.edu.ua/naukova-robota/documents-download/d-58-053-01/dis_Zhukova.pdf.

11. Каплінський В.В. Методика викладання у вищій школі: Навчальний посібник. Вінниця : ТОВ «Ніланд ЛТД», 2015. 224 с.

12. Кириленко К. Концептуальні засади викладання філософії як непрофільної дисципліни у вищому навчальному закладі. *Гілея: науковий вісник*. Київ: «Видавництво «Гілея», 2016. – Вип. 105. С. 285–289.

13. Козлова Г. Методика викладання у вищій школі : навчальний посібник. Одеса : ОНЕУ, ротапринт. 2014. 200 с.

14. Лешан В., Яремчук А. Методика викладання філософсько-релігійнознавчих дисциплін : навч.-метод. посібник. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2013. 100 с.

15. Михайличенко О. Методика викладання суспільних дисциплін у вищій школі: навчальний посібник. Суми : СумДПУ, 2009. 122 с.

16. Мягков Г. Теоретико-методологические и методические основы изучения курса «История Средних Веков» в условиях современных эпистемологических вызовов. *История Средних Веков. Historia Medii Aevi. – Ч. 1. Западная Европа в период раннего Средневековья*. Ижевск : Изд-во «Удмуртский университет», 2011. С. 4–23.

17. Пометун О. Компетентісно орієнтована методика навчання історії в основній школі : методичний. Київ : ТОВ «КОНВІ ПРІНТ», 2018. 208 с.

18. Сідельник Н. Професійна компетентність майбутнього вчителя історії як педагогічна проблема. *Теорія та методика навчання суспільних дисциплін : науково-педагогічний журнал* / Сумський державний педагогічний університет імені А.С. Макаренка ; редкол.: О. Михайличенко, М. Євтух, Г. Ніколаї та ін. Суми : СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2011. № 1. С. 32–37.

19. Семенець-Орлова І., Скакальська І., Шкода Т., Клочко А. Інноваційні підходи до управління якістю вищої освіти. *Конкурентоспроможність вищої освіти в умовах інформаційного суспільства : колективна монографія* / за заг. ред. д-ра екон. наук, доц. Н. І. Холякко. Чернігів : ЧНТУ, 2020. Том II: Науково-практичні засади підвищення конкурентоспроможності національної системи вищої освіти. 2020. С. 95–113.

20. Талєб Н.. Антикрихкість. Про (не)вразливе в реальному житті. Переклад з англ. Миколи Климчука. Київ : «Наш формат», 2018. 399 с.

21. Цимбалюк О. Концептуальні складники викладання й вивчення нормативної дисципліни «історія середніх віків» у вищій школі. *Проблеми дидактики історії: збірник наукових праць* / редкол. : С. Копилов (голова, наук.ред.) та ін. Кам'янець-Подільський, 2014. Вип. 6. С. 107–113.

Skakalska I.B., Senkivska G.Ya., Moroz O.V., Galishevskyy V.A. COMPETENCE-ORIENTED TEACHING OF SOCIAL DISCIPLINES

The importance of the competency approach in education to achieve a high level of its quality and the graduate's competitiveness is outlined in the article. The purpose of the study is to analyze the competence-oriented innovative methods of teaching social disciplines in the institution of higher education. Accordingly, the authors have summarized their experience of teaching social disciplines, in particular, introduction to the specialty, history of Ukraine, history of the Middle Ages, philosophy and modern history in the context of the newest teaching methods.

Originality. *Authors have generalized their own experience of teaching social disciplines. In particular, the analysis showed that attempts have been made to find support for the competency approach in the transformation of traditional educational guidelines and new practices. The transition of teaching social disciplines from the subject-centric orientation of the educational process to its personal orientation (student-centered)*

proach) is shown. Competence approach is one of the necessary new conceptual resources for reviewing traditional goals, theory and practice of education.

Methodology. General scientific methods were used in the research, first of all, method of collecting factual data (accumulation of facts) and method of their composition (analysis). Special methods, case method, workshop technology and BarCamp technology were also used. In the research a critical method was used, the significance of which lies in the demanding attitude to any information until it passes through research verification.

Conclusions. The importance of innovative pedagogy in the context of the formation of general and professional competencies is outlined. Based on the analysis of teaching social disciplines, the authors have emphasized the importance of mastering modern advanced teaching technologies as a tool of forming competencies of specialists for the New Ukrainian School.

Key words: competencies, method, history, philosophy, student-centered approach, didactics, facilitator, soft skills.

Чеканов В.Ю.

Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

ГЕОГРАФІЧНИЙ ТА ХРОНОЛОГІЧНИЙ РОЗПОДІЛ ІСТОРИЧНОГО МАТЕРІАЛУ В РОМАНТИЧНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ XIX СТ. (НА ПРИКЛАДІ «ФРАНЦУЗЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ» Т. КАРЛАЙЛА)

У статті розглядаються причини, характер та наслідки відходу від парадигми класицизму в західній історіографії межі XVIII–XIX ст., що хронологічно збіглися із кризою класицизму в мистецтві. Паралельність цих процесів пояснюється спільністю мистецьких і дослідних завдань, які полягали в запровадженні психологізму в описі як уявних (у мистецтві), так і реальних (в історіографії) подій.

Яскравим виявом цього стала історична праця шотландського вченого Томаса Карлайла «Французька революція. Історія» (1837). У статті вона розглядається як узірць психологізованого розгляду історичного минулого під кутом зору дослідного інструментарію, використаного дослідником. Основна увага в розвідці надана новаторському форматуванню історичного часу та простору в тексті Т. Карлайла. Його підходи охоплювали запровадження локальних часових контурів усередині загальної хронології оповідання, межі яких визначали певні параметри для зіставлення та ефектного показу подій. Цей прийом дозволяв виокремлення в межах такого контуру певних тенденцій, послідовність яких утворювала історичний процес загалом. Відчуття історії як процесу, як руху взагалі було характерним для світосприйняття романтиків.

Іншими гідними уваги прийомами, використаними Т. Карлайлом, стали виділення суб'єктивного часу сприйняття події її учасниками, реконструкція ключових подій як художніх мізансцен, а також паралельний розгляд історичного процесу із двох різних ракурсів, між якими «перемикається» увага читача. Набір цих прийомів утворює психологізовану історію, здобутки якої надалі були взяті на озброєння істориками XX ст. в міру того, як цілі відтворення «живої історії» стали домінувати над академізмом гіперкритичної історіографії, котра закидала романтичній історіографії саме її психологізм і неточність, що часто виступала його зворотнім боком.

Ключові слова: історичний час, історичний простір, історіографія, психологізм, революція.

Постановка проблеми. На межі XVIII – XIX ст. ст. у європейській історіографії сталися тектонічні зрушення, які збіглися у часі із процесами в літературі, музиці та інших жанрах мистецтва. Вони пов'язані з відмовою від парадигми класицизму, яка абсолютизувала усталені античні зразки й засновувала на них власну систему координат на користь нових віянь. У чому полягали ці віяння?

Найпомітніші ззовні новації стосувались вираження стихійності, спонтанності і природності зображуваного об'єкту. Відповідно, об'єкт починають сприймати як динамічний, мінливий процес, навіть тотожність якого самому собі є під сумнівом. Усвідомлення й опис такого об'єкта є лише відносними – багато його рис можуть бути лише приблизно намічені, накреслені, але не розкриті в повноті та ясності. В художній творчості посилюється увага до міс-

тики, яка, за визначенням, має справу з такими об'єктами, й до філософії, яка надає засоби приведення їх у загальну систему.

В історіографії вперше звертається увага на революції як вираження динаміки історичного процесу. В XVII ст. лорд Кларендон, свідок та учасник подій Англійської революції, у своєму присвяченому ній історичному творі характеризував її як «великий заколот», тобто як тимчасове відхилення від «нормального» історичного процесу [6, с. 27]. А в першій половині XIX ст. французький історик Ф. Гізо вже розглядає її на одному шаблі з Великою французькою революцією 1789 р., тим самим визнаючи в обох системоутворюючий чинник, русій та поворотний механізм історичного процесу [6, с. 28].

Знаковим твором періоду стала «Французька революція. Історія» британського історика Т. Карлайла (1837).

Сам вибір представниками романтичної історіографії «закордонних» сюжетів (під кутом зору попередньої парадигми здавалось би логічним, щоб про французьку революцію писав французький історик) був пов'язаний із цікавістю до екзотичного матеріалу, який потребує моделювання історичного нарративу за зразком описів закордонних подорожей – як *подорожі в минуле*. Читач уподібнюється мандрівникові: він стає спостерігачем подій минулого; автор відтепер жадає від нього не стільки розуміння, скільки роботи уяви для досягнення ефекту присутності. Присутність «усередині» описуваної події стає метою оповідання й запорукою досягнення того, про що йдеться. Ще одна суттєва риса романтичної історіографії – тяжіння до емоційно виразних, «пікових» сюжетів, які справляють на читача психологічний вплив і примушують його до нерационального (але однозначного) самовизначення щодо історичних фактів.

Постановка завдання. Констатація подібності процесів у мистецтві та історіографії тягне за собою висновки, котрі потребують перевірки. Адже тут піднімаються питання про витоки історичного знання і про форми та механізми його реалізації з історичної свідомості. Ще в середині ХХ ст. французький історик Ф. Ар'єс писав про різні форми реалізації історичної свідомості – не лише шляхом історіописання, але й через епічні пісні, колекціонування старожитностей тощо [2, с. 108–111, 156–171]. В періоди домінування цих форм саме традиційне історіописання виступає гальмом розвитку історичної свідомості, перетворюється на «консервативний історизм» [2, с. 24–29, 44]. Логічно припустити, що постійне створення нових історичних шкіл, у яких історична свідомість сполучається з елементами неісторичного знання, є також виявом пошуків її ефективною реалізації. Так, історіографія романтизму вперше робить акцент на психологізмі історичних подій. Чому? Відповідь на це дав свого часу Л. Февр: історики мало що знали про роль мас в історії, оскільки традиційно акцент у ній робився на «діяннях» особистостей. Тільки шляхом залучення психології можна дати слово масам як чиннику впливу на історичний процес [8, с. 98–99]. Отже, значення романтичної історіографії полягає в тому, що саме в ній уперше було порушене питання про вплив мас.

Як же це реалізувалось?

На нашу думку, недостатньо просто говорити про маси чи від імені мас. Це повертає історика до парадигми особистості. Але маси як такі «не

говорять». Значить, для досягнення мети потрібно вловити момент, у який особистість перебирає на себе функцію представництва мас і тим самим повертає все в межі традиційної парадигми. Маси володіють баченням ситуації, яка з їхньої погляду може або залишатись незмінною, або вилитись у втручання особистості, яка намагатиметься цю ситуацію очолити. Може бути і третій сценарій: безпосереднє й безособове втручання мас як сили. Так, Т. Карлайл описував вересневі вбивства контрреволюціонерів у 1792 р. як безпосередню й безособову реакцію народних мас на погіршення ситуації в революційній Франції. Ці вбивства і жахали його, і здавались неминучими – він характеризував їх і як «бійню», і як «суворий народний суд» [4, с. 390]. Його розуміння цих убивств здавалось йому самому неповним: він описував їх як «крик» (на протиставлення «мові»), але додавав, що можуть бути моменти, коли «крик» неминучий; розуміючи це, особисто він – цивілізована людина – обрав би «мовчання» [4, с. 393].

Зауважимо, що представлення мас як чинника історичного процесу лише в його «пікові» моменти здавалось недостатнім і самому Т. Карлайлу. Навіть там, де маси не втручались у ситуацію безпосередньо, вони постійно «бачили» її. Історіографія романтизму залучила психологію для того, щоб знайти точку бачення історії очима мас.

На нашу думку, важливим засобом психологізації історичного дискурсу стало переформування просторових і часових структур, у яких викладається і сприймається історичний матеріал. Прикладом успішної переробки таких структур у художній літературі стала нова стратегія композиції у прозі – включення значних за обсягом описових вставок, що вповільнювали темп оповідання, змушували читача озирнутись і начебто відчутти за зовнішністю змальованих речей певну ірраціональну присутність [3, с. 67–79]. Звідти вже прямий шлях до містичної «світової душі», але справа не в хибності такого підходу в історіографії, а в тому, щоб показати наслідки його реалізації в історіографії, зв'язки з потребою представлення думки суспільства (мас) та ті нові перспективи, що відкрилися таким чином.

Виклад основного матеріалу дослідження. Характерною рисою романтичної історіографії із самого початку стала відмова від найголовнішої історичної схеми, запровадженої ідеологами Просвітництва – «суспільного договору» Ж.-Ж. Руссо. У разі Т. Карлайла ця відмова носила одверто демонстративний, навіть епатажний характер: історик зрікається неупередженості [4, с. 28, 44].

Подолання схеми «суспільного договору» було здійснене шляхом запровадження протилежних просвітницькій аналітичній методології психологічного та інтуїтивного методів відтворення минулої реальності.

Саме завдяки історіографії романтизму ідея *відтворення* на противагу просвітницькій ідеї пошуку керівного принципу, котрий стояв за історичним процесом, уперше утвердилась в історіографії. Історики-романтики продовжували вірити в «історичний процес», оскільки все, що можна побачити в історії – це розвиток і перетворення; але його рушієм уважали не механістичний принцип, а неосяжне творче начало, котре «виводить на авансцену» всесвітньої історії різні ідеї та персоналії [4, с. 137–138]. Загальний сенс історії залишається незрозумілим, сенсом же чергування на її авансцені різних виявів історичного процесу є їх відповідність/невідповідність містичному началу, що спонукає до історичних змін. Саме воно є багатозначним чинником, у якому реакційні, консервативні, реформаційні, революційні принципи знаходять свої вдалі чи невдалі реалізації. Сукупність їх утворює матерію історичного процесу. У Т. Карлайла, наприклад, історія репрезентується як послідовність поверхневих виявів цього начала, сенс і напрям якого темні; не випадково він говорив про персонажів, розповідь про яких добігала кінця, що вони «зникли в темряві» чи «в імлі» [4, с. 475 та ін.].

Використання художньої термінології є теж не випадковим: інтуїтивність пізнання історичного процесу уможлиблює його лише на рівні відчуття й лише шляхом вживання в нього [7, с. 626]; намагання артикулювати цей сенс шляхом формулювання його законів вело до схем, уже відкинутих. Т. Карлайл не приховував свого негативно-іронічного ставлення до просвітницької схеми, іменуючи її «євангелієм від Жан-Жака» [4, с. 141, 481].

Під час слідування лінійній організації історичного часу Т. Карлайл використовує прийом, що пізніше стане властивим художній літературі та кіно, а не академічній історіографії. Зокрема, він зустрічатиметься далі у драматургії Х. Ібсена, у кримінальних фільмах жанру «нуар» тощо. Він зводиться до штучного утворення всередині лінійного часу оповідання локального *контуру*, розташованого між двома довільно обраними датами, що слугує створенню драматичної кульмінації [9, с. 74]. Поняття «контуру» відсилає не лише до хронології подій, але до їх організації та керування ними. Воно дозволяє виокремити все-

редині історичного процесу моменти накопичення інформації, впорядкування зв'язків та виникнення структур усередині інформаційного масиву [1, с. 36]. Таким чином, даний прийом насправді містить аспекти, котрі зближують його як із художньою творчістю, так і з теорією інформації.

Принцип вибору граничних дат контуру диктується не стільки їхньою значущістю для історичного процесу як такого, скільки емоційною подібністю, яку визначає автор відповідно до своїх потреб. Наприклад, розповідаючи про передумови революції 1789 р., Т. Карлайл утворює такий контур, замикаючи його між 1744 і 1774 рр. Чому саме між ними? Історик пояснює, що в 1744 р. тодішнього французького короля Людовіка XV було названо «Улюбленим», але через 30 років ситуація у Франції змінилась настільки, що щире використання цього прізвиська стало неможливим унаслідок падіння авторитету монархії в народі [4, с. 7, 24].

На тлі значущих історичних подій граничні дати цього контуру можуть здатися несуттєвими. Для автора ж вони стали способом показати на часовому проміжку 1744–1774 рр. два зрізи сприйняття королівської влади пересічними французами. Так утворюються штучні хронологічні межі, які виправдовують показ передумов революції 1789 р. шляхом порівняння ситуації на нижній та верхній межах контуру. Його використання дозволило автору емоційно загострили виклад, не просто перераховуючи ці передумови, але й показуючи межі падіння авторитету королівської влади.

Т. Карлайл дотримувався цього прийому й далі: наприклад, у розповіді про перший етап революції він замикає час у контур між «святом Федерації», відзначеним на Марсовому полі у Парижі 14 липня 1790 р. з нагоди першої річниці падіння Бастилії, й розстрілом на тому ж Марсовому полі через рік, 17 липня 1791 р. [4, с. 222–226, 294–297]. Водночас факт, що ініціаторами «свята Федерації» воно було свідомо приурочене до святкування початку революції, для автора не є принциповим – факт не слугує тут меті емоційного підсилення розповіді. Зіставляються дві більш показові події. «Свято Федерації» на нижній межі контуру було формальним та поверхневим заходом, що ніяк не відповідав глибинним процесам, котрі знаходили вияв у зовсім інших подіях і тенденціях («посилення санкюлотизму», за термінологією автора). І хоча сам Т. Карлайл не приховував того, що вживання терміну «санкюлотизм» щодо реалій 1790 р. є анахронізмом, воно

виправдовувалось як єдиний адекватний спосіб експресивного показу явища, котре надалі стане провідним чинником революційного процесу. Тобто між подіями, які утворюють межі контуру, можна визначити *тенденцію* посилення «санкюлотизму». Засобом цього стало введення контуру 1790–1791 рр., на нижній та верхній межах якого термінологія мала збігатись.

У такий спосіб Т. Карлайлу вдалось показати також послаблення поверхневих, штучно утворених тенденцій, що виразились у спробах поміркованих і консервативних елементів у революції очолити процес, який насправді керувався глибинним «началом» і був непідвладний цим спробам. Розстріл 17 липня 1791 р. знаменував намагання цих елементів зупинити поглиблення революції силовим шляхом, тобто на верхній межі цього контуру ми спостерігаємо розкол усередині революційного табору й перетворення поміркованих елементів на противників зростаючого «санкюлотизму» й відвертих контрреволюціонерів.

Пізніша історіографія вживала інші засоби показу зрушень 1790–1791 рр.: хронологічний виклад матеріалу поступався системному підходу до висвітлення питань внутрішньої політики та економіки, в якій наростали кризові явища [5, с. 124–151]. Але поняття «економічної кризи» було ще невідоме Т. Карлайлу, тому для демонстрації наростання негативних явищ він використовує свої прийоми. Й ефективність цих прийомів зв'язана прямо з тим, що він показував маси носієм глибинних тенденцій, посилення яких фіксувалось на межах часових контурів.

Прикладом застосування контурів може стати й опис народної демонстрації перед королівським палацем у Тюльрі 20 червня 1792 р. Історик зіставляє її з іншими демонстраціями, котрі відбулись раніше. Він ніби пропонує читачам порівняти ті думки та емоції, що володіли учасниками цих демонстрацій [4, с. 336]. В описі повстання і штурму королівського палацу 10 серпня 1792 р. Т. Карлайл одним штрихом підкреслює такий момент: під час поваленні кінної статуї Людовіка XIV на Вандомській площі можна було побачити дату створення монументу, викарбувану на ратицях коня – 12 серпня 1692 р.: «сто років і один день», пише Т. Карлайл без коментарів [4, с. 362].

Рисою, яка уподібнює романтичну історіографію до більш ранніх та архаїчних жанрів історіописання, котрі передували створенню провітницької схеми, є принципова та постійна неувага Т. Карлайла до хронології подій: дати

зустрічаються нечасто й не узгоджуються між собою. Відповідно, хронологізація викладу подій не використовується: вона не є засобом посилення психологізму сприйняття. Історик зазначає лише ключові дати й подає датування хронологічних меж у запроваджених ним контурах.

Цікавим елементом зображення часових структур Т. Карлайлом є застосування ним своєрідного синтаксису, який декілька разів уживається в показі вузлових історичних подій: цей синтаксис заснований на використанні узгоджувального способу в описі емоційних моментів. Наприклад, бачимо це в описі «походу жінок» на Версаль 5 жовтня 1789 р., внаслідок якого король та його родина були змушені переїхати в революційний Париж (що суттєво звузило можливості організації монархічної контрреволюції у країні). Т. Карлайл розповідає про повішення жінками обвинуваченого ними посадовця в паризькій Ратуші. Водночас він спершу пише про нього як про повішеного, й лише в наступному реченні «скасовує» страту, повідомляючи, що насправді шворка обірвалась і повішення не вдалось [4, с. 162].

Аналогічний прийом використаний в описі бою французького військового корабля «Vangeur» проти англійського флоту в 1794 р., який у наступні роки став уважатись у Франції взірцем національної звитяги: автор переповідає офіційну версію бою, й лише в наступному абзаці тексту «скасовує» її як невідповідну справжньому перебігові подій [4, с. 502]. Таким зіставленням уявного та реального перебігу події автор посилює психологізм викладу: з одного боку, він нібито «прискорює» перебіг подій аж за межі реальності, а з іншого – додає в суху розповідь про факти їх сприйняття учасниками й нащадками, часто далеко від простої фіксації. Реальний час подій і суб'єктивний час сприйняття їх сучасників розділяються – на якусь мить, проте, встигають справити на читача суто психологічний вплив.

Цікавим прийомом є довільне форматування часових структур у межах опису локальних подій. Загалом, авторській манері Т. Карлайла не властиве намагання забігати вперед. Однак у конкретних деталях біографій окремих персонажів він нерідко «випереджав час», розповідаючи про їх особисту долю (смертна кара, еміграція, зникнення з історичної сцени тощо) з випередженням загального часу оповідання [4, с. 453–454, 479, 500 та ін.]). Це теж засіб психологізації оповідання: через показ окремих людських доль (тоді як історичний процес загалом лишався рівномірним та безособовим).

Значний інтерес представляє організація Т. Карлайлом історичного простору. Вона також залежала від намагання історика-романтика «оживити» минуле перед очима читачів. Історичний простір унаочнюється шляхом інсценування конкретних подій. Історик часто подає для цього багато типових деталей в описі події: наприклад, джерела дозволяють реконструювати саму подію – але не її свідків, маси: соціальне оточення події. Т. Карлайл вводить це оточення в текст як реконструйоване за даними (часто не зв'язаними з подією безпосередньо) про типову соціальну групу. Наприклад, розповідаючи про сутички, в яких брали участь озброєні прибічники і противники королівської влади, історик вводить у текст протиставлення синіх мундирів у республіканців і червоних – у королівської гвардії (або чорних рединготів, що вдягали цивільні прибічники короля) [4, с. 337]. В самих джерелах, якими історик користувався під час реконструкції подій, ці деталі не обов'язково були представлені, але Т. Карлайл ввів їх як типові й такі, що не суперечили описуваним реаліям.

Обґрунтуванням цього прийому служить постійно підкреслюване намагання надати оповіданню чуттєвої переконливості, наблизити читача до реальної сцени. Для цього історик постійно запрошує читача переміститись ближче до змальованих ним персонажів. Він використовує дієслова, котрі допомагають читачеві ввімкнути його сприйняття: «давайте наблизимося», «увійдемо» або, якщо подія відбувалась уночі, закликає: «послухайте» [4, с. 73, 91, 327, 458 та ін.].

Емоційне сприйняття подій уможливорюється шляхом «стягування» в один сюжетний вузол різних аспектів сприйняття. Т. Карлайл не просто переповідає подію з погляду різних її учасників та свідків, але репрезентує їх як присутніх на місці події в момент її здійснення; так, у розповіді про штурм повсталими парижанами королівського палацу 10 серпня 1792 р. він наводить думку молодого лейтенанта артилерії Наполеона Бонапарта про те, що, якби у швейцарської гвардії короля був добрий командир, вона б перемогла повстанців [4, с. 359]. Ця думка відома з пізнішого джерела, але історик показує її не у формі коментаря до події, які вже пройшли. Натомість він робить Бонапарта живим свідком штурму, котрий із натовпу подає свій коментар – і не постфактум, а безпосередньо й синхронно.

Таким чином, романтична історіографія стала першим жанром історіописання, в якому подібність творчих методів переростає просту пара-

лельність між наукою й художньою творчістю. Невипадково твір Т. Карлайла читався й перечитувався, наприклад, Ч. Діккенсом.

Інший ефект, який знов-таки зближує романтичну історіографію з художньою творчістю, заснований на чергуванні загального погляду на ту чи іншу подію з поглядом пересічних свідків. Така зміна ракурсів робить описувану подію такою, що сприймається начебто безпосередньо: вона стає емоційно насиченою й незрозумілою читачеві так само, як він сприймає в реальному часі події власного життя – їх наслідки йому так само невідомі.

Застосування в описі події різних ракурсів її сприйняття веде до іншого важливого наслідку: багатоманітне сприйняття події загурює читача в середину ситуації; опис її, на думку Т. Карлайла, має для історії більше значення, ніж розуміння її сенсу. Розуміння сенсу передбачає відсторонення історика, його вихід за межі ситуації на відстань, котра уможливорює її узагальнення засобами інтелекту. Т. Карлайл не відмовляється від цього завдання історика, але виконує його двома різними способами: по-перше, він формулює узагальнення як опозицію двох конфліктуючих поглядів. По-друге, Т. Карлайл використовує створення штучних фокусів спостереження, з якими постійно зіставляє паралельні події, безпосередньо начебто не зв'язані.

Наприклад, в описі передумов повстання 10 серпня 1792 р. він зосереджує увагу на поході 517 волонтерів із Марселю, з півдня Франції, до Парижу, у військовий табір 20 тис. патріотів для відправлення проти австрійських та пруських військ на кордон. Емоційній рішучості волонтерів (котра втілилась у створення одним з учасників цього походу Руже де Ліллем «Марсельези», національного гімну Франції), які невпинно просуються країною й зустрічають радий прийом народних мас у департаментах, постійно протиставляється інший «фокус» – політична боротьба й дебати всередині Законодавчих зборів [4, с. 343–349].

Зіставлення розповіді про марсельських добровольців із постійними «перемиканнями» на зображення парламентської гризні дозволяє автору зобразити цю останню як невідповідну нагальним потребам історичної ситуації. Зміна масштабу – від локального залу засідань Законодавчих зборів до цілої країни, через яку рухається загін волонтерів, – протиставляє два ракурси спостереження ситуації у країні. Водночас читачеві стає просто відчуті історичну правоту однієї позиції й неправоту іншої. Науковий аналіз у цьому прикладі підміняється на зіставлення двох поглядів, одна

з яких визначається як «неправильна» не внаслідок логічного аналізу, а через показ її як невідповідної масштабу подій. Роялісти й консерватори в парламенті неправі тому, що вони позбавлені самої можливості сприймати ситуацію у країні загалом. Патріоти ж у Т. Карлайла виступають як прогресивні сили внаслідок того, що їхня думка висвітлюється двома різними засобами просторової орієнтації, отже, аргумент претендує на всеохоплення.

Зауважимо, що пізніша історіографія революції не підхопила цю модель попри її ефективність: зокрема, в А. Мат'єза сюжет про 517 волонтерів узагалі відсутній, а боротьба за створення під Парижем табору патріотів подається в контексті політичного протистояння між двором і парламентом [5, с. 188–196].

Ще один принцип розташування просторових орієнтирів у своєму тексті Т. Карлайл активно застосовував із метою показати свої політичні симпатії, уникаючи можливих вимог прояснити позицію щодо подій, які в епоху легітимізму першої половини XIX ст. загалом оцінювались негативно. Він уводив в оповідання приховану опозицію «ми–вони» щодо санкюлотів та роялістів. Роялісти в зображенні Т. Карлайла – це «вони»; роялісти, як правило, спостерігаються ззовні, що підкреслюється постійним нерозрізненням реальних фактів від пліток про їхні «змови», що поширювались у санкюлотському середовищі [4, с. 445, 450–451]. Роялізм у зображенні автора виглядає настільки ж нереальним, наскільки нереальним у нашому сприйнятті є образ «чужих», яких ми знаємо гірше від себе.

Висновки. На прикладі романтичної історіографії ми спостерігаємо запровадження нових принципів історіописання, які дозволили, з одного боку, уникнути недосконалості репрезентації історичного матеріалу у класицистській схемі історичного дискурсу, а з іншого – вперше надали

інструментарій для показу історичного процесу очима мас і спільнот.

Позитивність цього не повинна затуляти проблем, спричинених романтичним дискурсом. Досвід розвитку світової історіографії показав, що органічно сумістити цілі «оживлення» й «пояснення» неможливо. Тому панування романтичного напрямку в історіографії закривало можливості реалізації цілей документально точної й відповідної джерелам реконструкції подій. Доволі скоро воно спонукало посилення критичного напрямку, що незабаром розвинувся до гіперкритичного. Цей останній не просто вимагав достеменного слідування даним джерел, а і ставив під сумнів якість самих джерел. Але позитивом стало виникнення з надр романтизму нового принципу наукового мислення – історизму, в основі якого лежить думка про *розвиток* як основний сенс історичного процесу [7, с. 627].

Отже, зазначені тренди вирости всередині романтичної історіографії. На нашу думку, середовищем, котре сприяло цьому росту, стало нестандартно відформатовані географічні та хронологічні структури історичного минулого, робота з якими була спричинена потребою показати історію очима мас, що вперше були виведені на авансцену історії. Застосування контурів, у яких штучно замикалась частина історичної інформації, експерименти з поділом часу на об'єктивний та суб'єктивний, із масштабуванням історичного простору, побудова простору історичних подій як художніх мізансцен, що мали справити якнайбільше враження на спостерігача – все це були засоби оживлення минулого, які отримали розвиток уже за межами романтизму. Ефективність, характерна для історіописання романтиків, зокрема, Т. Карлайла, стала першим кроком до відтворення справді «живої історії», котра стала здобутком уже XX ст.

Список літератури:

1. Абдеев Р. Философия информационной цивилизации. Москва : ВЛАДОС, 1994. 336 с.
2. Арьес Ф. Время истории. Москва : ОГИ, 2011. 304 с.
3. Жирмунский В. Поэтика русской поэзии. Санкт-Петербург : Азбука-классика, 2001. 496 с.
4. Карлейль Т. Французская революция. История. Москва : Мысль, 1991. 575 с.
5. Матъез А. Французская революция. Ростов-на-Дону : Феникс, 1995. 576 с.
6. Новая история. Первый период / под ред. Е. Юровской, И. Кривогуза, М. Полтавского. Москва : Высшая школа, 1983. 399 с.
7. Савельева И., Полетаев А. История и время. В поисках утраченного. Москва : Языки русской культуры, 1997. 800 с.
8. Февр Л. Бои за историю. Москва : Наука, 1991. 632 с.
9. Чеканов В. «Генералізуюче пізнання» як засіб форматування історичного простору й часу. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія «Історичні науки»*. Т. 31 (70). № 2. С. 74–79.

Chekanov V.Yu. GEOGRAPHICAL AND CHRONOLOGICAL DIVISION OF HISTORICAL MATERIAL IN HISTORIOGRAPHY OF XIX CENT. ROMANTICISM (EXEMPLIFIED WITH “FRENCH REVOLUTION” BY T. CARLYSLE)

In the article the reasons, character and outcomes of departure from Classic paradigm in Western historiography on the edge between XVIII and XIX centuries are under consideration. The fact of their coincidence with the decline of Classicism in fine arts is the hint to recognize an evident parallelism of both processes. The common tasks faced by artists and researchers were the tasks of insertion of deeper psychologism into the depicting both imaginary (in literature) and true (in historiography) events.

The lively example of it became the historical work by Scotland's renowned writer Thomas Carlyle “French Revolution. A History” (1837). It is viewed in the article as a pattern of psychological exploration of the past enabled with the usage of new and imaginative research toolkit applied in this work. The main attention is paid to the new shaping of historical time and space in the text by T. Carlyle. His approaches included the novelties like insertion of voluntary defined time frames inside the general chronology of the story. The limits of these frames marked certain parameters for comparison and effective representation of the events. This method made possible to distinguish some trends inside each frame (non-traceable otherwise); their succession shaped historical process on whole. All of it is within the Romantic feeling of history as movement.

Other features worth mention were the separation of subjective time perceived by eyewitnesses of the event from the common timing of it; reconstruction of key events as theatrical mise-en-scenes; parallel viewing of the historical process from two different viewpoints with constant “switch” of reader's attention from one to another etc. The number of them composes the psychological history; its achievements have been grasped in XX century by the historians of generation preferring “the live story” to the dry academism of hypercritical school. The representatives of this last were strongly against Romantic free deal with details which turned out the background of psychological approach.

Key words: *historical time, historical space, historiography, psychologism, revolution.*

ІСТОРИЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

УДК 030(031.064)

DOI <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2020/3.32>**Лісіна С.О.**

Національний університет «Львівська політехніка»

УКРАЇНСЬКІ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ З ГУМАНІТАРНИХ НАУК: ДО ПИТАННЯ ПРО СТАН РОЗВИТКУ

Енциклопедії й енциклопедичні словники гуманітарного спектра є дієвим комунікативним засобом сучасного академічного середовища та просвітницького напрямку Української держави. У статті розкривається проблема класифікації сучасних українських гуманітарних енциклопедичних видань; аналізуються їхні тематико-типологічні особливості; показано хроніку зазначених видань. У статті взято до уваги погляди сучасних учених: Боряк Г.В. [2], Добко Т.В. [3], Железняк М.Г. [5], Черниш Н.І. [16; 17] з основних питань української енциклопедистики. Також розглянуто праці, виголошені під час Міжнародних наукових конференцій «Українська енциклопедистика» [12–15]. Метою статті є аналіз вивчення типологічної структури енциклопедичних видань гуманітарного спектра з питань мови, літератури, мистецтва, культури, історії та визначення їхніх класифікаційних особливостей. У роботі узагальнено тематико-типологічні особливості гуманітарних енциклопедій, енциклопедичних словників та електронних енциклопедичних видань. Хроніку гуманітарних енциклопедичних видань сучасної України (1992–2019 рр.) представлено (розроблено діаграми) через основні галузі: історія, культура, мистецтво, філологія, релігія, філософія. Прикладом аналізу основних видів енциклопедичних видань стали: «Енциклопедія історії України» (галузеві); «Енциклопедія мистецтва Полтавщини» (регіональні вузькогалузеві); «Шевченківська енциклопедія» (персональні); «Короткий енциклопедичний словник з культури» (галузеві енциклопедичні словники). В роботі вперше складено хронологію енциклопедичних видань України гуманітарного спектра за 1992–2019 рр. Наведено їхні тематико-типологічні характеристики за галузевим аспектом, регіональним і персональним. Автором запропоновано типологічну структуру гуманітарних енциклопедій (галузеві, вузькогалузеві та персональні). Зроблено спробу розкрити основні причини визначення типів і видів енциклопедичних видань під час їх створення.

Ключові слова: енциклопедичні видання, типологія енциклопедичних видань, гуманітарні енциклопедії, класифікація гуманітарних енциклопедій, види енциклопедій.

Постановка проблеми. Наприкінці ХХ – на початку ХХІ століття українська культура активно входить у світовий глобалізаційний процес. Кожна наука, аби визначити напрям свого розвитку, має періодично підбивати підсумки, оглядати напрацьоване й об'єктивно оцінювати власні здобутки. В умовах глобалізації суспільного розвитку надзвичайно зростає роль тих довідкових видань, які об'єктивно, неупереджено, з фундаментальною повнотою віддзеркалюють здобутки науки і культури нації, а це передусім, енциклопедії й енциклопедичні словники гуманітарного спектру. Отже, наразі актуальним в галузі енциклопедистики є з'ясування типології, стильових особливостей та функцій гуманітарних енциклопедій.

До аналізу залучено масив довідкових видань із чітко визначеним змістовим аспектом (гуманітарні енциклопедії) та географічним (інформаційний продукт, вироблений в Україні), а також хронологію – (1992–2019 рр.). Серед завдань статті слід виокремити такі: на основі дослідження сучасних українських гуманітарних енциклопедій уточнити типологічну класифікацію означених ресурсів; охарактеризувати тематико-типологічні особливості енциклопедичних видань; показати хроніку українських гуманітарних енциклопедичних видань як базу освітніх і наукових процесів у гуманітарній галузі; ввести до матеріалів навчальної й методичної літератури сучасну енциклопедичну типологічну систему з метою її застосування у навчальному процесі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теорію енциклопедичних видань, зокрема і гуманітарних, досліджено у працях багатьох вчених: Боряк, Г.В. [2], Добко Т.В. [3], Железняк М.Г. [5], Лісіна С.О. [8; 20], Черниш Н.І. [16; 17]. Значну кількість публікацій з означеної теми можна умовно поділити на дві групи. Перша – теоретичні праці, що розглядають загальні принципи формування, систематизації та особливостей енциклопедій. Друга – опис практичного досвіду функціонування існуючих енциклопедичних видань у соціально-комунікаційному середовищі [1]. Значну роль у представленні досвіду підготовки гуманітарних енциклопедій відіграють праці з енциклопедистики, виголошені під час Міжнародних наукових конференцій «Українська енциклопедистика» [12–15].

Нормативні документи, що тлумачать поняття довідкових видань досить поверхово подають значення основних термінів. Так, стаття 12 Закону України «Про інформацію» зазначає, що інформацією довідково-енциклопедичного характеру є систематизовані, документовані, публічно оголошені або іншим чином поширені відомості про суспільне, державне життя та навколишнє природне середовище [10]. А державний стандарт «Видання. Основні види» подає загальне визначення енциклопедії, де про гуманітарну згадано лише у примітках 2: «За характером інформації енциклопедія може бути спеціалізованою» [4, с. 14]. В інших словниках [19] та підручниках [18, с. 333.] також можемо знайти загальні поняття енциклопедій та енциклопедичних словників, але окремої характеристики гуманітарних енциклопедій не подано. Отже, українські вчені здійснили за роки незалежності держави вагомий внесок у розвиток загальної енциклопедистики, що деякою мірою сприяло відтворенню стану таких наук, як історія, культура, філологія та інші.

Постановка завдання дослідження полягає у вивченні бази гуманітарних енциклопедичних видань та їх систематизації як основи сучасних гуманітарних знань з питань мови, літератури, мистецтва, культури та історії. Це має забезпечити підвищення якості гуманітарної освіти та, зокрема, викладання дисциплін документно-комунікаційного циклу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Гуманітарні енциклопедії здійснюють інтеграцію знання в гуманітарній сфері, допомагають осмислити стан та основні тенденції розвитку суспільства. Водночас енциклопедичні видання виконують наукові, освітні та культурні функції. Тому серед

найактуальніших варто виділити функції інформаційно-довідкову та популяризаторську. Аналіз цих та пошук інших функцій енциклопедичних видань на сучасному етапі наразі є актуальним.

До енциклопедичних видань, як правило, відносимо такі види: 1) енциклопедії – видання, що містять найважливішу інформацію про різні поняття; 2) енциклопедичні словники – видання, «що містить статті невеликого обсягу, викладені в стислій формі та розташовані за абеткою їхніх назв» [4, с. 14]. Типологічна класифікація енциклопедичних видань здійснюється за кількома ознаками. За цільовим призначенням: наукова енциклопедія, яка призначена фахівцям і відрізняється глибиною представлення галузі знання; науково-популярна енциклопедія призначається читачеві-неспеціалісту і висвітлює знання також досить повно, але доступно; популярна енциклопедія містить широке коло відомостей для повсякденного життя чи дозвілля. За характером інформації – це: універсальна енциклопедія, яка охоплює всі галузі знання; спеціалізована енциклопедія присвячена окремій галузі знання; регіональна енциклопедія містить зведення відомостей про регіон чи населений пункт. Види спеціалізованих енциклопедій можемо деталізувати: галузеві – зведення відомостей з якої-небудь галузі науки, культури, практичної діяльності; тематичні містять відомості із певної теми; персональні представляють відомості про життя та діяльність видатної особи. За обсягом енциклопедичні видання бувають: багатотомні, одностомні. Це великі енциклопедії, де кілька десятків томів; малі енциклопедії – 10–12 томів; короткі енциклопедії – 4–6 томів; енциклопедичні словники – 1–3 томи. За форматом вони можуть бути настільними, портативними, кишеньковими. Залежно від повноти представленої інформації енциклопедії бувають великі (повні), малі (короткі).

Класифікація енциклопедичних словників за характером інформації зазначає їх як загальні, галузеві та персональні. Основні типологічні особливості енциклопедичних словників можемо визначити таким чином: об'єктом опису є предмет, пристрій, явище, подія, персона та ін.; організація структури статей – алфавітна; меншою мірою, ніж в енциклопедії, впроваджено систему посилань; невеликий обсяг видання (1–2, інколи 3 томи); відносна стислість статей [7, с. 14].

Характеризуючи предмет викладу матеріалу галузевої (гуманітарної) енциклопедії та її структуру, слід наголосити, що статті в них розташовуються у систематичному порядку з однієї

Рис. 1. Опублікування гуманітарних енциклопедичних видань за 1992–2019 рр.

чи кількох галузей знань або практичної діяльності. Енциклопедична стаття, як найменший елемент енциклопедії, передає точні, перевірені дані, факти, описує явища і супроводжується ілюстративним матеріалом. Вона повинна бути повною, вичерпною, відрізнятися максимальною інформативністю тексту, всебічністю фактів, оцінок, ознак. Відповідно до стильових особливостей енциклопедії, матеріалом можуть бути статті-огляди, статті-довідки, статті-тлумачення, статті-біографії, статті-відсилання. Щодо якісних характеристик енциклопедичної статті, то це відповідність читацькому призначенню, вичерпність поданої інформації, відповідність типовій схемі статей, науковість і доступність змісту.

Читацька аудиторія енциклопедичних видань ділиться на дві категорії. Перша – масовий читач, якому цікаві довідкові матеріали з усіх галузей знань та практичної діяльності. Друга – фахівець, спеціаліст з окремої чи кількох галузей знань. Більшість галузевих енциклопедій призначені для спеціалістів і можуть використовуватися в їх науковій чи виробничій діяльності.

У системі енциклопедичних видань ми можемо бачити значне кількісне переважання енциклопедичних

дій з гуманітарних наук над природничими й технічними. Презентуючи гуманітарні енциклопедичні видання сучасної України (1992–2019 рр.), слід зазначити, що вибіркою для аналізу енциклопедичної літератури слугує база Інституту енциклопедичних досліджень НАН України «Корпус енциклопедичних видань України: онлайн-покажчик» [6], зокрема розділ – «Галузеві енциклопедичні видання» [6] та список у Вікіпедії, а саме «Спеціалізовані енциклопедії, словники і довідники» (Вікіпедія – <https://uk.wikipedia.org/wiki/>). Для системного аналізу перш за все досліджено галузеві гуманітарні енциклопедичні видання, в тому числі і регіональні та персональні. Згідно з рис. 1, найбільш продуктивними для виходу в світ гуманітарних енциклопедичних видань виявилися роки 2007 та 2015.

Організаторами підготовки та видання галузевих енциклопедій та енциклопедичних словників стали різні академічні установи. В результаті аналізу можемо спостерігати, що основні галузі, на яких акцентовано увагу, – це культура та мистецтво (див. рис. 2). На другому місці – загальна історія від найдавніших часів і до сьогодення, а також окремі її періоди та події. Також значний вклад у розви-

Рис. 2. Українські гуманітарні енциклопедичні видання за галузями знань (1992–2019 рр.)

ток мовознавства зробили лінгвісти, у доступній формі показавши все фонетичне, лексичне, граматичне багатство та потенціал української мови. Отже, філологія посідає почесне третє місце.

Серед галузевих енциклопедій гуманітарного спектру визначне місце займає фундаментальна «Енциклопедія історії України» в 10 т. (2003–2013). Як твердять фахівці, в Україні видано «енциклопедію соціогуманітарного профілю, в якій комплексно репрезентовано здобутки гуманістичних та суспільних наук з обсягу української минувшини від найдавніших часів до сьогодення» [11, с. 10]. «Енциклопедія історії України» – це алфавітний тип енциклопедій. Під час її укладання використано систему наскрізних посилань: заголовки окремих статті (чи посилання на нього) вводиться курсивом у текст іншої статті як його частина. У виданні подано унікальні блоки ілюстративного та картографічного матеріалу; десять томів становлять понад 12 тис. статей, близько 8 тис. ілюстрацій і більше 500 спеціально розроблених карт [1, с. 11]. Для представлення нової, оперативної інформації про історичні ідеї та знахідки створено електронну енциклопедію історії України.

Інше украї важливе для України видання – це енциклопедія «Українська мова» (2004–2013). У передмові редколегія визначила основне завдання енциклопедії: у систематизованій і водночас стислій та доступній формі подати базові відомості про українську мову та українське мовознавство. Автори наголосили на тому, що енциклопедію розраховано як на фахівців-мовознавців, так і на широке коло читачів. Способи систематизації в ЕУМ постають як певна ієрархія понять і конкретних об'єктів опису української мови. Постійне оновлення є невід'ємною рисою енциклопедичних видань і саме енциклопедія «Українська мова» має чотири перевидання. Перше її видання побачило світ 2000 року, у 2004 році вийшло дру-

ком 2-е видання ЕУМ, виправлене і доповнене, а 2007 року – 3-є, 4-е вийшло у 2013 році.

Галузь мистецтва представлено виданням «Українська музична енциклопедія» (2006–2018). Її особливість у тому, що до літератури про обране явище уведено дискографію та фільмографію, а також архівні матеріали. Отже, кожен том став досить великим за обсягом (Т. 1 – 1260 с.), через те що увібрав до загального переліку сучасних музичних термінів і понять ще й величезний пласт раніше забороненої церковної музики. Це дало можливість узагальнити та систематизувати знання про українську музичну культуру і присвоїти виданню статус – академічне наукове [9, с. 93–96].

Галузеві енциклопедії, як вид, можуть мати кілька різновидів залежно від особливостей поданої інформації. В одних матеріал охоплює всю галузь знання, як наприклад «Культура: ілюстрована енциклопедія України» (2010), «Філософський енциклопедичний словник» (2002), «Мистецтво України» (1995). Інші можуть містити довідкові відомості, характерні лише для частини галузі, і тоді вони є підгалузевими: («Українська фольклористична енциклопедія» (2018), «Українська міфологія» (2014), енциклопедія «Національна опера України» (2017), «Образотворче мистецтво: енциклопедичний ілюстрований словник-довідник» (2007) та ін.).

Прикладом підгалузевої енциклопедії може виступити «Мала енциклопедія етнодержавознавства». Понятійно-термінологічна структура відображає сутність і значення етнонаціонального феномена в суспільному житті, показано проблеми української ідеї та потенціал українського державотворення. До цієї ж групи віднесемо і «Українську фольклористичну енциклопедію: у 2 т.». В енциклопедії розкрито традиції нематеріальної культури українців від давнини до сьогодення. Тут висвітлено фольклорні персонажі,

Рис. 3. Українські гуманітарні енциклопедичні видання за характером інформації (1992–2019 рр.)

подано довідки про дослідників, збирачів, носіїв-виконавців фольклору, охарактеризовано основні терміни, поняття та явища з теорії фольклористики, її історії та сучасного стану досліджень, а також із практики цієї філологічної науки.

Щодо розглянутих галузевих та підгалузевих енциклопедичних видань, слід наголосити, що гуманітарні енциклопедії також видаються в окремих регіонах і представляють історію, культуру чи мистецтво конкретного краю. Відсоток таких видань не дуже великий (див. рис.3 – регіональні), але вони надзвичайно важливі для кожного окремого регіону.

Як правило, до регіональних енциклопедій відносяться загальні: «Енциклопедія Львова» (2007–2012), «Черкащина: універсальна енциклопедія» (2010), «Полтавіка: Полтавська енциклопедія» (2009), «Енциклопедія Криворіжжя» (2005) та інші. Але регіональні енциклопедії також є галузевими, серед яких можна виокремити гуманітарні (вузькогалузеві) видання із фаховою назвою – вузько регіональні. Власне, йдеться про енциклопедії, предметом яких є окрема тематика, що поширюється на весь означений регіон. Це «Історична енциклопедія Криворіжжя» (2007), «Літературна Бережанщина» (2010), «Театри Дніпропетровщини: енциклопедія» (2003), «Українське Буджацьке козацтво: енциклопедія» (2017) та інші.

Ось наприклад, «Енциклопедія мистецтва Полтавщини» є регіонального типу, але узагальнює досягнення мистецтвознавчої думки Полтавського краю від найдавніших часів до початку XXI ст. У двотомнику подано статті про художників і народних майстрів, меценатів та фундаторів храмів, населені пункти краю, мистецькі навчальні заклади, музеї і художні колекції, промислові артілі й фабрики художніх виробів. Представлено понад 500 портретів. Серед них окрема частина – діаспора, якій автор присвятив великий розділ. А «Літературно-мистецька енциклопедія Кіцманщини», розповідаючи про відомих митців цього краю, їхній творчий доробок, подає інформацію про літературу і мистецтво цього регіону. Тобто це галузь знань, але представлення цієї галузі відбувається через персоналії відомих митців. Тоді це персональна енциклопедія митців краю. Таке неоднозначне визначення типів видань можемо застосувати до багатьох енциклопедій. В цій енциклопедії автор піднімає із забуття імена митців зовсім невідомих і представлені вони в алфавітному порядку. У другому виданні енциклопедії 1998 року подано відомості про 92-х митців, тоді як у першому (1991 р.) виданні – лише про 59.

Такого ж вузькогалузевого змісту буде «Православна енциклопедія Харківщини», де представлено матеріал про православ'я на Слобожанщині. Це історія православної церкви в регіоні, де описано визначних служителів церкви, церковних учених, педагогів, письменників та представників інших галузей мистецтва і науки, яких можна схарактеризувати як православних християн. В енциклопедії представлено понад 700 статей в алфавітному порядку. Велику увагу приділено радянській добі, коли церкву планово нищили. Зокрема, вперше в літературі наведено понад 100 сповідників і мучеників Харківської єпархії [1, с. 95].

Розглядаючи енциклопедії, які викладають факти з життя й діяльності видатних людей, називаємо їх персональними як різновид спеціалізованих енциклопедій. Серед останніх сьогодні маємо фактично лише дві друковані – про Тараса Шевченка («Шевченківська енциклопедія: в 6 т.» 2012–2015) та Івана Франка («Франківська енциклопедія: у 7 т.» 2016). Персональні енциклопедії іншого типу можуть видаватися як видання регіонального значення, наприклад, «Одеські історики» (2009), «Ромські музиканти Закарпаття» (2011) та ін.

Персональна ж «Шевченківська енциклопедія» в 6 томах – це універсальне довідкове видання про життєвий і творчий шлях Т. Г. Шевченка, яке підготував Інститут літератури імені Т.Г. Шевченка НАН України. У шести томах в алфавітному порядку представлені прізвища, поняття, місця – все те, що мало відношення до життя, творчості і навіть побуту великого поета. У 2012–2013 за програмою «Українська книга» накладом 2000 примірників побачили світ перші чотири томи, у 2015 вийшли друком том 5 і 6. Всі книги прикрашені натуральною шкірою, розкішною тканиною, золотим тисненням, вкладені у футляри. Видання містить 6307 статей, 5800 ілюстрацій, із яких 453 – на кольорових вклейках. Саме цю енциклопедію можемо вважати найбільшим здобутком серед персональних українських енциклопедій.

Сьогодні видається спеціалізована персональна «Франківська енциклопедія», яка подає статті про письменників, літературознавців, фольклористів, мовознавців – від початків нової української літератури до тих, хто потрапив у поле зору І. Франка. Перший том енциклопедії, присвячений літературно-науковому оточенню Івана Франка, містить 255 статей-персоналій. Авторами статей стали вчені Інституту Івана Франка та Інституту літератури імені Т.Г. Шевченка, а також інших вітчизняних наукових установ.

Втім, сьогодні значна частина біографічної інформації (персональної) представлена електронними енциклопедіями: «Енциклопедія життя і творчості Івана Франка», «Енциклопедія життя і творчості Лесі Українки», «Енциклопедія життя і творчості Михайла Грушевського», «Енциклопедія життя і творчості Тараса Шевченка» та інші. І це значний крок вперед, коли оновлену довідкову інформацію про видатних осіб можемо отримати у відкритому доступі у вигляді електронних енциклопедій. Загальний перелік гуманітарних енциклопедичних видань (зокрема тих, що підготовлено в Україні у 1992–2019 рр.) наводимо окремо (див. Додаток).

Зазначене вище так само стосується і енциклопедичних словників. Їхні класифікаційні характеристики та типологія здійснюються за такими ж критеріями, як і енциклопедій. Енциклопедичних словників у галузі гуманітарних наук видається значна кількість (див. рис. 4) і яскравим прикладом може бути енциклопедичний словник «Художня культура західних і південних слов'ян (XIX – початок XX століття)».

Статті тут відображають національну особливість культурних та мистецьких процесів, що відбувалися у західних та південних слов'ян у XIX – на початку XX ст. Це статті про фольклористів, народознавців, мистців, діячів театру, драматургів, композиторів, видатних виконавців, дослідників усної та музичної народної творчості. Видання складається з чотирьох розділів: «Фольклор», «Музичне мистецтво», «Образотворче мистецтво», «Театральне мистецтво». Гасла кожного розділу розміщено за українським алфавітом. Галузь культури має непоодинокі видання, ще приклад: «Короткий енциклопедичний словник з культури». Він містить близько 3000 найважливіших термінів і біографічних довідок про найвидатніших діячів культури. Проблематика словника зорієнтована на викладачів, студентів, учнів, пра-

цівників творчих спілок і культурно-освітніх установ та усіх охочих оволодіти знаннями з питань культури. Одній із галузей мистецтва присвячено енциклопедичний словник-довідник «Образотворче мистецтво». В ньому широко наведено визначення стилів, течій та напрямів образотворчого мистецтва, а також терміни, що побутували в давнину, але часто трапляються в різних літературних джерелах з історії мистецтва. Загалом містить близько 3000 термінів, висловів і понять. Видання багато ілюстровано творами давніх і сучасних митців. Структура словника-довідника подає терміни за порядковим номером відповідно до літерної групи, завдяки якому в предметно-тематичному покажчику можна легко знайти відповідний термін. Ілюстрації до певного терміну розташовано на початку чи всередині статті. Наприкінці довідника є перелік термінів та понять за їхнім предметно-тематичним контекстним визначенням. Вкінці вміщено іменний покажчик персоналій, а також перелік ілюстрацій художніх творів, що подано у додатку.

Отже, гуманітарні енциклопедичні словники містять матеріал понятійно-довідкового характеру. В них пояснюється зміст, характер і сутність предметів та явищ. Тут можна знайти лаконічні відомості про народи, мови, визначні події, про видатних письменників, митців. В енциклопедичних словниках уміщують також ілюстрації (фотографії, малюнки), картографічні матеріали, статистичні, хронологічні таблиці та ін. Енциклопедичні словники є загальні, або універсальні і галузеві, або спеціальні чи вузькогалузеві. У процесі створення енциклопедичного словника необхідно скласти обґрунтований і повний масив термінів, понять, подій, імен, щоб забезпечити тематичне охоплення (галузеві, вузькогалузеві), визначитися з функціями і читацьким призначенням (для фахівців чи широкого кола читачів), його змістом і формою, способом упорядкування

Рис. 4. Види енциклопедичних видань (1992-2019 рр.)

(алфавітні, тематичні, змішані). Робота над ними цілком відповідає визначенню типів і видів енциклопедичних видань в цілому.

Висновки. Відповідно до представленого огляду енциклопедичних видань з гуманітарних наук можна констатувати, що за останні більш як 25 років українська енциклопедистика має значний доробок. Аналізуючи весь масив означених видань, маємо нагоду констатувати, що сучасна типологія енциклопедичних видань доволі складна і різні науковці неоднаково класифікують енциклопедії – одні дають найзагальнішу типологію, інші – більш детальну. В роботі зроблено акценти на їх основні ознаки: за цільовим призначенням; за характером інформації; за читацькою адресою. Види спеціалізованих енциклопедій представлено як галузеві, вузькогалузеві та персональні. Структура, обсяг та формат теж визначено не менш важливими характеристиками енциклопедичних видань.

Згідно результату аналізу гуманітарних енциклопедичних видань сучасної України (1992-2019 рр.), варто відзначити, що основними галузями, які в них представлено є культура та мистецтво. Щодо спеціалізованих енциклопедич-

них видань, то видання з окремих галузей гуманітарних наук отримали перевагу над вузькогалузевими виданнями та персональними.

Аналізуючи інформацію з гуманітарної сфери знань, можемо стверджувати, що енциклопедичні видання вирізняються особливим стилем викладу матеріалу – уніфікованим, позбавленим авторської індивідуальності, стислістю викладу вміщеного матеріалу, точністю термінології; їм притаманна популярність, глибока наукова обґрунтованість та максимальна інформативність. Узагальнюючи практичний досвід, бачимо, що постійне оновлення є невід'ємною рисою енциклопедичних видань, адже вони покликані відображати як динаміку самого об'єкта свого опису, так і еволюцію наукових знань. А отже, перевидання енциклопедій має бути планомірним процесом, який потребує підтримки держави. Нагальною видається потреба перевидання та створення гуманітарних енциклопедичних видань на найбільш актуальні теми. І це може означати консолідацію багажу вже існуючих видань; їх активне поширення; створення нових версій для широкого суспільного загалу з конкретних тем та проблем гуманітарних наук.

ДОДАТОК

Гуманітарні енциклопедичні видання (1992-2019 рр.)

1. Велика ілюстрована енциклопедія мистецтв / [автор тексту М. Холлінгсворт; ред. укр. тексту : В. Герман, С. Залозна, Л. Бондаренко]. – Київ : Махаон-Україна, 2011. – 511 с.
2. Велика православна енциклопедія. – Донецьк : Глорія Трейд, 2013. – 384 с.
3. Величайшие исторические события мира : энцикл. справочник / Карнацевич В. Л. – Харків : Фоліо, 2007.
4. Вогнища української культури : енцикл. словник / Лисенко І. М. – Житомир : Рута, 2014
5. Всесвітня козацька енциклопедія. XV – початку XXI століть / Б. І. Сушинський. – Одеса : ЯВФ, 2007. – 570 с.
6. Втрачені шедеври України : енцикл. словник / Лисенко І. М. – Житомир : Рута, 2015.
7. Дослідники археології України : енцикл. словник-довідник / Г. Г. Мезенцева; НАН України, інститут археології, Чернігів. держ. пед. ін-т ім. Т. Г. Шевченка. – Чернігів : Сіверянська думка, 1997. – 205 с.
8. Духовність : [енциклопедія] / [гл. ред. В. С. Дудик]. – Київ : Европейская энциклопедия, 2008. – 686 с.
9. е-Архів Михайла Грушевського : веб-проект Юркова О., Гирич І. та ін.; Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського – 2016. URL: <http://hrushevsky.nbuv.gov.ua/>.
10. Енциклопедичний словник класичних мов / за ред. Л. Л. Звонської; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – Київ, 2015. – 463 с.
11. Енциклопедичний словник символів культури України / за заг. ред. В. П. Коцура, О. І. Потапенка, В. В. Куйбіди. – 5-е вид. – Корсунь-Шевченківський : ФОП Гаврищенко В. М., 2015. – 912 с.
12. Енциклопедія афоризмів і крилатих фраз : близько 4100 висловів 1270 авторів / уклад. А. О. Капелюшний. – Львів : ПАІС, 2004. – 575 с.
13. Енциклопедія афоризмів, крилатих фраз, цитат : близько 19200 висловів 3300 авт. / [упоряд.] А. О. Капелюшний. – Львів : ПАІС, 2011. – 959 с.
14. Енциклопедія видавничої справи / В. П. Ткаченко [та ін.]. – Харків : Прапор, 2008. – 319 с.
15. Енциклопедія візуальних мистецтв. – 2016. URL: <https://www.wikiart.org/uk>.
16. Енциклопедія голодомору 1923-1933 років в Україні / вст. Сл. Євгена Нищука; передм., авт. текст Василя Марочка. – Дрогобич : Коло, 2018. – 576 с.
17. Енциклопедія для видавця та журналіста : енцикл. словник-довідник / Ю. В. Бондар, М. Ф. Головатий, М. І. Сенченко; МАУП, Кн. палата України. – Київ : видав. дім «Персонал», 2010. – 400 с.
18. Енциклопедія-довідник зі світової літератури / Л. М. Удовиченко; [за заг. ред. Н. М. Кодобянської]. – Київ : Освіта, 2012. – 143 с.

19. Енциклопедія електронних мас-медіа : у 2 т. / І. Г. Машенко. – Запоріжжя : Дике Поле, 2006. Т. 1. – 384 с.; Т. 2. – 511 с.
20. Енциклопедія етнокультурознавства : у 2 ч. / редкол.: Ю. Римаренко, Ю. Шемшученко та ін.; інститут держави і права ім. В. Корецького НАН України. – Київ, 2000–2002. Ч. 1, кн. 1, 2000. – 332 с.; Ч. 1, кн. 2, 2001. – 521 с.; Ч. 1, кн. 3, 2001. – 247 с.; Ч. 2, кн. 1, 2001. – 458 с. Ч. 2, кн. 2, 2001. – 375 с.; Ч. 2, кн. 3, 2001. – 325 с.
21. Енциклопедія життя і творчості Івана Франка : онлайн-енциклопедія Жарких М. – 2010. URL : <http://www.i-franko.name>
22. Енциклопедія життя і творчості Лесі Українки : онлайн-енциклопедія Жарких М. – 2006. URL : <http://www.l-ukrainka.name>.
23. Енциклопедія життя і творчості Михайла Грушевського : онлайн-енциклопедія Жарких М. – 2011. URL : <http://www.m-hrushevsky.name>.
24. Енциклопедія життя і творчості Тараса Шевченка : онлайн-енциклопедія Жарких М. – 2009. URL : <http://www.t-shevchenko.name>.
25. Енциклопедія історії та культури карпатських русинів / уклад.: Павло Роберт Магочій, Іван Поп; заг. ред. Павло Роберт Магочій; пер. з англ. Надія Кушко. – Ужгород : Вид-во В. Падяка, 2010. – 850 с.
26. Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол. : В. Смолій та ін.; інститут історії України НАН України. – Київ, 2003–2013. Т. 1. – 2003; Т. 2. – 2004; Т. 3. – 2005; Т. 4. – 2007; Т. 5. – 2008; Т. 6. – 2009; Т. 7. – 2010; Т. 8. – 2011; Т. 9. – 2012; Т. 10. – 2013.
27. Енциклопедія історії України : Україна-Українці. – Кн. 1 / редкол. : В. А. Смолій (голова редкол.) та ін.; НАН України. Інститут історії України. – Київ : Наукова думка, 2018. – 608 с.
28. Енциклопедія історії України : Україна-Українці. – Кн. 2 / редкол. : В. А. Смолій (голова редкол.) та ін.; НАН України. Інститут історії України. – Київ : Наукова думка, 2019. – 842 с.
29. Енциклопедія мистецтва Полтавщини : у 2 т. / Ханко В. М.; наук. ред. С. Білокінь; НАН України, інститут історії України; центр культурологічних студій. – Полтава : ТОВ «АСМІ»; Видавець О. Ханко. Т. 1: А-Л – 2014; Т. 2: М-Я. – 2015.
30. Енциклопедія некрополезнавства / [авт.-упоряд. В. Жадько]. – Київ : Преса України, 2013. – 703 с.
31. Енциклопедія пам'яток. URL: <http://www.encyclosights.com/>.
32. Енциклопедія постмодернізму / пер. з англ. В. Шовкун; наук. ред., пер. О. Шевченко; ред. Ч. Е. Вінквіст, В. Е. Тейлор. – Київ : Основи, 2003. – 503 с.
33. Енциклопедія світових субкультур : онлайн-енциклопедія / Дмитрук І. – 2018. URL: <http://uk.subcultures.wiki/>.
34. Енциклопедія Трипільської цивілізації / авт. кол. : Бурдо Н. Б. (відп. секр.), Відейко М. Ю. (гол. ред) та ін. – Т. 1. Кн. 1. – К., 2004. – 703 с.; Т. 1. Кн. 2. – К., 2004. – 320 с.
35. Енциклопедія Трипільської цивілізації : в 2 т. / голова редкол. Л. М. Новохатько. – Київ : ТОВ «Укрполіграфмедіа», 2004. Т. 2 / В. І. Балабіна [та ін.]; відп. Ред. С. М. Ляшко. – 654с.: іл.
36. Енциклопедія українського і світового кіно. URL: <http://www.kinokolo.ua/cyclopedia/>.
37. Енциклопедія українського козацтва. URL: <http://web.znu.edu.ua/euk/>.
38. Енциклопедія української пісні / Лисенко І. – Житомир : ПП Рута, 2017.
39. Енциклопедія української пісні. – Вид. 2-ге. / Лисенко І. – Житомир : ПП Рута, 2019.
40. Енциклопедія художнього металу: у 3 т. Т. 1-3 / Шмагало Р. – Львів : Априорі, 2015.
41. Енциклопедія художньої культури. Мистецька освіта : бібліографія, документи, теорія / Шмагало Р. Т. – Львів : ЛНАМ, 2013. – 518 с. : іл.
42. Євангельська енциклопедія / укл. С. Галайко. – Нововолинськ : Мінотавр, 2007. – 272 с.
43. Західно-Українська Народна Республіка 1918-1923. Енциклопедія : у 3 т. Т. 1: А-Ж. – Івано-Франківськ, 2018.
44. Західно-Українська Народна Республіка 1918-1923. Енциклопедія: у 3 т. Т. 2: З-О. – Івано-Франківськ, 2019.
45. Ілюстрована енциклопедія вірменської культури в Україні з каталогізованим додатком переліку пам'яток вірменської культури в музеях та заповідниках : у 2-х т. = Иллюстрированная энциклопедия армянской культуры в Украине с каталогизированным приложением перечня памятников армянской культуры в музеях и заповедниках / Ирина Гаюк. – Львів : Афіша, 2012.
46. Ілюстрована енциклопедія історії України : в 3 т. Т. 1: Від найдавнішого часу до кінця 18 ст. / авт. тексту: О. Кучерук; іл. та худож. оформл. Л. Голембовська, С. Голембовська. – Вид. перероб., доп. – Київ : Спалах, 2004. – 215 с. : іл.
47. Ілюстрована енциклопедія історії України (від найдавнішого часу до кінця XVIII ст.) / іл. та худ. оформлення Л. Голембовська [та ін.]; авт. тексту О. Кучерук. – Київ : Спалах ЛТД, 1998. – 215 с.
48. Ілюстрована енциклопедія українського народу. Звичаї. Свята. Традиції / уклад. Сметана І. І. – 2-ге вид., стер. – Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2014. – 414 с. : мал.

49. Історична енциклопедія Криворіжжя. Т.1. / О. О. Мельник, С. В. Балабанов. – Кривий Ріг : Видавничий дім, 2007. – 604 с.
50. Історична енциклопедія Криворіжжя. Т.2 / О. О. Мельник, С. В. Балабанов. – Кривий Ріг : СТПРЕС, 2009. – 702 с. : фото.
51. Історія європейської цивілізації. Греція : енциклопедія / ред. У. Еко; пер. з італ. : О. В. Смінтіна, І. С. Горнова, О. О. Феденко. – Харків : Фоліо, 2015. – 863 с.
52. Козацька старшина Гетьманщини : енциклопедія / В. В. Кривошея; укр. ін-т нац. пам'яті. – Київ : СтилоС, 2010. – 791 с.
53. Короткий енциклопедичний словник з культури / Корінний М. М., Шевченко В. Ф. – Київ : Україна, 2012
54. Країни світу і Україна : енциклопедія: в 5 т. / редкол. : А. І. Кудряченко (голова) та ін.; ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України». – Київ : Фенікс, 2017.
55. Культура : ілюстрована енциклопедія України / укл. М. Попович. – Київ : Балтія-Друк, 2010. – 184 с.
56. Культура : ілюстрована енциклопедія України / М. Попович. – Київ : Балтія Друк, 2015. – 182 с.
57. Культурологія : енцикл. словник / Альчук М. П., Бацевич Ф. С., Бойко І. М., Васків А. Ю., Гапон Н. П. та ін.; ред., вступ. ст. В. П. Мельник. – Львів : Видавництво Львівського університету ім. І. Франка, 2013. – 506 с.
58. Лінгвістична енциклопедія / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2010. – 842 с.
59. Літературна Бережанщина / Ярослав Мазурак. – Бережани : Музей книги, 2000. – 154 с.
60. Літературно-красознавча енциклопедія Рівненщини / І. Г. Пашук. – Рівне : Волинські обереги, 2005. – 212 с.: іл.
61. Літературно-мистецька енциклопедія Кіцманщини / Р. Дуб. – 2-ге вид., перероб. і доп. – Чернівці : [б.в.], 1998. – 90 с.
62. Літературознавча енциклопедія : у 2 т. – Київ : Видавничий центр «Академія», 2007. Т. 1 : А (аба) – Л (лямент). – 608 с.; Т. 2 : М (Маадай-Кара) – Я (я-форма). – 624 с.
63. Мала енциклопедія англійської літератури / укл. Е. Соломаха. – Київ : Альтерпрес, 1998. Т. 1. – 544 с.; Т. 2 : Глосарій. – 80 с.
64. Мала енциклопедія етнодержавознавства / редкол.: Ю. Римаренко та ін.; інститут держави і права ім. В. Корецького НАН України. – Київ, 1996.
65. Мала енциклопедія піаніста-концертмейстера, артиста камерного ансамблю / Тетяна Молчанова. – Львів : Сполом, 2013. – 286 с. : іл., нот.
66. Мала енциклопедія Театру на Подолі. – К. : Пульсари, 2008. – 152 с.
67. Мала енциклопедія українського козацтва / С. О. Куглер та ін.; заг. ред. С. О. Куглер; Донецький ін-т турист. бізнесу. – Донецьк : ДІТБ, 2000. – 108 с. : іл.
68. Мала енциклопедія українського народознавства / редкол.: С. Павлюк та ін.; інститут народознавства НАН України. – Львів : Інститут народознавства НАН України, 2007.
69. Мала літературна енциклопедія / Дрогоб. держ. пед. ун-т ім. Івана Франка, каф. укр. літ. і теорії літ., теоретико-методол. лаб.; уклад П. Богацький; відп. ред. і упоряд. О. Баган. – Дрогобич : Трек, 2013. – 260 с.
70. Мала філологічна енциклопедія / укл. О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк. – Київ : Довіра, 2007. – 476 с.
71. Малая энциклопедия киевской старины / А. Н. Макаров. – Київ : Довіра, 2002. – 558 с.
72. Малая энциклопедия киевской старины / А. Н. Макаров. – 2-е изд. – Київ : Довіра, 2005. – 558 с.
73. Малий біблійний енциклопедичний словник / перекл. М. Заболотний. – WBE. – 391 с.
74. Мистецтво : енциклопедія / Н. І. Платонова. – Київ : Перо, 2008. – 144 с.: іл.
75. Мистецтво України: енциклопедія : в 5 т. Т. 1: А-В / відп. ред. А. В. Кудрицький. – Київ : Українська енциклопедія, 1995. – 400 с.
76. Михайло Грушевський у Москві : автор. енциклопедія-хроноскоп / Володимир Мельниченко. – Київ : Либідь, 2015. – 565, [2] с. : іл.
77. Монархическое движение в Киеве и на территории Киевской губернии (1904–1919) : историческая энциклопедия / Кальченко Т. В. – Київ : Інтерконтинеталь Україна, 2014.
78. Монастыри Украинской Православной Церкви : Воынь, Подолия, Галиция, Буковина, Закарпатье : энцикл. справочник / Дятлов В.А. – Київ : Киевская Митрополия УПЦ, 2007.
79. Національна опера України : енциклопедія : у 2 т. Т. 1 / Чупринка П. та ін. – Київ: Національний академічний театр опери та балету України ім. Т. Шевченка, 2017.
80. Націоналізм як суспільний феномен: енцикл. словник / Титаренко Ю. Л. та ін. – Донецьк : Донбас, 1997.
81. Образотворче мистецтво : енцикл. ілюстр. словник-довідник / Пасічний А. – Київ : Факт, 2007.
82. Одеські історики : енцикл. видання. Т. 1: Початок ХІХ – середина ХХ ст. / відп. ред. В. А. Савченко. – Одеса : Друкарський дім, 2009. – 478 с.
83. Оперная энциклопедия (четыре века мировой оперы: 1600-2000) / Н. С. Житарь. – Хмельницький : НВП «Еврика» ТОВ, 2001. – 398 с.: ил.

84. Повна енциклопедія етикету / Кривошей О. В. – Київ : Глорія, 2014.
85. Полная энциклопедия символов и знаков / [Куприна Илона]. – Донецк : Мультипресс, 2013. – 286 с.
86. Полная энциклопедия символов и знаков / [Илона Куприна]. – Донецк : Мультипресс, 2015. – 286, [1] с.
87. Православная энциклопедия Харьковщины / [авт. Петровский В. В.; сост., отв. ред. Каплин А. Д.]. – Харьков : Майдан, 2009. – 563, [10] с. : ил.
88. Публіцистика. Масова комунікація : медіа-енциклопедія / Ю. Вільке та ін.; пер. з нім. К. Макеев, П. Демешко; заг. ред. В. Ф. Іванов. – Київ : Академія Української Преси: Центр Вільної Преси, 2007. – 780 с.
89. Релігії народів світу : [енциклопедія] / Г. Е. Єрмановська. – Київ : Укрвидавполіграфія, 2014. – 319 с.
90. Релігії світу: енциклопедія: пер. з фр. / П. Балта, Ж. Боттеро, К. Шадефо та ін.; худож. Е. Богаєр, П. Бонтам, Ф. Клеман. – Київ : Махаон-Україна, 2005. – 260 с. : ил.
91. Ромські музиканти Закарпаття : енциклопедія / Бейла Горват, Александр Горват. – Ужгород : Вид-во Олександрі Гаркуші, 2011. – 163 с.
92. Світова історія: ХХ століття : енцикл. словник / за ред. І. Підкови і Р. Шуста. – Львів : Літопис, 2008.
93. Словник співаків України : енцикл. видання. / Лисенко І. М. – Київ : Рада, 1997.
94. Современная энциклопедия декоративно-прикладного искусства / Л. В. Варава. – Донецк : ООО ПКФ «БАО», 2006. – 303 с. : ил.
95. Соціальна філософія : короткий енцикл. словник / Андрущенко В. П. (ред., упоряд.); Волович В. І. (ред.); Горlach М. І. (ред., упоряд.); Губерський Л. М. (ред.); Чуйко В. Л. (упоряд.); Українська Академія політичних наук. – Київ-Харків : ВМП «Рубікон», 1997. – 400 с.
96. Співаки України : енцикл. видання / Лисенко І.М. – Київ: Знання, 2012.
97. Сучасна енциклопедія декоративно-прикладного мистецтва / Л. В. Варава; пер. з рос. І. Г. Данилюк. – Донецьк : ТОВ ВКФ «БАО», 2007. – 303 с. : ил.
98. Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія (1290 термінів і понять) / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2006. – 716 с.
99. Тарас Шевченко і Крим : енцикл. довідник / Рудницький Г.А. – Сімферополь : Таврія, 2001.
100. Театри Дніпропетровщини : енциклопедія / Г. Гронська та ін. ; заг. ред. Т. Шпаковська ; фото М. Бичинський та ін. – Дніпропетровськ : Дніпрокнига, 2003. – 718 с. : фотоіл.
101. Украинская православная энциклопедия : в 3 ч. / Л. С. Кукушкин. – Харків : Фолио, 2013. – 893 с.
102. Україна під булавою Богдана Хмельницького : енциклопедія: у 3 т. / С. Коваленко. – Київ : Стікс-Ко, 2007–2009.
103. Україна поза Україною: енцикл. словник мистецького, культурного і громадського життя української еміграції в міжвоєнній Чехословаччині (1919–1939) / О. Пеленська. – Прага, 2019.
104. Україна : енцикл. словник: історія, культура, освіта, політика, економіка, фінанси, право / Сліпушко О. М. – Київ : Аконті, 2008.
105. Українська архівна енциклопедія / гол. редкол. І. Б. Матяш [та ін.] ; Державний комітет архівів України, Український НДІ архівної справи та документознавства. – Київ : УНДІАСД, 2008. – 881 с.
106. Українська бібліотечна енциклопедія: веб-сайт. – 2015. URL: <http://ube.nlu.org.ua>.
107. Українська енциклопедія джазу / В. С. Симоненко. – Київ : Центрмузінформ, 2004. – 232 с.
108. Українська етнокультурологічна енциклопедія : у 5 т. / [В. Авдєєв та ін.]; ред. рада: В. А. Бітаєв (відп. ред.) [та ін.]; Нац. акад. мистецтв України, Нац. акад. керівних кадрів культури і мистецтв, ін-т культурології НАМ України. – Київ : Нац. акад. керівних кадрів культури і мистецтв, 2013. Т. 1 : А-Е. – 552 с.; Т. 2 : Е-Л. – 544 с.; Т. 3 : Л-Н. – 556 с.; Т. 4 : Н-Р. – 548 с.; Т. 5 : Р-Я. – 534 с.
109. Українська мова : енциклопедія / Русанівський В.М. та ін. – Київ: Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2000.
110. Українська мова : енциклопедія / [Губарева Г. А. та ін. ; за ред. І. В. Муромцева]. – Київ : Майстер-клас, 2011. – 399 с. : ил., табл., фото.
111. Українська мова: енциклопедія. – Вид. 2-ге / Русанівський В.М. та ін. – Київ : Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2004.
112. Українська мова : енциклопедія. – Вид. 3-є / Русанівський В.М. та ін. – Київ : Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2007.
113. Українська мова : енциклопедія. – 4-е вид. / редкол.: В. Русанівський та ін.; інститут української мови НАН України; інститут мовознавства ім. О. Потебні НАН України. – Київ, 2013.
114. Українська музейна енциклопедія (УМЕ). – Київ, 2006. – 155 с.
115. Українська музична енциклопедія : у 7 т. Т. 1–5 / редкол.: Г. Скрипник та ін.; інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Рильського НАН України. – Київ, 2006–2018. Т. 1 : [А-Д]. – 2006. – 680 с. : ил.; Т. 2 : [Е-К]. – 2008. – 664 с.; Т. 3 : [Л-М]. – 2011. – 627, [16] с. : ил. Т.4. – 2016; Т. 5 «Павана – Полікарп» – 2017.
116. Українська міфологія : енциклопедія народних вірувань / Войтович В. – Київ : ФОП Стебеляк, 2014.

117. Українська міфологія : енциклопедія / Войтович В. – Київ : Либідь, 2002.
118. Українська міфологія : енциклопедія. – Вид. 2-ге / Войтович В. – Київ : Либідь, 2005.
119. Українська народна енциклопедія / Федорів Р. – Львів : Червона калина, 1996.
120. Українська фольклористична енциклопедія / керівник проекту, наук. ред., упорядн. Василь Сокіл; інститут народознавства НАНУ. – Львів, 2018. – 800 с.
121. Українська фольклористична енциклопедія : у 2-х т. Т. 1: А-Л / Дмитренко М. – Київ: інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнографії імені М. Т. Рильського НАН України, 2018.
122. Українське Бужацьке козацтво : енциклопедія / [укладачі: В. Я. Тимофєєв, С. В. Ушанова]. – Дніпро : Т. К. Середняк, 2017. – 375 с. : іл., табл.
123. Українське козацтво : мала енциклопедія / С. В. Абросимова [та ін]; ред. Ф. Г. Турченко; науково-дослідний ін-т козацтва при Запорізькому держ. ун-ті. – Київ : Генеза; Запоріжжя : Прем'єр, 2002. – 568 с.: іл.
124. Українське козацтво : мала енциклопедія / Ф. Г. Турченко та ін.; відп. ред. С. Р. Лях. – 2-ге вид., доп. і переробл. – Київ : Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2006. – 672 с. : іл.
125. Українське козацтво: мала енциклопедія. – Вид. 2-ге / Лях С.Р. та ін. – Київ : Генеза, 2007.
126. Український BEST : міні-енциклопедія книжкового року / упоряд. К. Родик, Т. Щербаченко. – Київ : Книжник-review, 2005. – 272 с. : іл. – (Книжка року'2004).
127. Український енциклопедичний кінословник / редкол.: С. Безклубенко та ін. – Київ : КНУКіМ, ін-т мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України, 2006.
128. Українські співаки XI-XVIII ст. : енцикл. слов. / Іван Лисенко. – Київ : Рута, 2015. – 143 с.
129. Філософія політики : короткий енцикл. словник / ред. кол. : Губерський Л. В. (керівник) та ін.; авт.-упоряд. : Андрущенко В. П. (керівник) та ін. – Київ : Знання України, 2002. – 670 с.
130. Філософський енциклопедичний словник / НАН України, ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди; голова редкол. В. І. Шинкарук. – Київ : Абрис, 2002. – 742 с.
131. Франківська енциклопедія: у 7 т. Т. 1: А-Ж / Редкол.: М. Жулинський, Є. Нахлік та ін.; інститут Івана Франка НАН України. – Львів, 2016; Т. 2 : З-О. – Львів, 2019.
132. Художня культура західних і південних слов'ян (XIX – початок XX століття) : енцикл. словник / редкол.: Г. Скрипник та ін.; інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України. – Київ, 2006.
133. Шевченківська енциклопедія : в 6 т. / редкол.: М. Г. Жулинський (голова) [та ін.] ; Нац. акад. наук України, ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – К. : [б. в.], 2012 – 2015. Т. 1 : А-В – 2012. – 742, XVI с.; Т. 2 : Г-З. – 2012. – 756, XVI с.; Т. 3 : І-Л. – 2013. – 886, [16] с.; Т. 4 : М-Па. – 2013. – 806, [16] с.; Т. 5 : Пе-С. – 2015. – 1038, XVI с.; Т. 6 : Т-Я. – 2015. – 1117, XVI с. : іл.
134. Шевченківський енциклопедичний словник Миколаївщини : 200-літтю від дня народження Тараса Шевченка присвячується. – Миколаїв : НУК, 2014. – 562 с.
135. Энциклопедия жизни и творчества Н. И. Костомарова (1817-1885) / Ю. А. Пинчук [и др.]; предс. редкол. В. А. Смолий; Нац. акад. наук Украины, ин-т истории Украины. – Київ. : Институт истории Украины ; Донецк : Юго-Восток, 2001. – 565 с.
136. Энциклопедия исполнительного музыкознания : к 100-летию НМА Украины им. П.И. Чайковского / Давидов М.А. – Ніжин : НГУ ім. М. Гоголя, 2014.
137. Энциклопедия крымских древностей : археологический словарь Крыма / Буров Г.М. – Київ : Стилос, 2006.
138. Энциклопедия Холокоста / А. И. Круглов; еврейский совет Украины, фонд «Память жертв фашизма». – Киев : [б.и.], 2000. – 224 с. – (Еврейская энциклопедия Украины).
139. Linguapedia – лінгвістична енциклопедія – 2009. URL: <https://linguapedia.info/uk/>.

Список літератури:

1. Березюк Т., Іщенко О., Пилипчук Р., Савченко О., Фещенко Н. Здобутки української енциклопедистики: характеристика найважливіших видань. *Наука України в світовому інформаційному просторі*. Вип. 12. Київ: Академперіодика, 2015. С. 9–114.
2. Боряк Г. В. Відкриті енциклопедичні гуманітарні ресурси в Інтернеті. *Спеціальні історичні дисципліни*. Київ, 2013. Вип. 21. С. 73–89.
3. Добко Т. В. Українська енциклопедія в електронному середовищі. *Українська енциклопедистика: матеріали 3-ої міжнарод. наук. конференції*. Київ, 2014. С. 45–50.
4. ДСТУ 3017-2017. Видання. Основні види. Терміни та визначення понять. Київ, 2016. С. 14.
5. Железняк М., Іщенко О. Українські регіональні енциклопедії: значення, функції, проблеми. *Українська енциклопедистика. Регіональний аспект* / За ред. М. Железняка; Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. Київ, 2017. С. 44–49.

6. Корпус енциклопедичних видань України : бібліограф. онлайн-покажчик. URL: <http://corpus.encyclopedia.kiev.ua/encyclopedias-of-persons>.
7. Крайнікова Т. Довідково-енциклопедичні видання: робоча навчальна програма (напрямок підготовки 6.030303 Видавнична справа і редагування) / Київський університет ім. Б. Грінченка. Київ, 2017. 38 с.
8. Лісіна С.О. Українські довідкові видання в системі соціальних комунікацій: стан та перспективи дослідження. *Держава та регіони: Соціальні комунікації*. Запоріжжя, 2012. № 3 (11). С. 122–129.
9. Немкович О. Академічна «Українська музична енциклопедія» як резонатор провідних тенденцій розвитку і якісних змін в українській музикознавчій науці на межі ХХ–ХХІ століть. *Українське мистецтвознавство: матеріали, дослідження, рецензії*. 2012. Вип. 12. С. 90-100. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ukrmyst_2012_12_14.
10. Про інформацію : закон України, станом на 1 груд. 2002 р. *Верх. Рада України*. Київ: Парлам. вид-во, 2002. 24 с.
11. Смолій, В.А., Боряк, Г.В. «Енциклопедія історії України» та сучасна українська енциклопедистика. *Український історичний журнал*. 2014. №4. С.10.
12. Українська енциклопедистика: матеріали п'ятої міжнародної наук. конференції. Київ, 2017. 112 с.
13. Українська енциклопедистика: матеріали Четвертої міжнародної наукової конференції (9–13 листопада 2015 р., Ін-т енциклопедичних досліджень НАН України) надруковано в «Енциклопедичному віснику» (число 6-7, 2015).
14. Українська енциклопедистика: матеріали Третьої міжнародної наукової конференції (м. Київ, 22–23 жовтня 2013 року). Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2014. 282 с.
15. Українська енциклопедистика: матеріали Другої міжнародної наукової конференції (м. Київ, 17 червня 2011 року). Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2014. 113 с.
16. Черниш Н. До питання про сучасну типологію енциклопедій. *Вісник книжкової палати*. 2015. № 4. С. 3-8.
17. Черниш Н. Нариси з історії української енциклопедичної справи. Львів: ЛА «Піраміда», 2018. 348 с.
18. Швецова-Водка Г. Документознавство : навч. посібн. Київ: Знання, 2007. 398 с.
19. Швецова-Водка Г.М. Документознавство : словник-довідник термінів і понять. Київ : Знання, 2011. 319 с.
20. Lisina S. Reference information on the Internet (Ukrainian electronic encyclopedia as an information resource). *Biblioteka Książka Informacja Internet*. Lublin, 2013. S. 25–34.

Lisina S.O. UKRAINIAN ENCYCLOPEDIAS OF LIBERAL ARTS: TO THE QUESTION OF THE STATE OF DEVELOPMENT

Encyclopedias and encyclopedic dictionaries of the liberal arts are effective ways of communication in the modern academic environment and the enlightenment movement of the Ukrainian nation. Hence, determining its typology, style characteristics, and functions appears to be the relevant topic in the encyclopedic studies.

The paper analysis is focused on such modern scientists' views as Boryak H.V. [2], Dobko T.V. [3], Zheleznyak M.H. [5], Chernysh N.I. [16; 17] and their opinions on the main matters of the Ukrainian encyclopedic studies. Science papers presented during the international science conferences „Ukrainian encyclopedia studies” [12–15] are considered in the analysis as well.

The purpose of the paper is to analyse the learning of the typological structure of the encyclopedic publications of liberal arts on the issues of language, literature, art, culture, history, and to identify their characteristics.

In the paper are gathered thematic and typological characteristics of the encyclopedias of liberal arts, encyclopedic dictionaries, and electronic encyclopedic publications. The chronicle of Ukrainian modern encyclopedic publications of liberal arts (1992–2019) is presented in diagrams and divided into such main categories as history, culture, art, language, religion, and philosophy. The examples of the analysis of the main types of encyclopedic publications are as follows: “Encyclopedia of Ukrainian History” (general), “Encyclopedia of the art in Poltava region” (regional subject-specific), “Shevchenko's encyclopedia” (biographical), “The short encyclopedic dictionary of culture” (subject encyclopedic dictionaries).

Professionally, the first chronicle of the Ukrainian encyclopedic publications of liberal arts was gathered from the materials of 1992–2019 years. There was provided thematic and typological structure from the aspect of the sector, region, and person.

The typological structure of the encyclopedias of liberal arts (genera, subject-specific, and biographical) is suggested by the author. In the paper, there was attempted to find out the main reasons for determining types and kinds of encyclopedic publications when making them.

Key words: *encyclopedic publications, typology of the encyclopedic publications, encyclopedias of liberal arts, classification of encyclopedias of liberal arts, types of encyclopedias.*

РЕЦЕНЗІЇ

DOI <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2020/3.33>

Юрій М. Ф.

Чернівецький торговельно-економічний інститут
Київського національного торговельно-економічного університету

ЦИВІЛІЗАЦІЙНІ ВИМІРИ ІСТОРІОГРАФІЇ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОГО ВІДРОДЖЕННЯ (РЕЦЕНЗІЯ НА ВИДАННЯ Н. СЕМЕРГЕЙ «УКРАЇНСЬКЕ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНЕ ВІДРОДЖЕННЯ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХХ СТОЛІТТЯ: ДИСКУРС НОВІТНЬОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ»¹)

Розуміючи українське національно-культурне відродження як концепт, що маркує безперервний історичний і суверенний розвиток українського народу, розбудову ним власних ціннісно-світоглядних, державно-політичних, соціокультурних і духовно-релігійних магістралей цивілізаційного поступу, нової актуальності набуває цілісне й неупереджене наукове осмислення основних етапів українського національного руху. Один із них розпочався в другій половині ХІХ століття й зберігав власні національні орієнтири до кінця першої третини ХХ століття. Інтерес становить не лише висвітлення окремих аспектів національного життя в окреслений проміжок часу, але й цілісне осягнення вже існуючого історичного нарративу, який у своїй внутрішній і смисловій континуальності та цілісності становить історіографію українського національно-культурного відродження. Звернення полтавської дослідниці, історика Наталії Семергей до її аналізу в монографії «Українське національно-культурне відродження другої половини ХІХ – першої третини ХХ століття: дискурс новітньої історіографії», на наш погляд, досить переконливо вмотивоване з погляду кількох аспектів, з-поміж яких назвемо зокрема такі: по-перше, в контексті викликів, що сьогодні постають перед історичною наукою та її новими функціями; по-друге, з погляду відтворення історичної правди, подолання радянських стереотипів та осучаснення методології історичного пізнання на основі цивілізаційного осмислення історич-

ного процесу; по-третє, з точки зору сучасних соціокультурних процесів, опори на досвід і протистояння парадигмі «руського міра». Авторка виходить із того, що нові функції сучасної історіографії вимагають систематизації та осмислення наявного наукового доробку, ставлять на порядок денний питання про залучення новітніх методологічних підходів у розвиток історіографічного знання. Саме в контексті таких міркувань розглядаємо актуальність і новизну рецензованої монографії.

Аналіз наукової праці дає підстави погодитися із запропонованою авторкою мотивацією того, що мета дослідження передбачає концептуальне осмислення новітніх студій вітчизняної історіографії українського національно-культурного відродження другої половини ХІХ – першої третини ХХ століття. Дослідниця на основі системного підходу розглядає сучасні інтерпретації феномену національно-культурного відродження, з'ясовує трактування істориками його передумов, чинників і змісту, висвітлення суспільно-політичного та соціокультурного підґрунтя національного руху. Відрадно, що окрему увагу звернено на антропологічні та синергетичні виміри національного відродження, представлено новітній історіографічний дискурс із проблематики самоорганізації суспільного життя українців, розвитку історичних знань, руху за українізацію освіти, впливу повсякдення на національно-культурне пробудження, проаналізовано новітню історіографію його етнічно-ментального та духовно-релігійного вимірів. Пер-

¹ Семергей Н. Українське національно-культурне відродження другої половини ХІХ – першої третини ХХ століття: дискурс новітньої історіографії : монографія / наук. консульт. Я. Калакура. Полтава : АСМІ, 2020.

спективним є те, що розглянуто також підходи істориків до висвітлення ролі архетипів, культурно-історичних і ментальних травм у досягненні ключових завдань національного відродження.

Зміст рецензованої монографії свідчить, що в дослідженні, з дотриманням належного рівня змістовності, розв'язано поставлені завдання й запропоновано досить розлогий історіографічний аналіз порушеної теми. Авторка творчо підійшла до розгляду історіографії ключових аспектів національного руху, цілісно, системно та концептуально виважено простежила відображення в історіографії взаємодії всіх складників національно-культурного відродження, його багатогранності та цивілізаційної перспективи. Рецензована монографія має чітко вибудовану та струнку архітектоніку: вступ, п'ять розділів, висновки, бібліографію й анотації українською й англійською мовами. Така побудова дослідження дала змогу легко орієнтуватися в тексті, швидко знаходити необхідні пояснення найрізноманітніших проблем дослідження, розуміти логіку та тенденції вивчення новітньою історичною наукою української соціокультурної історії другої половини XIX – першої третини XX століття.

Так, у першому розділі *«Історіографічні, джерелознавчі, теоретико-методологічні засади дослідження»* ґрунтовно представлено науковий інструментарій дослідження, розглянуто історіографічні, джерелознавчі, концептуально-історіософські, теоретичні, методологічні, методичні, науково-організаційні та понятійно-категоріальні основи наукового пошуку. На схвалення заслуговує те, що окрему увагу приділено висвітленню «історіографії історіографії» українського національно-культурного відродження другої половини XIX – першої третини XX століття, зокрема проаналізовано тематичні історіографічні наративи, а також зроблено висновок про певну спорадичність, фрагментарність і ситуативність звернення сучасних історіографів до аналізу існуючих історичних студій із означеної проблематики. Цінним вважаємо те, що в монографії запропоновано огляд та аналіз джерельної бази, на основі обґрунтованих критеріїв за проблемно-видовим принципом класифіковано доступні історіографічні джерела, звернено увагу на особливості історіографічних джерел, окреслено наукові основи їхнього герменевтичного аналізу, а також зазначено про перспективність їхньої інтерпретації з точки зору збагачення науково-історичного дискурсу українського національно-культурного відродження.

Слід відзначити, що цінним, на наш погляд, є те, що в монографії вдалося системно представити й обґрунтувати концепцію дослідження, з'ясувати зміст його теоретичних засад, окреслити провідні положення сучасної теорії історіографічного дискурсу. У праці висвітлено методологію (підходи, принципи та функції) та методику (дослідницькі методи, засоби і технології) дослідження, охарактеризовано наукові основи його організації, звернено увагу на методологічний і світоглядно-аксіологічний потенціал історіографії українського національного відродження в контексті протидії гібридним викликам сучасності. Також схвалення варті сюжети щодо науково-історичного трактування сутності категорії «українське національно-культурне відродження», а також розлогий аналіз дискусії вчених про хронологічні межі та регіональні особливості українського національно-культурного руху.

У другому розділі *«Історіографія суспільно-політичного і соціокультурного підґрунтя українського національного відродження»* розглянуто сучасні дослідження про суспільно-політичні та соціокультурні засади національного відродження. Цінним вважаємо те, що в праці ґрунтовно досліджено погляди істориків на передумови та суспільно-політичний контекст українського національного руху в другій половині XIX століття, звернено увагу на оцінки дослідниками його впливу на політизацію суспільного життя українців, розглянуто історичні наративи щодо передумов та особливостей піднесення національного життя в Галичині та Наддніпрянщині, а також прослідковано діалектику впливу імперської політики на національне пробудження українців.

На окрему увагу заслуговує те, що в монографії висвітлено відображення в новітній історіографії чинників українського національно-культурного відродження другої половини XIX – першої третини XX століття. На основі аналізу нагромаджених історичних знань цілком обґрунтовано виділено кілька груп чинників, про вплив яких ведуть мову дослідники: політичні та геополітичні; чинник історичності українського соціокультурного та державного розвитку; чинник людського капіталу; соціально-економічний чинник; ментальний чинник. Справедливо підкреслено, що значним історіографічним поступом є визнання ролі не лише матеріальних, але й ментально-психологічних чинників піднесення національного руху.

Крім того, варто звернути увагу на те, що в монографії висвітлено стан, проблематику та динаміку відображення в новітньому історіогра-

фічному дискурсі історії зародження й розвитку української періодики в другій половині XIX століття. Виявлено, що у вивченні місця та ролі українських газет і журналів у національно-культурному відродженні можна прослідкувати певну закономірність: спочатку вчені зосереджувалися на аналізі динаміки, характеру, кількісних та якісних показників розвитку суспільно-політичної преси, згодом – літературно-мистецької, а сьогодні значного поширення набуває висвітлення регіональних і мікроісторичних аспектів функціонування української періодики. Цілком переконливо зроблено висновок про те, що історики одностайні в думці: поширення української періодики не лише збагатило вивчення та популяризацію української мови, але відіграло вирішальну роль у політизації національного відродження, підготовці та реалізації державотворчих змагань 1917–1921 років.

Окремо слід відзначити аналіз стану вивчення в сучасному історіографічному дискурсі проблеми самоорганізації суспільного життя українського народу в другій половині XIX – на початку XX століття. Цілком переконливо йдеться про те, що легітимізованим у середовищі істориків є положення про динаміку суспільної самоорганізації українців від культурницького життя до інституціонування політичних партій.

Третій розділ *«Сучасні дослідження науково-історичного, освітнього й культурного підґрунтя українського відродження»* присвячено історіографії безпосереднього змісту національно-культурного руху. У розділі висвітлено новітні дослідження науково-історичного, освітнього та соціокультурного підґрунтя українського відродження, зокрема розглянуто історіографічний дискурс про розвиток знань із історії України та їхній світоглядно-виховний потенціал; представлено відображення в працях істориків руху за українську освіту; розкрито їхнє бачення ролі літератури та мистецтва в національно-культурному відродженні; вивчено історіографію впливу повсякдення на національно-культурне пробудження українського народу.

Новизною в монографії є те, що на основі аналізу тематики сучасних історичних студій виокремлено етапи та охарактеризовано динаміку новітнього вивчення історичної думки та діяльності істориків у другій половині XIX – першій третині XX століття: пропедевтично-емпіричний; синтетично-концептуальний; етап інноваційної історіографії.

У четвертому розділі *«Відображення в історіографії ментального виміру українського національно-культурного відродження»* проана-

лізовано вітчизняний новітній історіографічний дискурс щодо змісту етнічно-ментальних трансформацій та розвитку української національної ідентичності у другій половині XIX – першій третині XX століття. У центрі уваги дослідниці – положення сучасної історіографії щодо умов, змісту й особливостей традиційної української ментальності в окреслений період. Цінним вважаємо те, що в дослідженні звернено увагу на інтеграцію істориками методології архетипу та культурно-історичної травми у висвітлення українських етнічних процесів імперської доби. Зазначено, що категорія «архетип» активно використовується істориками для тлумачення ціннісних основ і природи українського націєтворення. У монографії зроблено переконливий висновок про те, що в сучасній історіографії розгляд українського історичного процесу другої половини XIX – першої третини XX століття крізь призму культурно-історичної травми перебуває на початковій стадії. Цінними вважаємо висновки про те, що історики стали більше уваги приділяти висвітленню травматичної сутності для українства таких феноменів, як малоросійство та подвійна лояльність, а також звертають увагу на травматизм людських і соціальних жертв Великої війни 1914-1918 років.

Схвалення варте й приділення уваги аналізу сучасних підходів істориків до співвідношення понять «українське національне відродження» та «українське націєтворення», а також окреслення змісту історичної дискусії між традиційною та модерністською історіографіями, аналіз історичного нарративу щодо змін української традиційної ментальності на тлі національного відродження. Особливої підтримки заслуговує вивчення поглядів істориків на сутність та історичне значення соборності України, розгляд її як складника та результату українського національного відродження, з'ясування оцінок дослідниками історичного значення Акту Злуки 1919 року для формування етноментальної ідентичності українців, їхньої ціннісної, а згодом політичної консолідації.

У п'ятому розділі *«Історіографія духовно-релігійного складника українського національно-культурного відродження»* проаналізовано та класифіковано історіографію духовно-релігійного виміру українського національного відродження. На основі багатого історіографічного матеріалу розглянуто процес нагромадження історичних знань про вплив духовно-релігійного чинника на генезу та розвиток українського національного руху в імперську добу. Авторка переконливо дійшла висновку про

те, що в новітньому історіографічному дискурсі звернено увагу на вагомий вплив релігії та церкви на духовне життя українців. Дослідниця аргументовано стверджує, що історики стали більше уваги приділяти осмисленню релігієзнавчих концепцій тогочасних політичних, громадських, релігійних і культурних діячів. Крім того, в монографії розглянуто погляди новітньої історіографії щодо місця й ролі культурно-просвітницьких ініціатив тогочасного духовенства в заснуванні та піднесенні національного руху. Визначено, що в сучасній історіографії значної уваги приділено вивченню соціального статусу та духовно-релігійної діяльності православного, греко-католицького та протестантського священства.

Важливо відзначити, що рецензована монографія побудована на спільній епістемологічній парадигмі, засадничими положеннями якої є вмотивованість, науковість, обґрунтованість і цілісність репрезентованих читачеві когнітивно-семантичних структур. Очевидним є те, що в основі дослідження – цивілізаційна та соціокультурна методологія, системний науково-концептуальний підхід історіографічного аналізу, інструментарій яких дав змогу досягти пріоритетів науковості та об'єктивності у висвітленні історіографічних фактів, історизму та наступності в побудові історіографічного нарративу, міждисциплінарності та інтеграції історіографічних висновків. Тексти розділів засвідчують належну ерудицію дослідниці, глибину аналізу й осмислення нею предмета дослідження. Можна констатувати, що виклад міркувань побудовано на пріоритетах компаративістики, співставлення змісту та наукових висновків різних історіографічних дискурсів, презентації інтертексту історіографій, антропологізації тематики історіографічних досліджень. Представлення матеріалу в монографії логічне та послідовне, наукові положення – обґрунтовані, зрозумілі та конкретні, а методологічний підхід – системний. Особливо відчувається досвід, оригінальність і творчість авторки в розкритті змісту порушених проблем історіографічного дослідження. У монографії доступно, аргументовано та фахово з погляду методології розкрито зміст та особливості історіографії порушеної проблеми.

Водночас монографія не позбавлена й певних недоліків і положень дискусійного характеру. Так, у дослідженні досить скромно розглянуто історіографію спротиву українців імперській експансії та шовінізму в духовно-культурній сфері. Також зна-

чно посилило б історичний контекст дослідження поглиблене звернення до історіографії антропологічного виміру національного руху, зокрема слід було б ширше представити погляди істориків на внесок тих чи тих персоналій, лідерів тогочасного національно-культурного життя в цивілізаційну консолідацію українства. Не вдалося уникнути й деяких смислових тавтологій, подекуди текст перенасичений термінами «національно-культурне відродження», «національний рух» тощо. Проте висловлені зауваження не знижують загалом високої наукової оцінки рецензованої монографії, а лише відображають рівень зацікавленості новим виданням із історіографії історії України.

Монографія має гарну поліграфію й справляє враження відповідально, доботно та ретельно підготовленої наукової праці. Маємо перед собою системне та комплексне історіографічне дослідження, яке побудовано на національній історіософії та цивілізаційній методологічній парадигмі. Можемо стверджувати, що звернення до аналізу історіографії феномену українського національно-культурного відродження другої половини XIX – першої третини XX століття є виправданим та своєчасним, адже дозволяє актуалізувати думку про те, що саме «плеяда відроджень» дала змогу українському етносу поступово та закономірно вибудовувати суверенні та соборні ландшафти цінностей, культури та державності. Переконані, що запропонований у дослідженні концептуальний аналіз новітніх студій вітчизняної історіографії українського національно-культурного відродження другої половини XIX – першої третини XX століття є яскравим свідченням соціокультурного та антропологічного повороту в новітньому історіографічному дискурсі.

Таким чином, монографія Наталії Семергей є одним із перших в Україні ґрунтовним історіографічним дослідженням українського національно-культурного відродження в період із другої половини XIX до першої третини XX століття. Вона має широкий теоретико-методологічний, історико-культурний і світоглядний контекст, а відтак є вагомим внеском у збагачення наукових знань із означеної проблеми. Праця неминує викличе великий інтерес не тільки з боку фахових істориків, здобувачів вищої освіти із соціогуманітарних галузей науки, але й усіх, хто цікавиться історією України, етнічно-ментальними, соціокультурними та духовно-релігійними вимірами українського національного відродження.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Авдєєва О.С. – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та філософії Бердянського державного педагогічного університету

Адигьозалов К. – викладач Інституту історії Національної академії наук Азербайджану

Ахмед А.С. – кандидат історичних наук, доцент Бакинського слов'янського університету

Бабенко Р.В. – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії Національного педагогічного університету М.П. Драгоманова

Білик Я.О. – аспірант кафедри історії та етнографії України Одеського національного політехнічного університету

Божко Н.М. – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри українознавства Львівського національного медичного університету імені Данила Галицького

Вигівська О.В. – кандидат історичних наук, викладач кафедри суспільних наук Житомирського військового інституту імені С.П. Корольова

Воронова М.Ю. – аспірантка кафедри історії Національного університету «Острозька академія»

Галішевський В.А. – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії та методики навчання Кременецької обласної гуманітарно-педагогічної академії ім. Тараса Шевченка

Гасимова С.А. – кандидат історичних наук, в. о. доцента Азербайджанського державного аграрного університету

Горбань Т.Ю. – доктор політичних наук, професор, професор кафедри історії світового українства Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Громакова Н.Ю. – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри філософії та політології Університету державної фіскальної служби України

Довганюк В.Ю. – здобувач кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського

Дубовик Л.П. – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри професійної освіти Херсонського державного аграрно-економічного університету

Захарова О.Ю. – доктор історичних наук, професор

Каковкіна О.М. – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

Керімова С.Г. – викладач кафедри бібліографієзнавства Бакинського державного університету

Ковалюк Р.Т. – аспірант кафедри історії Нового та Новітнього часу Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

Корнійчук Ю.Г. – кандидат педагогічних наук, начальник кафедри суспільних наук Житомирського військового інституту імені С.П. Корольова

Котельницький Н.А. – кандидат історичних наук, член-кореспондент Центру українських досліджень Інституту Європи РАН

Лизень Є.В. – аспірант кафедри всесвітньої історії Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

Лісіна С.О. – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри соціальних комунікацій та інформаційної діяльності Національного університету «Львівська політехніка»

Ліхачова О.Є. – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії та методології науки Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К.Д. Ушинського

Магась В.О. – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри суспільних наук Житомирського військового інституту імені С.П. Корольова

Малежик Д.І. – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та філософії історії Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова

Мамедов Т.С. – дисертант відділу нової історії Азербайджану Інституту історії Національної Академії наук Азербайджану

Мачай О.О. – аспірант, асистент кафедри всесвітньої історії Національного педагогічного університету М.П. Драгоманова

Мельничук О.А. – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського

Мороз О.В. – кандидат філософських наук, старший викладач кафедри історії та методики навчання Кременецької обласної гуманітарно-педагогічної академії імені Тараса Шевченка

Мотуз В.К. – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

Непота І.В. – начальник відділу розробки та впровадження військової символіки управління розвитку речового майна Головного управління розвитку та супроводження матеріального забезпечення Збройних Сил України

Петренко І.М. – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри педагогіки та суспільних наук ВНЗ Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі»

Попов В.Ж. – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри філософії та історії Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського

Савчук Т.Г. – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України Запорізького національного університету

Сеньківська Г.Я. – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та методики навчання Кременецької обласної гуманітарно-педагогічної академії імені Тараса Шевченка

Сергієнко С.Ю. – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії та археології Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля

Скакальська І.Б. – доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії та методики навчання Кременецької обласної гуманітарно-педагогічної академії імені Тараса Шевченка

Цубова О.Л. – викладач кафедри іноземних мов Національного університету «Львівська політехніка»

Чеканов В.Ю. – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії та історії Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського

Черемісін О.В. – доктор історичних наук, професор кафедри професійної освіти Херсонського державного аграрно-економічного університету

Чернікова Н.С. – кандидат історичних наук докторант кафедри східноєвропейської історії Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

Юрій М.Ф. – доктор історичних наук, професор, професор кафедри соціально-гуманітарних наук та права Чернівецького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету

НОТАТКИ

Науковий журнал

ВЧЕНІ ЗАПИСКИ
ТАВРІЙСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО

Серія: Історичні науки

Том 31 (70) № 3 2020

Коректура • *Н. Пирог*

Комп'ютерна верстка • *С. Калабухова*

Адреса редакції:

Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

м. Київ, вул. Джона Маккейна, 33

Електронна пошта: editor@hist.vernadskyjournals.in.ua

Сторінка журналу: www.hist.vernadskyjournals.in.ua

Формат 60x84/8. Гарнітура Times New Roman.

Папір офсетний. Цифровий друк. Обл.-вид. арк. 24,48. Ум.-друк. арк. 26,73. Зам. № 0920/247

Підписано до друку 31.08.2020. Наклад 150 прим.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»

03150, м. Київ, вул. Велика Васильківська 74, оф. 7

Телефон +38 (048) 709 38 69,

+38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08

E-mail: mailbox@helvetica.com.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи

ДК № 6424 від 04.10.2018 р.